

การศึกษาวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรม ในบทละครเรื่อง อิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

ปริญญานิพนธ์
ของ
วรรณชล ฤกษ์วันดี

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
พฤษภาคม 2548
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

895 912

จ ๒๖๕๗

ร 3

การศึกษาวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรม ในบทละครเรื่อง อิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

บทคัดย่อ
ของ
วรรณชล ฤกษ์วันดี

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

พฤษภาคม 2548

h 2๗๗1๐5

วรรณชล ฤกษ์วันดี (2548) การศึกษาวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรม ในบทละครเรื่องอิเหนา

พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ปริญญานิพนธ์ ศศ ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ คณะกรรมการควบคุม

อาจารย์วินัย ภูระหงษ์, อาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตา

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

ด้านสภาพสังคมที่ปรากฏ พบว่า สมาชิกในสังคมแบ่งออกเป็น 2 ชั้นใหญ่ ๆ คือ ชั้นปกครองและชั้นถูกปกครอง ชั้นปกครองประกอบด้วย กษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ส่วนชั้นถูกปกครอง พบเพียง ไพร นอกจากนี้ยังมีบุคคลอีก 2 กลุ่ม คือ นักบวชและชาวต่างชาติ บุคคลในแต่ละชั้นมีปฏิสัมพันธ์กันด้วยการแต่งงานในหมู่เจ้านายและพึ่งพากันโดยมีรากฐานจากความเชื่อการพึ่งบุญระหว่างเจ้านายกับข้าไท ส่วนสถาบันทางสังคมที่ปรากฏ พบ 6 สถาบัน คือ สถาบันครอบครัว สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันศาสนา สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันการศึกษา และสถาบันนันทนาการ ในด้านการจัดระเบียบทางสังคม พบว่า สังคมคาดหวังให้บุคคลปฏิบัติตามบทบาทให้เหมาะสมตามสถานภาพนั้น ๆ ทั้งนี้สถานภาพยังมีส่วนกำหนดบรรทัดฐานของแต่ละบุคคลอีกด้วย บรรทัดฐานในครอบครัวนั้นให้ความสำคัญกับระบบอาวุโส ส่วนบรรทัดฐานด้านการปกครองนั้น กษัตริย์พึงยึดถือทศพิธราชธรรม และต้องมีความเมตตาต่อผู้ใต้บังคับบัญชา ส่วนผู้ใต้บังคับบัญชาก็ปฏิบัติตนด้วยความจงรักภักดีและความกตัญญู การควบคุมเพื่อให้ได้ผลตามแนวทางนั้น ๆ พบ 2 ลักษณะคือ ให้องค์การเมื่อปฏิบัติตนได้เหมาะสมและลงโทษเมื่อปฏิบัติตนไม่เหมาะสม

การศึกษาวัฒนธรรมที่ปรากฏ พบว่า ประเพณีที่ปรากฏ เป็นประเพณีของราชสำนัก ตั้งแต่เกิดจนตาย ได้แก่ ประเพณีสมโภชลูกหลวงประสูติใหม่ พิธีโสกันต์ พิธีอภิเษกสมรส และพิธีการออกพระเมรุ นอกจากนี้ยังปรากฏประเพณีการรับแขกเมือง ประเพณีการทรงสนาน ส่วนค่านิยมที่พบ ได้แก่ ค่านิยมทางการเมือง ค่านิยมความมั่งคั่ง ค่านิยมความกตัญญูกตเวที ค่านิยมความเคารพนบถ ค่านิยมจำนวนคู่สมรสและค่านิยมเกี่ยวกับการพนัน ในด้านความเชื่อ เป็นความเชื่อทางศาสนาและความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่ออำนาจของกรรม ความเชื่อฤกษ์ยาม ความเชื่อลางและนิมิต และ ความเชื่อความฝัน

AN ANALYTICAL STUDY OF SOCIAL AND CULTURAL IN "INUA"
THE DRAMA COMPOSED BY KING RAM II

AN ABSTRACT
BY
VASSACHON REAKWANDEE

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Arts Degree in Thai
At Srinakharinwirot University
May 2005

Vassachon Reakwande (2005) *An Analytical Study of Social and Cultural in "Inua"*
the drama composed by King Rama II Master thesis, M A (Thai) Bangkok
Graduate School, Srinakharinwirot University Advisor Committee
Mr Vinai Bhurahongse, Mr Pattaya Jitmetta

This thesis is for purpose to study society and culture in "Inua" drama, composed by King Rama II, which leads to the conclusion in the descriptive analysis as follows

The society mentioned in the drama reveals that members in the society are classified into two categories rulers and citizens. The rulers comprises the king, aristocrats and noblemen. The sole citizens found in the drama are workman. Apart from this, there are also two other groups: clergymen and foreigners. Members in each class are correlated by means of marriage among aristocrats and are interdependent on the base of belief in destiny between aristocrats and workman. The drama also reveals six social institutions: family, administrative, religious, economic, educational and relaxation ones. As for social regulation, the society gives status to each person to play his/her role accordingly; moreover, it also helps fix the line for each of them – family concentrates on seniority, for the administration, the kings follows the ten royal duties and are kind to their subordinates while the latter are loyal and grateful for the kings. To regulate the results of such practice, two means are found out: rewarding when behaving properly and reprimanding when performing badly.

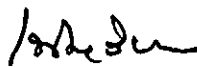
The cultures in the drama are royal courtship ones from birth to death: commemorating royal newborn children, royal marriage ceremony and cremation. Besides, the drama also states the ceremony to welcome royal guests and bathing ceremony. The trends found are political, wealth, gratefulness, politeness, number of couple and gambling. The study also find out the belief in religion and superstition: Karma, auspicious time, omen/instinct and dreams.

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง

การศึกษาวិเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

ของ
วรรณชล ฤกษ์วันดี

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

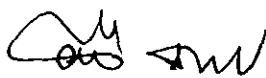

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล)

วันที่ 20 เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2548

คณะกรรมการสอบปริญญานิพนธ์

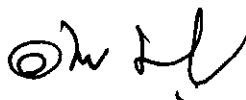
ประธาน

(อาจารย์วินัย ภูระหงษ์)

กรรมการ

(อาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตา)

กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รองศาสตราจารย์อัครา บุญทิพย์)

กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยดีเป็นเพราะผู้วิจัยได้รับความกรุณาอย่างยิ่งจาก อาจารย์วินัย ภูระหงษ์ ประธานกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ และอาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตา กรรมการผู้ควบคุมปริญญานิพนธ์ ทั้งสองท่านได้สละเวลาอันมีค่าเพื่อให้คำปรึกษา เสนอแนวคิดอันเป็นประโยชน์ และช่วยแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ แก่ผู้วิจัยตลอดมา ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์ และรองศาสตราจารย์อัศรา บุญทิพย์ ที่กรุณาเป็นกรรมการสอบเพิ่มเติม ตลอดจนกรุณาตรวจแก้ไข และชี้แนะแนวทางสำหรับผู้วิจัย ทำให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณในน้ำใจไมตรีของคุณหญิงประเสริฐ ไพศาลพิสุทธิสิน, คุณรสนิน นิรันราย, คุณสุมาลี แก่นการ, คุณวาสนา ดอนจันทร์ทอง, คุณยอดดอย บุพศิริ, คุณวิลาสินี กสิบุตร, คุณสุภาวรรณ ยี่บุญยงค์และคุณปัทมา ดำประสิทธิ์ เพื่อนนิสิตปริญญาโท ศศ ม (ภาษาไทย) ที่คอยเป็นกำลังใจ เตือนสติ และเสียสละกำลังกายช่วยเหลือผู้วิจัยตลอดมา

ขอขอบพระคุณ คุณพิมพ์พร เรือนนาคและน้อง ๆ บริษัท โอชเล็ม จำกัดที่เป็นกำลังใจ ให้โอกาสและเวลาในการจัดทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ขอขอบคุณ คุณนฤมล ปิติวีรัตน์และคุณอุษณา อารี กัลยาณมิตรผู้คอยให้ข้อคิด ตลอดจนช่วยเหลือเรียบเรียงปริญญานิพนธ์จนเสร็จสมบูรณ์

อนึ่ง ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้จะสำเร็จมิได้หากไม่ได้รับความรัก ความห่วงใย กำลังใจและการสนับสนุนในทุก ๆ ด้านจากพ่อ แม่ และน้องชาย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณและขอบคุณเป็นอย่างยิ่ง

วรัชชล ฤกษ์วันดี

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ	1
ภูมิหลัง	1
ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า	2
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	2
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	2
วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า	3
2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	4
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรม	4
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครเรื่องอิเหนา	44
3 สภาพสังคมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา	50
สมาชิกในสังคม	50
ชนชั้นทางสังคม	50
ปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม	72
สถาบันทางสังคม	95
สถาบันครอบครัว	96
สถาบันการเมืองการปกครอง	143
สถาบันศาสนา	161
สถาบันเศรษฐกิจ	181
สถาบันการศึกษา	183
สถาบันนันทนาการ	184
✓ การจัดระเบียบทางสังคม	196
สถานภาพและบทบาททางสังคม	196
บรรทัดฐานทางสังคม	241
การควบคุมทางสังคม	247

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4 วัฒนธรรมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา	271
ประเพณี	271
ค่านิยม	271
/ ค่านิยมความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์	271
ค่านิยมความมั่งคั่ง	272
ค่านิยมรูปสมบัติ	279
ค่านิยมทางการเมือง	285
ค่านิยมความกตัญญูกตเวที	292
ค่านิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่สมรส	296
ค่านิยมความเคารพนบนอบ	299
ค่านิยมการพนัน	302
ความเชื่อ	303
ความเชื่อการบวงสรวง	303
ความเชื่อผีบรรพบุรุษ	307
ความเชื่อฤกษ์ยาม	309
ความเชื่อเรื่องกลางและนิมิต	313
ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์	315
ความเชื่อในความฝัน	318
ความเชื่อในอำนาจของกรรม	321
5 สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	326
บรรณานุกรม	334
ประวัติย่อผู้วิจัย	337

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

วรรณคดี กวี และสังคม มีความสัมพันธ์ต่อกัน กล่าวคือกวีเป็นผู้สร้างสรรค์วรรณคดี โดยมีสังคมเป็นแหล่งวัตถุดิบสำคัญ อันได้แก่สภาพความเป็นอยู่ จารีตประเพณี ความเชื่อ และค่านิยมต่างๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ผสมผสานกับประสบการณ์ แนวคิด และถ่ายทอดไปสู่วรรณคดี จึงกล่าวได้ว่า “วรรณคดีเป็นผลผลิตของสังคม”

ในฐานะที่เป็นผลผลิตของสังคม วรรณคดีจึงเป็นสิ่งที่ใช้บันทึกความเป็นไปและแสดงให้เห็นวิถีชีวิตในทุก ๆ ด้านของสังคมสมัยนั้น ถึงแม้ว่าวรรณคดีจะไม่บันทึกทางประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมโดยตรงที่มีรายละเอียดเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกับพงศาวดาร จดหมายเหตุ หรือเอกสารทางประวัติศาสตร์อื่นๆ แต่การบันทึกของเอกสารเหล่านั้นก็มีข้อจำกัดหรือข้อผูกมัดที่สิ่งเหล่านั้นต้องแสดง คือ ความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้นักประวัติศาสตร์จึงบันทึกเรื่องราวได้เฉพาะสิ่งที่เคยเกิดขึ้นจริง แตกต่างจากวรรณคดีที่สามารถสะท้อนถึงความรู้สึก อารมณ์ และความนึกคิดของคนในสมัยนั้นที่มีต่อ เหตุการณ์หรือสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกรักของกวีเพียงผู้เดียวหรือเป็นความรู้สึกรักของสังคมโดยรวม ดังนั้นการศึกษาวรรณคดีจึงช่วยให้เห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมในสมัยนั้นได้อย่างชัดเจน

✕ บทละครเรื่อง อิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นวรรณคดีอีกเรื่องหนึ่งที่มีความโดดเด่นในด้านเนื้อเรื่อง มีความคมคายไพเราะของสำนวนโวหาร และลีลาการแต่งจนได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเป็นยอดของกลอนบทละครรำ จากความโดดเด่นดังกล่าวทำให้มีผู้สนใจศึกษามานานหลายสิบปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านบทละครสำหรับการแสดง หรือศึกษาในแง่วรรณศิลป์ ด้านความเปรียบและการสร้างอารมณ์สะท้อนใจ นอกจากนี้ยังมีผู้สนใจในหลากหลายแง่มุม อาทิ จิตวิทยา และการสื่อสาร แต่ยังไม่มีการศึกษาบทละครเรื่องนี้ในแง่สภาพสังคมและวัฒนธรรม

บทละครเรื่องอิเหนานี้มีความน่าสนใจศึกษาในแง่สภาพสังคมและวัฒนธรรม อีกทั้งยังแตกต่างจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ กล่าวคือ แม้บทละครเรื่องนี้เป็นเรื่องราวของชาว สถานที่ตามเรื่องก็เป็นดินแดนชาว แต่อิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรมไทย ประสบการณ์ในชีวิตทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ในส่วนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ความรู้สึกนึกคิด ความเชื่อ มุมมองที่กว้างไกลต่าง ๆ

และในส่วนที่เป็นรูปธรรม เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยตลอดจนสถานที่ที่คุ้นเคย สิ่งเหล่านี้ย่อมปรากฏในบทละครเรื่องนี้

ด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้ผู้ศึกษาวิจัยสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏ เพื่อให้เห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรม อันแสดงถึงความสัมพันธ์และอิทธิพลของสังคมที่มีต่อกวีและวรรณคดีได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า

เพื่อให้เห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมในแง่มุมต่าง ๆ ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ผลที่ได้รับจากการศึกษาค้นคว้าทำให้ทราบถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรมในบทละครเรื่องอิเหนา และทำให้เห็นความสัมพันธ์และอิทธิพลของสังคมที่มีต่อกวีและวรรณคดี ทั้งยังเป็นแนวทางและประโยชน์ในการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมจากวรรณคดีได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้านี้จะศึกษาบทละครเรื่อง อิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ศึกษาในประเด็นต่างๆ ดังนี้

- 1 สภาพสังคมที่ปรากฏในบทละคร
 - 1 1 สมาชิกในสังคม
 - 1 2 ปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม
 - 1 3 สถาบันทางสังคม
 - 1 3 1 สถาบันครอบครัว
 - 1 3 2 สถาบันการเมืองการปกครอง
 - 1 3 3 สถาบันศาสนา
 - 1 3 4 สถาบันเศรษฐกิจ
 - 1 3 5 สถาบันการศึกษา
 - 1 3 6 สถาบันนันทนาการ
 - 1 4 การจัดระเบียบทางสังคม
 - 1 4 1 สถานภาพและบทบาททางสังคม

1 4 2 บรรทัดฐานทางสังคม

1 4 3 การควบคุมทางสังคม

2 วัฒนธรรมที่ปรากฏในบทละคร

2 1 ประเพณี

2 2 ค่านิยม

2 3 ความเชื่อ

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร โดยดำเนินการศึกษาค้นคว้าตามลำดับขั้น ดังนี้

1 ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมจากหนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานในการศึกษา

2 ศึกษาวิเคราะห์สภาพสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏในบทละครในประเด็นต่างๆ ตามขอบเขตการศึกษาค้นคว้าข้างต้น

3 เสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และได้นำเสนอตามหัวข้อต่อไปนี้

- 1 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรม
- 2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครเรื่องอิเหนา

1 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรม

เนื่องจากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมประกอบการศึกษาวิเคราะห์ ดังนั้น การศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่ทางสังคมและวัฒนธรรมย่อมทำให้ผู้วิจัยมีความชัดเจนในการวิเคราะห์และมองเห็นแนวทางการศึกษาที่เป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมในการศึกษาค้นคว้านี้ แบ่งออกเป็น

- 1 1 สมาชิกในสังคม
 - 1 1 1 ชนชั้นทางสังคม
 - 1 1 2 ปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม
- 1 2 สถาบันทางสังคม
 - 1 2 1 สถาบันครอบครัว
 - 1 2 2 สถาบันการเมืองการปกครอง
 - 1 2 3 สถาบันศาสนา
 - 1 2 4 สถาบันเศรษฐกิจ
 - 1 2 5 สถาบันการศึกษา
 - 1 2 6 สถาบันนันทนาการ
- 1 3 การจัดระเบียบทางสังคม
 - 1 3 1 สถานภาพและบทบาททางสังคม
 - 1 3 2 บรรทัดฐานทางสังคม
 - 1 3 3 การควบคุมทางสังคม

1 4 วัฒนธรรม

1 4 1 ประเพณี

1 4 2 ค่านิยม

1 4 3 ความเชื่อ

1 1 สมาชิกในสังคม

สังคม หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่ร่วมกัน มีขอบเขตที่อยู่อาศัยแน่นอน กลุ่มคนเหล่านั้นมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด มีการดำเนินชีวิตและข้อมูลฐานคล้ายคลึงกัน ทั้งในด้านการกินอยู่หลับนอน ความต้องการ ความมุ่งหมาย รวมไปถึงกฎเกณฑ์ ประเพณี การแบ่งหน้าที่การทำงาน ความรับผิดชอบ ตลอดจนการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระบบอำนาจ การควบคุมและการอยู่ร่วมกัน (ไพฑูริย์ เครือแก้ว 2513 25 - 31)

จากความหมายของสังคมที่เป็นที่รวมของคนที่อยู่ร่วมกัน แต่ในขณะเดียวกันโลกนี้ก็ไม่มีคนที่เหมือนกันทุกอย่างแต่ละคนมักจะแตกต่างกันตามรูปร่างลักษณะและความสามารถฐานะ ภูมิปัญญา ฯลฯ ความแตกต่างเหล่านี้บางอย่างมีมาตั้งแต่กำเนิด บางอย่างสืบทอดมาจากครอบครัว และบางอย่างได้มาจากการเสาะแสวงหาภายหลัง

หากเราแบ่งมนุษย์เหล่านี้ออกเป็นพวก ๆ โดยรวมคนที่มีลักษณะคล้าย ๆ กันให้อยู่ในหมวดหมู่เดียวกัน สังคมก็จะเกิดการแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ หลายแบบ หลายประเภท หลายขนาด และหลายชั้น ซึ่งกลุ่มของความแตกต่างของกลุ่มคนในแต่ละกลุ่มสังคมเหล่านี้เรียกว่า “ช่วงชั้นทางสังคม” (อารง สุทธาศาสน์ 2523 95 – 103) การจัดช่วงชั้นทางสังคมของบุคคลเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่มีอยู่ทั่วไปในสังคมมนุษย์ แตกต่างกันไปบางสังคมมีการจัดเพียงไม่กี่ชั้น แต่บางสังคมจัดลำดับไว้หลายชั้น

สมาชิกในแต่ละช่วงชั้นทางสังคมย่อมต้องมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันทั้งภายในช่วงชั้นทางสังคมเดียวกันหรือต่างกัน เพราะชีวิตที่แท้จริงของมนุษย์นั้น คือชีวิตที่บุคคลอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น ไม่ใช่ชีวิตที่อยู่โดดเดี่ยวกับธรรมชาติ การอยู่ตามลำพังนอกสังคมนั้นจะนำมาเปรียบกับชีวิตในสังคมมนุษย์ไม่ได้เลย

ด้วยเหตุที่กล่าวมาข้างต้น การศึกษาสมาชิกในสังคมนั้นจึงมีจุดหมาย 2 ประการที่สำคัญคือ เพื่อให้เห็นสมาชิกในแต่ละช่วงชั้นทางสังคม และทราบถึงลักษณะปฏิสัมพันธ์ที่สมาชิกในสังคมมีต่อกัน โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 หัวข้อ คือ

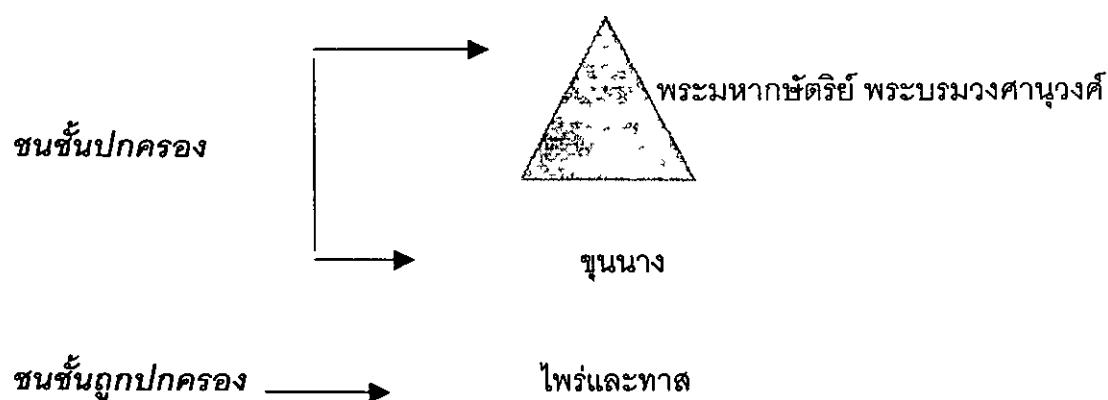
1 1 1 ช่วงชั้นทางสังคม

1 1 2 ปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม

1 1 1 ช่วงชั้นทางสังคม

การจัดแบ่งช่วงชั้นทางสังคมของไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นถือเอาความสัมพันธ์ของคนในสังคมเป็นเกณฑ์ โดยมี ระบบศักดินา เป็นเครื่องมือสำคัญที่ชี้ให้เห็นความแตกต่างในฐานะของปวงชนที่สำคัญที่สุด และเป็นหลักของการปกครองของไทย

ลักษณะโครงสร้างของสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นเป็นสังคมที่เต็มไปด้วยชนชั้นต่าง ๆ เหมือนสังคมในสมัยอยุธยา มีลักษณะเป็นรูปสามเหลี่ยม คือ องค์ประกอบของโครงสร้างตอนบนของสามเหลี่ยมซึ่งเป็นส่วนที่เล็กที่สุดของโครงสร้างได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ประกอบกันเป็นชนชั้นปกครอง ส่วนองค์ประกอบของโครงสร้างที่เหลือนั้น ซึ่งเป็นฐานรองรับส่วนยอดเป็นคนส่วนใหญ่ ได้แก่ สามัญชน คือ ไพร่และทาส คนเหล่านี้อยู่ได้ด้วยการปกครองของคนส่วนแรก ซึ่งเรียกว่า "มูลนาย" และส่วนที่สองเรียกว่า "ชนชั้นถูกปกครอง" ได้แก่ ไพร่และทาส โดยมีพระสงฆ์เป็นคนกลางเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมเข้าด้วยกัน

ชนชั้นปกครอง หรือมูลนายนั้น สามารถจำแนกได้จากกฎหมายตราสามดวงว่า ผู้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปเป็นนาย ส่วนผู้มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่เป็นไพร่หรือชนชั้นถูกปกครอง ดังความในจากพระไอยการบาณแผนกหัวข้อ 2 มาตรา 17 กำหนดไว้ว่า

“17 มาตราหนึ่ง ผู้มีศักดิ์แต่นา 400 ขึ้นไปถึงนา 1000 10000 ก็ดี เอาลูกหลานพี่น้อง ไฟรฟ้าจำบ้านเป็นเมียเกิดลูก ชาย หญิง มากน้อยเท่าใดก็ดี อย่าปันเอาลูก ผู้มีศักดิ์มาเป็น ไฟรเลย”

(อคิน รพีพัฒน์ 2527, 144 อ้างอิงจาก กรมศิลปากร 2521, 1)

จากข้อความข้างต้น ในพระไอยการบานแผนกหมายความว่าเจ้านาย และขุนนางผู้มีศักดิ์นาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปนั้น ได้รับการยกเว้นการถูกเกณฑ์แรงงาน ดังนั้น การยกเว้นนี้จึงต่อเนื่องไปถึงบุตรของขุนนางด้วย ต่อมาในสมัยหลังมีการสักไฟรดังปรากฏหลักฐาน ในพระราชกำหนดเก่า 34 สมัยกรุงธนบุรี ลูกเจ้านายขุนนางไม่ต้องถูกสัก เฉพาะไฟรเท่านั้นที่ต้อง ถูกสักชื่อเมืองและชื่อนายไว้ที่ข้อมือ

ขุนนางที่มีศักดิ์นากว่า 400 ไร่จะได้รับเอกสารยกเว้นการสักเป็น รายบุคคล แต่ทว่าเอกสารนี้มีได้ครอบคลุมไปถึงลูกของข้าราชการเหล่านั้นด้วย และข้าราชการ พวกนี้จะต้องจ่ายเงินให้นายของตนเพื่อที่จะได้มาซึ่งเอกสารดังกล่าวนี้ ข้าราชการที่มีศักดิ์นา ตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปจะได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นไปขึ้นศาลแทนตนได้ การครอบครองไฟรพลเป็น สัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง ซึ่งบุคคลเหล่านี้สามารถมีไฟรจำนวนหนึ่งเป็นเสมือนทนายของตนได้ตามยศ เสมียนทนายจะทำหน้าที่ติดตามขุนนางและถือสิ่งของนานาชนิด เซอร์ จอห์น - บาวริง กล่าวว่า ขุนนางจะไม่ไปไหนโดยไม่มีผู้ถือหีบหมากซึ่งได้รับพระราชทานเป็นเครื่องหมาย ยศ อันที่จริงตามกฎหมายแล้ว ขุนนางจะไปไหนมาไหนโดยไม่มีคนรับใช้ไม่ได้ (อคิน รพีพัฒน์ 2527, 145 อ้างอิงจาก Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, เล่ม 1 หน้า 112) นอกจากนั้นผู้ถือศักดิ์นา 400 ไร่และสูงกว่านั้นเท่านั้นจะที่ใช้เสื้อ “สมปัก” ได้ เซอร์ จอห์น บาวริงได้เล่าด้วยว่า ยังมีตั่งที่นั่งและหมอนสามเหลี่ยมหัวท้ายประดับประดาด้วย ลวดลายปักทอง ซึ่งห้ามคนธรรมดา (ไฟร) ใช้ (อคิน รพีพัฒน์ 2527, 145) ความแตกต่างนี้มาก พอที่จะ ทำให้การดำเนินชีวิตของเจ้านาย ขุนนาง ไฟร ทาส นั้นแตกต่างกันมาก จนกล่าวได้ว่าเป็นคนละชนชั้นกัน

ชนชั้นปกครอง สามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 พระมหากษัตริย์

กลุ่มที่ 2 เจ้านาย

กลุ่มที่ 3 ขุนนาง

กลุ่มที่ 1 พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นพระประมุขของอาณาจักร ในทางการเมืองพระองค์ทรงอยู่ในฐานะเจ้าชีวิต มีพระราชอำนาจเหนือทุกคนในสังคม ทรงปกครองบ้านเมืองโดยมีเจ้านายและขุนนางเป็นผู้ช่วย ทรงดำรงตำแหน่งเป็นจอมทัพบังคับบัญชาทหารทั้งปวง ทรงมีหน้าที่ป้องกันอาณาจักรให้พ้นภัยจากอริราชศัตรู ทรงตราพระราชกำหนดกฎหมายต่างๆ ให้คนในสังคมปฏิบัติตามโดยไม่มีเงื่อนไขและทรงเป็นผู้ชี้ขาดขั้นสุดท้ายในข้อพิพาทและความผิดทั้งปวง พระองค์ทรงอยู่ในฐานะเจ้าของที่ดินทั้งพระราชอาณาจักร ในทางสังคมพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำทางสังคมในฐานะเป็นธรรมราชา ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือ พุทธศาสนาจึงมีบทบาทในการสร้างเอกภาพของสังคมในแ่งสถาบัน ตั้งแต่อยุธยาได้รับเอาระบบการปกครองและวัฒนธรรมของเขมรมาปรับปรุงให้เข้ากับระบบการปกครองของไทยกษัตริย์จึงเปลี่ยนฐานะจากมนุษยราชาขึ้นเป็นเทวราชา แต่ตามความเป็นจริงนั้น ถึงแม้พระมหากษัตริย์จะมีพระราชอำนาจมาก แต่ก็ถูกจำกัดอยู่ภายใต้ขอบเขตอย่างกว้างๆ ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรม คือทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม และขอบเขตในการเมือง เพราะสังคมอยุธยาถือคติว่าการปราบดาภิเษกเป็นการก้าวขึ้นสู่ราชบัลลังก์โดยชอบธรรม ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คติเทวราชาตามลัทธิพราหมณ์ได้เปลี่ยนมาเป็นคติที่ถือว่าพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนที่รวมแห่งกฎหมาย และถือว่าเป็นพระมหาสมมุติราช เป็นพระโพธิสัตว์ ทรงป้องกันคุ้มครองอาณาประชาราษฎร์ทั้งในเรือวัดฤ ทรัพย์สิน เงินทอง และพระมหากษัตริย์ทรงนำทัพต่อสู้กับข้าศึกด้วยพระองค์เอง ตลอดจนทรงสั่งสอนให้ราษฎรประพฤติอยู่ในศีลธรรม ทรงปฏิบัติพระองค์ใกล้ชิดกับราษฎรกว่าสมัยอยุธยา

กลุ่มที่ 2 เจ้านาย

เจ้านาย คือ พระญาติของพระมหากษัตริย์ เป็นชนชั้นที่ได้เกียรติยศและอภิสิทธิ์มาแต่กำเนิด สุพัตตรา สุภาพ (2533 : 13) กล่าวถึงชนชั้นสูงหรือการจัดช่วงชั้นของเจ้าไว้ความว่า "ในการจัดช่วงชั้น ผู้ที่มีอำนาจมีอิทธิพลจะถูกจัดอยู่ในประเภทที่อยู่ในระดับสูง เรียกว่า ชนชั้นนำ แต่บรรดาชนชั้นเจ้านายซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งของเจ้านายค่อย ๆ ลดหลั่นลงมาตามหลักการสืบสายราชสกุล "ตำแหน่งของเจ้านายแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ สกุลยศ เป็นตำแหน่งที่ได้รับโดยการสืบสายราชสกุล ส่วนอิสริยยศนั้นเป็นสิ่งพระราชทาน สกุลยศของเจ้านายนั้น สังคมไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่ 3 ตำแหน่งด้วยกัน คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และ

หม่อมเจ้า ชั้นหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงเพ็งมีตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า และไม่นับอยู่ในฐานะว่าเป็นเจ้า

สกุลยศของเจ้านายนั้น สังคมไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่ 3 ตำแหน่งด้วยกัน คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ชั้นหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงเพ็งมีตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า และไม่นับอยู่ในฐานะว่าเป็นเจ้า

กลุ่มที่ 3 ขุนนาง

ขุนนาง เป็นกลุ่มคนในสังคมที่มีอำนาจ อภิสิทธิ์ และเกียรติยศ มีโอกาสเข้ารับราชการอยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจทางการเมือง มีส่วนร่วมช่วยเหลือในการบริหาร และปกครองอาณาจักรให้มีเสถียรภาพ จึงเป็นผู้มีอำนาจทางสังคมสูง ได้รับการยกย่องและมีข้าทาสบริวารแวดล้อม มีฐานะทางเศรษฐกิจซึ่งได้ผลประโยชน์จากการควบคุมไพร่สมและไพร่หลวงที่ได้รับพระราชทาน และมีการเพิ่มพูนโภคทรัพย์ทางด้านเกษตรกรรมและการค้ากับต่างประเทศ ดังนั้นพวกขุนนางชั้นสูงจึงมีฐานะมั่งคั่ง

การที่สังคมอยุธยายอมรับการขึ้นมาสู่อำนาจโดยการปราบดาภิเษก การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองจึงเป็นเรื่องของชนชั้นสูงหรือผู้มีอำนาจ ขุนนางเจ้านาย ผู้มีศักดิ์นาสูงซึ่งมีคนในควบคุมจำนวนมากจะเป็นการทำทลายพระราชอำนาจและเสถียรภาพสถาบันพระมหากษัตริย์ กฎหมายและกฎมนเฑียรบาลจึงมีมาตรการป้องกันมิให้ขุนนางล้มล้างราชบัลลังก์ โดยมีบทลงโทษอย่างรุนแรง

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการแต่งตั้งบุคคลให้ดำรงตำแหน่งเป็นขุนนางจำนวนมาก เพราะขุนนางเสียชีวิตในสงครามกับพม่าปลายสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี ตลอดจนมีการจลาจลปลายสมัยธนบุรีเป็นจำนวนมาก จึงได้มีการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าราชการโดยยกเลิกกฎเกณฑ์และคุณสมบัติของผู้เข้าเป็นขุนนาง เปิดโอกาสให้สามัญชนซึ่งมีความรู้และความประพฤติดีเข้าเป็นขุนนางได้ สถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยนี้มีความใกล้ชิดกับขุนนางด้วยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับบรรดาขุนนางตระกูลสำคัญ ๆ เพื่อสร้างความจงรักภักดีในหมู่ขุนนางให้แน่นแฟ้นมากขึ้น ซึ่งเป็นการสร้างเสถียรภาพและความมั่นคงของราชบัลลังก์ นอกจากนั้นนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลในการค้าขายกับต่างประเทศได้เปิดโอกาสให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและอุปถัมภ์อย่างใกล้ชิดสามารถแสวงหารายได้ และผลประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่ ทำให้เป็นผู้ที่มีฐานะมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมีอำนาจทางการเมือง มีการประสานประโยชน์ระหว่างพระมหากษัตริย์ เจ้านาย

และขุนนาง สมัยต้นรัตนโกสินทร์ขุนนางสร้างฐานอำนาจและสืบอำนาจต่อกันมาจนเป็นกลุ่มกำลังอำนาจที่มีบทบาทในการเลือกผู้มาดำรงตำแหน่งเป็นพระมหากษัตริย์ ภายหลังจากที่รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เสด็จสวรรคต

ชนชั้นถูกปกครอง แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ ไพร่ และ ทาส แต่ในบทละครเรื่องนี้พบเพียง ไพร่ เท่านั้น

ไพร่ คือ ราษฎรสามัญทั้งหญิงชาย เป็นคนส่วนใหญ่ในสังคมที่ไม่ได้เป็นมูลนาย ทาส และพระสงฆ์ ไพร่ทุกคนต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายเมื่อมีอายุ 9 ขวบ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของไพร่พลทั้งหมดแต่เพียงผู้เดียว พระองค์ทรงแจกจ่ายไพร่ให้อยู่ใต้การปกครองของเจ้านายและขุนนางตามตำแหน่งและศักดินา ไพร่จึงเป็นสมบัติของมูลนายเป็นฐานอำนาจที่สำคัญอย่างยิ่งของชนชั้นปกครองในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

ไพร่ที่มีความสำคัญในสังคมไทยมีสองประเภท คือ ไพร่หลวงและไพร่สม

ไพร่หลวง เป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ พระองค์ปกครองไพร่หลวงผ่านทางมูลนายผู้ควบคุม ไพร่หลวงจะสังกัดกรมขุนนางต่างๆ ยามปกติไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์ทำงานโยธาให้รัฐ สมัยอยุธยาตอนปลายไพร่หลวงต้องทำงานให้รัฐปีละ 6 เดือน โดยผลัดเวรทำหนึ่งเดือนเว้นหนึ่งเดือน ซึ่งเรียกว่า "เข้าเดือนออกเดือน" โดยต้องจัดเสบียงอาหารมาเอง สมัยธนบุรีลดเวลารับราชการลงเหลือ 4 เดือน และเหลือ 3 เดือนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ไพร่สม

ไพร่สม เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานเป็นไพร่ส่วนตัวของเจ้านายและขุนนาง ไพร่สมต้องทำงานให้มูลนายของตนตามระบบอุปถัมภ์ ไม่ต้องถูกเกณฑ์มาทำงานโยธาให้รัฐ ยามสงครามต้องถูกเกณฑ์เป็นทหารภายใต้บังคับบัญชาของมูลนายเจ้าสังกัด

ผลจากการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อปี 2310 ทำให้มีการนำมาตรการควบคุมไพร่มาใช้ ในพระราชกำหนดเท่าที่ใช้อยู่ในสมัยพระเจ้าตากสินคือ พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2317 ให้ไพร่ทุกคนต้องสังกัดตามนายและตามเมืองที่ตกอยู่ พระราชกำหนดฉบับนี้ระบุไว้ว่า ผู้ใดที่ปลอมแซมลักหรือลักไพร่ว่าเป็นไพร่ของตนจะต้องได้รับโทษถึงตาย แต่ไม่มีหลักฐานเรื่องการลักซื้อของนายและเมืองที่ซื้อชื่อของไพร่ก่อนสมัยธนบุรี เหตุผลในการทำเครื่องหมายดังกล่าวนี้ก็เพื่อให้ทุกคนได้รับราชการ อันได้แก่การรบและการเกณฑ์แรงงานไปใช้ การลักไพร่ นับ

นับว่าเป็นก้าวสำคัญในการควบคุมกำลังพล ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่ควรได้รับการแก้ไขก่อนที่จะมีการสูญเสียไพร่หลวง

การสักรไพร่ นับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352–2367) ทรงตั้งประเพณีการส่งข้าราชการชั้นสูงจากเมืองหลวงไปทำการสักรไพร่ทั่วราชอาณาจักรในระยะเริ่มต้นรัชกาลใหม่ และในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394–2411) มีหลักฐานปรากฏว่าอัครมหาเสนาบดี 2 ท่านได้รับแต่งตั้งให้ไปดำเนินการสักรไพร่เอง

ไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้รับการผ่อนผันการเกณฑ์แรงงาน เนื่องจากการค้าขายกับต่างประเทศเจริญรุ่งเรือง ไพร่หลวงและไพร่สมซึ่งมิได้มารับราชการจึงได้รับอนุญาตให้ส่งสิ่งของให้รัฐหรือให้มูลนายตามอัตราที่กำหนดแทน ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยใช้วิธีจ้างแรงงานชาวจีนอพยพทำงานโยธาแทน เพื่อให้ไพร่มีเวลาทำนาทำไร่ ไพร่ที่ไม่มารับราชการอาจจ่ายเป็นเงินแทน ไพร่หลวงต้องรับราชการ 3 เดือน เสียเงินปีละ 18 บาท ไพร่สมรับราชการปีละเดือน เสียเงินปีละ 6 บาท อย่างไรก็ตามไพร่ที่สามารถจ่ายเงินได้มักเป็นไพร่มั่งมี เป็นผู้ผลิตสินค้าหรือผลิตผลที่รัฐต้องการส่งเป็นสินค้าออก มีฐานะดีกว่าไพร่ทั่วไปมีโอกาสศึกษา หาความรู้ และเข้ามาสู่ฐานะขุนนางในที่สุด

การหนีจากการถูกเกณฑ์แรงงานของไพร่มีหลายวิธี เช่น การหลบหนีเข้าป่า การขอเข้ามาเป็นไพร่สมของเจ้านาย ขุนนาง และการหนีไปบวช เป็นต้น ซึ่งการหนีจากระบบไพร่คงมีตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะมีการประกาศยกเลิกระบบไพร่

นอกจากชนชั้นปกครองและชนชั้นถูกปกครองแล้ว ยังมีคนอื่นอีก 2 กลุ่มที่มีบทบาทในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ได้แก่ พระสงฆ์และชาวต่างประเทศ

พระสงฆ์

พระสงฆ์ มีความสำคัญต่อสังคมไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมอยุธยา พระสงฆ์มีหน้าที่อบรมศีลปวิทยาการแก่คนในสังคมตั้งแต่เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ และทาส และมีหน้าที่เป็นคนกลางเชื่อมระหว่างพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และไพร่ สถาบันสงฆ์เป็นที่รวมของชนชั้นต่าง ๆ จัดเป็นศูนย์กลางของสังคม พระสงฆ์มีฐานะเป็นผู้นำสังคมทางอ้อมในพระไอยการศักดินาพลเรือน กำหนดศักดินาของพระสงฆ์ตั้งแต่ 100–2,400 ไร่ โดยพระมหากษัตริย์มีอำนาจในการแต่งตั้งสมณศักดิ์หรือถอดถอนได้ พระสงฆ์ไม่ต้องถูกเกณฑ์

แรงงานและยังได้รับประโยชน์จากไพร่ที่เป็นเลกวัด ทาสเชลย และนักโทษ ซึ่งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย หรือขุนนาง อุทิศถวายให้ช่วยทำงานรับใช้กิจการของวัดและปรนนิบัติพระสงฆ์

ชาวต่างชาติ

ชาวต่างชาติ ทั้งที่อาศัยอยู่ในไทยโดยการอพยพหนีภัยมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารหรือถูกกวาดต้อนเข้ามา จัดอยู่ในระบบไพร่ตามกฎหมายศักดินา ชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทและมีความสำคัญกับสังคมไทยด้านเศรษฐกิจมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนไทยมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

ประเภทที่ 1 เป็นพวกที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นสูงในสังคมไทย และมีการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน เพื่อเป็นหนทางในการเลื่อนฐานะทางสังคมและก้าวเข้าสู่ชนชั้นขุนนางด้วยการให้ผลประโยชน์แก่ขุนนางในรูปแบบของเงินตราและของกำนัล โดยการนำเรือสินค้าของหลวงและของชนชั้นเจ้านายขุนนางไทยออกไปค้าขายยังประเทศจีน ดังจะเห็นได้จากการที่หัวหน้าชาวจีนได้เข้าสู่ชนชั้นขุนนางโดยการเป็นเจ้าภาษีนายอากร มียศหรือบรรดาศักดิ์เป็นพระ ขุน หมื่น มีศักดินา 400 ไร่ขึ้นไป พ่อค้าหรือเจ้าภาษีชาวจีนในหัวเมืองหลายคนได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมือง คนเหล่านี้มีฐานะมั่งคั่ง บางครอบครัวมีความสัมพันธ์โดยการแต่งงานกับชนชั้นเจ้านาย ขุนนาง หรือถวายตัวต่อพระมหากษัตริย์

ประเภทที่ 2 คือพวกที่รับจ้างเป็นกรรมกรเพื่อทำงานสาธารณูปโภคต่างๆ แทนแรงงานไพร่ ทำงานในเหมืองแร่ดินบุก ช่างปูน ช่างต่อเรือ กรรมกรในโรงงานน้ำตาลทราย ทำไร่อ้อย พริกไทย ยาสูบ และค้าขายแถบลุ่มแม่น้ำแม่กลอง หรือหัวเมืองชายทะเลตะวันออกและภาคใต้ของไทย

การค้าของไทยทั้งการค้ากับต่างประเทศและการค้าภายในประเทศของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดำเนินการโดย กษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และพ่อค้าจีน ซึ่งพ่อค้าเจ้าภาษีนายอากรชาวจีนที่มีฐานะมั่งคั่งเหล่านี้ได้เข้ามาอยู่ในสังคมชั้นเดียวกับชนชั้นสูงของไทย ได้อาศัยระบบศักดินาและการอุปถัมภ์ของชนชั้นสูงดำเนินการธุรกิจจนกลายเป็นผู้มีฐานะร่ำรวยกลายเป็นค่านิยมที่เห็นความสำคัญของทรัพย์สินสมบัติหรือฐานะทางเศรษฐกิจควบคู่ไปกับค่านิยมการสะสมไพร่บริวาร

แม้ว่าสังคมไทยจะมีการแบ่งชนชั้น แต่ก็ยังเป็นสังคมที่มีความเคลื่อนไหว ระบบศักดินาในสังคมไทยเป็นเครื่องกำหนดสิทธิและหน้าที่ของคน แต่ก็ไม่ได้มีการแบ่งแน่นอนตายตัวเช่นสังคมอื่น สังคมไทยในระบบศักดินาก่อนการปฏิรูปสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจแบ่งได้อย่างกว้างๆ คือ ชนชั้นปกครอง มีอำนาจทางการเมือง

การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม มีอิทธิพลและมีผลประโยชน์ตอนแทนสูงในฐานะมูลนาย และชนชั้นที่อยู่ใต้ปกครองได้แก่ ไพร่ ทาส และกลุ่มคนที่อยู่นอกระบบไพร่ คือ พระสงฆ์ ชาวจีน ชาวตะวันตก เป็นต้น

ความแตกต่างของฐานันดรศักดิ์ยังเป็นเครื่องกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคมด้วย เช่น กิริยามารยาทในการทักทาย การวางตน การประพฤติปฏิบัติ การใช้สรรพนามในการพูดจา การทักทายปราศรัย เหล่านี้จะเป็นไปตามฐานะสูงต่ำของบุคคล เพราะธรรมเนียมสำคัญของคนไทยคือผู้น้อยต้องเคารพผู้ใหญ่ ซึ่งได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นวัฒนธรรม ดังนั้น การศึกษาการจัดลำดับชั้นทางสังคมจึงให้ประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาสภาพสังคมและวัฒนธรรม เพราะจะทำให้เข้าใจบุคคลในแต่ละชนชั้น แต่ละสังคม เพราะบุคคลที่อยู่ต่างชนชั้นกัน จะมีแบบในการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน เช่น เรื่องอาหารการกิน การเลือกกิจกรรมพักผ่อน หรือแม้กระทั่งลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดาและบุตรก็แตกต่างกัน ทั้งนี้ทั้งนั้นช่วงชั้นทางสังคมจึงเสมือนวิถีชีวิตและมีอิทธิพลต่อรูปแบบทัศนคติ ค่านิยม ความคิดทางการเมือง และพฤติกรรมของบุคคล

1 1 2 ปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม

แม้ว่าสังคมไทยจะแบ่งช่วงชั้นทางสังคมดังที่กล่าวในหัวข้อที่แล้ว ในแต่ละช่วงชั้นทางสังคมต่างก็มีการติดต่อสื่อสารกันทั้งทางตรงและทางอ้อม

ฐานะและบทบาททางสังคมของบุคคลเป็นสิ่งที่กำหนดมาโดยบุญกรรม อันแตกต่างกันไป ลักษณะปกติของสังคมจึงอยู่ที่ความไม่เท่าเทียมกันของบุคคล และลักษณะที่ดีของสังคมก็อยู่ที่การที่บุคคลประพฤติปฏิบัติตามกรอบระเบียบของสังคม ที่กำหนดบทบาทและฐานะทางสังคมของบุคคลไว้โดยเคร่งครัด กล่าวอีกนัยก็คือ ความสงบสุขของสังคมเกิดจากบุคคลไม่มักใหญ่ใฝ่สูง และประพฤติตนอยู่ในกรอบของสังคม

1 2 สถาบันทางสังคม

ความสัมพันธ์ที่สมาชิกในแต่ละช่วงลำดับชั้นทางสังคมมีต่อกันในฐานะที่อยู่ร่วมกัน มีการกระทำร่วมกันทั้งทางตรงและทางอ้อม และมีส่วนได้ส่วนเสียในการกระทำของกันและกันลักษณะเด่นของความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ คือ “ความเป็นระเบียบ” กล่าวคือ การกระทำของบุคคลจะต้องเป็นไปตามระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคม การอยู่ร่วมสังคมเดียวกันทำให้สมาชิกในสังคมต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ความสัมพันธ์ทั้งหมดประกอบกันเป็น

โครงสร้างทางสังคม ซึ่งแสดงถึงความเป็นระเบียบและความมั่นคงของสังคมในระดับหนึ่ง นักสังคมวิทยาจึงสร้างทฤษฎีและมโนภาพต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องมือวิเคราะห์โครงสร้างนี้ ว่ามีส่วนประกอบหรือหน่วยสำคัญอะไรบ้าง เช่น สถาบัน ชนชั้น กลุ่มสังคม สถานภาพ บทบาท และบรรทัดฐาน ฯลฯ และศึกษาต่อว่าส่วนประกอบเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันอย่างไร ช่วยตอบสนองความต้องการของสังคมอย่างไร และมีผลกระทบต่อความเป็นระเบียบและดุลยภาพของสังคมอย่างไร

โครงสร้างของสังคมที่สำคัญคือ “สถาบันทางสังคม” นิเทศ ดินนะกุล (2537 : 105) ให้ความหมายของสถาบันทางสังคมไว้ว่า “สถาบันทางสังคม คือ แบบแผนพฤติกรรมที่เป็น มาตรฐานของสังคมที่มีเพื่อแก้ปัญหาพื้นฐานของสังคม และมีหน้าที่ที่ทำให้สังคมคงสภาพอยู่ได้” ปัจจัยสำคัญที่ทำให้สถาบันทางสังคมแต่ละสถาบันเกิดขึ้นนั้น ได้แก่ การมีคุณค่า ร่วมกันและความจำเป็นของมนุษย์ การมีคุณค่าร่วมกัน มนุษย์ก็มีการปฏิบัติในสังคมร่วมกัน นานเข้าพฤติกรรมเหล่านั้น จึงกลายเป็นพฤติกรรมที่มีลักษณะเป็นสถาบันขึ้นมา สมาชิกกลุ่มหลังจะได้รับคุณค่าและบรรทัดฐานสืบทอดมาจากคนรุ่นก่อน สถาบันจึงมีอายุยืนเพราะสถาบันก็มีส่วนช่วยส่งเสริมและรักษาคุณค่าดังกล่าวให้คงอยู่ ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดสถาบัน คือ ความต้องการตามธรรมชาติ นอกจากนั้นก็เป็นความจำเป็น ความประสงค์ และความปรารถนาอีกด้วย สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดคุณค่าร่วมกันและกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ ขึ้น อย่างไรก็ตาม สัญชาติญาณและความรู้สึกของมนุษย์ก็เป็น สิ่งสำคัญสำหรับสถาบันอย่างยิ่ง

นักสังคมวิทยาจำนวนมากกล่าวว่าแต่ละสังคมจะมีสถาบันเฉพาะตัวไม่เหมือนสังคม อื่น ๆ ซึ่งความจริงแล้วลักษณะเฉพาะตัวนั้นเป็นส่วนปลีกย่อยและรายละเอียดประจำสังคม ออกไป แต่ทุกสังคมนั้นจะต้องมีสถาบันขั้นพื้นฐานเป็นลักษณะสากล แม้ว่าจะมีความแตกต่างกันบ้างก็น้อยกว่าความคล้ายคลึงกัน สถาบันทางสังคมที่สำคัญเหล่านี้ ได้แก่

1 2 1 สถาบันครอบครัว

ครอบครัวเป็นหน่วยที่สำคัญมากของทุกสังคม ไม่มีใครรู้ว่าการที่มนุษย์รวมกันอยู่เป็นครอบครัวนั้นมีตั้งแต่เมื่อไร แต่เชื่อว่าครอบครัวนั้นจะยังมีอยู่ต่อไป ครอบครัวนั้นเป็นศูนย์กลางและเป็นสิ่งที่เป็นอยู่เสมอกับชีวิตมนุษย์ สังคมจะอยู่ไม่ได้เลยถ้าครอบครัวขาดความมั่นคง ไม่มีความสุข เมื่อครอบครัวมั่นคง แข็งแรง มีความสุข สังคมก็จะสามารถพัฒนาให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ความสำคัญของครอบครัวอีกประการหนึ่ง คือ หน้าที่ของ

ครอบครัว เช่น เป็นผู้ผลิตสมาชิกใหม่ในสังคม การเลี้ยงดูสมาชิกใหม่ให้เติบโต อบรมขัดเกลา สมาชิกให้รู้ระเบียบและปฏิบัติตามระเบียบสังคมได้ รวมทั้งให้ความรักความอบอุ่นซึ่งเป็นการต้องการพื้นฐานของมนุษย์และยังให้สถานภาพเบื้องต้นแก่สมาชิกทุกคนในสังคม

การศึกษาสถาบันครอบครัวนี้จำเป็นจะต้องศึกษาควบคู่ไปกับระบบเครือญาติ เพื่อให้รู้จักแบบต่าง ๆ ของครอบครัวและการสมรส ระบบเครือญาติเป็นระบบใหญ่ที่ครอบคลุมสถาบันครอบครัวอยู่อีกชั้นหนึ่ง การศึกษาสถาบันครอบครัวนี้ทำให้ทราบถึงหน้าที่ของครอบครัว อันมีผลเกี่ยวเนื่องกับพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ในสังคม

สภาพสังคมทางสถาบันครอบครัวของไทยนั้น มีลักษณะเฉพาะทั้งที่ไม่เหมือนกับสังคมอื่น ๆ เรามีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง โดยเฉพาะสังคมไทยเดิมก่อนที่อารยธรรมตะวันตกจะเข้ามา มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของสังคมไทย ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ เอกลักษณ์ทางสถาบันครอบครัวนี้จะปรากฏในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

1 2 1 1 ประเภทครอบครัว

เมื่อเกิดการสมรสแล้วมนุษย์เริ่มวางรากฐานครอบครัวของตน ครอบครัวเป็นกลุ่มสังคมของมนุษย์ซึ่งประกอบไปด้วยสามีภรรยาและบุตร อย่างน้อยต้องมีช่วงเวลาหนึ่งที่ได้อยู่ร่วมกันและต่างมีสัมพันธภาพต่อกันในด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องตามกฎหมายและประเพณีของสังคมนั้น ครอบครัวในสังคมมนุษย์แบ่งออกเป็นหลายประเภท แต่มักแบ่งออกเป็น 3 ประเภทคือ

ประเภทที่ 1 ครอบครัวเดี่ยวหรือครอบครัวจุดเริ่มต้น เป็นครอบครัวขนาดเล็กที่ประกอบด้วย สามีภรรยา และบุตร เป็นครอบครัวที่ไม่พัวพันกับญาติคนอื่น ๆ

ประเภทที่ 2 ครอบครัวขยาย เป็นครอบครัวที่มีญาติพี่น้องอาศัยรวมอยู่ด้วย เช่น ปู่ย่า ตายาย พี่ป้า น้าอา ฉะนั้นครอบครัวหนึ่งจึงมีสมาชิกหลายคนซึ่งต่างคนต่างก็มีหน้าที่ต้อง ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ประเภทที่ 3 ครอบครัวผสม เป็นครอบครัวที่ถือว่าเป็นญาติกันก็มาอยู่รวมกันหลายครอบครัว

เมื่อพิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังกล่าว ปรากฏว่าครอบครัวไทยนั้น มีทั้ง 3 ลักษณะ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและข้อจำกัดของแต่ละครอบครัว โดยทั่วไปแล้วครอบครัวไทยมีลักษณะเป็นครอบครัวผสม คือ ญาติที่อาศัยอยู่ร่วมกันมักมีครอบครัวแล้ว เช่น บุตรธิดาซึ่งแต่งงานไปควรแยกครอบครัวไปอยู่ตามลำพัง แต่ยังอาศัยอยู่ในครอบครัวเดียวกัน

1 2 1 2 ประเภทการสมรส

การแบ่งประเภทของการสมรสมีหลักเกณฑ์สำคัญสำหรับจัดประเภทตามแนวสังคมวิทยา 4 ลักษณะ คือ ลักษณะที่ 1 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาความเป็นใหญ่ ลักษณะที่ 2 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาจำนวนคู่สมรส ลักษณะที่ 3 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาการใช้เรือนหอหรือที่อยู่อาศัย และลักษณะที่ 4 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาการสมรสแบบนอกวงศ์วาน หรือในวงศ์วาน

ลักษณะที่ 1 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาความเป็นใหญ่ นั้นถือเอาอำนาจการปกครองภายในครอบครัวเป็นหลักในการพิจารณา 3 แบบ คือ

- พ่อมีอำนาจหรือพ่อเป็นใหญ่ ครอบครัวแบบนี้พ่อจะเป็นคนตัดสินใจเรื่องในครอบครัวทั้งหมด หรือเรื่องใหญ่ทั้งหมด คนอื่นในครอบครัวรวมทั้งแม่ (ภรรยา) จะต้องปฏิบัติตามอำนาจในครัวเรือนแบบนี้มีมานานและแพร่หลายในสังคมต่าง ๆ ทั้งครอบครัวไทย ครอบครัวอเมริกัน ครอบครัวญี่ปุ่น เป็นต้น

- แม่เป็นใหญ่ คือ แม่มีอำนาจตัดสินใจหรือควบคุมคนในครอบครัว

- พ่อแม่เป็นใหญ่ คือ ครอบครัวแบบที่สามีภรรยามีอำนาจควบคุมหรือตัดสินใจเรื่องราวในครอบครัวเท่ากัน หรือตกลงแบ่งอำนาจกันระหว่างพ่อแม่ว่าใครมีอำนาจในเรื่องใด โดยมากมักจะให้พ่อตัดสินใจเรื่องนอกบ้าน ส่วนแม่ควบคุมเรื่องในบ้าน ซึ่งเป็นแบบนิยมของสังคมประชาธิปไตยสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นสังคมไทยหรือสังคมอเมริกันประชาธิปไตยที่เป็นปัจเจกชนนิยมสูง ลูกก็มีอำนาจแต่ต้องไม่ได้

อำนาจในครอบครัวไทยนั้นทางทฤษฎี บิดาเป็นผู้มีอำนาจในการปกครอง แต่ในทางปฏิบัติมักมีการอ้อมขอมกันมาแต่ไหนแต่ไร

ลักษณะที่ 2 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาจำนวนคู่สมรส การพิจารณาโดยยึดหลักจำนวนคู่สมรสนี้ แบ่งเป็นสองชั้นด้วยกัน

ชั้นแรก การสมรสแบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ การสมรสตามเกณฑ์บรรทัดฐานให้มีภรรยาสามีเดียวคนเดียว หมายความว่า ในครอบครัวหนึ่งหรือการแต่งงานที่ถูกต้องตามกฎหมายของสังคมจะมีภรรยาหนึ่งคน สามีหนึ่งคน การสมรสแบบนี้นิยมกันมากในสมัยปัจจุบัน ซึ่งกำหนดกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษรหรือตราเป็นกฎหมายให้ชายหญิงจดทะเบียนสมรสได้เพียงคนเดียว หากแต่งงานใหม่ก็ต้องหย่าร้างกับคนเก่าเสียก่อน แต่บางสังคมก็ห้ามการหย่า

การสมรสอีกประเภทหนึ่ง คือ การอนุญาตให้ครอบครัวหนึ่งมีภรรยาสามีได้หลายคนในขณะเดียวกัน ซึ่งการสมรสประเภทนี้ยังแบ่งย่อยต่อไปอีกในชั้นที่ 2

ชั้นที่ 2 แบ่งการสมรสออกเป็น 3 ประเภท คือ

- สามีมีภรรยาหลายคน คือ ครอบครัวหนึ่งมีสามีหนึ่งคนแต่สามีมีภรรยาได้ตั้งแต่สองคนขึ้นไป ซึ่งเป็นแบบแพร่หลายที่สุด

- ภรรยามีสามีมาก คือ ครอบครัวที่มีภรรยาคนเดียวแต่ภรรยามีสามีได้หลายคนในขณะเดียวกัน

- การสมรสกลุ่ม คือ ครอบครัวที่มีสามีสองคนขึ้นไปภรรยาสองคนขึ้นไปแล้วอยู่ในครอบครัวเดียวกัน

สังคมไทยสมัยโบราณมีการสมรสแบบ “มากัว่มากเมีย” ในประเภท “มากเมีย” คือ ชายหนึ่งคนมีภรรยาได้หลายคน วัฒนธรรมเช่นนี้ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังจดหมายเหตุลาลูแบร์ได้บันทึกว่า ชายไทยสมัยก่อนมีความเห็นว่าการมีผัวเดียวเมียเดียวนั้นดีที่สุดในสังคม แต่คนมั่งมีนิยมมีภรรยาหลายคน เพื่อแสดงบุญบารมีของตน แต่ในบรรดาภรรยาเหล่านั้นจะยกคนหนึ่งขึ้นเป็นภรรยาใหญ่หรือเมียหลวงนอกนั้นเรียกว่า เมียน้อย ล้วนเป็นภรรยาที่ถูกต้องตามกฎหมายทุกคนแต่ต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของเมียหลวง อนุภรรยาเหล่านั้นมักเคยเป็นทาสที่สามีได้ตัวมา ฐานะของบุตรที่เกิดจากเมียน้อยจึงต่ำกว่าบุตรของเมียหลวง

การสมรสแบบมากเมียหรือการที่ผู้ชายมีภรรยาจำนวนมากนี้มีมีทฤษฎีทางสังคมวิทยาบางทฤษฎีอธิบายว่า เพราะผู้ชายมีแรงขับทางเพศและชอบความหลากหลายทางเพศมากกว่าหญิง ซึ่งทฤษฎีนี้อาจไม่ตรงกับแนวคิดของคนในสังคมบางสังคมที่เห็นว่า การมีภรรยามากเป็นเรื่องทางเศรษฐกิจยิ่งรวยมากก็ยิ่งมีภรรยามาก ทฤษฎีสมบัติก็ยิ่งมากขึ้น นักวิชาการบางท่านบอกว่าการมีภรรยามากเป็นเรื่องสัญลักษณ์ทางสังคม แสดงถึงความสำเร็จส่วนตัวของเขา ดังนั้นคำอธิบายที่น่าจะใกล้เคียงที่สุด คือ เรื่องทางสังคมและเศรษฐกิจ

ลักษณะที่ 3 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาการใช้เรือนหอหรือที่อยู่อาศัย ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของคู่สมรส ในทางมานุษยวิทยา หมายถึง กฎที่กำหนดการเลือกที่อยู่หลังการสมรสของคู่สมรส เมื่อสมรสกันแล้วคู่สมรสเกือบทุกสังคมถูกคาดหวังว่าต้องอยู่อาศัยร่วมกัน โดยที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายต้องย้ายออกจากสถานที่อยู่อาศัยเดิมของตน ตามหลักมานุษยวิทยาจัดแบบการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของคู่สมรสในสังคมมนุษย์ไว้ 6 ประเภท คือ (ประสิทธิ์ สวัสดิ์ญาติ 2539 40 – 42)

- การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่กับฝ่ายชาย หมายถึง การที่คู่สมรสไปอยู่ร่วมกับหรืออยู่ใกล้ ๆ พ่อแม่ฝ่ายสามี

- การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่กับฝ่ายหญิง หมายถึง การที่คู่สมรสไปอยู่กับหรืออยู่ใกล้ ๆ พ่อแม่ฝ่ายภรรยา

- การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนที่คู่สมรสเลือกได้ทั้งสองฝ่าย หมายถึง การที่สังคมหนึ่งที่อนุญาตให้คู่สมรสเลือกที่อยู่หลังการสมรสโดยไปอยู่กับหรืออยู่ใกล้พ่อแม่ของฝ่ายใดก็ได้โดยไม่ได้กำหนดไว้ตายตัว การที่คู่สมรสจะตัดสินใจว่าจะไปอยู่กับหรืออยู่ใกล้พ่อแม่ฝ่ายไหนนั้น มีปัจจัยอยู่หลายประการ เช่น สถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของบิดามารดาแต่ละฝ่าย แต่ในบางกรณีคู่สมรสอาจจะตัดสินใจโดยใช้ความพึงพอใจหรือเหตุผลส่วนตัว

- การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนที่คู่สมรสแยกอยู่อิสระ เป็นการปฏิบัติที่คู่สมรสต้องออกจากบ้านพ่อแม่ของทั้งสองฝ่าย แล้วไปตั้งบ้านเรือนอยู่ตามลำพังเป็นอิสระจากพ่อแม่

- การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่กับพี่ชายหรือน้องชายของแม่ เป็นการปฏิบัติที่คู่สมรสไปอยู่กับหรือไปอยู่ใกล้ลุงหรือน้าทางฝ่ายแม่เจ้าบ่าว

- การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนแบบแยกกัน เป็นการปฏิบัติที่คู่สมรสแยกกันอยู่หลังจากการสมรส

การเลือกถิ่นฐานของคู่สมรสแบบไทยนั้น แบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ อาวหมงคล เป็นการจัดงานและที่อยู่อาศัยหลังสมรสที่บ้านฝ่ายชาย และ วิวาหมงคล อันเป็นการจัดงานและที่อยู่หลังสมรสที่บ้านฝ่ายหญิง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสังคมไทยมีธรรมเนียมปฏิบัติอยู่ทั้ง 2 อย่าง

ลักษณะที่ 4 การแบ่งการสมรสแบบนอกวงศัวานหรือในวงศัวาน การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาที่มาของคู่สมรส

การสมรสกับคนนอกเขตหรือนอกวงศ์ ได้แก่การห้ามสมรสกับบุคคลในสายโลหิตหรือตระกูลเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งห้ามการสมรสระหว่างบิดากับบุตรสาว, มารดากับบุตรชาย, พี่น้องร่วมบิดามารดาหรือร่วมแต่บิดามารดา การห้ามนี้แผ่ขยายวงออกไปถึงการห้ามแต่งงานในระหว่างวงศ์าคณาญาติด้วย

การสมรสกับคนในเขตหรือวงศ์ กำหนดการสมรสอยู่ในขอบเขตของวงศ์าคณาญาติเดียวกันหรือร่วมเชื้อชาติศาสนา วัฒนธรรม ระดับของฐานะทางเศรษฐกิจ ตลอดจนร่วมความนิยมในลัทธิการเมือง

1 2 1 3 การเลือกคู่ครอง

ก่อนที่จะชายหญิงจะมีการสมรสหรืออยู่กินกันฉันสามีภรรยาต่างฝ่ายต่างผ่าน การเลือกของอีกฝ่ายมาแล้ว เพราะวัตถุประสงค์สำคัญของการสมรส คือความสุขและความสำเร็จทั้งทางกายและใจของคู่สมรส การเลือกคู่สมรสจึงเป็นหนทางในการแสวงหาบุคคลที่ดี เหมาะสม พึงปรารถนามาเป็นคู่ครอง

วิธีการเลือกคู่สมรสนั้นแตกต่างกันไปตามสภาพสังคมและวัฒนธรรม ดังคำกล่าวของเกษม อุทยานิน (2506 : 83) ที่ว่า

วัฒนธรรมบางท้องถิ่นบิดามารดาหรือผู้ปกครอง เป็นผู้กระทำการสัญญาการหมั้นหรือการสมรสให้แก่บุตรธิดา ตั้งแต่บุตรธิดานั้นยังเล็กอยู่ เช่นในประเทศจีน อิตาลี ฯลฯ บางทีก็กระทำก่อนเด็กเกิด ได้แก่ สัญญามีเงื่อนไขว่า ถ้าบุตรของทั้งสองฝ่ายเกิดมาต่างเพศก็ต้องเข้าพิธีวิวาห์เมื่ออายุสมควร โดยมีได้คำนึงว่าบุตรจะรักใคร่ถูกอัธยาศัยกันหรือไม่ เพราะบิดามารดาถือว่าความสำเร็จและชีวิตสมรสที่ราบรื่นย่อมเป็นภารกิจของบิดามารดา โดยเด็ดขาด

หลักในการเลือกคู่ครอง แบ่งได้ 2 ลักษณะ คือการเลือกคู่ครองด้วยตนเอง และการเลือกคู่ครองระบบอาวุโส ค่านิยมในการเลือกคู่ครองระบบอาวุโสเป็นอีก ค่านิยมหนึ่งที่ปรากฏในวรรณคดี กล่าวคือ การให้ผู้ใหญ่เป็นผู้เลือกให้ เพราะผู้ใหญ่มีประสบการณ์ชีวิตมากกว่า ย่อมเลือกสรรสิ่งที่เหมาะสมที่ควรให้กับบุตรหลาน การเลือกคู่แบบนี้สะท้อนค่านิยมการเคารพผู้อาวุโส ผู้น้อยสมควรปฏิบัติตามคำสั่งสอนของผู้ใหญ่

1 2 1 4 ระบบการสมรส

การที่ชายหญิงใดจะมีความสัมพันธ์กันในทางเพศอย่างเป็นทางการเพื่อเป็นการประกาศให้สังคมรับรู้ ถึงการเกิดครอบครัวใหม่อีกครอบครัวหนึ่งนั้น จะต้องผ่านระเบียบวิธีการอย่างหนึ่งของสังคมก่อนคือ การแต่งงานหรือการสมรส

ระบบการสมรสในสังคมแต่เดิมนั้นมีระบบสมรส ดังนี้

วิธีการสู่ขอ ลักษณะการสู่ขอนั้นสังคมไทยถือว่าเป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ฝ่ายชาย กล่าวคือ เมื่อชายต้องการหญิงใดมาเป็นภรรยาตน ฝ่ายชายต้องติดต่อสู่ขอต่อญาติผู้ใหญ่ ฝ่ายหญิง หากยังไม่มั่นใจว่าฝ่ายหญิงตอบรับก็อาจส่งผู้หนึ่งผู้ใดไปดูลาดเลาก่อนก็ได้ จึงเกิดเป็นประเพณีทาบถามคู่กับการสู่ขอ เมื่อฝ่ายหญิงตกลงปลงใจก็อาจจะเรียกร้องค่าตอบแทนจากฝ่ายชายเป็นสินสอดทองหมั้นตามแต่จะตกลงกัน นับเป็นประเพณีที่สำคัญขั้นต้นของระบบการแต่งงาน

การหมั้นหมาย เป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการแต่งงานและเป็นระยะที่หนุ่มสาวมีโอกาสติดต่อใกล้ชิดกัน โดยไม่ต้องกลัวคำครหาใดๆ เพราะเป็นบุคคลที่กำลังจะแต่งงานกันในอนาคต เป็นที่ยอมรับกันทั้งสองฝ่าย อย่างไรก็ตามการหมั้นมิได้เป็นหลักประกันว่าจะได้แต่งงานกันเสมอไป ในกรณีที่ฝ่ายชายไม่ยอมแต่งงานกับหญิงคู่หมั้น โดยมีเหตุสำคัญอันเกิดแก่ฝ่ายหญิงนั้น ให้ฝ่ายหญิงคืนของหมั้นแก่ฝ่ายชาย และฝ่ายชายจะเรียกร้องค่าทดแทนจากกันไม่ได้ ถ้าฝ่ายหญิงไม่ยอมสมรสกับฝ่ายชาย โดยมีเหตุผลสำคัญเกิดจากฝ่ายชายนั้น ฝ่ายหญิงมีต้องคืนของหมั้น (สุพัตรา สุภาพ 2518 : 53)

ทุนสินหรือสินบริคณห์ หมายถึง ทรัพย์สินที่บิดามารดาทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชายออกมาเท่ากัน และมอบให้คู่สมรสไว้เป็นทุนสำหรับใช้ประกอบอาชีพและเลี้ยงดูกันต่อไป บางทีก็ช่วยกันสร้างบ้านใหม่ให้ จึงเกิดเป็นประเพณีปลูกเรือนหอกันขึ้น ซึ่งฝ่ายชายเป็นผู้สร้างและ ฝ่ายหญิงออกเครื่องแต่งเรือน

การประมุขวงศ์ญาติ เนื่องจากงานแต่งงานเป็นการเชื่อมวงศ์สกุลของทั้งสองฝ่าย และสังคมไทยให้ความสำคัญกับญาติวงศ์ทั้งสองฝ่ายเท่าเทียมกัน จึงต้องมีการเชิญญาติ พี่น้องทั้งสองฝ่ายมารับรู้พร้อมกันด้วย

การทำพิธีอนุมัติ ในสังคมไทยเรานั้นใช้พิธีรดน้ำเป็นสัญลักษณ์ในการอนุมัติให้หญิงชายที่สมรสกันอยู่กินเลี้ยงดูกันต่อไป และมีการฉลองเลี้ยงดูกันในบรรดาผู้ที่มาประชุมร่วมกันอย่างสนุกสนาน

1 2 1 5 ความสัมพันธ์ทางสายโลหิต

ในสังคมแบบดั้งเดิมที่มีการจัดระเบียบสังคมอย่างไม่ซับซ้อน การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของสังคมจะมีลักษณะเป็นเรื่องส่วนตัวไม่เป็นทางการหรือไม่ใช่เชิงพาณิชย์บุคคลจะมีความผูกพันกันโดยอาศัยสายสัมพันธ์หลายด้าน เช่น ด้านเชื้อชาติ ศาสนา ที่อยู่อาศัยและเครือญาติ เป็นต้น ในบรรดาสายสัมพันธ์ทั้งหลายที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นพื้นฐานและเป็นสากลที่สุด คือ สายสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงบุคคลกับบุคคล บุคคลกับกลุ่ม และระหว่างกลุ่มกับกลุ่มเข้าด้วยกัน ในการลำดับญาติและความผูกพันทางเครือญาติไว้เพื่อที่บรรดาสมาชิกจะได้ถือปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง แนวการปฏิบัติดังกล่าวเรียกว่า “กฎการสืบเชื้อสาย” หรือ “การสืบวงศ์ตระกูล”

การสืบเชื้อสายนั้นในแต่ละสังคมจะมีหลักเกณฑ์หรือแนวปฏิบัติที่แน่นอนชัดเจนให้สมาชิกในสังคมปฏิบัติตามจนอาจถือได้ว่าเป็นกฎ เป็นสิ่งที่ว่าด้วยความผูกพันที่บุคคลที่อยู่กับกลุ่มญาติโดยบุคคลจะได้รับกำหนดตั้งแต่แรกเกิดจากสังคมที่ตนเป็นสมาชิกว่าจะต้องผูกพันกับญาติพี่น้องกลุ่มใดโดยเฉพาะ กลุ่มญาติดังกล่าวจะให้การดูแลเอาใจใส่ปกป้องคุ้มครองให้ความปลอดภัย ตลอดจนให้การฝึกฝนอบรมในการดำรงชีพในสังคม และให้การสนับสนุนด้านวัตถุสิ่งของอุปโภคบริโภคซึ่งบุคคลผู้นั้นไม่อาจได้รับสิ่งของและบริการจากคนกลุ่มอื่น ๆ กฎการสืบเชื้อสายจะเป็นหลักประกันว่าบุคคลที่ถือกำเนิดขึ้นมาในสังคมนั้น บุคคลจะได้รับจากกลุ่มญาติ เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องประดับ อาวุธ สิทธิการเข้าร่วมชุมนุมกับกลุ่มญาติ คาถาอาคมหรือบทสวด ตลอดจนบทเพลงที่ใช้ขับร้องในวาระต่าง ๆ ได้ สมาชิกภาพของโคตรตระกูลได้สืบทอดฐานันดรศักดิ์ต่าง ๆ นอกเหนือไปจากการสนับสนุนและช่วยเหลือในฐานะเครือญาติตามธรรมเนียมปฏิบัติของสังคมนั้น กฎการสืบเชื้อสายที่สำคัญมี 4 ประการ คือ การสืบเชื้อสายแบบสายเดียว, การสืบเชื้อสายแบบสองฝ่ายเท่ากัน, การสืบเชื้อสายแบบสองทางเฉพาะกิจ และ การสืบเชื้อสายแบบให้เลือก

การสืบเชื้อสายแบบสายเดียว เป็นกฎว่าด้วยความผูกพันที่บุคคลมีอยู่กับกลุ่มเนื่องจากความเป็นญาติเพียงสายเดียว เช่น บุคคลสืบเชื้อสายจากทางฝ่ายบิดาหรือสืบเชื้อสายทางฝ่ายมารดา

การสืบเชื้อสายแบบสองฝ่ายเท่ากัน เป็นความผูกพันที่บุคคลมีอยู่กับญาติ พี่น้องทุกฝ่ายเท่าเทียมกันหรือไม่แตกต่างกัน การสืบเชื้อสายประเภทนี้บุคคลจะถูกกำหนดให้ขึ้นอยู่กับกลุ่มญาติที่สนิทเท่านั้น

การสืบเชื้อสายแบบสองทางเฉพาะกิจ เป็นกฎการสืบเชื้อสายที่กำหนดให้บุคคลมีความผูกพันกับกลุ่มญาติทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดาในจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันในการกิจบางเรื่องบุคคลจะขึ้นอยู่กับญาติฝ่ายบิดา แต่ในการกิจที่แตกต่างออกไปบุคคลจะขึ้นอยู่กับฝ่ายมารดา

การสืบเชื้อสายแบบให้เลือก เป็นกฎการสืบเชื้อสายที่สังคมยอมรับให้สมาชิกของตนเลือกสืบเชื้อสายฝ่ายบิดาหรือมารดาก็ได้ในแต่ละชั่วอายุคน โดยให้เลือกเพียงสายสายหนึ่ง

การสืบเชื้อสายของไทยนั้นนับถือญาติทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดาเสมอกัน สังเกตได้จากการที่เรามีคำเรียกญาติทั้งสองฝ่ายตามลำดับอาวุโสเช่นกัน ปู่ ย่า ตา ยาย ลุง ป้า น้า อา เป็นต้น คำเรียกเหล่านี้บ่งถึงสิทธิหน้าที่และอำนาจของแต่ละบุคคลที่มีต่อกันด้วย (วรพันธ์ อักษรพงศ์, 2516 : 428)

1 2 2 สถาบันการเมืองการปกครอง

สถาบันการเมืองการปกครอง เป็นแบบอย่างของการคิดการทำในเรื่องเกี่ยวกับการรักษาระเบียบความสงบ การบรรลุเป้าหมายของสังคมร่วมกันและการตัดสินใจร่วมกัน สถาบันการเมืองการปกครองเป็นสถาบันที่ครอบคลุมตั้งแต่เรื่องผู้ปกครองหรือผู้มีอำนาจในสังคม รวมทั้งการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน ลัทธิการเมืองต่าง ๆ และอุดมการณ์ทางการเมือง เป็นต้น (นิเทศ ดินนะกุล 2537 : 109)

ลักษณะการเมืองการปกครองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับการเพิ่มของประชากร โดยเฉพาะระบบกษัตริย์ ซึ่งสมัยสุโขทัยมีลักษณะแบบปิตุราชา สมัยอยุธยาเป็นแบบเทวราชาปนกับธรรมราชาตามแต่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้พระมหากษัตริย์ทรงนำระบบกษัตริย์แบบธรรมราชามาใช้กับราษฎร กล่าวคือ นำหลักธรรมทางพุทธศาสนา เช่น เมตตาธรรมและการอุทิศธรรมมาใช้ในการปกครอง ซึ่งมีผลให้กษัตริย์กับประชาชนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดมากขึ้นกว่าเดิม แต่ยังเป็นความใกล้ชิดในระหว่างกษัตริย์กับขุนนางมากกว่า ต่อไพร่หรือประชาชน เพราะสำหรับความสัมพันธ์กับประชาชนนั้น ฐานะของกษัตริย์ยังคงเทียบได้กับเทพเจ้าทรงเป็นสมมุติเทพ เป็นเจ้าของแผ่นดิน และเป็นเจ้าของราษฎรเช่นเดิม

การปกครองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้สืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยแบ่งการปกครองออกเป็น 3 ส่วน คือ การปกครองส่วนกลาง, การปกครองส่วนภูมิภาค และการปกครองประเทศราช

การปกครองส่วนกลาง แบ่งออกเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน โดยมี อัครมหาเสนาบดี 2 ตำแหน่ง คือ สมุหพระกลาโหม และสมุหนายก ซึ่งมีเสนาบดีจตุสดมภ์อีก 4 ตำแหน่งควบคุมดูแลการปกครองส่วนกลาง

สมุหพระกลาโหม มีหน้าที่ดูแลฝ่ายทหารในราชธานี คือ กรมพระกลาโหมและควบคุมไพร่รับผิดชอบการสักเลกในหัวเมืองที่สังกัดกรมพระกลาโหม นอกจากนี้ยังดูแลด้านการศาลด้วย โดยว่าการศาลในราชธานี และชำระคดีความในหัวเมืองที่อยู่ใต้บังคับบัญชา ส่วนสมุหนายก มีหน้าที่ดูแลฝ่ายพลเรือนในราชธานี คือ กรมมหาดไทยและดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งด้านทหารและพลเรือน ทั้งสองตำแหน่งนี้มีความสำคัญและมีอำนาจมาก

การปกครองราชการแผ่นดินสมัยนี้มีการกระจายอำนาจการปกครองไปหัวเมืองต่าง ๆ โดยกำหนดให้เจ้าเมืองดูแลบ้านเมืองขึ้นตรงกับกษัตริย์ มีการแบ่งนายแบ่งไพร่ชัดเจนถือว่าไพร่ต้องอยู่ใต้อำนาจนายและไพร่ทุกคนต้องมีนาย กษัตริย์ทรงใช้พระราชอำนาจผ่านขุนนางในการควบคุมกำลังพลซึ่งถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญในสมัยนั้น

1 2 3 สถาบันศาสนา

จุดกำเนิดของสถาบันทางศาสนาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อ โดยเริ่มจากความเชื่อเกี่ยวกับภูตผีปีศาจและเทวดาหรือความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหมือนมนุษย์ สังคมทุกสังคมมีความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ไม่ว่ารูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง คำว่า "ศาสนา" ในที่นี้ หมายถึง ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ถึงแม้ว่าคำสอนเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะไม่ได้เป็นคำสอนของศาสนาโดยตรง แต่ความเชื่อในภูตผีปีศาจก็รวมเรียกเป็นศาสนา เพราะเป็นความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ลักษณะของสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ที่ตัวอย่าง เช่น พระภูมิเจ้าที่ ผีปอบ เจ้าเข้าทรง เทพเจ้า เป็นต้น

ในสังคมไทยตั้งแต่โบราณกาล ปรากฏหลักฐานในประวัติศาสตร์ว่ามี ส่วนสัมพันธ์ เกี่ยวกับข้องกับสถาบันทางศาสนาต่าง ๆ หลายศาสนา อาทิ ศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และลัทธิเทวนิยม ศาสนาพุทธนั้นเข้ามาสัมพันธ์กับสังคมไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนาในเมืองไทยที่สำคัญ คือ ความเชื่อของคนไทยส่วนใหญ่ นั้น เป็นการผสมผสานเข้ากันระหว่างหลักพุทธศาสนากับ

ความเชื่อในเรื่องเทวดาและภูติผีโดยเฉพาะในราชสำนักนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีส่วนของศาสนาพราหมณ์เข้ามา เจือปนอยู่ด้วยมาก และที่สำคัญความเชื่อในเรื่องผีสงฆ์ เวทมนต์คาถา ตลอดจนเทพเจ้าและเทวดาต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ก็เข้ามามีอิทธิพลเป็นอย่างมาก ส่วนศาสนาอิสลามนั้น มีพ่อค้าชาวอาหรับนำเข้ามาเผยแพร่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่นเดียวกับศาสนาคริสต์ก็ปรากฏว่าเข้ามาสัมพันธ์กับสังคมไทยเป็นเวลานานแล้ว คือ ตั้งแต่ประมาณพุทธศักราช 2200 ในสมัยกรุงศรีอยุธยามีคณะบาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิกชาวตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทย ต่อมาราวสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็มีนักสอนศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ซึ่งเป็นชาวตะวันตก เข้ามาเผยแพร่ศาสนาตามนิกายของตนเช่นกัน

ในส่วนของความเชื่อตามลัทธิเทวียนั้น พระยาอนูมานราชชน (2507 : 113 – 114) สันนิษฐานเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องเทวียนั้น ความว่า "ชาวไทยสมัยเมื่อยังไม่ได้นับถือพุทธศาสนา คงมีความเชื่อถือผีสงฆ์เทวดามาก่อน ดังจะเห็นได้จากนิยาย นิทานและเรื่องราวความรู้ต่าง ๆ ซึ่งเป็นคติความเชื่อของชาวบ้าน อันเหลือสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้ เมื่อชาวไทยได้รับพุทธศาสนามาเป็นที่พึ่งแล้ว เรื่องนับถือผีสงฆ์ของเดิมก็ยังคงอยู่ และได้ผีที่มีมาในพุทธศาสนามาแต่เดิม จากอินเดียและลังกา ซึ่งติดพ่วงท้ายเข้ามาด้วย" นอกจากลัทธิเทวียนั้นแล้ว ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ยังเป็นอีกความเชื่อเก่าแก่ของมนุษย์นับตั้งแต่เริ่มมีศาสนา เป็นสิ่งที่คู่กันมากับอารมณ์อันปราศจากเหตุผลของมนุษย์ ซึ่งเป็นความรู้สึกกลัว ๆ ตามธรรมชาติของสัตว์โลก เป็นความพยายามของมนุษย์ที่จะบังคับบางสิ่งบางอย่างให้เป็นไปตามเป้าหมายของตนโดยอาศัยอำนาจลึกลับอันเหนือธรรมชาติ

การนับถือไสยศาสตร์เป็นศาสตร์ที่แสดงออกถึงความพยายามเบื้องต้นของมนุษย์ที่จะควบคุมธรรมชาติ แต่เนื่องจากขาดความรู้เกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติจึงมีความเข้าใจและตีความในเรื่องพลังธรรมชาติไปในลักษณะสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ และพยายามที่จะควบคุมธรรมชาติโดยวิธีง่าย ๆ ตามความรู้ความคิดของตน ซึ่งอาจจะแสดงออกในรูปของพิธีกรรม คาถาอาคม เวทย์มนตร์ต่าง ๆ ซึ่งมีเกิดได้ทั้งดีและชั่ว เช่น การทำพิธีอาคมเสริมสิริมงคลป้องกันเหตุร้าย การฝังรูปฝังรอย และการทำไสย

ไสยศาสตร์เป็นลัทธิดั้งเดิมที่มีมาบนแผ่นดินไทย ก่อนที่ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธตันตระนิกายจะเข้ามา เราอาจกล่าวได้ว่า ไสยศาสตร์เป็นความเชื่อดั้งเดิมที่ฝังแน่นในจิตใจของคนไทย จนกระทั่งสมัยทวารวดีที่ดินแดนแถบนี้รับอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายหินยานจากอินเดีย แต่มิได้หมายความว่า ไสยศาสตร์จะสูญหายไปจนกระทั่ง

ในยุคกรุงศรีอยุธยา ไสยศาสตร์มีบทบาทเคียงคู่กับพุทธศาสนา ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ในประเทศไทยเท่าที่ปรากฏ จำแนกได้ตามวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ

ประการที่ 1 ไสยศาสตร์ที่กระทำขึ้นเพื่อให้เกิดความรักใคร่เมตตา เสน่ห์ มหานิยม ทั้งนี้โดยหวังทางการค้าขายการทำงานเพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้า หรือหวังเพื่อให้นุคนครรักใคร่ ไสยศาสตร์ประเภทนี้ ได้แก่ การเสกเป่าแบ่งทาน้ำ การเสกน้ำมันใส่ผม การเสกขี้ผึ้งทาปาก การใช้เทียนมนต์เขียนอักขระที่ลึ้น การเสกตะกรุดเล็กใส่ในตา การทำน้ำมันพราย เสน่ห์ยาแฝด และการเสกนางกวัก เป็นต้น

ประการที่ 2 ไสยศาสตร์ที่กระทำขึ้นเพื่อทำลายฝ่ายตรงข้าม เช่น การทำคุณไสยเสกตะปู เสกหนังเข้าท้อง การทำยาสั่ง การฝังรูปฝังรอย

ประการที่ 3 ไสยศาสตร์ที่กระทำเพื่อคุ้มครองป้องกัน ได้แก่ การทำให้นั่งเหนียว การเสกเป่าพวกตะกรุด และอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของสัตว์เพื่อให้เกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ ใช้ป้องกันอาวุธศาสตรา เช่น การเสกเขี้ยวหมูตัน การเสกหนังผากเสือ การเสกหนังช้าง ขนเม่น และเพชรตาแมว

นอกจากนี้ยังรวมไปถึงการทำเหล็กไหล ฝังเข็ม และของวิเศษในร่างกาย การเสกผ้าประเจียด ผ้ายันต์ และการเสกยันต์ เป็นต้น

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว แม้ว่าสังคมไทยจะมีความสัมพันธ์กับศาสนาต่าง ๆ หลายศาสนาก็จริงแต่ก็เป็นเพียงส่วนน้อย เพราะเรามีศาสนาพุทธเป็นหลักแห่งความเชื่อ ฉะนั้นเมื่อกล่าวถึงสถาบันศาสนาที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยแล้ว ก็คือพุทธศาสนานั้นเอง แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นหมายรวมถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และลัทธิเทวนิยมที่แทรกซึมอยู่ในศาสนาด้วย

สังคมไทยนับถือศาสนาพุทธมาช้านาน ความศรัทธาต่อหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาไม่เคยขาดสาย เวลานึกคิดทำสิ่งใดก็ไม่หลีกเลี่ยงไปจากหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาเลย แม้แต่พฤติกรรมที่สังคมยอมรับว่าเป็นคนดีคนชั่วโดยใช้ศีล 5 เพราะฉะนั้นศาสนาพุทธจึงเป็นชีวิตจิตใจของคนไทย หลักธรรมคำสอนของศาสนาอันเป็นข้อแนะนำที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติประสบความสำเร็จดังที่มุ่งหวังพบความสุขความเจริญและความสงบสุข ความศรัทธาในหลัก คำสอนของศาสนาพุทธจึงเป็นแรงบันดาลใจของกวี และถูกบันทึกไว้ในวรรณคดีอันเป็นงานสร้างสรรค์ของกวี แม้แต่วรรณคดีประเภทนิราศซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้แต่งใช้แสดงอารมณ์ส่วนตัวก็มักพบความเชื่อเรื่องกรรมซึ่งเป็นความคิดพื้นฐาน

กรรม หมายถึง การกระทำ, การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาทางกาย ก็ตามทางวาจาก็ตาม ทางใจก็ตาม (พระธรรมปิฎก 2543 69) ความเชื่อเรื่องกรรมนี้ตรงกับ

หลักความเชื่อของศาสนาพุทธที่เชื่อว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ดังพุทธปรัชญาเริ่มต้นแสดงว่ากรรมเป็นเหตุเกิดเบื้องต้นไปไม่รู้จักจบ แม้มนุษย์มีชาติกำเนิดและความเป็นไปไม่สม่ำเสมอ เพราะกรรมที่ทำไว้ทั้งดีและชั่ว (พระพรหมมุนี, 2505 : 173) กรรมแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

ประเภทที่ 1 อกุศลกรรม คือ กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, การกระทำที่ไม่ดี ไม่ฉลาด ไม่เกิดจากปัญญา ทำให้เสื่อมเสียคุณภาพชีวิต หมายถึง การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ

ประเภทที่ 2 กุศลธรรม คือ กรรมที่เป็นกุศล, กรรมดี, การกระทำที่ดี ฉลาด เกิดจากปัญญา ส่งเสริมคุณภาพชีวิตจิตใจ หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล (รากเหง้าของกุศล, ต้นตอของความชั่ว) คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

หลักความเชื่อเรื่องกรรมนี้มักจะถูกอธิบายควบคู่ไปกับเรื่องการเกิดใหม่ หรือ เรื่องวิภังคสงสาร การเกิดใหม่นั้นเพราะกรรมอันได้แก่ผลของการกระทำทั้งกรรมดีและกรรมเลว ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนานั้น ถือว่า ชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์ จุดมุ่งหมายสูงสุดของคนเรา ก็คือ การพยายามบรรลุนิพพาน อันได้แก่สภาวะแห่งความสุขที่เป็นอมตะ ไม่มีการกลับมาเกิดใหม่อีก

หลักความเชื่อเรื่องกรรมและวิภังคสงสารก่อให้เกิดผลประการหนึ่งคือ คนไทยมีความเชื่อว่าฐานะและความเป็นอยู่ของคนเรานั้นเกิดจากผลบุญและผลกรรมอันได้สร้างสมมาจากชาติปางก่อน ฉะนั้นความแตกต่างของฐานะของแต่ละบุคคลในสังคม ย่อมเป็นผลเนื่องจากการทำกรรมไว้ไม่เหมือนกัน และถือว่าคนเรามีฐานะเท่ากันไม่ได้ ผู้ที่เกิดมาเป็น กษัตริย์ เจ้านายหรือขุนนาง ที่มั่งคั่งและได้รับตำแหน่งสูง ๆ นั้น ก็เป็นเพราะผลบุญที่ผู้นั้นได้สร้างสมมาแต่ชาติปางก่อน

นอกจากความเชื่อเรื่องบาปบุญแล้ว หลักสำคัญในศาสนาพุทธที่ถูกกล่าวถึงเสมอ คือ หลักไตรลักษณ์ หรือที่เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารธรรมทั้งปวง ไม่ว่าชนชั้นใด ไม่ว่ากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ ทาส ต่างก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ลักษณะ 3 ประการนี้ ได้แก่ อนิจจตา คือ ความเป็นของไม่เที่ยง มนุษย์ทุกคนล้วนเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทั้งหมดทั้งสิ้น, ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ และอนัตตา คือ ความเป็นไม่มีตัวตน ลักษณะทั้ง 3 ประการนี้เป็นหลักคำสอนไม่ให้ยึดมั่นสิ่งใด เพราะเรื่องของธรรมชาตินั้นไม่มีอะไรคงตัว ทุกอย่างย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การยึดมั่นจึงย่อมก่อให้เกิดทุกข์

จากหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าศาสนาพุทธนั้นสอนให้คนรู้จักใช้ปัญญาคิดด้วยเหตุผล เมื่อคิดเห็นจริงแล้วว่าสิ่งใดดีก็จะมีผู้ยกย่องว่า

เป็นความเจริญ ตรงกันข้ามถ้าเห็นว่าสิ่งใดไม่ดี สิ่งใดชั่วก็จะมีผู้ติเตียนว่าเป็นทุกข์เป็นความเสื่อม และให้พยายามละทิ้งสิ่งนั้น เพราะผลย่อมเกิดจากเหตุ ด้วยเหตุนี้หลักสำคัญในพุทธศาสนาจึงสอนให้เชื่อเรื่องกรรม คือ สุขและทุกข์ซึ่งเป็นผลของกรรมหรือการกระทำ ดังคำกล่าวที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” นั่นเอง

นอกจากนี้ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชายไทยเกือบทุกคนมักจะบวชอย่างน้อยชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งนับเป็นวัฏจักรชีวิตของชายไทย ทั้งนี้วัดยังมีบทบาทหน้าที่เป็นสถานบันการศึกษา เมื่อเด็กชายย่างเข้าสู่วัยรุ่นบิดามารดามักฝากให้อยู่กับพระสงฆ์ที่ตนคุ้นเคยนับถือ เพื่อให้พระสอนให้อ่านออกเขียนได้ และเด็กก็จะได้รับใช้พระผู้เป็นอาจารย์เป็นการทดแทน ในช่วงสุดท้ายของการศึกษา เด็กก็มักจะบวชเณรในระยะเวลาสั้น ๆ ก่อนกลับไปเป็นฆราวาส บิดามารดาในสมัยนั้นเชื่อว่า ตนจะได้รับบุญกุศลจากการบวชเณรของบุตร

1 2 4 สถาบันเศรษฐกิจ

เป็นแบบแผนของการคิดการกระทำเกี่ยวกับเรื่องการผลิตสินค้าและอาหารต่าง ๆ รวมทั้งการแจกจ่ายสินค้าและการให้บริการต่าง ๆ ให้แก่สมาชิกในสังคม (นิเทศดินะกุล 2537 : 109) สภาพเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์กำลังอยู่ระหว่างเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐกิจแบบตลาดหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ผสมผสานกันระหว่างหาอยู่หากิน กับเพื่อค้าเพื่อขายรวมทั้งเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการปูพื้นฐานความเปลี่ยนแปลงเข้าสู่เศรษฐกิจเงินตรา (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544 : 17) โดยมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจ 3 ประการ คือ การเกษตร การอุตสาหกรรมขั้นต้นบางอย่าง และการค้าขายโดยเฉพาะการค้ากับต่างประเทศหรือการค้าสำเภา

การเกษตรเป็นการผลิตที่สำคัญที่สุดของอาณาจักร มีทั้งเกษตรแบบพอยังชีพและการเกษตรเพื่อการค้า การเกษตรแบบพอยังชีพในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ พืชหลัก คือ ข้าวเพื่อใช้บริโภคภายในครอบครัวหรือเพื่อเป็นอาหารค่านาให้รัฐ การผลิตยังเป็นไปโดยพึ่งพาธรรมชาติและแรงงานคนหรือแรงงานสัตว์เป็นสำคัญ นอกจากการทำนา ชาวบ้านยังกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ได้แก่ การปลูกฝ้าย ทอผ้า ปลูกผักผลไม้ต่าง ๆ ในบริเวณบ้าน เก็บอาหารตามปลวกนาหรือชายป่า เก็บฟืนเพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิง เลี้ยงสัตว์พวกหมู เป็ด ไก่ จับปลาตามแม่น้ำ ลำคลอง หนองบึง ทำเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตร เช่น คราด เคียว โถ จอบ เสียม ทำเครื่องจักสาน เช่น ตะกร้า กระบุง กระจาด ทำเครื่องมือจับปลาและเครื่องมืออื่น ๆ เช่น หม้อ ครก ไห โอ่ง อ่าง และมีด เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้ทำกันเกือบทุกหมู่บ้าน ผลิตกันตามความต้องการของชุมชนของตนทั้งปริมาณและขนาดของสิ่งของนั้น ๆ ส่วนการเกษตรเพื่อการค้า

นั้น จะปลูกพืชเพื่อตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะตลาดต่างประเทศ แต่เมื่อเทียบสัดส่วนกับการเกษตรแบบพอเพียงแล้วปริมาณยังมีอยู่น้อยและอยู่เพียงบางภูมิภาคเท่านั้น ส่วนใหญ่อยู่ในเขตภาคกลางและหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พืชที่สำคัญทางเศรษฐกิจ 4 ชนิด ได้แก่ ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ และอ้อย

การอุตสาหกรรมขั้นต้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น อุตสาหกรรมที่เริ่มก่อตัวขึ้น ได้แก่ อุตสาหกรรมน้ำตาลทราย อุตสาหกรรมต่อเรือสำเภา อุตสาหกรรมเหมืองแร่และตีบุก อุตสาหกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นเนื่องจากปัจจัยสนับสนุนในการเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้ากับต่างประเทศ และความต้องการสินค้าเหล่านี้เพิ่มขึ้นด้วยเพื่อการส่งออกตอบสนองความต้องการของตลาด แต่ในขณะเดียวกันเมื่อเปรียบเทียบกับเกษตรแล้วกิจกรรมด้านอุตสาหกรรมยังมีบทบาทต่อเศรษฐกิจไทย และมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนน้อยกว่าการเกษตรอยู่มาก แต่การเกิดกิจกรรมด้านนี้สะท้อนลักษณะหลายประการของระบบทุนนิยมที่เริ่มก่อตัวขึ้นบ้างแล้วภายใต้โครงสร้างเศรษฐกิจแบบพอเพียง ความเปลี่ยนแปลงนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจไทยสู่ระบบทุนนิยม ภายหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว

การค้า เป็นกิจการทางกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีทั้งการค้าภายในประเทศและการค้ากับต่างประเทศที่มีเรียกกันว่า "การค้าสำเภา" ในด้านการค้าภายในนั้น เป็นเพียงการค้าเล็กๆน้อยๆ หรือเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ ตามตลาดนัดที่จัดขึ้นเป็นครั้งคราว เพื่อให้มีสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตอย่างเพียงพอ ผู้ประกอบการค้า คือ ราษฎรทั่วไปที่มีอาชีพหลักอยู่ที่การทำนาและทำการค้าเล็กๆ น้อย ๆ เป็นงานเสริมจากอาชีพหลัก โดยทำกันเฉพาะหน้าแล้งเท่านั้น การค้าในภาคกลางนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการพาขายเรือขายตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง มีข้อแตกต่างจากภาคอื่นๆ ตรงที่ผู้ทำการค้ามักเป็นสตรี และสินค้าที่นำมาขายมีทั้งผลไม้ ปลาแห้ง เกลือ น้ำตาล น้ำมันมะพร้าว ผ้าฝ้าย สีย้อมผ้าและอื่น ๆ

ส่วนการค้ากับต่างประเทศนั้นมีการขยายตัวในปริมาณสูง ทำให้สินค้าที่ได้จากระบบส่วยมีไม่เพียงพอับความต้องการของตลาด ส่งผลให้ต้องซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร ในขณะเดียวกันการกระจายสินค้าที่จำเป็นไปยังชุมชนต่อการดำรงชีวิต รวมทั้งสินค้าอุปโภคบริโภค บางอย่างก็นำมาจากต่างประเทศไปยังชาวจีนที่อพยพในอาณาจักรบริเวณต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าเฉพาะอย่างเพื่อการส่งออกการค้าภายในจึงเติบโตขยายตัวเพื่อรองรับภาวการณ์ข้างต้น

ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการขยายตัวของการค้าภายในอย่างกว้างขวางนี้ คือ ชาวจีนอพยพซึ่งมีความชำนาญในการค้า และมีข้อได้เปรียบในด้านการมีสิทธิเดินทางไปทั่วพระราชอาณาจักรโดยไม่ต้องผูกติดอยู่กับระบบไพร่ ชาวจีนอพยพที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการค้าภายในนั้นมีบทบาททั้งในด้านพ่อค้ารายย่อยตั้งแต่ค้าขายตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และพ่อค้าเรือเร่ขึ้นล่องซื้อสินค้าอยู่ตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ

การค้าสำเภารหรือการค้าระหว่างประเทศ ด้วยสภาพทำเลที่ตั้งซึ่งเหมาะสมอยู่ในเส้นทางการค้านานาชาติในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประกอบกับการมีสินค้านานาชาติซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ ทำให้การค้าสำเภารหรือการค้าทางเรือกับต่างประเทศเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งในสมัยนั้น และเป็นแหล่งรายได้หลักที่สำคัญอย่างหนึ่งของอาณาจักร

รัฐหรือผู้ปกครองในสมัยศักดินาให้ความสนใจและเข้ามามีบทบาทในการค้ากับต่างประเทศเพราะรายได้ของรัฐจากส่วยอากรและบรรณาการต่างๆ มีเพียงพอับรายจ่ายของประเทศ รัฐบาลจึงจำต้องแสวงหารายได้เพิ่มเติมจากแหล่งอื่นๆ มาสมทบกิจกรรมที่มีช่องทางและโอกาสเอื้ออำนวยให้อย่างมาก คือ การค้ากับต่างประเทศ รัฐได้ผลกำไรจากการค้าทางเรือนี้มาช่วยเกื้อหนุนค่าใช้จ่ายในการบริหารแผ่นดิน การทำนุบำรุงศาสนา การซื้อหาอาวุธปืนและกระสุนดินดำต่างๆ รวมถึงซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศเพื่อใช้บริโภคในหมู่ชนชั้นสูง ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้การค้าทางเรือกับต่างประเทศเจริญรุ่งเรืองมีการขยายตัวในระดับที่สูง เพราะรัฐให้การเอาใจใส่ ประกอบกับการปรับปรุงการขนส่งทางเรือทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ อีกประการหนึ่ง ตั้งแต่กลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) เป็นต้นมาประเทศต่างๆ ในยุโรปซึ่งเคยติดพันอยู่กับสงครามยึดเอื้อภายในภูมิภาค (พ.ศ. 2332 – 2358) อันเนื่องมาจากการปฏิวัติฝรั่งเศสและการเถลิงอำนาจของจักรพรรดินโปเลียนแห่งฝรั่งเศส สามารถยุติสงครามที่ยืดเยื้อลงได้ จึงหันมาให้ความสนใจกับการติดต่อค้าขายประเทศตะวันออกยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังมีการก่อตั้งเมืองท่าใหม่ๆ ขึ้นหลายเมืองในภูมิภาคนี้ เช่น ปันง (พ.ศ. 2329) หรือสิงคโปร์ (พ.ศ. 2362) เมืองท่าเหล่านี้กลายเป็นตลาดการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งเพิ่มขึ้นจากเมืองท่าต่าง ๆ ในประเทศจีนซึ่งเป็นตลาดค้าหลักของไทย

ชาวจีนอพยพมีบทบาทเกี่ยวพันทางเศรษฐกิจไทยอย่างมาก ดังปรากฏในเอกสารต่างๆ ของชาวต่างชาติและวรรณคดีหลายเรื่อง โอกาสที่เปิดทางเศรษฐกิจ ความสามารถ ความขยันขันแข็ง และการประหยัดอดออม ทำให้ชาวจีนอพยพมีทรัพย์สินเงินทอง

และฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าชาวบ้านไทย ชาวจีนอพยพที่มีทุนเหล่านี้พัฒนาตนเองขึ้นเป็นชนชั้นนายทุน และลงทุนประกอบกิจการต่างๆ แข่งกับนายทุนตะวันตก ซึ่งเข้ามามีอิทธิพลหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว

ในแง่รายได้ของรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น มาจากแรงงานเกณฑ์ส่วย ค่าผูกปี ภาษีอากรต่างๆ ค่าธรรมเนียม เครื่องราชบรรณาการ และผลกำไรจากการค้ากับต่างประเทศ การจัดเก็บภาษีอากรต่างๆ นั้นรัฐเปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามาประมูลจัดเก็บให้รัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ระบบนี้เรียกกันว่า “เจ้าภาษีนายอากร” ปรากฏว่าผู้ที่ประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรได้ส่วนใหญ่เป็นพวกชาวจีนอพยพอีกเช่นเคย ส่วนในด้านรายจ่ายมีทั้งรายจ่ายด้านศาสนา ราชสำนักและราชการแผ่นดิน

1 2 5 สถาบันการศึกษา

เป็นแบบแผนในการคิดและการกระทำเกี่ยวกับเรื่องการอบรมให้การศึกษาก่อสมาชิกใหม่ของสังคมรวมทั้งการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง (นิเทศ ดินะกุล 2537 : 109) การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปนั้นมีบ้านและวัดเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ หลังจากโกนจุกแล้วเด็กชายจะถูกนำตัวไปบวชเป็นเณรที่วัดใดวัดหนึ่งเพื่อเข้ารับการศึกษาระดับต้น การเรียนเขียนอ่าน ส่วนการศึกษาวิชาอื่นๆ นั้นเป็นการเรียนรู้ในครอบครัวที่ถ่ายทอดกันจากพ่อแม่สู่ลูกหลาน

ในด้านกษัตริย์ หรือ เจ้านายนั้น การศึกษาเป็นสิ่งที่ทุกคนย่อมตระหนักถึงความสำคัญ ว่านอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ตนเองแล้ว ยังได้อาศัยสติปัญญาวิชาความรู้ทำประโยชน์ให้แก่สังคมอีกด้วย เพราะกษัตริย์เป็นผู้ปกครองบ้านเมือง การมีความรู้และทศพิธราชธรรมในการปกครองนั้น ทำให้ปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความร่มเย็นเป็นสุข

คำว่า “ศิลปศาสตร์” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้ความหมายไว้ว่า “ศิลปะศาสตร์ น วิชาต่าง ๆ ซึ่งไม่ใช่วิชาทางเทคนิคหรือทางอาชีพ เช่น ภาษาศาสตร์ ปรัชญา ประวัติศาสตร์ (โบ) ดำริว่าด้วยวิชาความรู้ เกี่ยวกับฝีมือ มีอยู่หลายประการ เช่น การคำนวณเลขผานาที่ ตำราเพลงสร” (2538 : 783)

จากความหมายข้างต้น ศิลปศาสตร์ตามความหมายดังกล่าว จะเห็นว่าสอดคล้องกับในเรื่องมหาเวสสันดรชาดกที่กล่าวว่าพระเวสสันดรทรงรอบรู้ศิลปศาสตร์ 18 ประการ อันเป็น ศิลปศาสตร์สำหรับพระมหากษัตริย์จะต้องศึกษา ได้แก่

- 1 **สุติ** คือ วิชาความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวทั่ว ๆ ไป เป็นวิชาพื้นฐานสำหรับการศึกษาวิชาความรู้อื่น ๆ ในการปกครองบ้านเมือง
- 2 **สมมุติ** คือ วิชาความรู้กฎและธรรมเนียมต่าง ๆ ของการเป็นกษัตริย์ที่จะปกครองต่อไป
- 3 **สังขยา** คือ วิชาทางคิดคำนวณ หรือ วิชาคณิตศาสตร์
- 4 **โยค** คือ วิชาการใช้เครื่องกลไก
- 5 **นิติ** คือ วิชาความรู้ทางกฎหมาย ธรรมเนียมของบ้านเมืองในการที่จะให้ความเป็นธรรมแก่ราษฎร
- 6 **วิเสสกา** คือ วิชาความรู้ที่เกี่ยวกับโหราศาสตร์ การพยากรณ์ ฤกษ์ยาม เพื่อนำไปใช้ในการสงครามหรือการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ
- 7 **คณิกา** คือ วิชาความรู้ทางพลศึกษา ฝึกให้มีคล่องแคล่วในการใช้กำลังรู้จักบริหารร่างกายให้แข็งแรงปราศจากโรค
- 8 **คันธัพพา** คือ วิชาความรู้ทางการขับร้อง ดนตรี และการพ่อนรำ
- 9 **ธนพเพธา** คือ วิชาการยิงธนู การใช้อาวุธ
- 10 **ปุราณะ** คือ วิชาความรู้ทางประวัติศาสตร์
- 11 **ติกิจจนา** คือ วิชาความรู้ทางการแพทย์ การรักษาพยาบาล
- 12 **อติหาสะ** คือ วิชาว่าด้วยโคลก ภูเขาวิรูปบุรุษ
- 13 **โชติ** คือ วิชาดาราศาสตร์
- 14 **มายา** คือ วิชาความรู้ในเล่ห์กลต่าง ๆ ซึ่งจะนำไปใช้ในการทำสงครามหรือที่เรียกว่า "วิชาพิชัยสงคราม"
- 15 **ฉันทติ** คือ วิชาการประพันธ์เป็นร้อยกรองต่าง ๆ
- 16 **เกตตะ** คือ วิชาการพูด
- 17 **มันตา** คือ วิชาความรู้เกี่ยวกับคาถาอาคมต่าง ๆ เพื่อใช้ป้องกันตัวและบ้านเมือง
- 18 **สัททา** คือ ความรู้เกี่ยวกับหลักภาษา หรือ วิชาภาษาศาสตร์

1 2 6 สถาบันนันทนาการ

นันทนาการ คือ กิจกรรมที่คนเราใช้เวลาว่างจากภารกิจงานประจำ โดยเข้าร่วมด้วยความสมัครใจ และกิจกรรมที่ต้องไม่ขัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม

และกฎหมายบ้านเมือง เพื่อก่อให้เกิดการพัฒนาหรือความเจริญงอกงามทางกาย อารมณ์ สังคม และสติปัญญา จนรู้สึกมีความสุขขึ้นกลับคืนมาสู่สภาวะปกติ (ชูชีพ เยาวพัฒน์ 2543 : 21)

ประโยชน์ของกิจกรรมนันทนาการสรุปเป็น 3 ประการ ดังนี้

ประการที่ 1 ประโยชน์ต่อตนเอง ทำให้คนเรามีสุขภาพที่ดีทั้งทางกาย และทางจิตใจ เนื่องจากกิจกรรมนันทนาการช่วยเสริมสร้างให้สมรรถภาพทางกายสูงขึ้น ส่วนทางจิตใจก็ได้พักผ่อนทำให้คลายความตึงเครียดลง ลดความวิตกกังวล สามารถปรับตัวเข้ากับ สภาพแวดล้อมหรือทำงานต่าง ๆ ได้ดีขึ้น ทั้งยังกระตุ้นให้มีการแสดงออก และเพิ่มพูนความรู้ ทักษะ ความชำนาญในการปฏิบัติงานตามถนัดและความสนใจของแต่ละบุคคล

ประการที่ 2 ประโยชน์ต่อครอบครัว กิจกรรมนันทนาการบางอย่างนอกจากจะให้ประโยชน์ต่อตนเองแล้ว ยังทำให้ชีวิตครอบครัวเป็นสุขและอบอุ่น เช่น การปลูกต้นไม้ การจัดสวน ฯลฯ และยังอาจเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัวทางอ้อมอีกด้วย และในบางครั้งก็มีส่วนช่วยให้สมาชิกในครอบครัวมีความใกล้ชิดกันมากขึ้น อันเป็นการเพิ่มพูนความรัก ความอบอุ่นแก่ครอบครัว จากการใช้นันทนาการเป็นสื่อกลาง

ประการที่ 3 ประโยชน์ต่อสังคม กิจกรรมนันทนาการก่อให้เกิดความรักใคร่กลมเกลียวกัน ในการทำกิจกรรมร่วมกันเพื่อสาธารณประโยชน์ ช่วยให้มีความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน ทั้งยังส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี เพราะการที่ชุมชนได้มีโอกาสใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์โดยเข้าร่วมกิจกรรมนันทนาการเป็นการเพิ่มพูนคุณธรรมแก่บุคคลที่เข้าร่วมกิจกรรมนั้น ๆ ทำให้เขาเหล่านั้นมีความรับผิดชอบ มีน้ำใจและลดความเห็นแก่ตัวลง

การนันทนาการในประเทศไทยนั้นยากที่ทราบวาประวัติความเป็นมาที่แน่นอน แต่อย่างไรก็ตามการเล่นกีฬาของไทยนั้นได้เกิดขึ้นมานานแล้ว เช่น กระบี่ กระบอง มวยไทย ตะกร้อ การเล่นเกม เหล่านี้ชาวไทยเรานิยมเล่นกันในวันตรุษและวันสำคัญต่าง ๆ มาแต่โบราณ แต่มิได้บันทึกไว้เป็นหลักฐาน และได้มีการสอนอย่างเป็นทางการเป็นระเบียบ จะสอนกันในทางปฏิบัติเท่านั้น ก่อนสมัยสุโขทัยนั้น ได้มีการจัดนันทนาการให้แก่บรรดาเหล่าทหาร แม่ทัพ นายกอง และประชาชน ในยามที่มิงานรัฐพิธีหรือเทศกาลต่าง ๆ ก็จะมีการแสดง ฟ้อนรำและการละเล่นของไทย

การนันทนาการในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น ภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้สถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานี กิจกรรมนันทนาการได้รับการสนับสนุนดีขึ้น เนื่องจากบ้านเมืองเป็นปึกแผ่น แข็งแรง ปลอดภัยจากศัตรูที่เข้ามารุกราน ทำให้ประชาชนมีขวัญและกำลังใจในการทำมาหากินที่เป็นหลักแหล่ง นันทนาการเริ่ม

มีบทบาทต่อความเป็นอยู่ของคนไทย กิจกรรมนันทนาการในสมัยรัตนโกสินทร์มีนันทนาการประเภทต่าง ๆ ดังนี้

1 2 6 1 ประเภทศิลปหัตถกรรม เช่น การประดิษฐ์ของพื้นเมืองเป็นเครื่องใช้ การประดิษฐ์ที่เป็นศิลปะของไทยของต่างชาติ และต่อมาก็กลายเป็นอุตสาหกรรม

1 2 6 2 ประเภทเกมกีฬา เกมกีฬาส่วนใหญ่ในสมัยนั้นยังมีความคล้ายกับสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี ได้แก่ มวยปล้ำ การชกมวย การฝึกอาวุธ ว่ายน้ำ ล่าสัตว์ แข่งเรือพาย และยังได้เปิดโอกาสให้คนได้เข้าร่วมกิจกรรมทางกีฬาอย่างกว้างขวาง

1 2 6 3 ประเภทงานอดิเรก มีการเก็บสะสมสิ่งของต่าง ๆ การประดิษฐ์งานเพื่อประโยชน์การใช้สอย

1 2 6 4 ประเภทดนตรี ในสมัยรัชกาลที่ 1- 2 ดนตรียังคงเป็นแบบเดิม ๆ อยู่ แต่พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 – 4 ได้เริ่มมีดนตรีต่างชาติเข้ามา

1 2 6 5 ประเภทเข้าจิ้งหะ มีการฟ้อนรำ การร่ายรำ รวมทั้งการฟ้อนรำจากต่างชาติได้เริ่มเข้ามา

1 2 6 6 ประเภทการแสดง กิจกรรมการแสดงละครได้รับการสนับสนุนจากองค์พระมหากษัตริย์ ประชาชนจึงถือโอกาสหาความสนุกสนานเพลิดเพลินได้มากพอสมควร

1 2 6 7 ธรรมชาติศึกษา ในสมัยนั้นการคมนาคมมีความสะดวกสบาย โดยอาศัยการเดินทางทางน้ำเป็นส่วนใหญ่ และมีการท่องเที่ยวไปยังจังหวัดใกล้เคียงยิ่งขึ้น

1 2 6 8 ประเภทสังคม กิจกรรมทางสังคมมี 2 ลักษณะ คือ แบบตะวันตกกับแบบไทยเดิม กิจกรรมประเภทนี้เป็นที่ยอมรับของประชาชนมากยิ่งขึ้น งานประเพณีและงานพิธีต่างๆ มีมากมาย ประชาชนจึงมีโอกาสร่วมสนุกจากนันทนาการประเภทนี้ได้มากขึ้น

1 2 6 9 ประเภทอาสาสมัคร มีการร่วมมือกันพัฒนาบ้านเมือง สวนสาธารณะ วัดวาอารามต่างๆ

1 2 6 10 ประเภทการพูดสื่อความหมาย ได้แก่ การเล่านิทาน การฟังปาฐกถา การแต่งโคลงกลอน และการอ่านกวีนิพนธ์ยังคงมีอยู่

1 3 การจัดระเบียบทางสังคม

การศึกษาสถาบันทางสังคมดังกล่าวมาข้างต้น ทำให้เห็นแนวทางการปฏิบัติหน้าที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมว่าควร ทั้งยังเป็นหนึ่งในการสร้างความเป็นระเบียบในการอยู่ร่วมกันของ

สมาชิกในสังคม เช่นเดียวกับการจัดระเบียบสังคมหรือระเบียบสังคมซึ่งเป็นวิธีการที่มนุษย์กำหนดขึ้นมาเพื่อใช้เป็นแนวทางในการอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบแบบแผน ทำให้สมาชิกแต่ละคนรู้ว่าจะต้องประพฤติหรือควรปฏิบัติตนอย่างไรในสถานการณ์ต่างๆ มีการควบคุมให้สมาชิกปฏิบัติตามระเบียบ กฎเกณฑ์ที่วางไว้หากฝ่าฝืนหรือล่วงละเมิดก็จะต้องถูกลงโทษแตกต่างกันไปตามความรุนแรงของการกระทำ การจัดระเบียบสังคมดังกล่าวทำให้สมาชิกของสังคมมีการติดต่อสัมพันธ์กันได้อย่างราบรื่น ฉะนั้นการจัดระเบียบสังคมจึงเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานต่อการดำรงอยู่ของสังคมทุกสังคม

องค์ประกอบสำคัญของการจัดระเบียบสังคม ได้แก่ บรรทัดฐานและสถานภาพ องค์ประกอบทั้งสองนี้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นมา เพื่อเป็นประโยชน์ในการใช้ชีวิตร่วมกันเป็นกลุ่มหรือสังคม มนุษย์สร้างบรรทัดฐานขึ้นเพื่อควบคุมและเป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อกันในสังคมและยังกำหนดสถานภาพให้คนในสังคมได้มีติดตัวไว้เพื่อให้แต่ละคนรู้ว่าตนมีพันธะต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับคนอื่นในฐานะอะไร ดังนั้นบรรทัดฐานกับสถานภาพจึงเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นควบคู่กันโดยบุคคลจะรู้ว่าตนมีสถานภาพอะไรและมีบรรทัดฐานอะไรสำหรับการแสดงบทบาทตามสถานภาพนั้น ๆ

1 3 1 สถานภาพและบทบาททางสังคม

สถานภาพ หมายถึง ตำแหน่งหรือฐานะที่ได้จากการเป็นสมาชิกของกลุ่มหรือสังคม เป็นสิทธิหน้าที่ทั้งหมดที่บุคคลมีอยู่เกี่ยวข้องกับผู้อื่นหรือสังคมส่วนรวม สถานภาพจะกำหนดว่าบุคคลนั้นจะต้องมีหน้าที่จะต้องปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างไร มีหน้าที่รับผิดชอบอย่างไรในสังคม สถานภาพเป็นสิ่งเฉพาะตัวบุคคล ทำให้บุคคลนั้นแตกต่างไปจากผู้อื่นและมีอะไรที่เป็นเครื่องหมายของตน ดังนั้น ในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคม ทุกคนต้องมีตำแหน่งต่างๆ มากบ้าง น้อยบ้างแตกต่างกันไป บางตำแหน่งเป็นสิ่งที่มีกันทุกคนหรือเกือบทุกคน เช่น เป็นลูก พี่ น้อง สามเษภรรยา พ่อ แม่ คนไทย บางตำแหน่งอาจมีเฉพาะบางคนเท่านั้น เช่น ตำรวจ ทหาร หม่อมเจ้า พระ เป็นต้น ดังนั้น ทุกสังคมจำเป็นต้องกำหนดให้มีตำแหน่งหรือสถานภาพต่างๆ ขึ้นเพื่อให้สมาชิกปฏิบัติตนตามสถานภาพที่ดำรงอยู่ โดยเฉพาะในสังคมที่มีความเป็นอยู่ซับซ้อน เต็มไปด้วยผู้คนมากมายหลายตา หลายพวก การติดต่อกันระหว่างสมาชิกทั้งหลาย จึงต้องอาศัยตำแหน่งหรือสถานภาพเป็นสำคัญ

สถานภาพรูปแบบต่าง ๆ มากมาย แต่สามารถแยกประเภทได้ตามลักษณะของการที่บุคคลได้รับสถานภาพนั้นๆ มา คือ สถานภาพโดยกำเนิดกับสถานภาพโดย

ความสามารถ โดยทั่วไปแล้วบุคคลหนึ่งจะมีสถานภาพทั้งสองประเภทแต่ให้ความสำคัญกับสถานภาพทั้งสองประเภทแตกต่างกันไป

สถานภาพโดยกำเนิด เป็นสถานภาพที่บุคคลได้รับโดยอัตโนมัติ ไม่มีสิทธิ์เลือกเป็นอย่างอื่น เพราะเป็นสถานภาพที่สังคมกำหนดไว้ให้แล้ว เมื่อเกิดมาเป็นสมาชิกของครอบครัวที่มีสถานภาพใดในสังคมนั้นก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ เช่น ตำแหน่งทางเพศเป็นชายหรือหญิง ตำแหน่งทางเครือญาติเป็นพ่อ แม่ ลูก ลุง ป้า น้า อา ตำแหน่งอายุในวัยต่าง ๆ วัยทารก เด็ก เยาวชน ผู้ใหญ่ และวัยชรา นอกจากนั้นเป็นตำแหน่ง ศาสนาและสัญชาติ ซึ่งได้ตามบิดาหรือมารดา รวมทั้งตำแหน่งทางชนชั้น เป็นไพร่ เป็นเจ้า หรือเป็นทาส โดยเฉพาะสังคมที่กำหนดการเปลี่ยนแปลงวรรณะทางสังคมตั้งแต่เกิดจนตาย ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะของสังคมปิด คือ ไม่เปิดโอกาสให้บุคคลเลื่อนชั้นหรือเปลี่ยนแปลงฐานะของตนเองได้

สถานภาพโดยความสามารถ เป็นสถานภาพที่ได้มาภายหลังด้วยความสำเร็จของบุคคลผู้นั้นเอง เป็นสถานภาพที่บุคคลสามารถเลือกหรือกำหนดได้ แต่ต้องขึ้นอยู่กับความพยายาม ความสามารถ และสติปัญญาของตนเอง เช่น เป็นลูกชานา ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นชานาตลอดไป สามารถเป็นครู แพทย์ ทหาร ตำรวจ นักการเมืองได้ เป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกของสังคมได้แข่งขันและใช้ความสามารถเพื่อให้ได้สถานภาพที่ตนต้องการ ให้โอกาสแต่ละบุคคลพัฒนาตนเองอย่างเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะมั่งมีหรือยากจน มีเกียรติสูงหรือต่ำเพียงใด สังคมเช่นนี้เรียกว่าเป็นสังคมเปิด คือ เปิดโอกาสให้สมาชิกได้เปลี่ยนแปลงสถานภาพของตนเองได้ สถานภาพโดยความสามารถนี้ อาจได้มาจากหลายทางด้วยกัน เช่น โดยการสมรสอยู่กินกันเป็นครอบครัว ทำให้เกิดสิทธิและหน้าที่ของสามีภรรยา บิดามารดา และบุตร เครือญาติ ฯลฯ โดยการศึกษานำมาซึ่งความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ ตลอดจนการประกอบอาชีพที่มีรายได้ดี มีเกียรติศักดิ์ศรี มีชื่อเสียง และมีคนนับถือยกย่อง เป็นต้น

เมื่อบุคคลมีสถานภาพโดยยอมเป็นที่คาดหวังจากบุคคลอื่น ๆ ว่าจะต้องปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบที่กำหนดไว้ในสถานภาพนั้น การที่บุคคลปฏิบัติตนตามสิทธิและหน้าที่ของสถานภาพที่ตนมีอยู่เรียกว่า “การแสดงบทบาท” ดังนั้น บทบาทจึงเป็นสิ่งที่มีความควบคู่กับสถานภาพเสมอไป (สุดา ภิรมย์แก้ว 2541 : 65)

บทบาท คือ พฤติกรรมที่คาดหวังสำหรับผู้ที่อยู่ในสถานภาพต่าง ๆ ว่า จะต้องปฏิบัติอย่างไร เป็นบทบาทที่คาดหวังโดยกลุ่มคนหรือสังคมเพื่อทำให้คู่สัมพันธ์มี

การกระทำระหว่างกันทางสังคมได้ รวมทั้งสามารถคาดการณ์พฤติกรรมที่เกิดขึ้นได้ เช่น ผู้มีตำแหน่งเป็นพ่อจะได้รับการคาดหวังจากสังคมให้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ต่าง ๆ ของพ่อ เช่น เลี้ยงดูลูกส่งเสียให้เล่าเรียน อบรมสั่งสอน ให้ความรักความเอ็นดูและอื่น ๆ อีกเป็นต้น ตำแหน่งอื่นๆ ก็เช่นกัน เช่น ครู อาจารย์ เสมียน ภารโรง ต่างก็มีบทบาทที่คาดหวังจะต้องทำ ในฐานะครองตำแหน่งต่างๆ เหล่านี้

เมื่อบุคคลมีสถานภาพโดยอ้อมเป็นที่คาดหวังจากบุคคลอื่น ๆ ว่าจะต้องปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบที่กำหนดไว้ในสถานภาพนั้น การที่บุคคลปฏิบัติตามสิทธิและหน้าที่ของสถานภาพที่ตนมีอยู่เรียกว่า การแสดงบทบาท ดังนั้น บทบาทจึงเป็นสิ่งที่มืออยู่ควบคู่กับสถานภาพเสมอไป

การที่สถานภาพมีลักษณะเป็นนามธรรมมองไม่เห็น บทบาทจึงมีลักษณะเป็นรูปธรรม คือ มองเห็นได้จากการกระทำที่แสดงออกมา ผู้ที่มีสถานภาพเหมือนกัน มักถูกคาดหวังว่าต้องมีการแสดงบทบาทแบบเดียวกันตามบรรทัดฐานที่กำหนดไว้ เช่น ผู้หญิงทุกคนที่สถานภาพเป็นมารดา ย่อมต้องแสดงบทบาทที่เหมือนกัน คือ เลี้ยงดู อบรมสั่งสอน หาลูกหาอาหาร หาเสื้อผ้าให้ลูกใส่ สอนการบ้าน พาไปหาหมอ เล่นกับลูก แต่การแสดงบทบาทของแต่ละบุคคลย่อม แตกต่างกันไปถึงแม้จะอยู่ในสถานภาพเดียวกันก็ตาม ดังนั้นมารดาบางคน อาจไม่ได้ให้ความรักความอบอุ่นแก่ลูก ทบตีลูก ไม่สอนการบ้าน ไม่เล่นกับลูก ฯลฯ

การที่บุคคลมีสถานภาพเหมือนกันแต่แสดงบทบาทต่างกัน สุดา ภิรมย์ แก้ว (2545 : 78) จำแนกบทบาทเป็น 3 ด้าน คือ

ก. บทบาทในอุดมคติ ได้แก่ บทบาทที่กำหนดไว้ตามความคาดหวังของบุคคลทั่วไปในสังคมเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติ เป็นแบบฉบับที่สมบูรณ์ ซึ่งผู้ที่มีสถานภาพนั้นๆ ควรกระทำ แต่อาจไม่มีใครทำตามนั้นก็ได้

ข. บทบาทที่บุคคลเข้าใจหรือรับรู้ เป็นบทบาทที่ บุคคลคิดด้วยตัวเองว่าควรเป็นอย่างไร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทัศนคติ ค่านิยม บุคลิกภาพ และประสบการณ์ของแต่ละบุคคลด้วย

ค. บทบาทที่แสดงออกจริง เป็นการกระทำที่บุคคลปฏิบัติจริงๆ ขึ้นอยู่กับเหตุการณ์เฉพาะหน้าในขณะนั้นด้วย จึงทำให้การแสดงบทบาทแตกต่างกันไป

นอกจากการที่บุคคลมีสถานภาพเหมือนกันแต่แสดงบทบาทต่างกันแล้ว การที่บุคคลคนเดียวมีหลายสถานภาพ และต้องแสดงบทบาทตามสถานภาพต่างๆ เหล่านั้นในเวลาเดียวกัน เช่น บทบาท-หน้าที่ในครอบครัว บทบาท-หน้าที่ระหว่างเพื่อนฝูง บทบาท-หน้าที่

ต่อชุมชนและต่อสังคมโดยรวม ดังนั้นสิ่งที่ตามมาจึงมักจะมีความขัดแย้งกันเสมอ ๆ เกี่ยวกับบทบาท-หน้าที่เหล่านั้นในสถานการณ์และโอกาสต่างๆ และเมื่อพบกับความขัดแย้งซึ่งเป็นปัญหาที่จะต้องเลือกกระทำการเพียงอย่างเดียว บุคคลจะเลือกทำอย่างไร สถานการณ์ที่เป็นปัญหาทางสองแพร่งหรือเป็นสถานการณ์ที่บุคคลต้องเลือกกระทำหรือไม่กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า “บทบาทที่ขัดแย้งกัน” (วราคม ทีสุกะ 2527 179 – 180) เช่น สถานภาพและบทบาทของเจ้าหน้าที่ตำรวจกับสถานภาพโจรผู้ร้าย สมมติให้พ่อเป็นตำรวจ และลูกชายเป็นผู้ร้าย ตำรวจจับผู้ร้ายเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นความคาดหวังของสังคม แต่ถ้าเป็นตำรวจและเป็นพ่อด้วย หากได้รับคำสั่งให้จัดการกับผู้ร้ายซึ่งเป็นลูกชายตนเองจะตัดสินใจทำอย่างไร

1 3 2 บรรทัดฐานทางสังคม

บรรทัดฐานยังเป็นอีกสิ่งนอกเหนือจากสถานภาพและบทบาทที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติตนให้ถูกต้องเหมาะสมกับกฎกติกา และมารยาทในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคม เป็นมาตรฐานกำหนดว่าการกระทำใดถูก การกระทำใดผิด การกระทำใดควรและไม่ควรกระทำ

บรรทัดฐานจะดำรงอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของบุคคลตลอดเวลา ดังจะเห็นได้จากการที่เรารู้สึกไม่สบายใจวิตกกังวลหรือกลัวการถูกลงโทษเมื่อทำในสิ่งที่ไม่ถูกไม่ควร บรรทัดฐานจึงเป็นระบบสัญลักษณ์ชนิดหนึ่งที่คนในสังคมกำหนดขึ้นและรับรู้ร่วมกัน บุคคลจะปฏิเสธที่จะไม่รับรู้บรรทัดฐานของสังคมไม่ได้ โดยที่ไม่ต้องเสียเวลาคิด รวมทั้งสามารถคาดการณ์ล่วงหน้าเกี่ยวกับพฤติกรรมของบุคคลได้อีกด้วย บรรทัดฐานนอกจากจะช่วยควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกของสังคมยังช่วยให้บุคคลตัดสินใจในประพฤติดีปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องเหมาะสมในสถานการณ์ต่างๆ บรรทัดฐานจึงเป็นความคาดหวังที่สอดคล้องต้องกันเกี่ยวกับการกระทำต่างๆ ของบุคคลในกลุ่มหรือในสังคมหนึ่งๆ บรรทัดฐานมีลักษณะเป็นนามธรรมมองไม่เห็นแต่เราสามารถรับรู้ถึงการ มีอยู่ของบรรทัดฐานได้จากการที่สังคมมีปฏิกิริยาตอบโต้หรือลงโทษผู้ฝ่าฝืน

บรรทัดฐานสามารถแบ่งได้หลายประเภท นักสังคมวิทยาบางกลุ่มกำหนดบรรทัดฐานประเภทต่างๆ ไว้ 14 ประเภท ได้แก่ ประเพณีสิ่งต้องห้าม สมัยนิยม ความนิยมชั่วคราวงานพิธี พิธีกรรม มารยาททางสังคม กฎเกณฑ์ ข้อบังคับ กฎหมาย วิถีชาวบ้าน จารีต ข้อบัญญัติ และข้อตกลงหรืออนุสัญญา แต่โดยทั่วไปนักสังคมวิทยาส่วนใหญ่จะแบ่งบรรทัดฐานออกเป็น 3 ประเภท คือ วิถีประชา จารีตหรือกฎศีลธรรม และกฎหมาย

วิถีประชา คือ แนวทางในการดำเนินชีวิตประจำวัน ได้แก่ การพูด การกิน การเดิน การแต่งกาย ฯลฯ ที่ปฏิบัติกันมาจนเคยชินเป็นนิสัยจนไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นภาระหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติเป็นสิ่งที่มีความหมายแล้ว และใช้กันอย่างแพร่หลาย เป็นมาตรฐานในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นนิสัยสังคมของคนในสังคมหนึ่งๆ ไม่มีการบังคับที่เข้มงวดให้ ปฏิบัติตาม แต่ทุกคนก็ปฏิบัติเพราะอยากเหมือนคนอื่น ๆ ตัวอย่างของวิถีประชาการในสังคมไทย เช่น การทักทายด้วยการไหว้ การมีน้ำใจต่อผู้อ่อนแอ เด็ก หญิงมีครรภ์ และคนชรา ชายไทยต้องบวชก่อนแต่งงาน เป็นต้น วิถีประชาจะแตกต่างกันไปตามกลุ่มและสังคม สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป โดยเฉพาะในสังคมสมัยใหม่มักพบเห็นผู้ฝ่าฝืนวิถีประชาเป็นจำนวนมาก

บรรทัดฐานประเภทที่ 2 คือ จารีตเป็นบรรทัดฐานที่สำคัญในความรู้สึกรู้สึกของคนทั่วไปในสังคม จารีตเป็นกฎของสังคมที่กำหนดว่าการกระทำใดถูก การกระทำใดผิด การกระทำใดเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว การฝ่าฝืนจารีตถือว่ามีผลกระทบกระเทือนต่อความเชื่อทางศีลธรรมของคนทั่วไปที่ยึดถือ ผู้ฝ่าฝืนมักถูกลงโทษอย่างรุนแรงจากสมาชิกของสังคม (สุดา ภิมย์แก้ว 2541 : 61) เช่น ห้ามไม่ให้ลักขโมย ทำร้ายผู้อื่น ฆ่าคน ประพฤติผิดทางเพศ ประกอบอาชญากรรมทุกประเภท ห้ามไม่ให้ทุจริต ไม่ทารุณสัตว์ และข้อห้ามอื่น ๆ อีกมาก ซึ่งจารีตไม่ได้มีเฉพาะ ข้อห้ามเพียงอย่างเดียว แต่มีข้อให้กระทำด้วย เช่น ต้องช่วยเหลือผู้อื่น เป็นต้น จารีตประกอบด้วย

- กฎเกณฑ์ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่าง ๆ เช่น พ่อแม่ต้องเลี้ยงดูลูก ลูกต้องกตัญญูต่อพ่อแม่ เด็กต้องเคารพผู้ใหญ่ แพทย์ต้องรักษาคนไข้ ฯลฯ

- ข้อห้ามในเรื่องต่างๆ เช่น ห้ามแพทย์ล่วงเกินคนไข้ ผู้นับถือศาสนาอิสลามห้ามกินหมู ห้ามพระยุ่งเกี่ยวกับทางโลกีย์ ฯลฯ

จารีตเป็นสิ่งที่คนทั่วไปเชื่อกันว่าจำเป็นต่อการดำรงอยู่ของสังคม ดังนั้นคนส่วนใหญ่จึงยอมรับหรือยึดถือจารีตว่าเป็นสิ่งสำคัญ แต่จะต้องไม่ได้ ห้ามวิจารณ์ เป็นสิ่งที่มีพลังคอยควบคุมคนในสังคมอย่างเคร่งครัด และคนมักไม่กล้าฝ่าฝืน ผู้ฝ่าฝืนจะเป็นคนชั่วคนเลว ทำให้เสียชื่อเสียง ต้องถูกลงโทษจากสังคม ลักษณะที่สำคัญอย่างยิ่งของจารีต คือ จารีตมักเปลี่ยนแปลงได้ยากกว่าวิถีประชา

วิถีประชาและจารีตนั้น การลงโทษผู้ฝ่าฝืนบรรทัดฐานทั้ง 2 ประเภทนี้ กล่าวมาเป็นการลงโทษในระดับที่ไม่เป็นทางการต่างจากบรรทัดฐานประเภทสุดท้าย คือ กฎหมาย ซึ่งเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่เขียนไว้เพื่อควบคุมพฤติกรรมของคนอย่างเป็นทางการ

มีองค์ประกอบเฉพาะที่มีหน้าที่ควบคุมสมาชิกให้ปฏิบัติตาม ได้แก่ องค์การของรัฐซึ่งประกอบด้วย ตำรวจ อัยการ ศาล กรมราชทัณฑ์ หรือเรียกว่ากระบวนการยุติธรรม นอกจากนี้กฎหมายยังแตกต่างจากจารีต คือ กฎหมายบอกถึงระดับต่างๆ ของการกระทำผิดที่มีตั้งแต่ระดับเล็กสุดหรือความผิดเล็กน้อย ไปจนถึงระดับใหญ่สุดหรือความผิดร้ายแรงที่จะมีผลกระทบต่องสังคมบทลงโทษจึงแตกต่างกันไปตามระดับของการกระทำผิด

1 3 3 การควบคุมทางสังคม

เมื่อสังคมกำหนดบรรทัดฐานเพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติตนของสมาชิกแล้วก็จำเป็นต้องหากลไกในการควบคุมสมาชิกให้ปฏิบัติตาม เรียกว่า "การควบคุมสังคม" ซึ่งสามารถทำได้หลายวิธี วิธีแรกคือ การให้รางวัลและการลงโทษ (สุดา ภิรมย์แก้ว 2541 : 62) กล่าวคือ การให้รางวัลแก่ผู้ปฏิบัติตาม เช่น การยิ้ม การชื่นชมยินดี การให้รางวัลไม่จำเป็นต้องเป็น วัตถุเสมอไป ส่วนการลงโทษ คือ การลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืน เป็นวิธีที่มีทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น การขู่มิชอบนินทา การหัวเราะเยาะเย้ย การตัดญาติขาดมิตร หรือการขับไล่ออกจากหมู่บ้าน เป็นต้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกันแล้วการควบคุมแบบไม่เป็นทางการที่ทำโดยครอบครัวและชาวบ้านจะมีประสิทธิภาพมากกว่าการควบคุมอย่างเป็นทางการจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ

การควบคุมทางสังคมมีจุดมุ่งหมายสำคัญ 3 ประการ คือ (วัชรรา คลายนาทร ม ป ป 166 อ้างอิงจาก สุวีริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา 2541 : 8)

1 เพื่อให้สมาชิกทุกคนปฏิบัติตามบรรทัดฐานทางสังคมซึ่งเป็นผลให้ พฤติกรรมของสมาชิกมีระเบียบแบบแผน และสามารถคาดคะเนการแสดงพฤติกรรมของสมาชิกในสถานการณ์ต่างๆ ได้ค่อนข้างแน่นอน

2 เพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นแก่สังคม การควบคุมทางสังคมจะนำไปสู่ความเป็นธรรมแก่สมาชิก ให้การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างกัน ทำให้ลดความขัดแย้งภายในสังคม และทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่างๆ มีสมดุล ตอบสนองความต้องการทั้งทางกายและจิตใจระหว่างบุคคลเหล่านั้นอย่างยุติธรรม อันเป็นผลให้ระบบต่างๆ ของสังคมดำเนินไปอย่าง มั่นคงและมีบูรณาการ

3 เนื่องจากควบคุมทางสังคมเป็นส่วนหนึ่งวัฒนธรรม ดังนั้นจึงก่อให้เกิดการสืบต่อของสังคมโดยการถ่ายทอดจากสมาชิกรุ่นหนึ่งไปสู่สมาชิกรุ่นต่อไป และปรับปรุงการควบคุมทางสังคมให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปของสังคมนั้น

สังคมกำหนดบรรทัดฐานขึ้นเพื่อความสะดวกเรียบร้อยของสังคมส่วนรวม แล้ว ดังนั้นสังคมจึงมีวิธีการควบคุม โดยใช้วิธีการที่สำคัญ 2 วิธี คือ การให้รางวัลและการลงโทษ

การให้รางวัล คือ การให้ การตอบแทนเมื่อบุคคลปฏิบัติตามบรรทัดฐาน เป็นการควบคุมเชิงปฏิฐาน หรือ การควบคุมเชิงบวก

การลงโทษ คือ การปฏิบัติต่อบุคคลผู้ที่จะละเว้นที่จะปฏิบัติตามบรรทัดฐาน เป็นการควบคุมเชิงนิเสธ หรือ การควบคุมเชิงลบ

การให้รางวัลและการลงโทษนี้จำเป็นต้องใช้ควบคู่กัน หากใช้เพียงแบบใดแบบหนึ่ง จะไม่เป็นผลในการควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกได้อย่างแท้จริง (วัชรานาคาร มปป 162 อ้างอิงจาก สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา 2541 8)

สังคมมีมาตรการลงโทษผู้ฝ่าฝืนบรรทัดฐานทางสังคมทั้งทางร่างกายและจิตใจ การลงโทษทางร่างกายมีวิธีการหนักเบาต่างๆ กัน เช่น ตี เขียน ทรมาน จองจำเนรเทศ และการประหาร ส่วนการลงโทษทางจิตใจ เช่น ตีเตือน นินทาว่าร้าย ดำว่า เป็นต้น

บทลงโทษที่ฝ่าฝืนวิถีประชาหรือบรรทัดฐานขั้นต่ำสุดนี้มีมานานแล้ว และใช้กันอย่างแพร่หลาย บทลงโทษของผู้ที่ฝ่าฝืนอาจถูกลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืนอาจถูกลงโทษด้วยการนินทา หิวระะเยาะเย้ย หรือการตีเตือนจากคนรอบข้าง แตกต่างจากการกระทำผิดจารีตที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศีลธรรมของคนทั่วไปที่ยึดถือ ผู้ฝ่าฝืนจะถูกลงโทษอย่างรุนแรงโดยคนจำนวนมากหรือโดยกลุ่มคนที่มีอำนาจตามประเพณี เพราะการฝ่าฝืนจารีตถือว่ามีผลกระทบกระเทือนต่อสังคมโดยรวม จารีตเป็นกฎของสังคมที่กำหนดว่า การกระทำใดถูก การกระทำใดผิด การกระทำใดเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว เป็นกฎเกณฑ์และข้อห้ามที่มีความสำคัญต่อสวัสดิภาพของสังคม การลงโทษผู้ฝ่าฝืนบรรทัดฐานทั้ง 2 ประเภทที่กล่าวมาเป็นการลงโทษในระดับที่ไม่เป็นทางการต่างจากบรรทัดฐานประเภทสุดท้าย คือ กฎหมายที่มีการลงโทษในระดับเป็นทางการ การบังคับใช้กฎหมายจะมีเจ้าหน้าที่ที่ตัวแทนของรัฐทำหน้าที่จับผู้กระทำผิดมาลงโทษ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ประสิทธิภาพการควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมของกฎหมายกลับมีน้อยกว่าวิถีประชาและจารีต เพราะน้อยคนนักที่จะรู้กฎหมายดีแต่การที่คนไม่ค่อยทำผิดกฎหมาย อาจเพราะกฎหมายไปสอดคล้องกับวิถีประชาและจารีตที่คนส่วนใหญ่ในสังคมยึดถือปฏิบัติ

ประเสริฐ เมฆมนณี (2523 : 56 – 76 อ้างอิงจาก สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา 2541 : 65 – 66) แบ่งจุดมุ่งหมายในการลงโทษผู้กระทำความผิดกฎหมาย เป็น 5 สาเหตุ ได้แก่

1 เพื่อตอบแทนแก่คนผู้กระทำความผิด

หมายถึง การลงโทษที่มุ่งตอบแทนผู้กระทำความผิดอย่างรุนแรง เหมาะสม หรือเท่าเทียมกับความผิดที่ได้กระทำ เพื่อเน้นย้ำให้ผู้กระทำความผิดได้ตระหนักถึงผลกรรมที่ได้กระทำต่อผู้อื่น

2 เพื่อข่มขู่หรือปราบปรามอาชญากรรม

เป็นการลงโทษที่มุ่งให้ผู้กระทำความผิดเกิดความกลัวเกรง ขี้ดกลัวไม่กล้ากระทำความผิดซ้ำขึ้นอีก และเพื่อแสดงให้เห็นบุคคลทั่วไปได้เห็นว่า การกระทำความผิดนั้นย่อมจะต้องได้รับการลงโทษเสมอ

3 เพื่อชดเชยความผิดที่เกิดขึ้น

เป็นการลงโทษที่พัฒนามาจากหลักการที่ว่า "อาชญากรรมจำเป็นต้องชดเชยหนี้กรรมที่ได้ก่อให้เกิดขึ้นแก่สังคม" ในสมัยดั้งเดิมนิยมใช้วิธีการลงโทษที่รุนแรง และทารุณพร้อมไปกับการชดเชยค่าเสียหาย แต่ในปัจจุบันเปลี่ยนเป็นการปรับชดเชยค่าเสียหาย และการจ่ายค่าทดแทนแก่ผู้เสียหาย เพื่อหลีกเลี่ยงการ ลงโทษจำคุกแก่อาชญากรรมบางประเภท

4 เพื่อดัดนิสัย

หมายถึง การลงโทษที่มุ่งหวังที่จะแก้ไขความประพฤติของอาชญากรรมเพื่อให้เลิกคิดที่จะกระทำความผิดขึ้นอีก

5 เพื่อป้องกันสังคมหรือเพื่อความมั่นคงเป็นปึกแผ่นของสังคม

หมายถึง การลงโทษเพื่อรักษาระเบียบของสังคมหรือกลุ่มชน อันเป็นการแสดงเจตนาร่วมกันของชุมชนที่ว่าแม้การกระทำความผิดนั้นเป็นเรื่องระหว่างสมาชิกต่อสมาชิกของกลุ่มชุมชนก็ตาม แต่ก็ถือว่าการกระทำความผิดต่อสังคมโดยตรง

แม้วัตถุประสงค์ในการลงโทษจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมของแต่ละยุคสมัยอย่างไร จุดมุ่งหมายสูงสุดของการลงโทษยังคงเป็นการป้องกันสังคมให้ปราศจากอาชญากรรมและสภาพสังคมไร้ระเบียบ ด้วยเหตุนี้ข้อแตกต่างในการลงโทษต่าง ๆ จึงอยู่ที่ประสิทธิภาพของการควบคุมเป็นสำคัญ

1.4 วัฒนธรรม

วัฒนธรรมคือประมวลแห่งงานทางวัตถุแบบ หรือกระบวนแห่งองค์การทางสังคม แบบแผนความประพฤติที่ได้รับการอบรมมาแล้ว ความรู้ ความเชื่อถือ และการดำเนินงานด้านอื่นๆ ทั้งปวง ซึ่งได้มีการทำให้เจริญขึ้นในสังคมมนุษย์ ดังนั้น วัฒนธรรมจึงได้แก่การจัดการ

กับเหตุแวดล้อมของมนุษย์ (ว่าที่नावตรัสสุชีพ ปุญญานุภาพ, 2500 22 อ้างอิงจาก วรรณท์ อักษรพงษ์, 2516 18)

วัฒนธรรมมักจำแนกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ประเภทที่ 1 วัฒนธรรมทางวัตถุ ได้แก่ แบบแผนหรือวัตถุอันเกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นของมนุษย์ เช่น อาหาร แบบแผนการประกอบอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค รถยนต์ เครื่องบิน เครื่องใช้ต่าง ๆ ส่วนประเภทที่ 2 วัฒนธรรมที่ไม่เกี่ยวกับวัตถุ คำนึงถึงแบบแผนในทางปฏิบัติหรือแนวความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ ศีลธรรม จรรยา ขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีการต่าง ๆ ฯลฯ

1 4 1 ประเพณี

ประเพณี คือ สิ่งที่สังคมหรือคนในส่วรวมสร้างให้มีขึ้น แล้วถ่ายทอดให้แกกัน เพราะฉะนั้นประเพณีจึงเป็นวัฒนธรรมด้วยลักษณะหนึ่ง ประเพณีจะเจริญงอกงามได้ก็ต้องอาศัยวัฒนธรรม เป็นแนวปฏิบัติ กล่าวคือ อนุชนรุ่นหลังมีหน้าที่รับและสืบทอดประเพณีอันเป็นมรดกของสังคม เมื่อรับไว้แล้วต้องรู้จักปรับปรุงแก้ไข และเพิ่มเติมประเพณีเดิมให้ดีขึ้นกว่าเดิม และนำสิ่งที่ปรับปรุงแก้ไขแล้วนี้ไปอบรมสั่งสอนให้แพร่หลายแก่คนในสังคมอื่นด้วย (อานนท์ อาภาภิรมย์, 2514 69-70)

ประเพณีที่ปฏิบัติหรือดเว้นกันในแต่ละสังคมนั้น อานนท์ อาภาภิรมย์ (2514 60-71) แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

1 4 1 1 จารีตประเพณี เป็นประเพณีที่มีความสำคัญต่อสวัสดิภาพของสังคม มีลักษณะที่บังคับให้สมาชิกของสังคมต้องปฏิบัติหรือดเว้นปฏิบัติ หากผู้ใดฝ่าฝืนต้องความผิดตามที่จารีตประเพณีกำหนดโทษเอาไว้

1 4 1 2 ขนบประเพณี เป็นประเพณีที่สังคมได้วางไว้เป็นธรรมเนียมแบบแผนสำหรับการประพฤติปฏิบัติอย่างชัดเจน เป็นที่รู้ๆ กันอยู่ทั่วไป ไม่กำหนดเป็นข้อบังคับ อาจมีการปรับปรุงแก้ไขบ้างแต่การเปลี่ยนแปลงก็เป็นไปอย่างช้าๆ ใช้เวลาเป็นปีๆ การประพฤติปฏิบัติตามธรรมเนียมนี้มีการประพฤติปฏิบัติในระดับบุคคล ต่างคนต่างทำ แต่แต่ละคนก็ยังปฏิบัติเหมือนกัน เช่น การถอดรองเท้าก่อนเข้าบ้าน และการประพฤติในระดับสังคม คือ การร่วมทำกิจกรรมพร้อม ๆ กันในลักษณะพิธีกรรมเป็นการจัดงานประเพณี เช่น ประเพณีทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ประเพณีแห่นางแมว ประเพณีบุญพระเวทย์ เป็นต้น

1 4 1 3 ธรรมเนียมประเพณี เป็นประเพณีที่เกี่ยวกับการปฏิบัติเรื่องธรรมดาทั่ว ๆ ไป เป็นประเพณีที่เรายอมรับปฏิบัติตามกันมาจนเกิดเป็นความเคยชิน ไม่รู้สึกว่าเป็นภาระหน้าที่ เพราะทำหรือใช้กันมานานจนแพร่หลาย ไม่มีกฎหมายหรือข้อบังคับใด ๆ ให้

ปฏิบัติ ชุมชนหรือสังคมนั้นนิยมปฏิบัติกันเอง ซึ่งอาจจะปฏิบัติไม่เหมือนกัน เช่น คนไทยกินข้าว คนฝรั่งกินขนมปัง หรือคนไทยไหว้เมื่อพบกัน แต่คนฝรั่งใช้วิธีจับมือ เป็นต้น

1 4 2 ค่านิยม

ค่านิยม เป็นสิ่งที่บุคคลยึดถือเป็นหลักประจำในการเลือก เป็นสิ่งที่บุคคลพอใจหรือเห็นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่า และยอมรับไว้เป็นความเชื่อหรือความรู้สึกนึกคิดของตนเอง ค่านิยมเป็นที่มาของแบบแผนพฤติกรรม

ถ้ามนุษย์ต้องมีการตัดสินใจเลือกกระหว่างของตั้งแต่สองสิ่งขึ้นไป ก็ต้องใช้ค่านิยมเป็นเครื่องช่วยในการตัดสินใจทั้งสิ้น การใช้ค่านิยมเป็นเครื่องช่วยในการตัดสินใจจะทำให้เกิดอคติและสิ่งที่เลือกมาด้วยการใช้ค่านิยมตัดสินใจไม่จำเป็นจะต้องเป็นสิ่งที่ดีที่สุดเสมอไป แต่เป็นสิ่งที่ตรงกับความพอใจความชอบของตัวเอง (พวงเพชร สุรัตน์กุล และเมธมาลย์ ราชภัณฑารักษ์, 2545 : 61)

ค่านิยม มี 2 ประเภท คือ ค่านิยมส่วนตัวและค่านิยมของสังคม ค่านิยมส่วนตัว ได้แก่ ค่านิยมของแต่ละบุคคลซึ่งช่วยในการตัดสินใจเลือกกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนค่านิยมของสังคม คือสิ่งที่คนส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นสิ่งที่เหมาะสมและกลายมาเป็นค่านิยมของสังคม ไพฑูรย์ เครือแก้ว (2506 : 5 – 13) กล่าวถึงค่านิยมอันเป็นเอกลักษณ์ของไทยว่ามีลักษณะดังนี้ ค่านิยมความมั่งคั่ง ความมีอำนาจ ความเป็นใหญ่ ความมีใจนักเลง ความเป็นเจ้านาย ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความกตัญญูรู้คุณ ความเป็นผู้รู้ ความเคารพนบถ การดำเนินชีวิตตามสบาย และการเลี้ยงดูบุตร

ค่านิยมเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งนี้เพราะค่านิยมบางอย่างขึ้นอยู่กับลักษณะและสภาพแวดล้อมทางสังคม เมื่อสภาพแวดล้อมทางสังคมเปลี่ยนไป ค่านิยมเก่าบางอย่างก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย และจะมีค่านิยมใหม่เกิดขึ้นมาแทนที่ตามยุคตามสมัยสังคม โดยมากค่านิยมทางสังคมมีอิทธิพลจากศาสนา ความเชื่อ ระบบเศรษฐกิจ การเมือง วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

1 4 3 ความเชื่อ

วัฒนธรรมความเชื่อ หมายถึง ความเชื่อทางศาสนาหรือความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ สังคมทุกสังคมมีความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ไม่ว่ารูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง คำว่า "ศาสนา" ที่ใช้นี้หมายถึงความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ถึงแม้ว่าคำสอนเกี่ยวกับ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์จะไม่ได้เป็นคำสอนของศาสนาโดยตรง แต่ความเชื่อในภูตผีปิศาจก็รวมเรียกเป็นศาสนา เพราะเป็นความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ลักษณะของสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ตัวอย่าง เช่น พระภูมิเจ้าที่ ผีปู่ตา เจ้าเข้าทรง เทพเจ้า เป็นต้น

คนไทยสมัยก่อนมีความเชื่อว่า พุทธศาสนามีอายุ 5000 ปี ความเชื่อนี้ดูเหมือนว่ามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เพราะพระสงฆ์ภิกษุ พระมหากษัตริย์ก็ดี พุทธให้เข้าหูประชาชนอยู่เสมอ เช่น เวลาจะเทศน์ ก็ต้องบอกศักราชเป็นอาร์มภกตาทุกครั้ง คือบอกให้รู้ว่าเป็นวันไหนท่านแสดงธรรมเทศนานั้นเป็นวันอะไร ขึ้นกี่ค่ำ แรมกี่ค่ำ ปีมะไร พระพุทธศาสนาแล้วมาแล้วก็ปี และยังเหลืออีกก็ปีจึงจะสิ้นศาสนา แต่ลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนาในเมืองไทยที่สำคัญ คือความเชื่อของคนไทยส่วนใหญ่ นั้น เป็นการผสมผสานเข้ากันระหว่างหลักพุทธศาสนากับความเชื่อในเรื่องเทวดาและภูตผี โดยเฉพาะในราชสำนักนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีส่วนของศาสนาพราหมณ์เข้ามาเจือปนอยู่ด้วยมาก และที่สำคัญความเชื่อในเรื่องผีสงเวทมนต์คาถา ตลอดจนเทพเจ้าและเทวดาต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ ก็เข้ามามีอิทธิพลเป็นอย่างมาก

2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครเรื่องอิเหนา

บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น มีผู้ศึกษาวิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจ ดังต่อไปนี้

การศึกษาบทละครเรื่องอิเหนานั้นมีผู้สนใจศึกษาค้นคว้าในฐานะบทละครในส่วนที่มาของบทละครเรื่องอิเหนา ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2508) เรื่อง "ตำนานละครอิเหนา" ซึ่งการศึกษาละครอิเหนา พงศาวดารอิเหนา ทรงกล่าวถึงละครไทยนั้น เล่นเรื่องอิเหนาและบทละครอิเหนาครั้งกรุงเก่า แต่บทละครเรื่องอิเหนานั้น มิใช่เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นเพื่อการอ่านเท่านั้น แต่เป็นบทละครที่แต่งไว้สำหรับการแสดง ดังเช่นผลการศึกษาของ อารดา สุมิตร (2516) ซึ่งศึกษาบทละครพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์ โดยเน้นไปในด้านการแสดง พบว่า บทละครในพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 มีจุดมุ่งหมายดั้งเดิมเพื่อใช้แสดง ดังนั้นคุณค่าของละครในจึงเกิดจากการดูแสดงมากกว่าจากการอ่านบทละคร การศึกษาของ อารดา สุมิตร นั้นสอดคล้องกับคำนำเมื่อพิมพ์ครั้งที่ 1 ของกรมศิลปากร ที่กล่าวว่า

เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนาเสร็จบางตอน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-
หล้านภาลัยโปรดพระราชทานต้นฉบับให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์
นำไปลองซ้อมคิดประดิษฐ์ท่าให้เข้ากับพระราชนิพนธ์ กล่าวกันว่าบทใดราชัดของบางกาก็ถึงกับ
กราบทูลขอให้ทรงแก้ไขบทพระราชนิพนธ์เข้าหาวิธีรำจนกระบวนรำรับกับกระบวนกลอนเป็นอันดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2528 ข)

ด้วยความพิถีพิถันเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ใน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสรในรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2549 ว่า เป็นยอดของหนังสือประเภทกลอน
บทละคร

บทละครเรื่องอิเหนา เพียบพร้อมไปด้วยความงามและความดีในด้านวรรณคดี
สำนวนภาษา ด้านศิลปะและความประณีตบรรจง ดังปรากฏผลในการศึกษาของ ญาดา
อรุณเวช (2526) ที่พบว่า ความเปรียบในละครพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์นั้น
ทั้งสองเรื่องมีความไพเราะคมคาย ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพและเข้าใจเรื่องได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้
ความเปรียบแล้วการสร้างอารมณ์สะท้อนใจยังเป็นอีกสิ่งที่ทำให้เห็นคุณค่าด้านวรรณคดี เช่น
เดียวกัน เพราะการสร้างอารมณ์สะท้อนใจนั้นทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งใจและประทับใจ
ดังผลการศึกษาของ สุภัค มหาวรากร (2540) ซึ่งศึกษาการสร้างอารมณ์ สะท้อนใจ
ในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 พบว่า การสร้างอารมณ์สะท้อนใจใน
บทละครเรื่องอิเหนา เกิดจากองค์ประกอบสำคัญสามส่วน ได้แก่ การสร้างตัวละคร บทสื่อสาร
และฉาก ซึ่งเชื่อมโยงและเสริมสร้างซึ่งกันและกันได้อย่างดีเยี่ยมด้วยการใช้ถ้อยคำที่
สื่อความหมาย สื่ออารมณ์ความรู้สึก และการใช้ภาพพจน์สื่อจินตภาพอย่างชัดเจนและสวยงาม
กลวิธีทางวรรณศิลป์ทั้งสองประการนี้ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งและประทับใจในตัวละคร
บทสื่อสารและฉาก เกิดความรื่นรมย์ยินดีในบทสื่อสารที่ไพเราะคมคายและในฉากที่งดงาม
เห็นภาพร่วมกับตัวละคร เกิดความพิศวงในความงดงามของตัวละคร ฉาก และเกิดอารมณ์
ร่วมไปกับตัวละครไม่ว่าจะเป็นอารมณ์รัก โกรธและโศก ทำให้เกิดความเข้าใจตัวละคร

คุณค่าด้านวรรณคดีทั้งการใช้ความเปรียบและการสร้างอารมณ์สะท้อนใจของ
บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้ เป็นสิ่งสำคัญ
ที่ทำให้บทละครเรื่องอิเหนาประทับใจผู้อ่าน และทรงคุณค่า เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักที่รักและ
ศึกษาวรรณคดีไทยตราบทุกวันนี้ เช่นเดียวกับบทวิจารณ์ของ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ

ในแนวทางการวิจารณ์วรรณกรรมร้อยกรอง ที่กล่าวถึงเหตุผลที่มีผู้ยกย่องบทละครเรื่องอิเหนาว่า ส่วนใหญ่ก็อาศัยความไพเราะทางกวี มีบทที่ไพเราะตลอดเรื่อง ทั้งเรื่องเกือบจะหาที่ติด้วยคำไม่ได้เลย จะมีบ้านก็แต่ในที่ที่ไม่สำคัญจนเกือบจะมองไม่เห็น เป็นกลอนที่ต้องเสาะหาที่ติด้วยความอุตสาหะ จึงจะหาได้บ้าง (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ 2539 : 106) ข้อบกพร่องของบทละครเรื่องนี้ 2 ประการคือ การไม่คำนึงถึงเวลา ซึ่งพบทั่วไปในวรรณคดีเก่าๆ และข้อบกพร่องอีกประการ คือ อุปนิสัยของอิเหนา ซึ่ง ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวถึงการที่มีผู้ตำหนิในแง่การเมืองว่าเป็นหนังสือที่ยกย่องเจ้านั้น ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กลับเห็นว่าหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะบทละครเรื่องนี้แสดงถึงกิเลสต่างๆ ของเจ้าไว้อย่างแจ่มชัด เพียงแต่วิธีการแสดงกิเลสย่อมไม่เหมือนราชบุรุษธรรมดา ซึ่งก็เป็นสิ่งที่ไม่แปลกประหลาดประการใด อีกสิ่งที่ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ วิจารณ์ว่าเป็นสิ่งที่ดีเด่นอีกอย่างของบทละครเรื่องอิเหนาคือ ลักษณะนิสัยของตัวละครที่มีลักษณะนิสัยต่างๆ กัน ทำให้บทละครเรื่องอิเหนาเป็นวรรณคดีที่มีรส ทำให้เห็นกลุ่มชนเปรียบเทียบได้กับมนุษย์ที่เราพบเห็น มีคนแสนงอน คนใจอ่อน คนอ่อนหวาน มีเด็กฉลาด มีเด็กดื้อ ลักษณะนิสัยของตัวละครของๆ ของเรื่องมีความสำคัญแก่ท้องเรื่อง และทำให้ลักษณะนิสัยของตัวละครสำคัญเด่นขึ้น

จากลักษณะดีเด่นของบทละครเรื่องอิเหนาในส่วนของลักษณะนิสัยของตัวละครดังกล่าวข้างต้นนั้น การนำเอาทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาใช้ในการศึกษาบทละครเรื่องอิเหนาจึงมีเหตุผลอันสมควรยิ่ง การนำเอาทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาใช้ศึกษามาใช้ศึกษาวรรณคดีนั้นสามารถกระทำได้หลายแนวทาง แนวทางที่สำคัญ คือ การวิเคราะห์จิตไร้สำนึก ของ ซิกมันด์ ฟรอยด์ ซึ่งมีผลในการสร้างบุคลิกภาพการแก้ไขพฤติกรรมที่เป็นปัญหาและการปรับตัวของมนุษย์ เช่นเดียวกับการที่ กุลวชิรย์ ธีระชัย (2520 : 101-161) ศึกษาพฤติกรรมของตัวละครเอก คือ อิเหนา บุชบาและจินตะหรา ใน “การวิเคราะห์พฤติกรรมตัวละครในวรรณคดีมรดก ตามทฤษฎีจิตวิทยา” โดยมุ่งอธิบายถึงเหตุผลของพฤติกรรมของตัวละครตามแนวทฤษฎีจิตวิทยา ผลของการศึกษานั้น ผู้วิจัยกล่าวถึงพฤติกรรมของอิเหนา พบว่า มีพฤติกรรมที่แสดงสัญชาตญาณ มุ่งเป็น ซึ่งแสดงออกถึงสัญชาตญาณมุ่งเป็นเพื่อการดำรงพันธุ์ โดยแสดงผ่านพฤติกรรมที่เจ้าชู้ ส่วนพฤติกรรมที่เกิดจากพลังอำนาจของ ID ได้แก่ พฤติกรรมเอาแต่ใจตนเอง และพฤติกรรมนี้เองที่นำมาซึ่งความเสียหาย วุ่นวาย และยุ่งยากทั้งปวง สุดท้ายคือพฤติกรรมที่เกิดจากพลังอำนาจของ EGO ได้แก่ ความเป็นคนมีเหตุผล มีความ กล้าหาญ และมีการแสดงความเป็นผู้นำ ซึ่งเป็นพฤติกรรมจากอำนาจของ EGO ในตัวของอิเหนา

การนำทฤษฎีตะวันตกมาศึกษาวรรณคดีมรดก ดังเช่นที่ กุลวัชร วีระชัย นำทฤษฎีจิตวิทยามาศึกษาตัวละครในวรรณคดีมรดกดังที่กล่าวมาแล้ว การนำทฤษฎีการสื่อสารมาวิเคราะห์ พฤติกรรมการสื่อสารตัวละครก็เป็นอีกแนวทางหนึ่งในการศึกษาวิเคราะห์ตัวละครเรื่องอิเหนาตามที่ วีระพันธ์ ไชยศิริ (สายชล ไทยสมบูรณ์ 2542 : 11 อ้างอิงจาก วีระพันธ์ ไชยศิริ 2533 การสื่อสารในวรรณคดีเรื่องอิเหนา) ศึกษาการสื่อสารในวรรณคดี เรื่อง อิเหนา โดยนำทฤษฎีการสื่อสารมาวิเคราะห์ พฤติกรรมการสื่อสารของตัวละครในวรรณคดีเรื่องอิเหนา แสดงให้เห็นถึงวิธีการสื่อสาร เนื้อหาสาระของสาร การเลือกใช้สื่อของตัวละครผู้สื่อสารและการตอบสนองของตัวละครผู้รับสารที่มีต่อสารและสื่อ โดยยกสถานการณ์การสื่อสารที่สำคัญในการดำเนินเรื่องของบทละครเรื่องอิเหนามาวิเคราะห์อย่างละเอียด และอธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสาร สื่อ และผลของการสื่อสาร

นอกเหนือจากการนำศาสตร์อื่นๆ ข้างต้นมาศึกษาบทละครเรื่องอิเหนาแล้ว การศึกษาที่มาของเรื่องยังมีส่วนช่วยเข้าใจบทละครยิ่งขึ้น ดังที่ทราบกันดีแล้วว่า บทละครเรื่องนี้มีที่มาจากพงศาวดารขวา การศึกษาที่มาของเรื่องการ "วิจารณ์นิทานปันทิพย์หรืออิเหนา" ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลาภฤทธิยากร (2515) ทรงศึกษาเกี่ยวกับที่มาของเรื่องอิเหนาโดยกล่าวถึงประวัติของขวา และต้นสกุลเทวาทที่ครองขวา นิทานปันทิพย์ฉบับต่างๆ ที่ระเด่นปुरुพกรักได้รวบรวมไว้ ทรงเปรียบเทียบสำนวนอิเหนาปันทิพย์กับปันทิพย์มิ่งมรดาหลัง พงศาวดารร้อยแก้วฉบับอรินครา และอิเหนาเล็ก ถึงความเหมือนและความแตกต่างในตอนสุดท้าย ทรงสันนิษฐานว่านิทานอิเหนาเกิดขึ้นในชวราว พ.ศ. 1900 ถึง 2000 มาแพร่หลายที่มลายูราวพุทธศตวรรษที่ 20 ไทยเราได้รับเรื่องนี้จากมลายูทางจังหวัดปัตตานีในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

อย่างไรก็ตามแม้จะเป็นเรื่องราวที่ได้เค้าเรื่องจากพงศาวดารของขวาดังที่กล่าวมาข้างต้น และตัวละครในเรื่องเป็นชาวขวาก็จริง แต่เมื่อนำมาแต่งเป็นละครไทยแล้วลักษณะของตัวละครก็กลายเป็นลักษณะของคนไทยโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสอดแทรกสภาพสังคมและวัฒนธรรมของไทยไว้ด้วย ดังจะเห็นได้จากการบรรยายบ้านเมืองของกษัตริย์วงศ์เทวาททั้งสี่พระนคร ก็คือ สภาพของกรุงเทพมหานคร ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั่นเอง ซึ่งมี "เสาชิงช้าอาวาสวัดพราหมณ์ หอกลองอยู่กลางเวียงชัย คลองหลอดแลลิวสุดตา ฯลฯ" (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 : 5) การละเล่นต่างๆ ก็เป็นการละเล่นแบบไทยๆ ทำให้ผู้ชมละครหรือผู้อ่านบทละครมีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตัวละครและรู้สึกเหมือนมีส่วนร่วมอยู่ในละครด้วย นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรง

สอดแทรกขนบประเพณีในราชสำนักไว้ ดังที่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2528) ทรงกล่าวไว้ในคำอธิบายว่าด้วย บทละครเรื่องอิเหนา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณไว้เกี่ยวกับคุณค่าของการศึกษาความรู้ประเพณีของไทยแต่โบราณจากการศึกษาบทละครเรื่องอิเหนาไว้ ความว่า

หนังสือบทละครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 นอกจากเป็นหนังสือดีในทางวรรณคดี ดังกล่าวยังเป็นหนังสือดีในทางที่จะศึกษาประเพณีไทยแต่โบราณด้วยอีกสถานหนึ่ง ด้วยประเพณีต่างๆ ที่มีในเรื่องอิเหนา ดังเช่นประเพณีสมโภชลูกหลวงประสูติใหม่ (เมื่ออิเหนาเกิด) กิติ ประเพณีการพระเมรุ (ที่เมืองหมันหย่า) กิติ ประเพณีรับแขกเมือง (เมื่อท้าวดาหารับทูตจรงกา) กิติ ประเพณีแห่สนามใหญ่ (ที่เมืองกาหลัง) กิติ ประเพณีโลกันต์ (สียะตรา) กิติ ทรงพระราชนิพนธ์ตรงตามตำราประเพณีทุกประการแก้ไข แต่ตรงที่ขัดกับเนื้อเรื่อง ดังเช่นในทีพระภิกษุสงฆ์ เปลี่ยนเป็นฤาษีเป็นต้น ถึงที่ว่าด้วยขนบธรรมเนียมในบ้านเมือง ตลอดจนว่าด้วยพันธยาด้วยผู้คนก็ ทรงตรงตามลักษณะการที่เป็นอยู่ในสมัย ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้นเป็นพื้น เว้นแต่ที่ขัดกับเนื้อเรื่อง จึงแก้ไขเป็นอย่างอื่น นักเรียนผู้แสวงหาความรู้ประเพณีไทยแต่โบราณ อาจจะศึกษาค้นคว้าความรู้ได้ บทละครอิเหนานี้เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น จึงนับว่าพิเศษกว่าบทละครเรื่องอื่นที่เป็นตำราด้วย อีกอย่างหนึ่ง

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2528)

จากคำอธิบายดังกล่าวชี้ให้เห็นคุณค่าของบทละครเรื่องอิเหนาในแง่ของการศึกษา ความรู้เกี่ยวกับราชประเพณีต่างๆ นั้น สอดคล้องกับการศึกษาของ เสาวลักษณ์ อนันตศาสนต์ (2532) ใน "วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ที่กล่าวถึงบทละครเรื่อง อิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ว่า เป็นหนังสือที่รวบรวมประเพณีต่างๆ ซึ่งถึงแม้ว่าเรื่อง อิเหนาจะเป็นเรื่องที่มาจากชาติอื่น แต่ประเพณีในเรื่องตรงกับตำราราชประเพณีไทยทุกอย่าง ขนบธรรมเนียมต่างๆ และลักษณะความเป็นอยู่ของประชาชนพลเมืองก็เป็นไปตามสมัยที่ทรง พระราชนิพนธ์เป็นส่วนใหญ่ จะแก้ไขเป็นอย่างอื่นก็ต่อเมื่อขัดกับเนื้อเรื่องเท่านั้น นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงสอดแทรกความคิดและรสนิยมของคนไทยลงไป จนผู้อ่านไม่รู้สึกรู้ว่าอิเหนาเป็น เรื่องของต่างชาติ

จากคุณค่าดังกล่าวข้างต้น บัวงาม อรรถพันธ์ (2517 134-180) นำบทละครเรื่อง อิเหนามาศึกษาถึงสภาพชีวิตความเป็นไป โดยพิจารณาว่ามีราชประเพณีต่าง ๆ ที่ปรากฏมีความถูกต้องตามแบบแผนหรือสภาพที่เป็นจริงเพียงไร และสภาพชีวิตอะไรที่เป็นของชาว ใน

ส่วนแรกนั้นวิเคราะห์ด้านรูปแบบพระราชพิธีต่างๆ ของกษัตริย์ ได้แก่ ประเพณีสมโภชลูกหลวง พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีอภิเษกสมรส ประเพณีการรับแขกเมือง ประเพณีสระสนาน ประเพณีการทรงสนานหลังจากเสด็จกลับจากการปราบข้าศึก และประเพณีการพระเมรุ ซึ่งได้ผลสรุปว่าราชประเพณีที่ปรากฏในเรื่องอิเหนานี้ตรงตามแบบแผนที่ปฏิบัติสืบกันมา ส่วนสภาพชีวิตของชวานั้นก็มีปรากฏในบทละครอยู่บ้าง เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับกริข การใช้ผ้าซาโปะ และการแต่งตั้งตำแหน่งมเหสี เป็นต้น

เอกสารและงานวิจัยทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นแนวทางที่ผู้วิจัยใช้พิจารณาประกอบการวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมจากบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

บทที่ 3

สภาพสังคมที่ปรากฏในบทละคร เรื่อง อิเหนา

สภาพสังคมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาที่ผู้วิจัยเสนอในงานวิจัยนี้แบ่งเป็น 3 ประการ คือ

- 1 สมาชิกในสังคม
- 2 สถาบันทางสังคม
- 3 การจัดระเบียบทางสังคม

1 สมาชิกในสังคม

สมาชิกในสังคมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา ประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ ดังนี้

1.1 ชนชั้นทางสังคม

การจัดช่วงชั้นหรือการจัดลำดับชั้นทางสังคม เป็นกระบวนการที่ทำให้ครอบคลุมในแต่ละสังคมแตกต่างกันในด้านอำนาจ เกียรติยศ และสิทธิพิเศษ เช่น “ข้าราชการศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปได้รับสิทธิเข้าเฝ้าในการเสด็จออกขุนนาง อนึ่งบุคคลที่ถือศักดินา 400 ไร่ ขึ้นไป จะได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนตนได้” (ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 4 2352 1-7 อ้างอิงจาก อคิน รพีพัฒน์, 2527 : 145)

การจัดลำดับชั้นทางสังคมในบทละครเรื่องอิเหนานี้ แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ชนชั้นปกครอง และชนชั้นถูกปกครอง ชนชั้นปกครองประกอบด้วยสมาชิก 3 กลุ่ม คือ พระมหากษัตริย์, เจ้านาย และขุนนาง ส่วนชนชั้นถูกปกครองนั้นพบเพียงกลุ่มเดียว คือ ไพร่

1.1.1 ชนชั้นปกครอง

ชนชั้นปกครองในบทละครเรื่องอิเหนา แบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนาง

1.1.1.1 พระมหากษัตริย์

ชนชั้นกษัตริย์ในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่อง อิเหนา แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กษัตริย์ในวงศ์สฤงคแหว และกษัตริย์อื่นๆ นอกวงศ์สฤงคแหว

กลุ่มที่ 1 กษัตริย์ในวงศ์อัสัญแดหวา มีต้นวงศ์จากเทวดา ประกอบ ด้วยกษัตริย์ผู้ปกครอง 4 เมืองใหญ่ คือ กุเรปัน ดาหา กาหลัง และสิงหัดสำหรับ ทั้งสี่เป็นพี่น้องร่วม พระชนกชนนีเดียวกัน ตามลำดับ ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าววาทไป	ถึงสิ่งศักดิ์ทรงธรรม์นาถา
เป็นหน่อเนื้อเชื้อวงศ์เทวา	บิดุเรศมารดาเดียวกัน
รุ่งเรืองศักดิ์ดาเดช	ได้ดำรงนครเขตชั้นชั้น
พระเชษฐาครองกรุงกุเรปัน	ถัดนั้นครองดาหาธานี
องค์หนึ่งครองกาหลังบุรีรัตน์	องค์หนึ่งครองสิงหัดสำหรับ
เฉลิมโลกาธาตรี	ไม่มีผู้ร่อต่อฤทธิ์
ระบือลือทั่วทุกประเทศ	ย่อมเกรงเดชเดชาอาญาสิทธิ์
บำรุงราษฎร์ดับเข็ญอยู่เป็นนิจ	โดยทรงทศพิธราชธรรม์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 1)

กลุ่มที่ 2 กษัตริย์และเจ้านายอื่นๆ นอกวงศ์อัสัญแดหวา ซึ่งส่วน ใหญ่ปรากฏในบทละครเพราะตกเป็นเมืองขึ้นของอิเหนาและอุณกรรณ (บุษบา) เพราะการมี อำนาจทางการเมืองเหนือดินแดนอื่นๆ ย่อมนำมาซึ่งทรัพย์สิน กำลังคน อำนาจทางการเมือง การ ยอมรับความสามารถ (การยอมรับทางสังคม) ดังนั้น การขยายอำนาจและการขยายดินแดนจึง เป็นหนึ่งในหน้าที่ของผู้ปกครองทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจก็ตาม ด้วยเหตุนี้ อิเหนาและอุณกรรณจึง ต่างมีเมืองขึ้นหรือเมืองที่มาขอสวามิภักดิ์เป็นจำนวนมาก เมืองที่ตกเป็นเมืองขึ้นของอิเหนา มีทั้ง เมืองที่ได้รับจากท้าวกุเรปันซึ่งประทานให้ตั้งแต่ประสูติ 10 เมือง โดยเมืองเหล่านี้ต้องส่งส่วย ชูขนาง และกำลังพลมาขึ้นตรงกับพระราชโอรส เมืองที่อิเหนาได้เป็นเมืองขึ้นเมื่อครั้งเที่ยวป่าเพื่อ ย้อนกลับไปหานางจินตะหราวาตีที่เมืองหมันหย้า ได้แก่ เมืองปันจะรากัน เมืองปักมาหังน เมือง บุคสิหนา เมืองตันหยงบุหรา เมืองติหวังหนัน เมืองสันตะหวา เมืองประภูหวัน เมืองหมันหย้า และ เมืองที่ได้มาเมื่อครั้งมะงุมมะงาหราตามหานางบุษบา ได้แก่ เมืองตันหยงบุหรา เมืองติหวังหนัน เมืองสันตะหวา เมืองประภูหวัน เมืองสมาทรง เมืองตะมาเส เมืองกูระบุหมี เมืองวังกัน เมืองประ ตาลำ เมืองประดาหลัง เมืองละหวิด เมืองประปาหังน รวมทั้งสิ้น 20 เมือง

เมื่อตกเป็นเมืองขึ้นของอิเหนา เจ้าเมืองต่างก็ต้องส่งเครื่องบรรณาการมาถวาย หากเจ้าเมืองใดมีพระราชโอรสหรือพระราชธิดาก็จะนำมาถวายแก่อิเหนาด้วยดังนี้

1 ท้าวปันจะรากัน	ถวายพระธิดา	คือ สกาวะวาทรี
2 ท้าวปักมาหัง	ถวายพระธิดา	คือ นางมาหยาวิศมี
	ถวายพระโอรส	คือ สังคามาระตา
3 ท้าวหมันหยา	ถวายพระธิดา	คือ จินตะหรวาตี
4 ท้าวสมาหรั	ถวายพระโอรส 3 องค์	คือ กุตาปาตี, กุตาเวหา และกุตารัศมี
5 ท้าวตะมาเส	ถวายพระธิดา	คือ นางยาหยาสำหรี
	ถวายพระโอรส	คือ วียาหยา
6 ท้าวกระบุหมี	ถวายพระธิดา	คือ นางอรสา
7 ท้าววังกัน	ถวายพระธิดา	คือ นางกันจะหนา
8 ท้าวประตากล้า	ถวายพระธิดา	คือ นางนาหงสกัน และ นางหงอรสา
9 ท้าวประตากล้ง	ถวายพระธิดา	คือ นางมาหังยาหยา
10 ท้าวละหริด	ถวายพระธิดา	คือ นางสุหรันกันจาสำหรี
11 ท้าวประปำหัง	ถวายพระธิดา	คือ นางสุนรวาตี
	ถวายพระโอรส	คือ สุหรันภิราหนา

ส่วนเมืองที่ตกเป็นเมืองขึ้นของอุณากรรณ (บุษบา) ได้แก่

1 ท้าวประตากรำ	ถวายเครื่องบรรณาการและศาสตราอาวุธ	
2 ท้าววะละหริด	ถวายพระธิดา 2 องค์	คือ นางจินดาอรสา และนางจินดาร์ศมี
3 ท้าวสัจหนู	ถวายพระโอรส 2 องค์	คือ ระเด่นกะระตาวิยาหยา และระเด่นยาหยาตันหยง
4 ท้าวบุหรธาตันหยง	ถวายพระธิดา	คือ นางนาหงสุวัน
	ถวายพระโอรส	คือ สุหรันอะระสา
5 ท้าวสัดตะกัน	ถวายพระธิดา	คือ นางรัตนาวาตี
6 ท้าวล่ำล่า	ถวายพระธิดา	คือ นางกุสุมา (คู่หมั้นสังคามาระตา)

เมืองที่มีได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอิเหนาและอุณากรรณนั้น มี 2 เมือง คือ ประมอดันและมะละกา เพราะเจ้าเมืองประมอดันนั้นเป็นพระราชบิดาบุญธรรมของอุณากรรณ (บุษบา) ดังคำประพันธ์

ครั้นถึงจึงมีพจนารถ	ตรัสประภาษโอภาปราศรัย
ดูก่อนกุมารายาใจ	พ่อไร่ไอรสและบุตรี
เชิญเจ้าเข้าไปด้วยบิดา	ยังพาราประมอดันกรุงศรี
จะเลี้ยงเป็นโอรสร่วมชีวี	มิให้เคืองราศีเท่าयोगโย
ตัวพ่อนับวันจะชรา	จะเสกพระลูกยาให้เป็นใหญ่
ครอบครองสวรรยาราชย์	สืบสุริยวงศ์ไปในพารา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 68)

1 1 1 2 เจ้านาย

เจ้านาย คือ พระญาติของพระมหากษัตริย์ เป็นชนชั้นที่ได้เกียรติดยศ และอภิสิทธิ์มาแต่กำเนิด ในบรรดาชนชั้นเจ้านายซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ นั้น ตำแหน่งของเจ้านายแต่ละพระองค์จะค่อย ๆ ลดหลั่นลงมาตามหลักการสืบสายราชสกุล ตำแหน่งของเจ้านายแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ สกุลยศ และ อิศริยยศ สกุลยศเป็นตำแหน่งที่ได้รับโดยการสืบสายราชสกุล สังคมไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่ 3 ตำแหน่งด้วยกัน คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ชั้นหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงเพิ่งมีตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และไม่นับอยู่ในฐานะว่าเป็นเจ้า ส่วนอิสริยยศ นั้นเป็นสิ่งที่พระราชทาน เจ้านายวงศ์สกุลแตกแหวแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มของมเหสี และ กลุ่มของพระราชโอรส พระราชธิดา

กลุ่มที่ 1 มเหสี

มเหสีในหลวงคือสกุลแตกแหวมี 5 ตำแหน่ง คือ ประไหมสุหรี มะเดหวี มะโต ลิกู และเหมาหลาหวี ซึ่งทั้ง 5 ตำแหน่งนี้จะมีได้เฉพาะ 4 เมืองในวงศ์สกุลแตกแหว ดังคำประพันธ์

มีพระมเหสีห้าองค์	ตั้งอนงค์นางฟ้ากระยาหัน
เลือกถ้วนสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์	กษัตริย์ครองเขตชั้นที่สวรรรยา
ตั้งแต่งตามตำแหน่งครบที่	คือประไหมสุหรีเสนาหา
มะเดหีที่ที่สองรองลงมา	แล้วมะโตโสภานารี
ที่สี่ลูกนางเยาว์	ที่ห้านั้นเหมามาหลาหี
อันอัศรชยาทั้งห้านี้	ตั้งได้แต่สี่พารา
ประดับด้วยสุวรรณค่านางสนม	ล้วนอุดมรูปทรงวงศา
ถ้วนหมื่นหกพันกัลยา	วิลาสเลิศลักษณ์ทุกนางใน
สำหรับขับรำบำเรอราช	พิณพาทย์จำเรียงเสียงไส

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 1)

จากคำประพันธ์ข้างต้น แสดงถึงตำแหน่งของมเหสี ฐานะและลำดับเป็นไปตามลำดับฐานะก่อนหลังตามฐานะชาติตระกูลของพวกนาง เช่น นางบุษบาและนางจินตะหรา แม้ว่านางบุษบาจะมีฐานะเป็นคู่ตุนาหง้นมาก่อน มีชาติตระกูลและศักดิ์เสมอกับอิเหนา คือเป็นสมามชิกในวงศ์อภัยเดหยา แต่เมื่อมีการจัดพิธีการอภิเษกอย่างเป็นทางการ นางจินตะหราบ้างได้ตำแหน่งมเหสีฝ่ายขวาและนางบุษบาเป็นมเหสีฝ่ายซ้าย ซึ่งเป็นเพราะนางจินตะหราเป็นชายาลำดับแรกของอิเหนา แม้จะมีได้ร่วมวงศ์อภัยเดหยาแต่นางก็มีสัมพันธ์ใกล้ชิด กล่าวคือพระมารดาของนางเป็นน้องสาวร่วมพระชนกชนนีกับองค์ประไหมสุหรีทุเรปัน และองค์ประไหมสุหรีดาหา หากนับไปแล้วนางเองก็มีฐานะเป็นลูกพี่ลูกน้องกับอิเหนาและนางบุษบา ดังนั้นฐานะของนางจินตะหราจึงสูงกว่านางอื่นๆ ที่เป็นชายาของอิเหนา

เมื่อนางจินตะหราพบนางบุษบาครั้งแรก องค์ประไหมสุหรีดาหาจึงรับสั่งให้นางบุษบาไหว้ นางจินตะหรา เพราะนางจินตะหราเป็นชายาเอก (เมียหลวง) และมีอายุมากกว่านางบุษบา แม้ไม่เต็มใจแต่นางบุษบาก็ต้องทำตามด้วยกลัวพระราชอาญา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ประไหมสุหรีดาหามีศักดิ์
ครั้นเห็นเคืองขัดพระทัยนัก	นงลักษณ์จึงด่ารังสัดไป
ดูคู่อะหะบุษบา	จะวันทาเจ้าผัวก็หาไม่
ไม่รู้จักเมียหลวงถ้าวาไร	ตกจะให้ความนิมนทา

เมื่อนั้น	บุษบาแค้นขัดสหัสสา
ความกลัวพระราชบิดา	จะยกกรวันทาก็อาบใจ
จะผ่นผ่นฉันใดก็สุดคิด	จำจิตประสานหัตถ์ให้ไว้
พอนางจินตะหราเมินไป	นางก็มีได้อัณชลิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 5 2528 88)

แต่ในกรณีของนางอื่นๆ อย่างนางสการะวาตีและนางมาหยารัศมี แม้จะเป็นชายามาก่อนนางบุษบาแต่ก็ต้องอยู่ในตำแหน่งที่ต่ำกว่า เพราะมิใช่พระญาติใกล้ชิดกับวงศ์อภัยแด่พระเจ้า ซึ่งชายาของอิเหนาแต่ละคนจะมีฐานะลดหลั่นกันไปตามลำดับ

แต่อะหนะอิเหนากุเรปัน	มีอิสรนั้นล้วนโสภา
ให้ระเด่นจินตะหรวาตี	เป็นประไหมสุหรีฝ่ายขวา
อันองค์อะหนะบุษบา	เป็นอัศรายฝ่ายซ้าย
ระเด่นสการะวาตี	มะเดหวีฝ่ายขวาโฉมฉาย
นางมาหยารัศมีเพริศพราย	มะเดหวีฝ่ายซ้ายคู่กัน
บุษบาวิไลศัลยา	มะโตฝ่ายขวาเจดจัน
บุษบากันจะหนาลาวัลย์	นั้นเป็นฝ่ายซ้ายเทวี
ระหนากะระติกาโฉมตรู	เป็นลิกุฝ่ายขวามารศรี
ฝ่ายซ้ายอรสาณารี	ตามที่ลำดับกันมา
อันสหรัณกันจาสาหรี	เป็นเหมมาหลาหงฝ่ายขวา
เบื่องซ้ายนั้นให้กัลยา	นางหงยาหยาดควรกัน
ครบที่ซ้ายขวาทั้งสิบองค์	เป็นปิ่นอนงค์สาวสวรรค์
ในราชธานีกูเรปัน	ไพร่ฟ้าทั้งนั้นจะเปรมปรีดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 5 2528 103)

ตำแหน่งและลำดับของมเหสีนี้มีผลต่อธรรมเนียม และการดำเนินชีวิต อาทิ เมื่อจะเดินทางไปต่างเมือง รถทรงของเหล่ามเหสีก็จะจัดเรียงตามลำดับฐานะ เช่น เมื่อทำวสุเรป็นเสด็จไปร่วมงานอภิเษกระหว่างนางบุษบาภิจักรา จะเรียงลำดับจาก รถทรงของประไหมสุหรีรถทรงของมะเดหีกับวิยะดา และรถทรงของนางสนมก้านัลตามลำดับ ดังคำประพันธ์

รถประไหมสุหรีศรีโลภา	แล้วมาถึงรถมะเดหี
กับระเด่นวิยะดานารี	สองศรีทรงรถอันเดียวกัน
รถสามมเหสีเรียงเรียบ	รถประเทียบสุรางค์นางสาวสวรรค์
ช้างม้าอิงอัดอาวุธ	เร่งรันพลชั้นรับทจร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 203)

การทรงรถพระที่นั่งตามลำดับฐานะยังปรากฏอีกในตอนเสด็จไปเมืองกาหลังมีการเรียงรถทรงตามลำดับมเหสีทั้งห้า แล้วจึงตามด้วยนางสนมก้านัล ดังคำประพันธ์

อันพระมเหสีทั้งห้าองค์	ทรงรถตามลำดับน้อยใหญ่
รถสนมก้านัลเป็นหลั่นไป	ให้เคลื่อนพลไกรจากพารา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 5 2528 45)

เช่นเดียวกับลำดับของรถพระที่นั่งที่กล่าวมา เมื่อถึงที่ประทับเหล่ากษัตริย์ ประกอบด้วย ทำวสุเรป็นและทำวดาหาต่างบรรทมร่วมพระที่กัน ส่วนเหล่ามเหสีก็จะบรรทมร่วมกัน เช่น ประไหมสุหรีบุษบาภิจักรากับประไหมสุหรีดาหา เหล่ามเหสีก็จะบรรทมร่วมกันตามลำดับฐานะ ดังคำประพันธ์

ประไหมสุหรีดาหาบุษบา	บรรทมห้องเดียวกันสโมสร
มะเดหีทั้งสองพระนคร	บังอรร่วมห้องกันสององค์
ถัดนั้นสองมะโตโฉมตรู	แล้วสองลิกนวลหง

อันมหาลาหิงโอมยง	สององค์ไสยาในราตรี
บุษบาวิยะดาน้องนั้น	บรรทมด้วยกันทั้งสองศรี
ต่างภิรมย์ชมชวนพาที	ที่ในแท่นที่ศรีไสยา
อิเหนากับสียะตราหนึ่งหรีด	สองกษัตริย์บรรทมข้างหน้า
ทั้งสองพระองค์ทรงนครา	ไสยาร่วมแท่นบรรทมใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 207)

ธรรมเนียมการบรรทมตามลำดับฐานะดังกล่าว ปรากฏเป็นครั้งที่สองเมื่อทำวฤกเรปันและทำวดาหาพร้อมด้วยมเหสีทั้งห้าเสด็จไปเมืองกาหลังเพื่อร่วมพิธีอภิเษกสมรสของพระไอรสพระธิดานั้น ดังคำประพันธ์

ครั้งสิ้นแสงศรีวิวร	อัมพรแจ่มแจ้งแสงบุหลัน
สามกษัตริย์สุริวงศ์ทรงธรรม	บรรทมแท่นเดียวกันสำราญใจ
อันสามประไหมสุหรี	ร่วมที่นิทราผ่องใส
มะเดหวีทั้งสามทราวม้วย	ไสยาสน์ร่วมอาสน์สถาวร
มะโตทั้งสามองค์นั้น	บรรทมแท่นเดียวกันสโมสร
ลิกูทั้งสามพระนคร	ร่วมที่บรรจถรณ์ถัดมา
มหาลาหิงทั้งสามทราวมสวาท	ไสยาสน์ด้วยกันหรรษา
ทั้งสี่พระราชธิดา	กนิทราด้วยกันเปรมปรีดี
อันอิเหนากับองค์สียะตรา	บรรทมข้างหน้าทั้งสองศรี
ถัดนั้นกระหัดตะปาดี	เข้าที่ข้างนอกออกไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 5 2528 63 - 64)

กลุ่มที่ 2 พระราชไอรสและพระราชธิดา

พระราชไอรสและพระราชธิดาในวงศ์อัสญแดหวา ประกอบด้วย พระไอรสและพระธิดาของกษัตริย์ทั้ง 4 เมือง กุเรปัน ดาหา กาหลังและสิงหนัดสาหรี รวมทั้งสิ้น 9 พระองค์ เรียงตามลำดับการประสูติ ดังนี้

1	กะหัดตะปาตี	พระราชโอรสของท้าวฤเบรกับลิกู
2	บุษบารากา	พระราชธิดาของท้าวกาหลังกับลิกู
3	อิเหนา	พระราชโอรสของท้าวฤเบรกับประไหมสุหรี
4	สุหรานากง	พระราชโอรสของท้าวสิงหัดสำหรับกับประไหมสุหรี
5	สกาหนึ่งหัด	พระราชธิดาของท้าวกาหลังกับประไหมสุหรี
6	จินดาสำหรับ	พระราชธิดาของท้าวกาหลังกับประไหมสุหรี
7	บุษบาหนึ่งหัด	พระราชธิดาของท้าวดาหากับประไหมสุหรี
8	สียะตรา	พระราชโอรสของท้าวดาหากับประไหมสุหรี
9	วียะดา	พระราชธิดาของท้าวฤเบรกับประไหมสุหรี

การจัดช่วงชั้นฐานะของพระราชโอรสพระราชธิดาของกษัตริย์แตกต่างกันตามฐานะของพระราชมารดา เนื่องจากด้วยพระมหากษัตริย์ทรงมีพระมเหสีและพระสนมกำนัลมากมาย เจ้านายฝ่ายในและพระราชโอรสธิดาจึงมีมากมาย เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีพระราชโอรสธิดา 42 พระองค์ ในพระมเหสีและเจ้าจอม 28 คน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชโอรสธิดารวม 72 พระองค์ในพระมเหสีและเจ้าจอม 40 คน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสธิดา 51 พระองค์ในพระมเหสีและเจ้าจอม 37 คน ด้วยเหตุนี้ตำแหน่งหรือฐานะของพระราชโอรสธิดาของกษัตริย์จึงขึ้นอยู่กับตำแหน่งของพระราชมารดาด้วย พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่พระราชมารดาที่เป็นพระมเหสีหรือ เจ้าจะทรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ถ้าพระมารดาเป็นอัครมเหสีหรือพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสธิดาก็จะทรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้นที่หนึ่ง ถ้าพระมารดามิได้เป็นอัครมเหสีหรือพระธิดาของพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสจะทรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้นสอง (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2472 3) ในบรรดาพระราชโอรสธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีเจ้าฟ้าอยู่ 7 พระองค์ มี 3 พระองค์ประสูติแต่พระมเหสี (กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ พระธิดาในพระชนิษฐภคินีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และ 4 พระองค์ประสูติแต่เจ้าฟ้าคุณทูล (พระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระมารดาเป็นเจ้าเวียงจันทน์) ส่วนพระโอรสธิดาอื่น ๆ เป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าทั้งสิ้น

พระองค์เจ้ามีสามชั้น พระองค์เจ้าชั้นหนึ่งเป็นพระโอรสเกิดแต่เจ้าจอมพระองค์เจ้าชั้นที่สองเป็นพระองค์เจ้าซึ่งมีพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าและพระมารดาเป็นเจ้าพระโอรสธิดาของมหาอุปราชก็นับเป็นพระองค์เจ้าชั้นนี้ ส่วนพระองค์เจ้าชั้นที่สามเป็นพระองค์เจ้า

ที่มีพระบิดาพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าทั้งสองพระองค์ หรือพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าแต่พระมารดามีได้เป็นเจ้า แต่โดยทั่วๆ ไปแล้วพระโอรสธิดาของพระองค์เจ้าและเจ้าฟ้าจะเป็นหม่อมเจ้า (สมเด็จพระยาตำรากรมราชทูต 2472, 3-5)

การแบ่งลำดับชั้นทางสังคมในหมู่เจ้านาย กวีแสดงสภาพสังคมเช่นนี้ผ่านลำดับและฐานะของตัวละคร เช่น อิเหนาและกระหัดตะปาดี้ ทั้งสองเป็นพระโอรสของท้าวฤๅณเป็นเช่นเดียวกัน แต่ฐานะของทั้งสองนั้นแตกต่างกัน กล่าวคือ อิเหนานั้นมีฐานะเป็น "รัชทายาท" เป็นพระโอรสที่ฐานะทางสังคมสูงกว่ากระหัดตะปาดี้ทั้งที่ทรงมีพระชนม์น้อยกว่า เนื่องจากฐานะของพระราชมารดาของทั้งสองพระองค์ต่างกัน อิเหนานั้นประสูติจากองค์ประไพมธุรสผู้เป็นอัศวเมธี ส่วนกระหัดตะปาดีนั้นประสูติจากลูกผู้มีฐานะเป็นมเหสีลำดับที่ 4 ดังนั้นแม้กระหัดตะปาดี้จะประสูติก่อนแต่สิทธิ์แห่งราชบัลลังก์และฐานะทางสังคมนั้นอิเหนาย่อมมีลำดับฐานะที่สูงกว่าตามฐานะของพระราชมารดา ลำดับชั้นทางสังคมของอิเหนาและกระหัดตะปาดี้ สิ่งที่กวีใช้สะท้อนความแตกต่าง 3 สิ่ง คืออาวุธและเครื่องแต่งกาย, การเลือกคู่ครอง และอำนาจในการควบคุมกำลังพล

- อาวุธและเครื่องแต่งกาย

อาวุธที่แสดงความแตกต่างระหว่างอิเหนาและกระหัดตะปาดี้ คือ "กริช" อันเป็นอาวุธสำคัญประจำกายของชายชาวชวา นอกเหนือจากไว้ป้องกันตัวหรือต่อสู้กับศัตรูแล้ว ยังเป็นเครื่องแสดงฐานะเป็นเครื่องประดับอันสูงส่งและทรงเกียรติของผู้ใช้ สำหรับราชสำนักของกษัตริย์เช่นในประเทศมลายู กริชจัดเป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์อย่างหนึ่ง ในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ "กริช" เป็นเครื่องแสดงความแตกต่างระหว่างฐานะของบุคคล กล่าวคือ เมื่อแรกประสูติเจ้านายผู้ชายในวงศ์สัจจเดหว่า โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ที่ประสูติแต่เจ้าเมืองกับองค์ประไพมธุรส จะได้รับพระราชทานกริชสลักพระนามจากองค์ปะตาระกาหลา (พระอัยกา) ซึ่งผู้ที่ได้รับกริชในบทละครนี้คือ อิเหนา สุหรานาง และสียะตรา ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงองค์สัจจเดหว่า
ซึ่งเป็นบรมอัยกา	สถิตยังชั้นฟ้าสุรารัย
จึงนิมิตกริชแก้วสุรگانต์	นามกรพระหลานจาริกไผ่
ครั้งเสร็จเสด็จจากวิมานชัย	เหาะมากรุงไกรฤๅณ ๔

ครั้นถึงจึงวางกริชลง
อวยชัยให้พรแล้วเทวัญ

ข้างองค์พระกุมารหลานขวัญ
กลับคืนกระยาหนั้นขึ้นฟ้า

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 17)

กริชของสุหรานาง

เมื่อนั้น
มีโอรสแรกเริ่มเดิมที
เทเวศรีให้กริชเป็นของขวัญ
จารึกนามใส่ในกริชมา

องค์ท้าวสิงหนัดสำหรับ
กับประไหมสุหรีศรีโสภา
เหมือนกันกับอิเหนาเชษฐา
ชื่อระเด่นสุหรานาง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 20)

กริชของสียะตรา

องค์อัญญาเดหาวราฤทธิ์
วางลงข้างองค์พระดณัย
ชื่อระเด่นสียะตราหนึ่งหัต
พระชนกชนนีก็ปรีดา

เสกสร้างนฤมิตกริชให้
จารึกนามนั้นใส่ในกริชมา
สืบวงศ์พงศ์กษัตริย์อัสัญญา
เสนหาดังดวงหฤทัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 22)

จากคำประพันธ์ข้างต้นจะเห็นว่า ที่มาของกริชของอิเหนา
สุหรานางและสียะตรานั้นล้วนได้รับประทานจากองค์ประตาระกาหลาทั้งสิ้น แตกต่างจากกริชของ
กระหัดตะปาดิซึ่งเป็นพระโอรสของท้าวกูเรบันที่ประสูติจากลิกูที่องค์ประตาระการามีได้
ประทานกริชให้เช่นเดียวกับทั้งสามพระองค์ซึ่งมีฐานะเปรียบได้กับเจ้าฟ้าชั้นหนึ่ง กริชของกระหัด
ตะปาดินี้ท้าวกูเรบันทรงให้คณะพระมหาดาบสดั่งพิธีชุบกริชเพื่อพระราชทานแก่พระโอรสแทน ดัง
คำประพันธ์

ให้ตั้งกรมทำกิจวิทยา
ชูปกริชประสิทธิ์ให้โอรส

พร้อมคณะพระมหาดาบส
เลื่องล้าปรากฏฤทธิไกร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2528 8)

ดังนั้นกริชจึงมิได้เป็นเพียงเครื่องประดับหรืออาวุธทั่วไป หากแต่ยังเป็นเครื่องแสดงฐานะของเจ้าของ สามารถแยกให้เห็นความต่างระหว่างเจ้านายวงศ์ อสัญแดหวากับเจ้าเมืองอื่นๆ หรือบุคคลทั่วไป และยังแสดงลำดับฐานะของเจ้านายภายใน วงศ์อัสัญแดหวาได้อีกด้วย

“เครื่องแต่งกาย” เป็นอีกสิ่งทีทวิแสดงฐานะที่ต่างกันของ กระหัดตะปาดิและอิเหนา เช่น เครื่องประดับที่ใช้ประกอบการแต่งกายอย่าง “ปิ่นหนึ่ง” หรือ เข็มขัด ทั้งสองก็ใช้ต่างกันและบ่งบอกความต่างชั้นโดยกระหัดตะปาดินั้นใช้ปิ่นหนึ่งเพชร ส่วน อิเหนา สียะตรา และสุหรานากงใช้ปิ่นหนึ่งเพชรลงยาราชาวดี ซึ่งเครื่องลงยาราชาวดีนี้มี ธรรมเนียมที่ใช้เฉพาะเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไปเท่านั้น

นอกจากทั้งสองสิ่งแล้ว “ที่ประทับและรถทรง” ยังเป็นสิ่งที่ แสดงความแตกต่างทางฐานะระหว่างกระหัดตะปาดิกับพระโอรสองค์อื่นๆ ที่ประสูติจากองค์ ประไหมสุหรีของวงศ์อัสัญแดหวา กล่าวคือ เมื่อเสด็จต่างเมืองหรือเดินทางไปที่ใดก็ตาม ที่ประทับ และรถทรงของเจ้านายวงศ์อัสัญแดหวาจะแสดงฐานะและลำดับชั้นทางสังคมได้อย่างชัดเจนเช่น เดียวกับที่กล่าวแล้วในส่วนของมเหสี ที่ประทับของพระราชโอรสธิดาก็เช่นเดียวกันคือ พระราชโอรสนั้นจะประทับที่ตึกาหรังซึ่งอยู่ภายนอกเขตพระราชฐานฝ่ายใน แต่ก็แบ่งส่วนที่ ประทับตามฐานะเช่นเดียวกับฝ่ายใน

- การเลือกคู่ครอง หรือการตุนาหงัน

การเลือกคู่ครอง หรือการตุนาหงันสะท้อนการลำดับชั้นทาง สังคมได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ การเลือกคู่ในวงศ์อัสัญแดหวานั้นจะตุนาหงันเฉพาะในวงศ์และ ในยังมีฐานะที่เท่าเทียมกันเท่านั้น โอรสที่ประสูติจากภิกษุก็ตุนาหงันกับพระธิดาอันประสูติจากภิกษุ ดังที่กระหัดตะปาดิซึ่งเป็นโอรสของท้าวกูเรป็น ก็ตุนาหงันกับนางบุษบารากาซึ่งเป็นพระธิดาของ ท้าวกาหลังกับภิกษุเสมอกัน

ส่วนบรรดาลูกหลวงชั้น 1 ซึ่งเป็นพระราชโอรสธิดาของ กษัตริย์ในวงศ์อัสัญแดหวากับองค์ประไหมสุหรี ทั้งอิเหนา สียะตรา หรือสุหรานากงนั้น ตุนาหงัน

กับพระธิดาในวงศ์สญฺญแดหว่าซึ่งประสูติจากองค์ประโหมสุหรืเสมอกัน คือ นางบุษบา (ดาหา) นางวียะดา (กูเรปัน) และนางสกาหนึ่งหริด (กาหลัง) ซึ่งกวีย้าอยู่เสมอว่าเป็นไปตามจารีตของวงศ์สญฺญแดหว่า

- อำนาจในการควบคุมกำลังพล

อำนาจในการควบคุมกำลังพล แม้กระหัดตะปาตีจะเป็นพระโอรสที่ประสูติก่อนและมีศักดิ์เป็นพระเชษฐาของอิเหนา แต่อำนาจในการควบคุมและบังคับบัญชาในอิเหนาย่อมเป็นผู้มีอำนาจมากกว่า ดังเช่นเมื่อคุมทัพเมืองกูเรปันไปรบศึกกระหมังกูหนิงที่เมืองหมันหย่า ท้าวกูเรปันเพียงแต่ให้กระหัดตะปาตีคุมทัพไปสมทบกับอิเหนาเพื่อเป็นที่ปรึกษาเท่านั้น ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวกูเรปันเปนใหญ่
ครั้นตะหมังเสนาทูลลาไป	พระตริกไตรในคดีด้วยปรีชา
แล้วตรัสแก่กระหัดตะปาตี	อันสงครามครั้งนี้เห็นหนักหนา
จะเปลี่ยวเปล่าเศร้าใจนุชา	ไม่มีที่ปรึกษาหาหรือใคร
เจ้าจงยกพลขันธไปบรรจบ	สมทบทัพอิเหนาให้จงได้
ชวนกันยกรีบเร็วไป	อย่าทันทให้ปัจจามิตรติดภารา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 292)

เมื่อนั้น	กระหัดตะปาตีเชษฐา
เห็นระเด่นมนตรีกีปรีดา	จึงเสด็จมาหาทันใด
แล้วบอกว่าสมเด็จพระบิดร	ให้ข้าคุมนิกรน้อยใหญ่
มาบรรจบทัพพระองค์ไป	ช่วยพิไชยดาหารานี้
หลายวันแล้วแต่มาคอยท่า	ยับยั้งโยธาอยู่ที่นี้
ข้าวศึกว่าประชิดติดบุรี	มาจะจรรโลงไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 , 2528 340)

1 1 1 3 ขุนนาง

ขุนนางในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่อง อิเหนา มีทั้งฝ่ายพลเรือนและทหาร ในส่วนของทหาร กวีกล่าวไว้เพียงคร่าวๆ คือเอ่ยถึงการจัดทัพหรือการบรรยายสภาพความเป็นไปของบ้านเมือง การตระเตรียมทัพ การฝึกซ้อมอาวุธ หรือบำรุงรักษาสัตว์พาหนะว่าเป็นหน้าที่ของทหาร ไม่ว่าจะเป็นยามปกติหรือเมื่อมีศึกสงคราม ดังคำประพันธ์

สำหรับที่ทอดพระเนตรสระสนาน	ล่อแพนพักพาฬเป็นการใหญ่
ประลองเหล่าทหารชาลวชัย	ยิงธนูศรไสยาพิช
ตั้งป้อมหัดปืนยิงหุ่น	แม่นย้าข้ากระสุนไม่มีผิด
ไล่ตั้งดาบฟันกระชั้นชิด	เพลงกริขสันทัดทั่วทุกตัวคน
บ้างรำทวนเปลี่ยนท่าบนพาสี	ขับชี่เคยศึกฝึกฝน
ประลองคชสารสู้บำรุงชน	ให้ชำนาญในกลการยุทธ์ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 4)

มีหม่อมมาตยาข้าเฝ้า	สองเหล่าพลเรือนแลทหาร
โยธินับหมื่นพันเชื้อวชาญ	แต่ละคนเคยชำนาญในการรบ
อยู่ยงคงกระพันศาสตรา	วิชาโล่เขนเจนจบ
ราชรถคชสารสินธพ	เลิศลบลือกว่าทุกธานี ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 7)

ส่วนบทบาทของความเป็นผู้นำทัพนั้น จะเน้นไปที่ตัวละครเอกซึ่งเป็นเจ้านายหรือราชวงศ์ เพื่อให้เห็นความสามารถของตัวละครเอกฝ่ายชาย เพราะความสามารถในการรบเป็นคุณสมบัติของผู้นำ

ตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ในวงศ์อัสถุแดหว่า แบ่งออกเป็น 4 ตำแหน่ง คือ ปาเตะ, ดำมะหงง, ดะหมัง และยาสา ซึ่งจะมีอำนาจหน้าที่ตลอดจนลำดับฐานะลดหลั่นกันไป

หน้าที่ของขุนนางใหญ่นั้นนอกจากหน้าที่ราชการงานเมืองตามตำแหน่งแล้ว ยังมีหน้าที่คอยสอดส่องดูแลพระโอรสของกษัตริย์ในคราวเสด็จเดินทางต่างเมือง

หรือเข้าป่า เมื่อเห็นการณ์ไม่ดีอย่างไรก็จะได้ทูลเตือนสติหรือแจ้งเรื่องเหล่านั้นกับกษัตริย์ได้ทัน
ท่วงที เช่น เมื่ออิเหนาเสด็จไปร่วมงานพระเมรุของสมเด็จพระอัยกีที่เมืองหมันหย่า ท้าวกุเรปันก็ให้
ปาเตะร่วมเดินทางไปกับพระโอรส ดังคำประพันธ์

เสร็จแล้วลูกแก้วอย่างอยู่ช้า
จึงตรัสสั่งปาเตะเสนี้
ท่านไปด้วยช่วยดูเป็นผู้ใหญ่
สั่งเสร็จเสด็จจรดล

เร่งกลับมากุเรปันกรุงศรี
จงตรวจเตรียมโยธีรพล
เอาใจใส่อย่าให้มีเหตุผล
ขึ้นสู่ไพชนนตปราชาทชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 32)

ครั้งเมื่ออิเหนาไปหลงรักนางจินตะหราไม่ยอมกลับเมืองนั้น ปาเตะ
จำต้องส่งสาส์นไปทูลท้าวกุเรปันตามที่ได้รับมอบหมายให้ดูแลอิเหนา เพราะหากความนี้ทราบถึง
องค์กุเรปันแล้ว ตัวปาเตะเองอาจถูกกล่าวหาว่ารู้เห็นเป็นใจกับอิเหนา ดังคำประพันธ์

บัดนั้น
เห็นพระองค์รักรักนั้นหนักไป
ได้ทูลขัดทัดทานเป็นหลายครั้ง
กลัวความทั้งนี้จะมิด
เสียแรงพระขบเลี้ยงถึงเพียงนี้
จะมานิ่งนอนใจให้เกิดยุค
แม้ทราบถึงองค์ศรีปัตตรา
ขวยพระไม่ได้ตามสิ่งตามตาย
จำจะลอบบอกความตามจริงไป
จึงเรียกนายรองเข้าห้องนอน

ปาเตะเสนาอัชฌาสัย
จะผ่นผ่นจันใดก็สุดคิด
พระมิได้เชื่อฟังแต่สักหนิด
จนจิตกอดเข้าเข้าเป็นทุกข์
ได้มั่งมีอยู่เย็นเป็นสุข
เห็นความจะลามลูกขุนวาย
โทษาจะมีเป็นมากหลาย
จะลงร้ายเอาว่ารู้ด้วยภูธร
กราบทูลภูวไนยให้แจ้งก่อน
ให้เขียนอักษรสารา

เมื่อนั้น
รับสารจากเสนี้
ว่าปาเตะถวายอภิวัต

องค์ศรีปัตตราเรื่องศรี
พระองค์ทรงคล้อยออกอ่านพลัน
เบื้องพระบาทพระผู้ผ่านไศศวรรย์

ด้วยพระโอรสาลาวลย์

กำสรดทรงโคกคัลย์ทุกวันไป

ข้าได้ทูลเตือนเป็นหลายครั้ง

พระไม่ฟังพจนาวาขาน

มิรู้ที่จะขัดขึ้นทัดทาน

จงทราบบทมालย์พระภูมิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2528 73-74)

การสั่งให้ขุนนางผู้ใหญ่เดินทางไปดูแลพระราชมโอรสเมื่อเสด็จต่างเมืองหรือเสด็จประพาสดังกล่าวข้างต้น เช่นเดียวกับรับสั่งของท้าวพระมอตันที่ให้ตามะหงตามเสด็จ เมื่ออุณากรรณจะออกเดินทางจากเมืองพระมอตันนั้น ดังคำประพันธ์

ว่าพลางทางสั่งตามะหง

ให้ไปด้วยองค์โอรสา

เป็นผู้ใหญ่ต่างใจต่างตา

อย่าให้พระลูกยามิเหตุการณ์

อันโยธีที่จะไปในกระบวน

เลือกล้วนเข้มแข็งกำแหงหาญ

ทั้งม้ารัดขกรชัยชาญ

เร่งรัดจัดการให้พร้อมไว้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 109)

นอกจากตำแหน่งเสนาผู้ใหญ่ที่มีการระบุชื่อตำแหน่งชัดเจนแล้ว ตำแหน่งที่มีการระบุชื่อตำแหน่งเช่นเดียวกัน ทั้งยังเป็นตำแหน่งที่มีบทบาทสำคัญในบทละครเรื่องอิเหนาด้วย คือ "ตำแหน่งพี่เลี้ยง" โดยเฉพาะพี่เลี้ยงของอิเหนา ซึ่งต่างสืบเชื้อสายมาจากขุนนางผู้ใหญ่ ตำแหน่งของพี่เลี้ยงนี้จะสลับเปลี่ยนไปตามตำแหน่งของบิดา กล่าวคือ บุตรของเสนาปาเตะเป็นพี่เลี้ยงใหญ่หรือยะรุเดะ บุตรของตามะหงเป็นปุนตา บุตรของดะหมังเป็นกะระตาหลา และบุตรของยาสาเป็นประสันตา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

พระปิ่นปักนครเศรษฐาน

ชื่นชมโฉมณัสเบิกบาน

จึงมีบัญชาการตรัสไป

อันบุตรเสนาปาเตะ

ตั้งที่ยะรุเดะพี่เลี้ยงใหญ่

บุตรตามะหงเสนาใน

ตั้งให้เป็นที่ปุนตา

อันบุตรคะหมังมนตรี	ตั้งที่เป็นกะระตาทลา
อันบุตรยาสาเสนา	ตั้งที่ประสันตาครบครัน
พื้นดรุณร่นหม่นน้อยน้อย	รูปร่างแซมซ้อยเจ็ดจัน
พระสั่งให้ประทานรางวัล	ตามหลั่นพีเลียงแลมนตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 14 - 15)

นอกจากนี้ยังมีพระญาติที่เปรียบเสมือนพระพี่เลี้ยง แต่สืบเชื้อสาย
พระญาติวงศ์ทางเมืองหมันหย่า คือ ระเด่นดาหยน ดังคำประพันธ์

ฝ่ายองค์สมเด็จพระอัยกี	ในหมันหย่าธานีราชฐาน
จัดระเด่นดาหยนกุมาร	ซึ่งเป็นวงศ์วานกษัตรา
กับทั้งพี่เลี้ยงและนางนม	ล้วนอุดมรูปทรงวงศา
ชายหญิงสิ่งละร้อยโดยตรา	มอบให้เสนานำไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 15)

อีกทั้งบุตรของบรรดาเหล่าเสนาน้อยใหญ่อื่น ๆ ที่นำมาถวายตัวเป็น
ข้าขวัญของอิเหนา ซึ่งมีจำนวนมากถึง 800 คน ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	จึงมหาอำมาตย์ทั้งสี่
กับทั้งเหล่าเสนามนตรี	แต่บรรดาที่มีบุตรนั้น
ให้จัดแจงแต่งตัวทั้งแปดร้อย	ล้วนน้อยน้อยหน้าตาคมสัน
พาไปเฝ้าพระองค์ทรงธรรม์	ถวายเป็นข้าขวัญพระกุมาร ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 14)

ทั้งนี้ตำแหน่งพี่เลี้ยงและข้ารับใช้ของเจ้านายฝ่ายชายก็มีลักษณะ
เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับตำแหน่งพี่เลี้ยงของเจ้านายฝ่ายในซึ่งเป็นธิดาของขุนนางผู้ใหญ่

เดียวกัน เช่น พี่เลี้ยงของนางบุษบาทั้งสี่ คือ บาหยัน ส่าเหงิดลาวัลย์ ประเสริฐ และปะลาหงัน
ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระผ่านภิลดาหากรุงใหญ่
แสนสวาทพระราชदनัย	ดังดวงนฤทัยทรงธรรม์
จึงจัดพี่เลี้ยงพระธิดา	คนหนึ่งนั้นชื่อว่าบาหยัน
หนึ่งชื่อส่าเหงิดลาวัลย์	หนึ่งชื่อประเสริฐนารี
หนึ่งชื่อปะลาหงันกัลยา	ตามตำราชื่อดังทั้งสี่
แล้วจัดกำนัลที่รูปดี	นารีน้อยน้อยแปดร้อยปลาย
<u>บรรดาบุตรเสนาน้อยใหญ่</u>	<u>ต่างคนเต็มใจเอาไปถวาย</u>

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 21)

ส่วนตำแหน่งอื่นๆ ที่ปรากฏในเรื่องด้วยการปฏิบัติงานนั้น ก็จะใช้ชื่อ
ตำแหน่งเหมือนตำแหน่งข้าราชการในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อาทิ ตำแหน่ง ผู้รั้ง หลวง ปลัด เป็นต้น
แม้ตำแหน่ง เจ้าภาชีนายอากร ก็ยังมีกล่าวไว้ในบทชมตลาด ดังคำประพันธ์

ท่านจงจัดแจงแต่งตรา	บอกบรรดาเมืองขึ้นของเรา
<u>ให้ผู้รั้งทั้งปวงหลวงปลัด</u>	เกณฑ์ไพร่เร่งรัดไปตัดเสา
กำหนดดยาวใหญ่ย่อมกล่อมเกลา	ให้ได้เท่าตามอย่างช่างให้การ
ทุกสิ่งสารพัดผัดแผง	จัดแจงข้าส่วยให้ช่วยสาน
จดหมายบอกทุกตำแหน่งพนักงาน	จะทำการให้เสร็จในปีนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 25)

ตำแหน่งของขุนนางอีกประเภทหนึ่ง ได้แก่ โหรจะพบในตอนที่มี
เหตุการณ์สำคัญ ๆ กษัตริย์มักปรึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์นั้น ๆ กับโหร เช่น การสุบินขององค์
ประไหมสุหรี หรือเมื่อเกิดเหตุการณ์ผิดปกติตามธรรมชาติ โหรจะเป็นคนแรกที่ถูกตามตัวมาเพื่อ
ไขข้อข้องใจเกี่ยวกับเหตุการณ์นั้น ๆ หากเหตุการณ์นั้นนำมาซึ่งเรื่องดี ๆ โหรผู้ทำนายก็จะได้รับ

พระราชทานรางวัล โหรปรากฏในตอนต่าง ๆ เช่น ในตอนที่องค์ประโคมสุหรืกรเบ้นทรงสุบิน
ดังคำประพันธ์

จึงมีพระราชบรรหาร	ถามโหรจารย์คนขยัน
ซึ่งเกิดมหัศจรรย์	ผิดอย่างปางบรรพไม่เคยมี
ฤๅจะเป็นเหตุการณ์แก่บ้านเมือง	ระคายเคืองขุนห้องหมองศรี
จงเร่งทำนายร้ายฤๅดี	เรานี้ให้จนสนเท่ห์ใจ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 11)

กษัตริย์ทรงรับสั่งเรียกโหรมาทำนายเช่นเดียวกับเมื่อทรงสุบิน
เมื่อเกิดเหตุการณ์อัศจรรย์ในวันประสูติของอิเหนาในเมืองอื่น ๆ ดังคำประพันธ์

ต่างองค์ทรงคิดอัศจรรย์	ครั้นเห็นเหตุวิปริตผิดผัน
บ้างให้คันดูตำราข้างที่	ให้สงสัยไหวหวั่นฤทัย
คนแก่เฒ่าก็เอามาซักไซ้	จดหมายเหตุคัมภีร์น้อยใหญ่
	บ้านถามไถ่โหราพฤตอาจารย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 15)

บัดนั้น	ท้าวนางกำนัลน้อยใหญ่
ครั้นถึงวันสมโภชพระดน้อย	ก็ร่นวายวิ้งไขว้ไปทั้งวัง
เร่งให้หาโหราพราหมณ์ชี้	ชาวประโคมดนตรีเตร่สังข์
เอาขันสาคนใหญ่ในคลัง	มาจัดแจ่มแต่งตั้งเตียงรอง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 16)

1 1 2 ชนชั้นถูกปกครอง

ชนชั้นถูกปกครองในบทละครเรื่อง อีเฮนา พบเพียง 2 กลุ่ม คือไพร่หลวงและไพร่สม ซึ่งทำหน้าที่สำคัญ 2 ประการคือ การใช้แรงงานในงานโยธาหรืองานก่อสร้าง กับการต่อสู้ในศึกสงคราม

การใช้แรงงานไพร่ในการก่อสร้างในบทละครเรื่องอีเฮนานี้ปรากฏในตอนการก่อสร้างพระเมรุของพระอัยกีที่เมืองหมันหย่า หรือ การก่อสร้างพลับพลาที่ประทับของอีเฮนาในการเสด็จพระพาสป่า ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	พวกวิเสทแต่งสำรับสับสน
ครั้นเพลาจวนเที่ยงจะเลี้ยงคน	กิริบรันชนสำหรับมาจับไว
กรมวังนั่งจ่ายให้นายด่าน	พวกทำการเมรุทิศเมรุใหญ่
ข้าวกระทงส่งมาแต่ข้างใน	เจ้าช้วนายเกณฑ์ให้ทำทุกระือน
ประชาชนชายหญิงเอาสิ่งของ	มาถวายรายกองไว้กล่นเกลื่อน
แจกให้ไพร่สมระดมเดือน	ทั้งทหารพลเรือนทั่วกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 45)

บัดนั้น	เจ้าหมู่ไพร่หลวงแลเลขสม
รีบเร่งทำงานการระดม	บ้างถากที่ทุบถมลุ่มดอน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2528 107)

จากที่กล่าวมาแล้วเกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่ไพร่ในบทละครเรื่องอีเฮนา พบว่าการใช้แรงงานไพร่เป็นการใช้แรงงานในการก่อสร้างเป็นส่วนใหญ่ เหมือนกับสภาพการณ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ใช้แรงงานไพร่ เกิดจากความต้องการแรงงานในการก่อสร้างที่สำคัญ เช่น การก่อสร้างพระบรมมหาราชวังของเจ้านายต่าง ๆ ป้อมตามเมืองและหัวเมืองต่าง ๆ สร้างวัดและเจดีย์ สร้างเขื่อน ทำนบและอื่น ๆ

เนื่องจากไพร่เป็นกำลังคนหรือแรงงานในการพัฒนาอาณาจักร การควบคุมไพร่จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและสำคัญมาก การควบคุมไพร่ในบทละครเรื่องอีเฮนานี้เช่นเดียวกับ

การควบคุมกำลังพลในสมัยต้นรัตนสินทร์ที่จะแบ่งการควบคุมออกเป็นกลุ่มเล็ก ๆ แต่ละกลุ่มมีหัวหน้าของตนเป็นผู้ควบคุม เพื่อความสะดวกในการเกณฑ์ไพร่พลในยามสงคราม ทุกๆ คนในแต่ละกลุ่มจะถูกบังคับให้ลงทะเบียนกับหัวหน้าหรือที่เรียกว่า การสักเลข ซึ่งผู้ที่รับผิดชอบในการเกณฑ์ผู้คนยามเกิดศึกสงครามในสมัยนั้น เรียกว่า นาย หรือ มุลนาย ทั้งเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการเกณฑ์ไพร่พล นายหรือมุลนายจะต้องสำรวจดูความเคลื่อนไหวของพื้นที่ลงทะเบียนไว้กับตนเสมอ โดยเฉพาะเวลาเกิดศึกสงคราม ดังคำประพันธ์

เร่งรัดขุนหมื่นสัสดี	ทำบัญชีทางว่าวเหล่าเลขสม
เกณฑ์ทหารพลเรือนเดือนละคม	มาพร้อมกันทุกกรมมากมาย
ขุนนางเจ้าตำแหน่งแสงนอก	เอาดาบหอกปืนผาออกมาจ่าย
หมวกเสื้อสำหรับรบครบไพร่นาย	แจกจำหน่ายลูกดินศิลา
ผู้กำกับนับอ่านประมาณคน	ได้สิบหมื่นพันพลอาสา
ตั้งกองท้องสนามตามตำรา	เตรียมมรดคชาพาชี
ให้ผู้กลสินธพที่นั่งตรง	พร้อมชนัดจตุรงค์ยังมี
ที่ป่าวไพร่ใครมาไม่ทันที	นายหมวดตรวจดีกันวันไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 39-40)

บัดนั้น	ตะหมังรับสั่งใส่เกศี
ก้มเกล้ากราบงามสามที	มาจะเกณฑ์ตามมีพจมาน
จัดเครื่องแห่งแห่นต่างต่าง	ตามอย่างเคยรับราชการ
ครึ่งเสด็จพร้อมกันมิทันนาน	ให้เจ้าพนักงานรีบไป

บัดนั้น	เส็นนายร้อยน้อยใหญ่
นำกระบวนโยธาคลาไคล	ออกจากเวียงชัยจับพลัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 34)

บัดนั้น
เร่งกะเกณฑ์พลชั้นที่ทันที

ฝ่ายตะหมังสิงหัดสำหรับ
ตามบัญชีใหม่เก่าเข้างาน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2528 41)

จากคำประพันธ์ข้างต้น พบว่าไพร่จะถูกเกณฑ์แรงงานโดยอาศัยบัญชีจาก มูลนายหรือสัสดีที่ทำบัญชีไพร่ ลักษณะดังกล่าวตรงกับสภาพการเกณฑ์แรงงานไพร่ในสมัย ต้นรัตนโกสินทร์ที่มีการจัดทำบัญชีไพร่ เรียกว่า “บัญชีหางว่าว” บัญชีดังกล่าวผู้ถือไว้คือ สัสดี พระสุรัสวดี และอรรคมหาเสนาบดีทั้งสองกับเสนาบดีคลัง ผู้ปกครองหัวเมืองเหนือ หัวเมืองใต้และ หัวเมืองชายทะเลตามลำดับ

นอกจากไพร่หลวงที่เป็นแรงงานของราชสำนักแล้ว ภายในราชสำนักยังมีคนอีก กลุ่มหนึ่ง คือ กิดาหยันซึ่งเปรียบเสมือนว่าไพร่ที่คอยรับใช้งานต่างๆ ตามประสงค์ของนาย ทั้งที่เป็นเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง หรือแม้แต่ที่เลี้ยงของอิเหนา

ชนชั้นที่สำคัญอีก 2 กลุ่มนอกเหนือจากชั้นปกครองและชนชั้นถูกปกครองแล้ว ได้แก่ พระสงฆ์และชาวต่างประเทศ กลุ่มคนทั้ง 2 กลุ่มนี้บทบาทในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ในบทละคร เรื่องอิเหนานี้ ไทยรับเค้าเรื่องจากพงศาวดารชวา มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบเล็กน้อยเพื่อสอดคล้อง กับเนื้อเรื่อง ดังนั้น ในบทละครจึงไม่ปรากฏพระสงฆ์ แต่จะเป็นกลุ่มของนักบวช ที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน ได้แก่ ปิฎ ชี แอหนัง ฤาษี ดังคำประพันธ์

บ้างให้หาปิฎประมาณหา
ที่ได้กลิ่นอภิญญาณ

ฤาษีชีป่าในไพร่สาณท์
ก็แจ้งการทำนายมาเหมือนกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2528 15)

ชาวต่างชาติที่ปรากฏในบทละครเรื่อง อิเหนา มีทั้งชาติตะวันตกและชาติตะวันออก โดยมักจะเข้ามาติดต่อในฐานะ พ่อค้าหรือนายสำเภา และชาวจีนที่ประกอบอาชีพเจ้าภาษีนาย อากร ดังคำประพันธ์

ลูกคำวาณิชนิกนิเวศน์	มาแต่ต่างประเทศเซตขันท์
ลำภาจอดทอดท่าเรียงรัน	สลบแขกกำปั่นวิลันดา
จีนจามอะแจแซซ้อง	คับคั่งทั้งสิบสองภาษา
แสนสนุกสุขเกษมเปรมปรา	ถ้วนหน้าประชาชนมนตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2528 5)

จากคำประพันธ์ข้างต้น ทำให้เห็นสภาพสังคมการค้าขายกับชาวต่างชาติทั้งกับชาวจีน และชาวตะวันตกที่เจริญรุ่งเรืองโดยถ่ายทอดผ่านวรรณคดีสมัยนั้น ไม่เว้นแม้แต่อิเหนา ดังคำประพันธ์

เหล่าพวกกรมท่าเจ้าภาษี	มั่งมีสมบัติพิสดาน
เรือนริมรัถยาฝากระดาน	ตึกกว้านบ้านขุนนางนองเนื่อง
-----	-----
นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง	นองเนื่องเป็นชนิดโนนที่
ข้าวของต่างต่างเออวางขาย	แพรม้วนมามายหลายสี
ยกทองล่องชวนเจ็ดตะคลี	พลอยมณีเพชรนิลจินดา
บริบูรณ์พลูสุขสมบัติ	แก้วแก้วเนาวรัตน์วัดตา
ทุกสิ่งสรรพเอมโศกโภชนา	ย้อมเยราคาราสารพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2528 4)

1.2 ปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม

ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ กวีได้สะท้อนสภาพสังคมไทยในสมัยที่เป็นสังคมแห่งชนชั้น คนในแต่ละชนชั้นมีการพึ่งพาอาศัยกัน ผู้เป็นนายยิ่งใหญ่มากก็เป็นผู้ที่พึ่งพาแก่ข้าไท ผู้เข้มแข็งก็เป็นผู้ที่พึ่งพิงแก่ผู้อ่อนแอกว่า ปฏิสัมพันธ์ของตัวละครในบทละครมีปฏิสัมพันธ์กันทั้งในระดับต่างๆ ได้แก่

1.2.1 ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับเจ้านาย

1.2.2 ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับข้าไท

1 2 1 ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับเจ้านาย

ปฏิสัมพันธ์ของเจ้านายนั้น สามารถแยกออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายในวงศ์สกุลแห้ว กับความสัมพันธ์ของเจ้านายในวงศ์สกุลแห้ว กับเจ้านายเมืองอื่น ๆ

ความสัมพันธ์ของเจ้านายวงศ์สกุลแห้วกับเจ้านายวงศ์สกุลแห้ว ระหว่างเมืองทั้ง 4 คือ กุเรปัน ดาหา กาหลี และสิงห์คาสหรี นั้นเป็นพี่น้องร่วมพระชนกและชนนีเดียวกัน แต่ความสัมพันธ์นี้ยังเชื่อมกันไว้ด้วยการตุนาหงันหรือการแต่งงาน อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ยึดถือต่อกันมา ที่จะเลือกแต่งงานกันเฉพาะผู้ที่อยู่ในวงศ์สกุลแห้วเท่านั้น เมื่อมีพิธีประสูติพระโอรสหรือพระธิดา ก็จะมีการส่งของขวัญหรือคุดุนาหงันที่ร่วมวงศ์เดียวกันและมีศักดิ์เสมอกันไว้ให้แล้ว อาทิ กระหัดตะปาดิ โอรสของท้าวกุเรปันที่ประสูติแต่ลิกู และท้าวเกาหลีมีพระธิดาที่ประสูติแต่ลิกูนามว่าบุษบารากา ท้าวกุเรปันก็ขอมาเป็นคู่ตุนาหงันให้พระโอรส คือ กระหัดตะปาดิ นอกจากนี้ ได้แก่ อีเหเนา (กุเรปัน) กับบุษบา (ดาหา) สียะตรา (ดาหา) กับวียะดา (กุเรปัน) สุหรานากง (สิงห์คาสหรี) กับสกาหนึ่งหัด (เกาหลี) เป็นต้น

เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ เช่น การประสูติของพระโอรสและพระธิดา หรือพิธีอภิเษกสมรส ก็จะมีการแจ้งให้พระเชษฐาและพระอนุชาทราบ และเมื่อทราบแล้วก็จะประทานของขวัญบรรณาการแก่พระนัดดา เช่น เมื่ออีเหเนา จินดาสำหรับ วียะดา และสียะตราประสูติมีการจัดของขวัญมาประทาน ดังคำประพันธ์

อันท้าวดาหาแลเกาหลี
กับองค์อัครราชเทวี
จึงจัดของขวัญพระกุมาร
มงกุฎแก้วคุณชลตาบทิศ
ให้มหาเสนานำของไป
เฉลิมขวัญพระราชนัดดา

อีกทั้งท้าวสิงห์คาสหรี
ชื่นชมยินดีเป็นสุดคิด
สรว้อยสนสังวาลวิภูษิต
ตามอย่างราชันดีบุราณมา
ยังกรุงไกรบรมเชษฐา
โดยตำราตั้งจิตจริงกาล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 18)

ชื่อระเด่นจินดาสำหรับ
ตามเมืองสงเครื่องบรรณา

พระชนกชนนีเสนา
มาทำขวัญพระธิดานารี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 24)

เมื่อนั้น
แจ้งว่าองค์พระอนุชา
พระเร่งขึ้นชมโสมนัส
กับเครื่องบรรณาการนอกนั้น

พระทรงภพยุเรป็นนาถา
มีราชธิดาลาวลย์
จึงให้จัดสิ่งของไปทำขวัญ
เป็นของตุนาหงันกัลยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 26)

ชื่อระเด่นสียะตราหนึ่งหรัต
พระชนกชนนีก็ปรีดา
สี่เมืองสงเครื่องบรรณาการ
ของขวัญตามตำรับบังคับไว้

สี่วงศ์พงศ์กษัตริย์อัสัญญา
เสนหาดังดวงนฤทัย
มาทำขวัญกุมารประสูติใหม่
โดยในสุริยวงศ์เทวา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 27)

การติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างวงศ์อัสัญแดหวานั้นนอกจากการแต่งงานแล้ว
เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญเช่น เมื่อมีการหมั้นหมายของเจ้านายในวงศ์เทวาก็จะต้องแจ้งข่าวถึงกัน
เช่น เมื่อท้าวดาหะยกบุษบาให้ตุนาหงันกับจรรกา พระองค์ส่งพระราชสาส์นไปทูลพระเชษฐา
และพระอนุชา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
จึงสั่งทั้งสามเสนานั้น
ทูลองค์สมเด็จพระเชษฐา
ด้วยระตูล่าสำบุรี
ไม่ควรเคียดศึกดีก็เข้าใจ

ฝ่ายท้าวดาหารังสรรค์
จงแยกกันไปสามธานี
แจ้งกิจจาพระน้องสองกรุงศรี
มาขอบุตรีให้อนุชา
แต่ได้ให้เขาตามวาทนา

จะแต่งการเท่าวงศ์เทวา

พอแก้หน้าที่ได้ความอัประมาณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 259)

บัดนั้น	เสนาฆ่าใช้เมืองดาหา
บังคมทูลว่าพระอนุชา	ให้เข้ามาเฝ้าพระภูวไนย
ด้วยระตุจรรกาธิบดี	มาขอพระบุตรศรีไส
ได้มีพจมานประทานไป	กำหนดไว้สามเดือนจะแต่งการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 259)

ต่างถวายอภิวาทบาทหงส์	ทูลองค์พระผู้ผ่านไศศวรรย์
พระเชษฐาสตรีวงศ์เทวีญ	ทรงธรรมให้มาเฝ้าภูธร
ด้วยระตุจรรกาธานี	มาขอพระบุตรดวงสมร
ผ่านฟ้าอนุญาตขาดรอน	จะแต่งการสยุมพรพระธิดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 260)

เช่นเดียวกัน เมื่อจะมีพิธีอภิเษกสมรสก็ต้องแจ้งข่าวดังกล่าวแก่พระญาติ
พระวงศ์ ดังในตอนที่ทำวดาหาจะจัดพิธีอภิเษกนางบุษบาภิจักรกา ก็ทรงส่งพระราชสาส์นไปทูล
เชิญพระเชษฐาและพระอนุชา ซึ่งหากพระญาติไม่เสด็จไปร่วมงานเอง ก็จะส่งของขวัญไป
บรรณาการแก่พระนัดดา ดังคำประพันธ์

ครั้นถึงเข้าเฝ้าสองกษัตริย์	ทูลรหัสให้แจ้งแถลงไข
บัดนี้พระเชษฐาชาญชัย	จะให้แต่งวิวาห์พระบุตร
เมื่อนั้น	ทำวกาหลังแลสิ่งสดสำหรับ
ได้ฟังคั้งคั่นแสนทวิ	จำเป็นจึงมีพระบัญชา
ให้เสด็จมบรรณาการ	ไปถวายพระผู้ผ่านดาหา

ของขวัญนั้นครบแต่นิดดา

จรรกาให้ถึงพระบุตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 482)

ฝ่ายทูตไปกุเรบันครั้นถึง
เวลาเฝ้าก็พากันคลาไคล

จึงบอกเสนาผู้ใหญ่
เข้าในพระโรงรจนา

ก้มเกล้าทูลถวายสารศรี
จะแต่งการสยุมพรพระธิดา

บัดนี้พระอนุชาดาหา
ให้เข้าทูลพระทรงธรรม์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 483)

นอกจากในยามสงบสุขแล้ว หากเป็นยามเกิดศึกสงครามก็จะมี การส่งพระ ราชสาส์นถึงพระเชษฐาและพระอนุชา ดังเช่น เมื่อท้าวกระหมั่งกฤษณ์ยกทัพมาล้อมกรุงดาหา ท้าวดาหาก็ส่งพระราชสาส์นถึง ท้าวกุเรบัน ท้าวกาหลัง และท้าวสิงหัดสำหรับ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
เผยสีหบัญชรแล้วบัญชา
จงเร่งไปทูลเหตุพระเชษฐา
บอกระตูจรรกาอย่าช้าที่

พระสุริยวงศ์ องค์ศรีปัตตรา
ตรัสสั่งเสนาธิบดี
อีกองค์อนุชาทั้งสองศรี
ว่าไพร่จะยกมาชิงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 290)

คำขอร้องของท้าวดาหาได้รับการตอบรับจากพระเชษฐาและพระอนุชาทั้งสอง พระองค์ด้วยความเต็มพระทัยช่วยเหลือ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
แจ้งว่าไพร่มารอนราญ
ครั้นเสร็จสั่งสองเสนา

พระปิ่นภพกุเรบันราชฐาน
พระเจ้าให้แต่งสารหนังสือลับ
จงถือไปหมั้นหยาสองฉบับ

โบหนึ่งนั้นเร่งกองทัพ
โบหนึ่งนั้นไปให้ระตู
จรีบไปให้ถึงพารา

กำชับอิเหนาให้ยกมา
ท้าวผู้ผ่านเมืองหมันหยา
แต่ในสิบห้าราตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 292)

เมื่อนั้น
ครั้นทราบดังนั้นจึงบัญชา
ทูลพระเชษฐาสुरิวงศ์
เราจะให้สุหรานากงไป

ท้าวสิงหนัดสำหรับนาถา
เสนาเร่งกลับไปจับไว
อย่าให้ทรงพระวิตกหมกไหม้
ช่วยพระชิงชัยด้วยไพร่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 291)

เช่นเดียวกับ ท้าวกาหลังจะไม่เห็นด้วยที่ท้าวดาหายกนางบุษบาให้จรรกา
แต่เมื่อมีศึกสงครามก็ยิ่งส่งทหารมาช่วย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
จึงมีพจนารถประกาศมา
เอาอะหนะไปยกให้ระตู
แล้วสั่งตามะหงงเสนาใน
ท่านเป็นแม่ทัพกับตะหนัง
สั่งเสร็จเสด็จจรลี

ท้าวกาหลังฟังแจ้งไม่กังขา
พระเชษฐาทำผิดจะโทษใคร
ศัตรูจึงประมาทหมิ่นได้
เร่งตรวจเตรียมทัพขัยอย่าช้าที่
ยกไปยังดาหากรุงศรี
เข้าปราสาทมณีพรายพรณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 291)

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายฝ่ายหญิงโดยเฉพาะ มเหสีในแต่ละเมืองนั้น
จะเป็นไปในรูปแบบพี่น้อง เหมือนรูปแบบความสัมพันธ์ของภรรยาหลวงและภรยาน้อยในสังคม
ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่นับถือกันเป็นพี่เป็นน้อง เช่น ความสัมพันธ์ของนางจินตะหรา กับ

นางมาหารัศมี และนางสการะวาตี นอกจากนี้ เมื่อภรรยาหลวงมีบุตรธิดา ภรรยารองก็มักจะเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ดูแล ดังเช่น การที่มะเดหวิเป็นผู้ดูแล พระโอรสพระธิดาของประไหมสุหรีตั้งแต่ประสูติ เช่น มะเดหวิทุเรปันก็จะทำหน้าที่ดูแลอิเหนาและวียะดาตั้งแต่ประสูติ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์มะเดหวิศรีใส
จึงเอาช่ายแก้วแววไว	รับพระด้นัยโฉมยง
แล้วเอาน้ำดอกไม้อวด	มารินรดชำระสระสง
ลูบไล้ด้วยเครื่องสุคนธ์ทรง	วางบนยี่งูพานสุวรรณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 14)

จากคำประพันธ์ข้างต้นเป็นตอนประสูติของอิเหนา ผู้ที่รับผิดชอบดูแล พระโอรสตั้งแต่แรกประสูติก็คือ มะเดหวิ เหมือนกับเมื่อวียะดาประสูติ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์มะเดหวิเสนาหา
รับราชบุตรนั้นมา	โสรจสงธาราทันใด
แล้ววางองค์ลงเหนือพระยี่งู	ลาดปูโซมพัลลภผ่องใส
เอापานทองรองรับตั้งไว้	ที่ในกระโจมแพรแสงสุวรรณ
พระวงศามาเฝ้าพิทักษ์ถนอม	แน่นนังพร้อมพร้อมรับขวัญ
ท้าวนางพระสนมกำนัล	ชวนกันขึ้นชมยินดี ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 91)

ความสัมพันธ์ของมเหสีรอง คือ มะเดหวิ โดยเฉพาะ ความสนิทสนมที่มีต่อพระธิดานั้น อาจกล่าวได้ว่า มะเดหวินั้นจะทำหน้าที่ดูแลใกล้ชิดสนิทสนมยิ่งกว่าองค์ประไหมสุหรี ซึ่งเป็นพระมารดาแท้จริงเสียอีก เช่นในคราวที่ท้าวทุเรปันเดินทางไปร่วมพิธีอภิเษกของนางบุษบา มะเดหวิทุเรปันก็จะประทับรถทรงคันเดียวกับนางวียะดา หรือตอนที่ท้าวดาหาไปไต่บน มะเดหวิดาหาก็จะประทับรถทรงคันเดียวกับนางบุษบาเช่นเดียวกัน มะเดหวิจึงเปรียบเสมือนญาติผู้ใหญ่ที่คอยดูแลใกล้ชิดตลอดเวลา

ความสัมพันธ์ของเจ้านายวงศ์อัสยุแดหวากับเจ้านายเมืองอื่น ๆ นั้น รูปแบบของปฏิสัมพันธ์ที่พบมีทั้งในฐานะพระญาติพระวงศ์ เช่น เมืองหมันหย่า ซึ่งประโหมสุหรี่กูเรปัน (นิหลาอะระตา) และประโหมสุหรี่ดาหา (ดาหรวาตี) ต่างก็เป็นพระธิดาจากเมืองหมันหย่า ดังนั้นเมื่ออิเหนาประสูติพระอัยยิกาก็ที่เมือง หมันหย่าจึงส่งระเด่นดาหยนซึ่งเป็นพระญาติและข้าขวัญเป็นบรรณาการ ดังคำประพันธ์

ฝ่ายองค์สมเด็จพระอัยยิก	ในหมันหย่าธานีราชธานี
จัดระเด่นดาหยนกุมาร	ซึ่งวงศ์วานกระษัตรา
กับพี่เลี้ยงแลนางนม	ล้วนอุดมรูปทรงวงศา
ชายหญิงสิ่งละร้อยโดยตรา	มอบให้เสนานำไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 18)

เมื่อประโหมสุหรี่หมันหย่าประสูตินางจินตะหรวาตี ท้าวกูเรปันและท้าวดาหาต่างส่งของขวัญ พี่เลี้ยงนางนมไปทำขวัญเช่นเดียวกัน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระทรงภพกูเรปันเรื่องศรี
ทั้งท้าวดาหาธิบดี	สองประโหมสุหรี่พี่น้อง
จึงจัดของขวัญอันอุดม	ทั้งพี่เลี้ยงนางนมเลือกสรร
ให้เสนาคุมของจรรจรัล	ไปทำขวัญพระนัดดานารี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 24)

เมื่อพระอัยยิกซึ่งเป็นพระมารดาของประโหมสุหรี่กูเรปันและดาหาทิวคต ท้าวหมันหย่าทรงพระราชสาส์นแจ้งข่าวแก่ทั้งสองเมือง ท้าวกูเรปันและท้าวดาหาจึงให้อิเหนานำเครื่องไทยทานไปร่วมงานพระศพ ดังคำประพันธ์

แล้วสั่งประเตะด้ามะหง	ท่านจงแต่งราชสารศรี
-----------------------	---------------------

ไปตาทาทุเรปันพระบุรี

ว่าพระชนนีนันมรณา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 30)

นอกจากนี้ ยังปรากฏปฏิสัมพันธ์ของเจ้านายวงศ์สัณฐานแหวกกับเจ้านายเมืองอื่น ๆ ในแง่ของผู้ปกครองและผู้เข้ามาพึ่งพิงพระราชอำนาจ เช่น เมื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ เห็นความเข้มแข็งของเจ้านายวงศ์สัณฐานแหวก ต่างก็พากันส่งเครื่องบรรณาการ ตลอดจนราชบุตรราชธิดามาถวาย ดังคำประพันธ์

นานานครประเทศราช

เซียดขาดย่อท้อไม่ต่อได้

ต่างถวายสุวรรณมาลัย

โอรสยศไกรแลธิดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 2)

เมืองออกเหล่ากษัตริย์จะประทานให้แก่พระโอรสเมื่อประสูติ เช่น เมื่ออิเหนาประสูติ ท้าวทุเรปันได้พระราชทานเมืองขึ้นให้ 10 เมือง ดังคำประพันธ์

ครั้นเสร็จสมโภชพระदनัย

พระผู้ผ่านโกไคยไธศวรรย์

จงสั่งพนักงานทั้งปวงนั้น

ให้จัดสรรเครื่องใช้แลเครื่องทรง

มงกุฎเพชรพานุรัตจำรัสเรือง

กับเมืองขึ้นถึงเมืองเป็นส่วยส่ง

ทั้งเสนาทัพลจตุรงค์

ประทานองค์โอรสยศไกร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 22)

ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้น ยังมีปรากฏอีกในตอนทีอิเหนาและอุณากรรณปลอมกายเป็นป็นหยี เมื่อเดินทางผ่านเมืองใด เจ้าเมืองต่างๆ ก็จะมีขอมุขมนตรีแต่งเครื่องบรรณาการ ถวายพระโอรสและพระธิดา ด้วยเกรงกลัวในพระราชอำนาจ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

ระตูออกสันทวิญญา

ตกใจระวักลัวตาย	แพ้ย่ายไม่รอต่อฤทธิ์
บรรดาธานีทุกประเทศ	ก็เกรงเดชเดชาอาญาสิทธิ์
ระตูต่างองค์ทรงคิด	จะผูกพันเป็นมิตรไมตรี
ให้แต่งเครื่องบรรณาการนานา	มาขอขึ้นแก้มิสาระปันหยี
ถวายทั้งโอรสและบุตร	ส่งให้เสนินำไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 80)

ความต้องการแรงงานเป็นอีกหนึ่งสาเหตุในการแสวงหาเมืองขึ้นหรือเมืองออก ดังนั้นเมื่อมีเหตุการณ์สำคัญๆ ที่ต้องการแรงงาน ก็จะมีการส่งสาส์นไปถึงเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ เช่น งานพระศพพระอัยยิก ท้าวหมันหยาส่งสาส์นถึงเมืองขึ้นในการเกณฑ์ไพร่พล และจัดเตรียมสิ่งของสำหรับงานพระราชพิธี ดังคำประพันธ์

แล้วมีพจนารถประสาทสั่ง	อำมาตย์ตะหมิงยาสา
ท่านจงจัดแจงแต่งตรา	บอกบรรดาเมืองขึ้นของเรา
ให้ผู้รั้งทั้งปวงหลวงปลัด	เกณฑ์ไพร่เร่งรัดไปตัดเสา
กำหนดยาวใหญ่ย่อมกล่อมเหลา	ให้ได้เท่าตามอย่างช่างให้การ
ทุกสิ่งสารพัดผัดแผง	จัดแจงข้าส่วยให้ช่วยสาน
จงหมายบอกทุกตำแหน่งพนักงาน	จะทำการให้เสร็จในปีนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 29 - 30)

หากมิได้มีการแจ้งสาส์นไป แต่เหล่าเมืองขึ้นหรือเมืองออกเหล่านี้ทราบความ ก็จะจัดกำลังไพร่พลมาช่วยงาน เช่น เมื่อทราบข่าวพิธีอภิเษกระหว่างอิเหนาและบุษบา เหล่าระตูทั้งหลายที่เป็นเมืองขึ้นของอิเหนาและอุณากรรณต่างก็ส่งไพร่พลมาช่วยงานพระราชพิธี ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงท้าวปันจรากันเชษฐา
ระตูปีกมาหงันอนุชา	ต่างผ่านพาราเสมอกัน

กันระตูผู้เซलयันหยี	ทั้งสิบห้าธานีเขตชั้นที่
ซึ่งขอออกครั้งดำเนินเดินอรัญ	ถวายเป็นไม้อัฐวรรณบรรณาการ
กับเมืองออกอุณากรรณชัยชาญ	ซึ่งถวายเป็นกุमारแลบุตร
เป็นยี่สิบเอ็ดพารา	แจ้งว่ามีสาระปันหยี
มิใช่ใจปาพนาลี	คือระเด่นมนตรีกูเรปัน
อุณากรรณนั้นก็คือพระธิดา	ท้าวดาหาลูกรังสรรค์
บัดนี้สี่พระองค์วงศ์เทวัญ	ประชุมกันในกาหลังพารา
จะตั้งราชกิจพิธี	อภิเชษฐบุตรโอรสา
ซึ่งเป็นคู่ตุนาหงันกันมา	ตามวงศ์เทวาในธานี
จำจะไปช่วยการพระภูวเรศ	เอาพระเดชปกเกล้าเกิด
คิดแล้วทรงรถและพาชี	ดันดัดลัดศิรีรับไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 5 2528 107 - 108)

1 2 2 ความสัมพันธ์ของเจ้านายกับข้าไท

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างข้าไทกับเจ้านายของตานั้น มีลักษณะคล้ายคลึงกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลนั้นกับบิดามารดาของตน ซึ่งมีรากฐานอยู่บนคติที่ว่าด้วยการ “พึ่งบุญ” เหมือนๆ กัน กล่าวคือ ผู้ที่เป็นเจ้านาย (ไม่ว่าจะอยู่ในระดับใด) ย่อมต้องเป็นผู้ที่ได้สร้างบุญไว้แต่ชาติปางก่อน จึงได้มีบุญประจำตนแต่เพียงน้อยเป็นลำดับต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้บุญกรรมประจำตนของผู้ที่เป็นเจ้านายนั้น ก็จะเป็นสิ่งที่กระทบตรงต่อบุญกรรมประจำตนของข้าไทที่มาพึ่งบุญของเจ้านายคนนั้นเป็นทอดไปอีก

รูปแบบความสัมพันธ์แบบ พึ่งบุญ หรือ ระบบอุปถัมภ์นี้เมื่อข้าไทในปกครองไปก่อเรื่องราวร้อนใจ เจ้านายก็จะทำหน้าที่แก้ไขปัญหานั้นๆ ในบทละครเรื่องอิเหนาปรากฏในตอนที่ประสันตาไปทะเลาะวิวาทกันทหารของระตูปุศลินาจนฝ่ายนั้นยกทัพมาตามจับอิเหนาก็ปกป้องประสันตาก็ได้ส่งตัวให้ไปกลับต่อสู้กับระตูปุศลินาจนมีชัยชนะ ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ตามะหงได้พึ่งไม่กังขา
ชี้หน้าว่าไปด้วยโกรธา	ชะเจ้าประสันตาดาวดี
ไปเที่ยวชุกชนจนเกิดความ	ให้สงครามติดต่อไปพอที่

ยังกลับมาเอาหน้าพาที
น้องฤๅเล่ห์กลเจ้าคนเอก
ชอบแต่สับเสียงซ้ำให้หน้าใจ
เสนีพี่เลี้ยงจงปฤๅษา
ตำมะหงดว่ามากมาย

ให้กูนี้เชื้อลั่นหลงไป
ทำโหยกเหยกให้ระดูดูหมิ่นได้
ตัดศีสะเสียบไว้ทั้งไพร่นาย
โทษตัวประสันตาตามกฎหมาย
ประสันตาเต็มอายไม่เจรจา

เมื่อนั้น
จึงตรัสห้ามตำมะหงดเสนา
ถึงจะเอาประสันตาไปฆ่าฟัน
มาทแหม่นศัตรูรู้ไป

มิสราบันหยาสุกาหระ
จะโมโหโกรธาไปว่าไร
สงครามนั้นจะหายก็หาไม่
จะได้ใจว่าเราครั้นคร้าม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 137)

ซึ่งบ่าวเราทำละเมิดเกิดวิวาท
จะให้ส่งตัวนั้นสุดปัญญา
พวกพ้องของท่านที่ล้อมวง
ดูเหมือนไม่มีมือฤๅว่าไร

รุกราชอาจหาญเหมือนท่านว่า
ด้วยไม่รู้จักหน้าตาว่าผู้ใด
แต่จะจับชาวคงก็ไม่ได้
นิ่งให้เขาสมาชายหน้านาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 144)

ปฏิสัมพันธ์ของเจ้านายกับข้าไทที่เป็นขุนนาง ขุนทหาร หรือพี่เลี้ยง จะมีทั้งปฏิสัมพันธ์ที่เป็นทางการตามความเชื่อที่ว่ากษัตริย์หรือเจ้านายนั้นเป็นผู้สืบเชื้อสายจากเทวดาเป็นเจ้าชีวิต ต้องเกรงกลัวในพระราชอำนาจ แต่ความจงรักภักดีในฐานะนายกับบ่าวนั้นก็ไม่จำเป็นที่จะต้องเห็นดั่งตามความต้องการของเจ้านายเสมอไป บางครั้งก็เป็นการดักเตือน มิได้เห็นชอบไปกับความคิดนาย ทั้งในส่วนของขุนนาง หรือพี่เลี้ยงที่รับใช้ใกล้ชิด

ลักษณะปฏิสัมพันธ์ของข้าไทที่มีต่อเจ้านายนั้นสามารถแบ่งได้ 3 ลักษณะ

ดังนี้

(1) เป็นผู้รับใช้และสนองความประสงค์

ปฏิสัมพันธ์ของข้าไทที่มีต่อเจ้านายในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสั่งและสนองความประสงค์ของเจ้านาย (อิเหนา) ซึ่งสะท้อนสภาพชีวิตของชนชั้นสูงหรือเจ้านายในสังคมไทยสมัยนั้น ที่มักหาข้ารับใช้คนสนิท ทั้งที่เป็นพระโอรสธิดาของกษัตริย์หรือบุตรธิดาของขุนนางผู้มีฐานะ เพื่อให้ช่วยดูแลรับใช้สนองความต้องการ อาทิ เมื่ออิเหนาปลอมตัวเป็นปันหยี มีดำริให้ระเด่นดาหยนและพระพี่เลี้ยงทั้งสี่ ตลอดจนเหล่าบ่าวไพร่ต่างไปคึดตั้งชื่อในการแปลงตัวดังคำประพันธ์

จงกำชัยโยธาทุกหมวดกอง
แล้วเปลี่ยนนามพหลมนตรี
ตรัสพลางทางเตือนประสันตา
แต่พอบ่ายแสงสุริยน

ให้เรียกน้องว่ามิสารปันหยี
เป็นชื่อชาวพนาลีจกทุกคน
เร่งไปผูกอาชาม้าต้น
จะยกพลรบไปในไพรวัน

เมื่อนั้น
เข้าใจในทีพระทรงธรรม
เร่งให้ผูกอาชาม้าที่นั่น
จงทำเป็นชาวพนา
อันพระสุริยวงศ์ทรงเดช
ทรงนามมิสารหังปะรังตี
ระเด่นดาหยนพระวงศ์
พวกพี่เลี้ยงเสนาสามนต์
ตามะหงชื่อสุหรันดากา
ยะรุตะพี่เลี้ยงพระทรงธรรม
อันกะระดาหลาพี่เลี้ยงนี้
ประสันตาชื่อฤดาระมา

ระเด่นดาหยนคนขยัน
กับพี่เลี้ยงพากันออกมา
แล้วสั่งโยธิด่วนหน้า
ดัดสิ้นพูดจาพาที
แปลงเพศเป็นชาวพนาศรี
ปันหยีกศมาหังฤทธิธณ
ผลัดชื่อฤดาระมาหงน
ต่างคนหาหรือให้ชื่อกัน
ปูนตาชื่อตาระมาหงน
ชื่อมาหงนเอ็งหูกดา
ชื่อฤดาส่าหรีกันตะหรา
เสนาเปลี่ยนชื่อทุกคนไป

ครั้นเสด็จก็พากันมาเฝ้า

กัมเกล้ากราบทูลแถลงไข

อันชื้อซึ่งแปลงเปนชาวไพร

ทั้งนายไพรพร้อมกันดั่งบัญชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 124)

ปฏิสัมพันธ์ในของข้าไทที่มีต่อเจ้านายในรูปแบบที่ เป็นผู้สนองความประสงค์
นี้ ปรากฏอีกในตอนที่มีเนื้อหาต้องการเอาใจสียะตราเพื่อหวังผลให้สียะตราเป็นสื่อกลางระหว่างตน
กับนางบุษบา อีเหินารับสั่งให้ประสันตาพาสียะตราไปเที่ยวเล่น ประสันตาก็ทำตามคำสั่งทันที
ทันใด ดังคำประพันธ์

ประสันตาจงพาไปเที่ยวเล่น

ให้เป็นผาสุกเกษมสานต์

ผูกม้าให้ทรงจงสำราญ

กิดาหยันบริวารเร่งตามไป

บัดนั้น

ประสันตารับสั่งบังคมไหว้

อุ้มองค์สียะตราคราไคล

เร่งให้ผูกม้าที่นั่งมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 395)

นอกจากนั้น ปฏิสัมพันธ์ของประสันตากับอีเหินาในรูปแบบดังกล่าวข้างต้น
พบอีกเมื่อใกล้ถึงวันอภิเษกนางบุษบาภิเษก อีเหินาร้อนรนใจให้ประสันตาไปเตือนมะเดหวีเพื่อ
พูลท้าวดาหาให้ยกนางบุษบาให้กับตน ประสันตาก็รับปฏิบัติตาม ดังคำประพันธ์

บัดนั้น

ประสันตาร้อนใจดังไฟผลาญ

รับสั่งแล้วกราบทมालย์

ลนลานไปยังทวารว

พอเห็นบาหยันแต่ไกล

ไอให้เหลียวแล้วพยักหน้า

ครั้นถึงจึงแกลงแจ้งกิจจา

โดยดั่งบัญชาพระภูมิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 479)

ลักษณะปฏิสัมพันธ์เช่นนี้ ยังเป็นลักษณะความปฏิสัมพันธ์ของอิเหนากับ พี่เลี้ยงคนอื่น ๆ ดังเมื่ออิเหนาจะตกแต่งถ้ำก่อนไปลักนางบุษบานัน พี่เลี้ยงทั้ง 4 ก็ช่วยกันจัด ตกแต่งถ้ำตามพระบัญชา ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	พระพี่เลี้ยงประณตบทศรี
ทูลว่าพระคิดสนิทดี	นำที่จะสมอารมณ์คิด
ซึ่งจะมีให้แจ้งแพร่พราย	ข้าน้อยทั้งหลายจะปองปิด
ด้วยแยบยลอุบายให้มืด	มิให้รู้ความคิดทำการ
เชิญพระระับโศกา	สร่งเสวยโภชนากระยาหาร
ทูลแล้วประณตบทมาลย์	มาเร่งรัดจัดทหารด้วยพลัน
เลือกล้วนชำนาญการช่าง	รอบรู้ต่างต่างตัวขยัน
เครื่องมือสำหรับมือครบครัน	เร่งรัดจัดสรรไว้พร้อมเพรียง
บัดนั้น	ขุนหมื่นนายไพร่ไม่หลีกเลี้ยง
จัดแจงหาบคอนผ่อนเลียบยง	ไม่ทันเที่ยงก็ยกยาตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 508 - 509)

เช่นเดียวกับลักษณะปฏิสัมพันธ์ของเจ้านายฝ่ายชายกับบรรดาพี่เลี้ยง ปฏิสัมพันธ์ของเจ้านายฝ่ายหญิงกับบรรดาพี่เลี้ยงทั้ง 4 ได้แก่ บานเย็น ส่าเหงิด ประเสริฐ และปะ ลานั่น ตลอดจนข้าไทฝ่ายใน ต่างก็มีปฏิสัมพันธ์กับเจ้านายในลักษณะเป็นผู้รับใช้และสนองความ ประสงค์ เช่นเดียวกัน เห็นได้จากการเตรียมเครื่องไทยทานไปร่วมงานพระศพที่เมืองมัญหยา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ประไหมสุหรีศรีใส
ได้ฟังบัญชาภูวนาย	อรไทค่อยคลาไศกา
จึงมีเสาวนียัตถ์สั่ง	พนักงานชาวคลังซ้ายขวา
จงจัดเครื่องไทยทานนานา	จะให้ไปมัญหยาธานี

บัดนั้น
รับสั่งแล้วรับจรัส

ฝ่ายนางพนักงานสาวศรี
มาจัดตามเสาวนีย์กัลยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 37)

บัดนั้น
จึงชนของออกไปจากวัง

นางกำนัลคำนับรับสั่ง
มอบให้ตะหมังทันที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 37)

หน้าที่ประจำของพี่เลี้ยงและนางกำนัล คือการปรนนิบัตินางบุษบา โดยเฉพาะเวลาลงทรง ปรนนิบัติเวลานางแต่งตัว ดังคำประพันธ์

ครั้นบรรทมตื่นฟื้นองค์
เสด็จจากแท่นทองจรัส

พระสุริยงเรืองรองผ่องศรี
มาเข้าที่สระสงสาคร

ทรงสุคนธ์ปนทองศรีประเทือง
ผัดพักตร์ผิวพรรณดั่งจันทร์
ทรงภูษาไว้วางหางหงส์
ฉลององค์ไหมดตองทองพราย

ให้หนุนเนื้อเรื่อเรืองเหลืองอ่อน
เสยเส้นผมงามปลาย
พี่เลี้ยงช่วยบรรจงใจถวาย
ห้องหน้าวิรุรายดอกดวง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506 660)

(2) เป็นผู้ให้คำปรึกษา เตือนสติ

เมื่อเจ้านายพบกับปัญหาที่มีสามารถตัดสินใจได้ บทบาทของข้าไทโดยเฉพาะพี่เลี้ยงนั้นจะเปรียบเสมือนคู่คิดผู้ให้คำปรึกษาแก่เจ้านายเสมอๆ เช่น หากเห็นสิ่งใดที่ไม่ดีไม่งามก็จำเป็นต้องตักเตือนหรือป้องกันไว้ก่อน ดังตอนที่ปาเตะทราบข่าวอิเหนาหลงรักนางจินตะหรา และมีท่าทีว่าจะไม่กลับเมืองกูเรปัน ปาเตะก็เตือนอิเหนาว่าให้นึกถึงนางบุษบาผู้เป็นพระคู่หมั้นที่พระราชบิดาได้ดูนาหงันไว้ให้แล้ว และมีพระราชประสงค์จะอภิเษกสมรสให้ได้สืบราชสมบัติใน

กรุงกูเรปันร่วมกัน หากความคิดที่จะทรงเลี้ยงนางทั้ง 2 เมืองเช่นนี้รู้ไปถึงดาหา เกรงว่าท้าวดาหา จะไม่ทรงยอมยกนางนุชบาให้แน่ และจะเกิดเหตุร้ายเดือดร้อนกันไปทั่ว ซึ่งจะทำให้พระราชบิดา และ พระเจ้าอาชัดเคื่องกัน ดังคำประพันธ์

อันพระน้องนุชนุชบา	พระบิดุเรศเจตนาไปกล่าวไว้
ยังแต่จะเสกสองให้ครองกัน	เป็นปิ่นกูเรปันกรุงใหญ่
อันจะเลี้ยงพระน้องสองเวียงชัย	รู้ไปถึงดาหาธานี
เกลือกจะไม่ปลดปลงให้ลงลักษณ์	จะเกิดเหตุใหญ่หนักพระโสมศรี
ทั้งจะได้เคื่องแค้นแสนทวี	พระภูมิจงถวิลจินดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 70)

จากคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่าปัญหาเริ่มเด่นชัดและปาเตะเองก็ตระหนักว่าเหตุการณ์เกินกำลังจะแก้ไขเอง และหากยังปล่อยไว้จนความทราบถึงท้าวกูเรปันตนเองก็จะมีโทษด้วยฐานสมรู้ร่วมคิดกับอริเณา จึงให้ยาสาถือสาส์นไปกราบทูลท้าวกูเรปัน ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ปาเตะเสนาอัครมลาย
เห็นพระองค์รำรักนั้นหนักไป	จะผ่อนผันฉันใดก็สุดคิด
ได้ทูลขัดทัดทานเป็นหลายครั้ง	พระมิได้เชื่อฟังแต่สักหนิด
กลัวความทั้งนี้จะมิด	จนจิตกอดเข้าเข้าเป็นทุกข์
เสียแรงพระชุบเลี้ยงถึงเพียงนี้	ได้มั่งมีอยู่เย็นเป็นสุข
จะมานั่งนอนใจให้เกิดยุค	เห็นความจะลามลูกุ่นวาย
แม้ทราบถึงองค์ศรีปัทมรา	โทษาจะมีเป็นมากหลาย
ขอพระไม่ได้ถามสิ่งมตาย	จะลงรอยเอาจารู้ด้วยภูธร
จำจะลอบบอกความตามจริงไป	กราบทูลทูลทูลไนยให้แจ้งก่อน
จึงเรียกนายรองเข้าห้องนอน	ให้เขียนอักษรสารา
ครั้งเสร็จแล้วส่งให้เสนี	นำคดีไปแจ้งแก่ยาสา

กราบทูลบาทสมเด็จพระผ่านฟ้า

ตามในกิจจาให้แจ้งการ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 72)

ปฏิสัมพันธ์ของข้าไทต่อเจ้านายในฐานะที่เป็นผู้ให้คำปรึกษาหรือคำเตือน ปรากฏอีกเมื่อตำมะหงงได้รับมอบหมายให้ติดตามอิเหนาออกไปประพาสป่า ตำมะหงงตกเตือน อิเหนาว่าเดินทางมานานถึง 7 วันแล้ว พระชนกชนนีจะห่วง แม้รู้ว่าอิเหนาจะไม่เชื่อก็ตาม ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ตำมะหงงกราบทูลแถลงไข
แต่เสด็จมาประพาศพนาไลย	ก็นับได้ถึงเจ็ดวันมา
อันพระมารดาบิดุเรศ	ปานนี้จะทศกวิลหา
จะยับยั้งอยู่ไยให้เนิ่นช้า	เชิญเสด็จลีลาไปธานี
เมื่อนั้น	พระโสมยงองค์มีสารบันหยี
เคื่องขัดตรัสตอบไปทันที	อะไรนี้มีแต่จะจันทาล
ถึงจะถ้วนเจ็ดวันดังสัญญา	ท่านจะไปภารากี่ข้างท่าน
ข้าจะอยู่เฝ้าเล่นให้นานนาน	รำคาญวานอย่าว่าให้ขัดใจ
ตรัสพลางทางเสด็จเข้าในห้อง	ให้ชักปิดม่านทองสองไข
ไถยาสน์เหนืออาสน์อำไพ	ภูวนายสนิทินทรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 126 - 127)

ปฏิสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวยังปรากฏในลักษณะหรือรูปแบบความสัมพันธ์ของเจ้านายฝ่ายหญิงกับข้าไท เช่น นางบุษบามีบาทย่นและประเสริฐน พี้เลี้ยงที่คอยเตือนสติและปลอบประโลม เมื่อนางพบกับปัญหาต่างๆ เช่น เมื่อถูกอิเหนาลักพาจากเมือง นางก็เตือนสตินางบุษบา ให้ฟังที่อิเหนาพูด และขอให้ยับยั้งซึ่งใจไตร่ตรองให้ดี ว่าจะพอใจแต่งงานกับ จรกาหรือไม่ การเกิดมาเป็นนางกษัตริย์ไม่ควรที่จะมีมลทินเกี่ยวกับเรื่องผู้ชาย ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	จึงโหมนวนนางบาทยัน
ปลอบบองค้อรไทไปพลัน	จอมขวัญเมืองแมงเมตตา
พระพี่ยาว่าไรไม่ฟังบ้าง	ขัดขวางหาญหักเป็นหนักหนา
จกหยุดยั้งซึ่งใจกล้า	ตริกตราตรองดูให้จงดี
จะพอใจให้ได้ข้างระดู	ไม่อดสูเทวในราศี
เกิดมาเป็นปิ่นกษัตริ	ไม่ควรที่จะให้ต้องเป็นสองชาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 22)

เมื่อเกลี้ยกล่อมและเตือนสติบุษบาตั้งคำประพันธ์ข้างต้นแล้ว แต่นางบุษบาไม่มีท่าทีโอนอ่อนผ่อนตามประเพณีจึงทูลนางบุษบาว่า ครั้นนี้เราพลัดพ่อพลัดแม่ มีแต่อิเหนาผู้เดียวเท่านั้นที่จะสามารถพึ่งพาอาศัยได้ ขอนางอย่าได้โกรธเคืองไปเลย ให้ถนอมพระทัยไว้เกิดการที่อิเหนาทำเช่นนี้ก็เพราะรักในตัวนางนั่นเอง ส่วนจรกานันท์ทั้งรูปชั่วตัวดำดำศักดิ์ พี่เลี้ยงทั้ง 4 นางนั้นไม่เคยมีความสุขเลย การที่คลาดแคล้วจากจรกานันท์เหมือนนกยูงเขาออกจากอกตั้งคำประพันธ์

บัดนั้น	ประเพณีผู้มีอัชฌาสัย
เห็นนางไม่หย่อนอ่อนใจ	บังคมไหวแล้วทูลกิจจา
เราพลัดมารดรบิดเรศ	เห็นแต่ทรงเดชเชษฐา
สิ่งใดอย่าได้หยาบซ้ำ	อดอ่อนผ่อนหาเกิดเทวี
อย่าให้เคืองขัดอัชฌาสัย	อันจะพันผูกในยกก็ไซ้ที่
จงถนอมพระทัยไว้ให้ดี	แม่จะได้เป็นศรีรุกเรป็น
อันจรกานันท์มาเป็นคู่ครอง	ไม่น่าจะร่วมห้องประคองขวัญ
ทั้งรูปชั่วตัวดำดำพงศ์พันธุ์	ที่จะเรียงเคียงกันนำอายนัก
ดั่งปิดปนศรีมณีโชติ	หฤโหดเนื่อน้ำดำศักดิ์
พิศไหนก็ได้แต่ทรลักษณ์	จะสมพัตรสักสิ่งก็ไม่มี
อันช้าน้อยนี้ไม่มีสุข	แต่ปรับทุกข์กันอยู่ทั้งสี่

ซึ่งพันจรรกามา

ตั้งยกคี่หรือออกจากทรง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 23)

(3) เป็นผู้ดูแล ปกป้อง และแก้ปัญหา

เมื่อได้รับมอบหมายจากพระราชบิดาหรือพระราชมารดาของเจ้านาย ให้เป็นผู้ดูแลช่วยเหลือและปกป้องเจ้านายให้ได้รับความปลอดภัย และช่วยแก้ปัญหานายในยามคับขัน ก็ต้องทำอย่างสุดความสามารถ ดังตอนที่ท้าวดาหามีพระบัญชาให้นางบุษบาร้อยดอกไม้ถวาย อิเหนาแต่นางมียอมทำ เหล่าพี่เลี้ยงต่างก็ทูลเกลี้ยกล่อมให้ทำตามพระบัญชา ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ทั้งสี่พี่เลี้ยงเสนาหา
จึงโลมเล้าเอาใจพระธิดา	แม้อย่าคิดเดียดรังเกียจการ
รังสั่งใช้จะไม่ทำถวาย	ดังโฉมฉายแกลังชิดพระบรรหาร
จะเคื่องข้องละอองบทมาลัย	ขอประทานตริดูด้วยปรีชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 406 - 407)

เมื่อพยายามเกลี้ยกล่อมให้นางทำตามพระราชบัญชาของท้าวดาหาดัง คำประพันธ์ข้างต้นแล้ว แต่บุษบาไม่ทรงไยดี เหล่าพี่เลี้ยงกลัวไม่ทันเวลา จึงตัดสินใจแก้ไขปัญหาน โดยร้อยดอกไม้กันเอง เมื่อสียะตรามาเห็นพระพี่นางบรรทมอยู่ และเหล่าพระพี่เลี้ยงกำลังร้อยดอกไม้แทนก็กริ้ว พระพี่เลี้ยงจึงวอนว่าอย่ากราบทูลฟ้องให้พระบิดาทรงกริ้ว แล้วสัญญาว่าจะจัดหา ข้าวของมากมายมาถวาย ดังคำประพันธ์

แต่อ่อนวอนปลอบไปมา	กลยามิได้ไยดี
นางกำนัลก็เร่งจะให้ทัน	พี่เลี้ยงช่วยกันทั้งสี่
แต่ระอุปะพลางทูลเหว	มิโปรดเกสจีจะมีภัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 407)

บัดนั้น	นวลนางพี่เลี้ยงทั้งสี่
จึงบังคมคลอญชลี	พันป้อยาทุลภูวไนย
จะหาของถวายให้หนักหนา	แกะแพะอาชานกไก่
แต่อย่าว่าองค์อรไท	อยู่ในแท่นที่ศรีไสยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 408)

รูปแบบความสัมพันธ์ของพี่เลี้ยงกับนุชบาในฐานะผู้ให้ผู้คอยแก้ปัญหาให้ปรากฏในตอนนี้นางนุชบาแปลงเป็นชาย พี่เลี้ยงก็เตือนให้ทำกริยาเป็นชาย และจะให้ใครสงสัย เพราะ เจยเมยต่อสตรีก็ไม่ได้ นางพี่เลี้ยงจึงแก้ปัญหาให้โดยให้บอกนางเหล่านั้นว่าอยู่ในระยะถือศีล 3 ปี ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	สองนางประณตบทศรี
เร่งทรงคิดปิดป้องความใน	ให้เขาลิ้นสงสัยเสียก่อน
เชิญระเด่นกุสุมาบังอร	มาแนบนอนพุดเล่นเจรจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 117)

บัดนั้น	สองพี่เลี้ยงทูลแถลงไข
เมื่อแปลงองค์เป็นชายจะอายุไย	จะเป็นที่สงสัยแก่เสนา
เขาจะว่าทรมวัยมิใช่ชาย	จึงเจยเชื่อนเื้อนอายุเสนา
ธรรมเนียมบุรุษในโลกา	ย่อมปองปรารถนานาริ
แต่นางมาอยู่ก็หลายวัน	ไม่คิดกันควันความก็ไซ้ที่
ธรรมดาฝอยไว้ใกล้อัคคี	อันจะมีติดเชื้ออย่างสงกา
แม้ใครรู้แจ้งว่าแปลงองค์	เห็นโฉมยงจะไม่พบพระเชษฐา
จะระคนปนศักดิ์ด้วยชายข้า	จำเป็นอุตสาห์เชิงใจ
เชิญเสด็จไปหานางเทวี	แล้วชวนมาพาที่ตามได้
แต่สองต่อสองที่ห้องใน	ข้างนอกนั้นใครจะรู้กล

เมื่อนั้น	อุณากรรณจึงตอบอนุสนธิ์
จะปลอบนางอย่างไรให้แยบยล	ให้อายจิตคิดจนใจน้อง

บัดนั้น	พี่เลี้ยงก้มเกล้าทูลสนอง
พระพี่ปลอบอย่างไรในถ้ำทอง	จงกล่าวคำทำนองให้เหมือนกัน
แล้วว่าบนตัวไว้สามปี	ไม่ร่วมรสฤดีด้วยสาวสวรรค์
ทำเชิงชายเล่นแต่เช่นนี้	อย่าให้ใครทันสงกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 117)

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับข้าราชการใกล้ชิดนั้น นอกจากปฏิสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นทางการแล้ว ยังพบปฏิสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ เช่น การหยอกล้อเจ้านาย ที่ไม่ได้ทำให้เจ้านายโกรธเคือง โดยเฉพาะในหมู่พี่เลี้ยงของเจ้านายทั้งฝ่ายชายและฝ่ายหญิง

ในบรรดาพี่เลี้ยงทุกคนของอิเหนานั้น “ประสันตา” เป็นผู้ที่มีใกล้ชิดและมีบทบาทมากที่สุด ด้วยอุปนิสัย รักสนุก ร่าเริง แจ่มใส จึงมักหยอกล้ออิเหนาให้เกิดความบันเทิงใจเสมอๆ เช่นในตอนที่ทำวหมันหยาให้อิเหนารำกระบี่ถวาย ตอนแรกอิเหนาไม่กล้ารำหน้าที่นั่งเนื่องจากอายนางจินตะหรา ประสันตาก็กราบทูลว่าให้ทำเพื่อรางวัล ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประสันตาทูลกระบีมาถวาย
ค่อยกระซิบทูลว่าพระอย่าอาย	ครั้งนี้ตีหมายเอารางวัล

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเจดฉัน
ยิ้มพลางทางว่าอย่าเยาะกัน	ดีแต่พูดเช่นนั้นอัตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 65)

ครั้นเมื่ออิเหนาตีกระบี่เรียบร้อยแล้ว ประสันตาก็ยังกระซิบหยอกเย้าอิเหนาที่ตีกระบี่ไปแล้วสบตานางจินตะหราไปด้วย ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประสันตาแสนกลคนขยัน
คลานเข้าไปรับกระบี่พลัน	อภิวินท์แล้วกระซิบพลาง
ข้าเห็นพระองค์ทรงกระบี่	ท่วงที่เคล้าคล่องทั้งสองอย่าง
ไหนจะกลายร้ายรำทำท่าทาง	ไหนจะคูอยู่ข้างบัฏขรทัย
แต่สายสอดทอดพระเนตรอยู่อย่างนี้	ยังทรงดีมีชัยชนะได้
ขอบเอาของที่ต้องพระหฤทัย	มารางวัลภูวนัยจะสมควร

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีแย้มสรวล
จึงตรัสว่าอย่าเข้าเฝ้ากวน	ดีแต่ชวนพูดเล่นเช่นนั้น ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 , 2528 66)

ปฏิสัมพันธ์ในลักษณะ การกระเข้าเข้าหาเหย้าเจ้านายอย่างไม่เห็นทางการของ ประสันตาที่มีต่ออิเหนา นี้ ปรากฏเช่นเดิมกับครั้งที่อิเหนาหลงรักนางจินตะหรา ในตอนที่อิเหนาไปหลงรักนางบุษบาจนไม่ยอมเสด็จกลับไปหานางจินตะหรา ประสันตาจึงเข้าหาเหย้าอิเหนาว่าจะทอดทิ้งนางจินตะหราโดยที่ยังไม่มีการล้าลาหรืออย่างไร ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประสันตาทำทุกข์เป็นหนักหนา
จึงกราบทูลถามกิจจา	ผ่านฟ้าจะเสด็จไปวันใด
เห็นแต่เวียนอยู่เข้าค้ำ	ได้ล้าลาแล้วหรือไหน
หรือยังข้องขัดจึงผลัดไป	เมื่อไรเล่าจะได้คืนไปธานี ฯ

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเรื่องศรี
ได้ฟังคำประสันตาพาที	ภูมีจึงตอบไปทันใด
ธรรมดาว่าคนปากคัน	ที่จะนั่งอยู่นั้นไม่ได้
จำจะแคะค้อนค่อนว่าไป	ให้เขาขัดใจจึงว่าดี
ถึงจะอยู่จะไปมิใช่การ	รำคาญเคืองหูอย่าจู้จี้

ตรัสพลางอย่างเอื่องจรัส

ชวนพระน้องเจ้าที่ไผยา ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 , 2528 138)

ความสนิทสนมใกล้ชิดของอิเหนากับประสันตานั้น ปรากฏให้เห็นเด่นชัดเมื่อ ประสันตากล้าพูดจาล้อเลียนอิเหนา เมื่อสังเกตเห็นรอยช่วนที่อิเหนาถูกนางบุษบาช่วนเนื่องจาก โกรธที่ถูกลักพามาจากเมืองดาหา จึงพูดจาล้อเลียนอิเหนาว่าตนเป็นห่วงเพราะคิดว่าอิเหนา ถูกหนามช่วน ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประสันตาก็เลี้ยงเมี่ยงหมอบอยู่
ทำนองมองแล้วปองหน้าดู	แก้งเขม้นอยู่เป็นครู่แล้วทูลไป
พระจบประทานโทษโปรดก่อน	อะไหนดิดพระกรใหม่ใหม่
หรือเสด็จเดินป่าพนาลัย	ไม่ให้ลัดเลี้ยวเกี่ยวกายา
หรืออาชาพาไผ่เข้าในรก	มุ่นหมกตกต้องหนามหนา
เป็นริ้วรอยน้อยหรือพระราชา	ประสันตาลูบอกทำตกใจ

เมื่อนั้น	สุริยวงศ์เทวอักษมาสัย
จึงเอาพลูรอยกันชัดไป	ยืมละไมในพักตร์พาที
กลการอะไรจึงสอดว่า	ถึงตกม้าก็มีไช้ตัวพี่
ธรรมดาเดินดงพงพี	ที่จะดื้ออยู่นั้นสักก็คน
จำจะมีริ้วรอยน้อยใหญ่	ด้วยไม้ไผ่เลี้ยวลัดซัดสน
เห็นจะมีแผลทั่วทุกตัวคน	ว่าแล้วจรดลเข้าห้องใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 , 2528 24 – 25)

2 สถาบันทางสังคม

สถาบันทางสังคม คือ แบบแผนพฤติกรรมที่เป็นมาตรฐานของสังคม ที่มีเพื่อแก้ปัญหา พื้นฐานของสังคม และมีหน้าที่ที่ทำให้สังคมคงสภาพอยู่ได้ (นิเทศ ดินนะกุล 2537 105) ซึ่งในการศึกษาสถาบันทางสังคมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาครั้งนี้ผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาสถาบัน

ทางสังคมตามที่ นักสังคมวิทยาส่วนใหญ่นิยมจัดแบ่งประเภทสถาบันทางสังคม ออกเป็น 6 สถาบันหลัก คือ สถาบันครอบครัว , สถาบันการเมือง – การปกครอง, สถาบันศาสนา, สถาบันเศรษฐกิจ, สถาบันการศึกษา และสถาบันนันทนาการ

2.1 สถาบันครอบครัว

ครอบครัวเป็นหน่วยที่สำคัญมากของทุกสังคม ไม่มีใครรู้ว่าการที่มนุษย์รวมกันอยู่เป็นครอบครัวนั้นมีตั้งแต่เมื่อไร แต่เชื่อว่าครอบครัวนั้นจะยังมีอยู่ต่อไป ครอบครัวนั้นเป็นศูนย์กลางและเป็นสิ่งที่เป็นอย่างกลม่อกับชีวิตมนุษย์ สังคมจะอยู่ไม่ได้เลยถ้าครอบครัวขาดความมั่นคง ไม่มีความสุข เมื่อครอบครัวมั่นคง แข็งแรง มีความสุข สังคมก็จะสามารถพัฒนาให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ความสำคัญของครอบครัวอีกประการหนึ่ง คือ หน้าที่ของครอบครัว เช่น เป็นผู้ผลิตสมาชิกใหม่ในสังคม การเลี้ยงดูสมาชิกใหม่ให้เติบโตอบรมขัดเกลาสมาชิกให้รู้ระเบียบและปฏิบัติตามระเบียบสังคมได้ รวมทั้งให้ความรักความอบอุ่นซึ่งเป็นความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ และยังให้สถานภาพเบื้องต้นแก่สมาชิกทุกคนในสังคม

การศึกษาเกี่ยวกับสถาบันครอบครัวนี้จะครอบคลุม ประเภทครอบครัว ประเภทการสมรส ระบบเครือญาติ อำนาจในครัวเรือน ระบบเครือญาติ การสืบตระกูล ตลอดจนสถานภาพและสิทธิสตรี ซึ่งการศึกษาสถาบันครอบครัวนี้ทำให้ทราบถึงหน้าที่ของครอบครัว อันมีผลเกี่ยวเนื่องกับพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ในสังคม

การสมรส คือ การอยู่กินร่วมกันของชายและหญิงที่มีความสัมพันธ์ทั้งทางเพศและทางเศรษฐกิจต่อกันตามกฎหมายและประเพณีของแต่ละสังคม การศึกษาระบบการสมรสในบทละครเรื่องอิเหนานี้ เราสามารถแบ่งประเภทการสมรสที่ปรากฏในบทละครตามหลักเกณฑ์สำคัญสำหรับการจัดประเภทตามแนวสังคมวิทยาได้ ดังนี้

ประเภทที่ 1 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาจำนวนคู่สมรสเป็นสำคัญ

การพิจารณาโดยยึดหลักจำนวนคู่สมรสนี้ สามารถแบ่งได้สองชั้นด้วยกัน ในชั้นแรกการสมรสแบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ การสมรสตามเกณฑ์บรรทัดฐานให้มีภรรยาสามีเพียงคนเดียว หมายความว่า ในครอบครัวหนึ่งหรือการแต่งงานที่ถูกต้องตามกำหนดของสังคมจะมีภรรยาอยู่หนึ่งคน สามีอยู่หนึ่งคน ส่วนการสมรสอีกประเภทหนึ่ง คือ การอนุญาตให้ครอบครัวหนึ่งมีภรรยาสามีได้หลายคนในขณะเดียวกัน ซึ่งแยกย่อยออกเป็นอีก 3 ลักษณะ คือ สามีมีภรรยาหลายคน ภรรยาสามีหลายคน และ การสมรสกลุ่ม

เลือกถ้วนสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์	กษัตริย์ครองเขตชั้นทศวรรยา
ตั้งแต่งตามตำแหน่งครบทที่	คือประไหมสุหรีเสนาหา
มะเดหวีที่สองรองลงมา	แล้วมะโตโธภานารี
ที่สี่ลิกุนงเยาว์	ที่ห้านั่นเหมมาหลานี่
อันอัครชายาทั้งห้านี้	ตั้งได้แต่สี่พารา
ประดับด้วยสุรางค์นางสนม	ล้วนอุดมรูปทรงวงศา
ถ้วนหมื่นหกพันกัลยา	วิลาสเลิศลักษณ์ทุกนางใน
สำหรับขับรำบำเรอราช	พิณพาทย์จำเรียงเสียงใส

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

จากคำประพันธ์ข้างต้นจะเห็นว่า ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ กษัตริย์โดยเฉพาะกษัตริย์ในวงศ์เทวา มีตำแหน่งมเหสีจำนวน 5 ตำแหน่ง แต่ละตำแหน่งมีฐานะลดหลั่นกันไป คือ ประไหมสุหรี รองลงมาคือ มะเดหวี มะโต ลิกู และ เหมมาหลานี่ ลดหลั่นกันลงไป นอกจากนี้ยังมีบรรดานางสนมอีกมากมาย และเมื่อพิจารณาจากตำแหน่งมเหสีและสนมดังกล่าว พบว่า การสมรสในบทละครเป็นการสมรสแบบมากเมีย หรือ การที่ผู้ชายมีภรรยามากกว่าหนึ่งคน ทั้งยังเป็นภาพสะท้อนรูปแบบ การสมรสของสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เป็นการสมรสแบบ “มากผัวมากเมีย” ในประเภท “มากเมีย” คือ ชายหนึ่งคนมีภรรยาได้หลายคน วัฒนธรรมเช่นนี้ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังข้อความในจดหมายเหตุลาลูแบร์ซึ่งบันทึกไว้ว่า ชายไทยสมัยก่อนมีความเห็นว่าการมี ผัวเดียวเมียเดียวนั้นดีที่สุดในสังคมที่มีภรรยาหลายคน เพื่อแสดงบุญบารมีของตน แต่ในบรรดาภรรยาเหล่านั้นจะยกคนหนึ่งขึ้นเป็นภรรยาใหญ่หรือเมียหลวงนอกนั้นเรียกว่า เมียน้อย ล้วนเป็นภรรยาที่ถูกต้องตามกฎหมายทุกคนแต่ต้องอยู่ได้ บังคับบัญชาของเมียหลวง อนุภรรยาเหล่านั้นมักเคยเป็นทาสที่สามีไถ่ตัวมา ฐานะของบุตรที่เกิดจากเมียน้อยจึงต่ำกว่าบุตรของเมียหลวง

นอกจากหลักฐานในจดหมายเหตุครั้งกรุงศรีอยุธยาและพงศาวดารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่แสดงว่า สังคมไทยโบราณในระดับเจ้านายและขุนนางนิยมการสมรสแบบ “มากเมีย” แล้ว เราจะศึกษาประเพณีการสมรสเช่นนี้ได้จากวรรณคดีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่น กฎหมายตราสามดวง ขุนช้าง – ขุนแผน พระอภัยมณี และบทละครนอกเรื่อง สังข์ทอง คาวี สังข์ศิลป์ชัย และไชยเชษฐา เป็นต้น

ค่านิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่สมรสดังกล่าว โดยเฉพาะกับฝ่ายชายนั้นมีไขเรื่องเสื่อมเสีย ในทางตรงกันข้าม กลับเป็นการแสดงบุญบารมีและอำนาจฝ่ายชาย ดังเช่น การที่อิเหนาเป็นตัวละครเอกฝ่ายชายที่มีคู่สมรส 10 คน (เฉพาะที่เป็นมเหสี) ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวดาหาผู้มีอิศมาสัย
ได้ฟังคำริตริไตร	แจ้งในกระแสพระบัญชา
จึงกราบประณตบทงสุ	ทูลองค์พระบรมเชษฐา
ซึ่งจะแต่งมงคลวิวาห์	พระโอรสนัดดาลาวลย์
เป็นการใหญ่หลวงยิ่งนัก	จะปรากฏยศศักดิ์ทุกเขตชั้น
แต่จะหั้นอิเหนากุเรปัน	มีอิสตรีนั้นล้วนโสภา
ให้ระเด่นจินตะหราวาตี	เป็นประไหมสุหรีฝ่ายขวา
อันองค์จะหั้นบุษบา	เป็นอัศรชាយฝ่ายซ้าย
ระเด่นสการะวาตี	มะเดหวิฝ่ายขวา
นางมาหารักษ์มีเพริศพราย	มะเดหวิฝ่ายซ้ายคู่กัน
บุษบาวิลิตกัลยา	มะโตฝ่ายขวาเจ็ดชั้น
บุษบากันจะหนาลาวณย์	นั้นเป็นฝ่ายซ้ายเทวี
ระหนากะระติกาโถมตรู	เป็นลูกฝ่ายขวามารศรี
ฝ่ายซ้ายอรชานารี	ตามที่ลำดับกันมา
อันสุหรันกันจาสาหรี	เป็นเหมามลาลหีฝ่ายขวา
เบื่องซ้ายนั้นให้กัลยา	นางหงยาหยาดควรกัน
ครบที่ซ้ายขวาทั้งสิบองค์	เป็นปิ่นอนงค์สาวสวรรค์
ในราชธานีกูเรปัน	ไพร่ฟ้าทั้งนั้นจะเปรมปรีดี
อันระเด่นสุหรานากง	จะดำรงสิงหัดสำหรับ
ให้สะการะหนึ่งหัดเทวี	เป็นประไหมสุหรีโสภา
เอาธิดากษัตริย์ยศยง	สี่องค์มาตั้งให้ครบห้า
ตามประเพณีวงศ์เทวา	จบทราบบาทาพระทรงธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1160)

การสมรสแบบมากเมียดังกล่าวดูสอดคล้องกับทฤษฎีทางสังคมวิทยาบางทฤษฎีที่อธิบายว่าการสมรสที่ชายมีภรรยามากกว่าหนึ่งคนเป็นเพราะผู้ชายมีแรงขับทางเพศและชอบความหลากหลายทางเพศมากกว่าหญิง ซึ่งทฤษฎีนี้อาจไม่ตรงกับแนวคิดของคนในสังคมบางสังคมที่เห็นว่า การมีภรรยามากเป็นเรื่องทางเศรษฐกิจ ยิ่งรวยมาก ก็ยิ่งมีภรรยามาก ทฤษฎีสมบัติก็ยิ่งมากขึ้น นักวิชาการบางท่านบอกว่าการมีภรรยามากเป็นเรื่องสัญลักษณ์ทางสังคมแสดงถึงความสำเร็จส่วนตัวของเขา ดังนั้นคำอธิบายที่น่าจะใกล้เคียงที่สุด คือ เรื่องทางสังคมและเศรษฐกิจ

จำนวนคู่สมรสของฝ่ายชายนั้นแตกต่างจากฝ่ายหญิงโดยสิ้นเชิงที่สังคมเห็นว่า ควรเป็นการสมรสแบบผัวเดียวเมียเดียว เหมือนความคิดของนางบุษบาเมื่อต้องพลัดพรากจากอิเหนา ดังคำประพันธ์

อย่าเอ่ยอย่าว่า	ข้าไม่ปรารถนามีผัวสอง
โกโคยไอยศูรย์ไม่ปูนปอง	จะเที่ยวท่องสัญจรอนไพร
ถึงมาตรไม่พบกับสามี	จะยินดีชายอื่นอย่างลงสย
สู่ตายไม่เสียตายชีวลัย	ว่าแล้วทรมาวัยก็โศกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 968 – 969)

จากคำประพันธ์ข้างต้นเป็นตอนที่นางบุษบาบวชเป็นแหรนาง ตอบปฏิเสธที่จะครองคู่กับปันหยี (อิเหนาปลอม) โดยให้เหตุผลที่กุลสตรีจะคิดและกระทำ คือ ไม่ยอมเป็นชของชายอื่นแม้จะไม่ทราบว่าจะมีโอกาสได้พบกับอิเหนาอีกหรือไม่ หรือเมื่อนางถูกปันหยีลักกิริชเพื่อจะพิสูจน์ความจริง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	แหรนางติลลอรสา
ครั้นฟื้นตื่นจากนิทรา	แลหาไม่เห็นกริชก็ผิดใจ
จึงว่าแก่พี่เลี้ยงทั้งสองศรี	เห็นคืออยู่แล้วฤๅไฉน
ให้ปันหยีมาลักเอากริชไป	นั่งได้ไม่ปลุกทั้งสองรา
พี่แกล้งเป็นใจด้วยปันหยี	เห็นคนอื่นดียิ่งกว่าข้า
ไหนถ้อยคำที่ร่ำพรณนา	ว่าแสนเสนหาอิเหนานัก
เป็นไฉนจึงจะยกน้องให้	แก่ชาวไพรต่ำช้าบรรดาศักดิ์

กระนั้นฤๅพี่เรียกว่ารัก
ผู้ตายชายอื่นมิให้ต้อง
ถึงมาตรแม้นชีวันจะบรรลัย

พึงจะประจักษ์ในน้ำใจ
อันจะมีผัวสองอย่าสงสัย
จะตายในความซื่อสัตยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 988 - 989)

การกระทำของปັນหยีสร้างความโศกเศร้าเป็นอย่างยิ่งให้กับนางบุษบาเพราะนางเกรงว่าปັນหยีจะรู้ความจริง ทำให้นางต้องมีมลทิน บุษบาจึงคิดฆ่าตัวตายเพื่อครองไว้ซึ่งความรัก ความซื่อสัตย์ ต่อพระสวามี

จำนวนคู่สมรสของฝ่ายหญิงนั้นสอดคล้องกับค่านิยมในปัจจุบันมีค่านิยมที่เห็นว่ประเภทการสมรสที่เหมาะสม คือ แบบผัวเดียวเมียเดียว แต่จำนวนคู่สมรสของฝ่ายชายในบทละครเรื่องอิเหนาก็คือเป็นภาพสะท้อนถึงสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ค่านิยมที่เปลี่ยนไปอาจเป็นผลจากสภาพเศรษฐกิจ ตลอดจนอิทธิพลจากวัฒนธรรมแบบตะวันตกที่มีส่วนทำให้ค่านิยมการสมรสแบบเดิมเปลี่ยนแปลงไป

ประเภทที่ 2 การจัดประเภทการสมรสโดยพิจารณาความเป็นใหญ่ หรือ อำนาจในการปกครองครอบครัว เมื่อพิจารณาสภาพครอบครัวในบทละครเรื่องอิเหนาแสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผู้มีอำนาจสูงสุด คือ บิดามีอำนาจในการปกครอง เช่นเดียวกับสภาพครอบครัวไทย ซึ่งเห็นได้จากการเลือกคู่ครอง หรือในการกำหนดพิธีการแต่งงานของบุตร บิดาจะเป็นผู้ตัดสินใจเพียงผู้เดียว เหมือนกับการตัดสินใจของกษัตริย์วงศ์ทเวาเกี่ยวกับการเลือกคู่ครองให้แก่พระโอรสพระธิดา เช่น เมื่อท้าวสิงหัดสาห์ทรงมีพระโอรสกับประไหมสุหรี และได้รับประทานกิริขจากพระอัยกา เช่นเดียวกับอิเหนา จารึกพระนามว่าสุหรานากง ครั้นท้าวกาหลังมีพระราชธิดากับประไหมสุหรี เช่นเดียวกัน ท้าวสิงหัดสาห์ จึงจัดการตุนาหงันให้พระโอรส ตามประเพณีที่ราชธิดาหมั้นหมายกันไว้ภายในพระญาติวงศ์เมืองเท่านั้น ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
มีโอรสแรกเริ่มเดิมที
เทเวศรีให้กิริขเป็นของขวัญ
จารึกนามใส่ในกิริขมา
ครั้นท้าวกาหลังมีบุตร

องค์ท้าวสิงหัดสาห์
กับประไหมสุหรีศรีโลภา
เหมือนกันกับอิเหนาเชษฐา
ชื่อระเด่นสุหรานากง
ด้วยประไหมสุหรินวลหง

ชื่อสกาหนึ่งหรัดโถมยง
จึงแต่งของไปตุนาหงัน
ตามจารีตวงศาสุราลัย

รูปทรงโสภายาใจ
บิดรค์ทรงธรรมก็อวยให้
ตุนาหงันกันได้แต่สี่เมือง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 25)

จากคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่าท้าวสิงหัดสำหรับมีสิทธิและอำนาจในการตัดสินใจพระทัยสู่ขอหรือตุนาหงันนางสกาหนึ่งหรัดให้แก่พระโอรสคือสุหรานากง โดยพิจารณาความเหมาะสมและราชประเพณี ส่วนท้าวกาหลงเองก็มีอำนาจและสิทธิในการตัดสินพระทัยเลือกคู่ครองให้ธิดา เช่นเดียวกับ เมื่อท้าวกูเรปันทรงทราบว่าพระอนุชามีพระธิดา พระองค์ก็มีอำนาจในการตัดสินพระทัยพระราชทานข้าวของเพื่อขอตุนาหงันบุษบาให้อิเหนา พระโอรส ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
แจ้งว่าองค์พระอนุชา
พระเร่งขึ้นชมโฉมนั้น
กับเครื่องบรรณการนอกนั้น

พระทรงภพกูเรปันนาถา
มีราชธิดาลาวัลย์
จึงให้จัดสิ่งของไปทำขวัญ
เป็นของตุนาหงันกัลยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 26)

การตัดสินพระทัยของท้าวกูเรปันดังข้อความข้างต้นก็เช่นเดียวกับการอำนาจการตัดสินพระทัยของพระอนุชา คือ ท้าวดาหามีเมื่อทราบข่าวว่า พระเชษฐา ท้าวกูเรปันมีพระราชธิดากับประไหมสุหรี คือ วิยะดา ท้าวดาหาก็พระราชทานของขวัญ และขอตุนาหงันนางไว้ให้สียะตรา ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป
แจ้งว่าพระเชษฐาธิบดี
จึงให้จัดของขวัญทันใด
ทั้งของตุนาหงันกัลยา
ตำมะหงงจงนำสารไป

ถึงท้าวดาหาเรื่องศรี
มีราชบุตรโสภ
ตามในสุริยวงศ์สัตถุแหง
ให้อะหนะสียะตราลูกรัก
กราบทูลถวายในยให้ประจักษ์

ว่าเรากับชนิษฐาสามีก็ดี

คิดถึงพระทองคำดีเป็นพันไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 110)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าอำนาจการตัดสินใจเรื่องการสมรสของบุตรและธิดานั้น บิดาจะเป็นผู้มีอำนาจการตัดสินใจ แม้จะมีการสอบถามความคิดเห็นของฝ่ายมารดา แต่ในที่สุด อำนาจการตัดสินใจสุดท้ายอยู่ที่บิดา ดังจะเห็นได้จากการแสดงออกของท้าวกูเรปันเมื่อท้าวดาหาลงทูตมาตูลานางวันวิยะดาให้แก่สียะตรานั้น ท้าวกูเรปันทรงปรึกษาประโหมสุหรี่ซึ่งก็จะเห็นชอบไปในแนวทางเดียวกัน การตัดสินใจสุดท้ายในเรื่องนี้ก็ยังเป็นของท้าวกูเรปัน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระปิ่นภพกูเรปันกรุงศรี
จึงผันพักตรามาพาที	กับประโหมสุหรี่นงเยาว์
อันระเด่นบุษบาตานั้น	ได้ไปตูลานางวันให้เหนา
บัดนี้วิยะดาลูกเรา	ฝ่ายเขามาขอให้สียะตรา
ถ้อยที่มีใจจำนง	มิให้เสียวงศ์อสุภยา
จะโอนอ่อนผ่อนตามอนุชา	กัลยาจะเห็นประการใด

เมื่อนั้น	องค์ประโหมสุหรี่ศรีใส
เคารพอภิวันท์แล้วทูลไป	ตามแต่ภูวนายจะโปรดปราน
มิใช่ว่าอื่นไกลหาไหนมา	สียะตราหนึ่งหรัก็เ็นหลาน
น้องมิได้แข็งขัดทัดทาน	ให้เคื่องบพมาลย์พระผ่านฟ้า

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 112)

อำนาจการตัดสินใจเกี่ยวกับคู่ครองและการสมรสของบุตรธิดานั้น นอกจากอำนาจการตัดสินใจในการสู่ขอซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว อำนาจในการตัดสินใจกำหนดวันอภิเษกก็เป็นอำนาจการตัดสินใจของบิดาโดยเฉพาะบิดาฝ่ายชายและเป็นผู้แจ้งให้แก่ฝ่ายหญิงรับทราบ

ซึ่งบิดาของฝ่ายหญิงก็จะเป็นผู้มีอำนาจการตัดสินใจเห็นชอบหรือเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน
ดังคำประพันธ์

อันองค์อิเหนาเยาวเรศ	รักดังดวงเนตรเบื่องชวา
อันอะหนะวียะดา	เพียงดวงนัยนาเบื่องซ้าย
พลางพินิจพิศพักตร์พระโอรส	เห็นกำสรดสร้อยเศร้าไม่เหือดหาย
เหตุที่ทุกขใจไม่สลาย	เพราะมุ่งหมายจินตะหราวาตี
จำจะให้ไปนัดอนุชา	กำหนดการวิวาห์ภิเษกศรี
เหมือนเอาเสี้ยนบงหนามเห็นงามดี	คิดแล้วจึงมีพระบัญชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 114)

เมื่อนั้น	ทำดาหาปรีดีเปรมเกษมศรี
จึงตรัสแก่ตะหมังเสนี	ว่าเรานี้ถวายเป็นมงคลไป
งดสักสามเดือนจึงยกมา	จะตกแต่งพาราเสียใหม่
ท่านจงไปทูลพระภูวไนย	ให้ทราบได้ละของบาท

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 115)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่า อำนาจการตัดสินใจกำหนดวันสมรสของอิเหนานั้นเป็น
การตัดสินใจพระทัยของท้าวฤๅณแต่เพียงผู้เดียว เมื่อทรงตัดสินใจพระทัยแล้วจึงแจ้งแก่พระบิดาของ
ฝ่ายหญิง คือ ท้าวดาหา ซึ่งอำนาจในการเห็นชอบก็เป็นของพระองค์ ในการที่จะตัดสินใจพระทัย
กำหนดวันอภิเษกสมรสของบุษบา การตัดสินใจของท้าวดาหานี้ก็มีจำเป็นต้องเห็นชอบไปตาม
ข้อเสนอฝ่ายชายทั้งหมด โดยทรงตัดสินใจพระทัยเห็นชอบให้มีการจัดพิธีแต่ขอให้เลื่อนไปอีก
สามเดือนเพื่อการตกแต่งพระนคร

เมื่อพิจารณาความเป็นใหญ่ในครอบครัวภายหลังการสมรสในบทละครเรื่องอิเหนา
ตามที่กล่าวมาแล้ว พบว่าผู้มีอำนาจสูงสุดในการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ในครอบครัว ก็คือ บิดา
ผลดังกล่าวนี้สะท้อนสภาพชีวิตของครอบครัวไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ชายได้รับการยอมรับจาก
สังคมในเรื่องของการมีอำนาจและมีอิทธิพลต่อบุคคลรอบข้างในทุก ๆ ด้าน

ส่วนอำนาจในการปกครองครองภายในครอบครัว โดยเฉพาะในครอบครัวใหญ่ที่สามีมีภรรยามากกว่า 1 คน เช่นเดียวกับสภาพครอบครัวในบทละครเรื่องอิเหนา ที่กษัตริย์สามารถมีมเหสีได้ถึง 5 ลำดับ คือ ประไพสุหรี มะเดหี มะโต ลิกู และ เหมะหลาหัง และมีพระสนมอื่น ๆ ได้อีกมากมาย การปกครองฝ่ายในนี้ จะพิจารณาตามฐานะที่ลดหลั่นกันไปและลำดับก่อนหลัง เหมือนกับประเพณีเมียหลวงเมียน้อยในสังคมไทยสมัยนั้น หญิงที่ตกเป็นเมียแรกจะได้ครองตำแหน่งมีเมียหลวง ดังเช่นเมื่อพระบิดาของนางมาหยารัศมีและนางสการะวาตีถวายนางทั้งสองให้นั้น แม้อิเหนาจะชื่นชมความงามของนางและปรารถนานางตามวิสัยชาย แต่เมื่อคำนึงถึงเรื่องฐานะเมียหลวงเมียน้อยแล้ว จึงไม่ยอมมีความสัมพันธ์กับนางเพราะเกรงว่านางจินตะหราจะไม่พอใจ ดังคำประพันธ์

คิดจะใคร่ภิรมย์สมลวาท
กลัวเกลือกจินตะหราวาตี

ด้วยสองราชธิดามารศรี
จะว่ามีชู้เมียเสียการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 172)

ลำดับฐานะของเมียหลวงเมียน้อยนี้ ก่อให้เกิดธรรมเนียมปฏิบัติซึ่งสอดคล้องกับค่านิยมความเคารพนับถือของสังคมไทยโดย ผู้มาทีหลังต้องไหว้ผู้มาก่อน ดังนั้น เมื่ออิเหนาเมื่ออิเหนาได้นางจินตะหราเป็นชายาคนแรกสนใจแล้ว และมีความสัมพันธ์กับนายมาหยารัศมีและนางสการะวาตีภายหลัง ฐานะของนางทั้งสองจึงมีฐานะเป็นชายารองหรือเมียน้อย ดังนั้นนาง ทั้งสองจึงต้องไปไหว้ นางจินตะหราตามธรรมเนียมปฏิบัติซึ่งอิเหนาก็เห็นสมควรและตรัสให้สั่งคามาระตาทานางทั้งสองไป การตัดสินใจดังกล่าวของอิเหนาทำให้นางทั้งสองเสียใจอย่างมาก เพราะศักดิ์ศรีเดิมของนางเสมอกับนางจินตะหราแต่ต้องเคารพเพราะฐานะนางจินตะหราเป็นเมียหลวง ดังคำประพันธ์

สั่งว่าเจ้าจงพาสองทรมวย
จะได้รู้จักกันไปวันหน้า

เข้าไปไหว้จินตะหราเวลานี้
พึงพาฝากตัวนางโฉมศรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 219)

ลำดับฐานะของภรรยาหรือฐานะเมียน้อยเมียหลวงนี้ สังคมในสมัยนั้นถือเรื่องใครมาก่อนมาหลังอย่างเคร่งครัดที่สุด ดังเช่นการที่ประโหมสุหรี่ดาหาตรัสประชดนางบุษบาที่มียอมยกมือให้นางจันทะหราทั้งที่นางนั้นมีอายุมากกว่าและมีฐานะเป็นชายาแรกของอิเหนาหรือมีฐานะเป็นเมียหลวง ดังคำประพันธ์

ดูคู่อะหนะบุษบา

จะวันทาเจ้าผัวก็หาไม่

ไม่รู้จักเมียหลวงหรือว่าไร

ตกจะให้มีความนินทา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1142)

นางบุษบามีฐานะชาติตระกูลเป็นวงศ์เทวาสูงกว่านางจันทะหรา แต่ในครอบครัวของอิเหนาแล้ว จันทะหราได้เสียกับอิเหนาเป็นคนแรก และเป็นชายาที่อิเหนาได้สวามิภักดิ์ด้วยตนเอง ฉะนั้นนางจันทะหราจึงมีฐานะเป็นเมียหลวงหรือเมียเอก แต่บุษบานั้นมาทีหลังนางจึงมีฐานะเป็นเมียน้อย ส่วนนางสการะวาทีมีฐานะรองลงไปกว่านางบุษบาเพราะนางมีลักษณะเป็นเมียชเลย และเมื่อมีการจัดพิธีอภิเษกสมรส นางจันทะหราจึงได้รับตำแหน่งเป็นประโหมสุหรี่ฝ่ายขวา ส่วนนางบุษบานั้นได้รับตำแหน่ง ประโหมสุหรี่ฝ่ายซ้ายไป

เมื่อพิจารณาครอบครัวในบทละครเรื่องอิเหนาโดยพิจารณาความเป็นใหญ่หรืออำนาจการตัดสินใจแล้วจะเห็นว่า การที่ต้องกำหนดลำดับฐานะของสมาชิกโดยเฉพาะฝ่ายหญิงในครอบครัวนั้นเป็นเพราะครอบครัวในบทละครเรื่องนี้เป็นครอบครัวใหญ่ มีจำนวนสมาชิกมากโดยเฉพาะฝ่ายหญิง อันเป็นผลจากธรรมเนียมการสมรสที่เปิดโอกาสให้ฝ่ายชายนั้นมีภรรยาได้มากกว่า 1 คน การจัดลำดับฐานะจึงเป็นเรื่องสำคัญในการปกครองครอบครัว ซึ่งลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับสภาพครอบครัวไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ชายนั้นสามารถมีภรรยาได้หลายคน และอำนาจสูงสุดในการปกครองเหล่าภรยานั้นจะตกเป็นของภรรยาหลวง

ประการที่ 3 การแบ่งการสมรสแบบนอกวงศ์วานหรือในวงศ์วาน การแบ่งประเภทนี้พิจารณาที่มาของคู่สมรสเป็นสำคัญ ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ การเลือกแต่งงานกันเฉพาะผู้ที่อยู่ในวงศ์ศัลยแดหว่าเช่นเดียวกัน เมื่อมเหสีประสูติพระโอรสหรือพระธิดาจะมีการสู่ขอคู่หมั้นหรือคู่ตุนาหงันที่ร่วมวงศ์เดียวกันและมีศักดิ์เสมอกันไว้ให้แล้ว ดังเช่นการกระทำของท้าวฤๅณที่

ขอตุนาหงันพระธิดาของท้าวกาหลงที่ประสูติแต่ลูก คือ นางบุษบารากาให้กับกระหัดตะปาดิ
โอรสของท้าวกูเรปันที่ประสูติแต่ลูกเช่นเดียวกัน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระทรงภพกูเรปันนาถา
แจ้งว่าองค์พระอนุชา	มีราชธิดาลาวัลย์
พระเร่งขึ้นชมโฉมนี้	จึงให้จัดสิ่งของไปทำขวัญ
กับเครื่องบรรณาการนอกนั้น	เป็นของตุนาหงันกัลยา
ขอระเด่นบุษบาโฉมยง	ให้องค์อิเหนาโอรสา
ตามจารีตโบราณสืบมา	หวังมิให้วงศ์อื่นปน
ครั้นเสียศักดิ์สุริยวงศ์เทเวศร์	ก็เกิดเหตุอันตรายหลายหน
ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์รอนรน	จลาจลต่างต่างทั้งธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 22)

เช่นเดียวกับการตัดสินใจพระทัยของท้าวกูเรปันในการเลือกคู่ครองแก่พระโอรสพระ
ธิดาอีก 2 พระองค์ คือ อิเหนาและวิยะดา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระทรงภพกูเรปันนาถา
แจ้งว่าองค์พระอนุชา	มีราชธิดาลาวัลย์
พระเร่งขึ้นชมโฉมนี้	จึงให้จัดสิ่งของไปทำขวัญ
กับเครื่องบรรณาการนอกนั้น	เป็นของตุนาหงันกัลยา
ขอระเด่นบุษบาโฉมยง	ให้องค์อิเหนาโอรสา
ตามจารีตโบราณสืบมา	หวังมิให้วงศ์อื่นปน
ครั้นเสียศักดิ์สุริยวงศ์เทเวศร์	ก็เกิดเหตุอันตรายหลายหน
ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์รอนรน	จลาจลต่างต่างทั้งธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 22)

บัดนี้พระอนุชาทั้งสาม	มีความโสมนัสเป็นหนักหนา
ให้เสียนำบรรณาการมา	ทำขวัญพระนัดดาयाใจ
แต่ศรีปัทมราคานั่น	ตุนาหงันพระบุตรศรีไส
ให้สียะตราโอรสยศไกร	ตามในสุริยวงศ์เทวา ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 94)

จากคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่าที่มาของคู่สมรสทั้งของอิเหนาและวियะดานั้นเป็น การเลือกคู่ในวงศ์วาน เช่นเดียวกับเกณฑ์การเลือกคู่สมรสของท้าวสิงหัดสำหรับที่ขอตุนาหงันพระ ธิดาของพระอนุชาท้าวภายหลัง คือ นางสกาหนึ่งหัดให้กับสุหรานางพระราชโอรส ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวสิงหัดสำหรับ
มีโอรสแรกเริ่มเดิมที	กับประไหมสุรศรีไสภา
เทเวศรีให้กริชเป็นของขวัญ	เหมือนกันกับอิเหนาเชษฐา
จารึกนามใส่ในกริชมา	ชื่อระเด่นสุหรานาง
ครั้นท้าวภายหลังมีบุตร	ด้วยประไหมสุหลิฉนวนระหง
ชื่อสกาหนึ่งหัดโฉมยง	รูปทรงโฉมयाาใจ
จึงแต่งของไปตุนาหงัน	บิดรงค์ทรงธรรมก็อวยให้
ตามจารีตวงศ์สกุล	ตุนาหงันกันได้แต่สี่เมือง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 22)

ประเภทของการสมรสดังกล่าวมาข้างต้น เป็นภาพสะท้อนของการเลือกคู่ของพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์มักเป็นการสมรสกับบุคคลในเขตหรือวงศ์ นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ได้บันทึกไว้ว่า องค์พระมหากษัตริย์ได้อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงในราชวงศ์จักรีผู้เป็นพระญาติวงศ์ที่ใกล้ชิด ดังปรากฏในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช(รัชกาลที่ 1) ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้สมเด็จพะเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จพะเจ้าฟ้านางเธอ (ในรัชกาลที่ 1) เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุตาภิเศกเป็นพระอัครชายา และทรงมีพระราช

โอรส 3 พระองค์ จากความสัมพันธ์ดังกล่าว แสดงว่า รัชกาลที่ 2 ทรงสถาปนาพระชนินิษฐา ผู้เป็นพระราชธิดาของพระมาตุจฉาเป็นพระมเหสี ซึ่งเป็นไปตามรูปแบบการสมรสในวงศ์วาน พระราชนิยมเช่นนี้ยังปรากฏอย่างต่อเนื่องจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระชนินิษฐาต่างพระมารดา แต่รวมพระราชบิดาเป็นพระมเหสีถึง 4 พระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์, สมเด็จพระนางเจ้าสุวัทนา, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี นอกจากนี้ยังปรากฏอีกพระองค์หนึ่งแต่ไม่ได้ทรงสถาปนาเป็นพระมเหสีเพราะทรงเสียดิ คือ พระองค์เจ้าทักษิณชานราธิราชบุตร

จนล่วงมาถึงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ผ่อนคลายพระราชประเพณีเช่นนี้ลง แต่กระนั้นพระชายาของพระองค์ก็ยังมีที่เป็นพระญาติห่าง ๆ อยู่ 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี และ พระนางเธอลักษมีลาวัณย์ เว้นแต่พระชายาองค์สุดท้าย คือ พระนางเจ้าสุวัทนา

ธรรมเนียมการเลือกคู่แบบในวงศ์ของเจ้านายนั้นนอกจากจะปรากฏชัดเจนในพระราชพงศาวดาร แล้ววรรณคดีบางเรื่องที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็มักจะแทรกความรู้สึกรักและหวงแหนราชสกุลไม่ยอมให้บุคคลในพระประยูรญาติวงศ์ไปสมรสกับคนต่างวงศ์หรือบุคคลที่ด้อยศักดิ์กว่าโดยมากมักจะเน้นที่การรักษาศักดิ์ศรีของฝ่ายหญิง อาจเป็นเพราะรัชกาลที่ 2 ทรงห่วงใยพระญาติฝ่ายหญิงว่าจะเสื่อมเสียพระเกียรติก็เป็นได้ เพราะฉะนั้นพระราชนิพนธ์ส่วนใหญ่จึงมุ่งสอนเจ้าหญิงเป็นสำคัญ เช่น บทละครเรื่องอิเหนา เน้นประเพณีเลือกคู่ในหมู่กษัตริย์วงศ์เทวดาด้วยกัน เพราะ "หวังมิให้วงศ์อื่นปน" นอกจากนั้นทรงเปรียบเทียบนางบุษบาซึ่งเป็นกษัตริย์วงศ์เทวดาว่าเป็น "หงส์" ต้องลงไปปะปนกับประตูลูกกา ซึ่งด้อยศักดิ์กว่าเหมือนดัง "กา" ดังคำประพันธ์

ด้วยอิเหนาเมามัวชั่วนัก	หาญหักไม่ฟังว่าขาน
รักแต่ต่ำช้าสาธารณ	ไม่รักวงศ์วานของตัว
แต่ก่อนบ่หอนจะขัดคำ	ที่นี่หน้าใจที่รักชั่ว
เสียตายนักศักดิ์เราจะหมองมัว	ดังหงส์ไปกลั้วตระกูลกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 209)

นอกจากการเปรียบเทียบว่าเป็น หงส์กับกาแล้ว กวียังใช้คำว่า อัญมณีกับลูกบิด แหวนเพชรที่มีตัวเรือนเป็นทองเหลือง หรือการเอาทองคำมาลูกระเบื้องเพื่อเปรียบเทียบความแตกต่างที่ไม่เหมาะสมกันของนางนุชากับจรรกา ดังคำประพันธ์

ครั้นเห็นจรรกาเข้ามาเฝ้า	บรรดาเหล่าชะแม่แซ่เสียง
บ้างดำหนิดว่าหน้าเพรียง	ดูดำดังเหนียงน่าขงนัก
ไม่มีทรวงทองคำเอยอ้วน	พิศไหนเลวล้วนอัปลักษณ์
ใส่ชฎาก็ไม่รับกับพักตร์	งามบาดตานักชี้คร้านดู
บ้างว่าเสียงเพราะเสนาะเหลือ	แหบเครือเบือฟังรำคาญหู
รูปร่างอย่างไรไชระตู	ไม่ควรเคียงคู่พระบุตร
กระนี้ฤฯชางมาตุนาหงัน	เห็นเกินหน้าไกลกันทั้งศักดิ์ศรี
<u>ดังเอาปัดขี้ร้ายราศี</u>	<u>ปนมณีจินตาค่าควรเมือง</u>
लगคนว่าระตูจะคู่ครอง	<u>ดังเพชรผูกเรื่องรองด้วยทองเหลือง</u>
<u>เหมือนทองคำธรรมชาติรุ่งเรือง</u>	<u>มารู้กับกระเบื้องไม่ควรกัน</u>

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 121)

ในที่สุดพระองค์ได้กำหนดให้อิเหนาซึ่งเป็นวงศ์เทวดาด้วยกันลักพานางนุชบาไปก่อน ถึงพิธีอภิเษกสมรสกับจรรกา ท่ามกลางความสมหวังยินดีของกษัตริย์ผู้ใหญ่ในวงศ์เทวดา ดังที่ ท้าวกูเรปันตรัสดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวกูเรปันได้ฟังสาร
พระจึงดำริตรัสการ	แล้วมีพจมานไปทันใด
ใครจะว่ากระไรก็ตามที	ตัวเจ้าดีอยู่อย่าหวั่นไหว
ถึงจะพาไปจริงก็เป็นไร	พอเห็นก็จะไม่ผิดนัก
ด้วยได้ตุนาหงันกันมา	ทั้งประยูรวงศาก็สมศักดิ์
ใจหนุ่มกลัดกลุ้มด้วยความรัก	สุดคิดถึงลักเอานางไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2528 51)

ใครจะว่าอะไรก็ตามที่	ตัวเจ้าคืออยู่อย่างไหน
ถึงจะพาไปจริงก็เป็นไร	พอเห็นก็จะไม่ผิดนัก
ด้วยได้ดูนาหงันกันมา	ทั้งประยูรวงศาภิรมย์ดี
ใจหนุ่มกลัดกลุ้มด้วยความรัก	สุดคิดจึงลักเอานางไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 52)

จากคำประพันธ์ข้างต้นจะเห็นได้ว่าถึงอย่างไรท้าวภูเรปันก็ทรงความเห็นว่าการที่บุษบาได้กับอิเหนานั้นมีความเหมาะสมทุกประการ คือ ทั้งยศศักดิ์ตระกูลทัดเทียมกัน ซึ่งจรรยาไม่สามารถเทียบได้เลย การเลือกแต่งงานในวงศ์เทวหรือวงศ์อสุญแดหว่าสะท้อนให้เห็นความภูมิใจในชาติกำเนิดของตน ความรักในวงศ์ญาติพี่น้องวงศ์ตระกูล แต่ในขณะเดียวกันในระหว่างวงศ์อสุญแดหว่าก็ยังมีการแบ่งฐานะชาติกำเนิดของคนอยู่ อาทิ ไอรสที่ประสูติแต่องค์ประโหมสุหรืจะดูนาหงันกับพระธิดาที่ประสูติแต่องค์ประโหมสุหรืเช่นกัน อาทิ อิเหนากับบุษบา , สียะดาภิวยาดา ส่วนไอรสที่ประสูติแต่แม่เหสีรองลงมา อาทิ ไอรสของที่ประสูติ แต่ลิกู ก็จะดูนาหงันกับพระธิดาที่ประสูติแต่ลิกู เช่นกัน คือ กระหัดตะปาดิ ไอรสของท้าวภูเรปันที่ประสูติแต่ลิกู กับ บุษบาราภา พระธิดาท้าวกาหลังที่ประสูติแต่ลิกูเช่นเดียวกัน

ในบทละครเรื่องอิเหนาการสมรสจะต้องเป็นไปในตระกูลที่เป็นวงศ์เทวด้วยกัน เมื่อมีการเตรียมการ หรือการสมรสนอกวงศ์ขึ้นก็จะเป็นที่พึงพอใจของสมาชิก ดังการที่จรรยาซึ่งเป็นระตูเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่งมาขอบุษบา ท้าวดาหาก็ยกให้ด้วยความแค้นใจอิเหนาที่บอกรักไม่ยอมแต่งงานกับบุษบา ไปหลงจินตะหราที่เมืองหยันหย่า ทำให้พี่น้องวงศ์เทวด้วยกันไม่พอพระทัยดังคำประพันธ์

จรรยาซึ่งจะมาร่วงวงศ์	ชั่วทั้งรูปทรงแลศักดิ์ศรี
ดังเอาปัดมาปนกันมณี	ไม่ควรที่จะให้ครองกัน
ทั้งสุริยวงศ์พงศ์เผ่าก็ต่ำกว่า	จะเปรียบข้างพาราเขตชั้นท์
กับเมืองขึ้นของเราก็เท่ากัน	แม้เป็นวงศ์เทวก็ตามที
ถึงสมบัติจะน้อยสักร้อยละ	ก็ควรที่จะให้นางโฉมศรี

นี่ดังเจ้าแกลังเอาบุตรี

ไม่ทุ่มทิ้งเสียที่คงคาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2528 207 – 208)

พระดำรัสของท้าวอุเรปันที่กล่าวถึงการที่ท้าวดาหายกนางบุษบาให้แก่จรรกาที่เป็นเพียงระตูเมืองเล็กเทียบได้กับบรรดาเมืองขึ้นของเหล่าวงศ์เทวัญเท่านั้น ไม่ว่าจรรกาจะนำทรัพย์สินเงินทองมากกว่านี้อีกสักร้อยเท่า ท้าวดาหายก็มีสมควรจะยกนางให้แก่จรรกา การตัดสินใจของท้าวดาหายเหมือนกับการนำพระธิดาไปทุ่มทิ้งเสีย ฏิกิริยาของพระอนุชา คือ ท้าวกาหลังก็เป็นไปในแนวทางเดียวกัน ยิ่งเมื่อท้าวกระหมั่งกุนนิงยกทัพมาหมายชิงนางและท้าวดาหายส่งพระราชสาส์นมาทูลให้ส่งกองทัพบาร่วมรบ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลังฟังแจ้งไม่กังขา
จึงมีพจนารถประภาษมา	พระเชษฐาทำผิดจะโทษใคร
เอาอะหนะไปยกให้ระตู	ศัตรูจึงประมาทหมิ่นได้
แล้วสั่งตามะหงเสนานใน	เร่งตรวจเตรียมทัพชัยอย่าช้าที่
ท่านเป็นแม่ทัพกับตะหมัง	ยกไปยังดาหากรุงศรี
สั่งเสร็จเสด็จจรรลี	เข้าปราสาทมณีนพรายพรรณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 291)

ฏิกิริยาของท้าวกาหลังที่ไม่พอพระทัยการตัดสินใจของพระทัยของท้าวดาหายที่ยกนางบุษบาให้กับจรรกาและโทษว่าการที่ท้าวกระหมั่งกุนนิงยกทัพมาประชิดเมืองดาหายก็เพราะหมดความเกรงพระทัยเพราะท้าวดาหายยอมยกนางให้ดูนาหงันกับจรรกา ทั้งนี้ก็ยิ่งชี้ให้เห็นว่าหากไม่ปฏิบัติตามธรรมเนียมดังกล่าวนี้จะเกิดผลร้ายต่าง ๆ ตามมา ดังคำประพันธ์

ครั้นเสียศักดิ์สุริยวงศ์เทเวศร์	ก็เกิดเหตุอันตรายหลายหน
ไพร่ฟ้าประชากรรื้อนรณ	จลาจลต่างต่างทั้งธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 26)

การสมรสในละครเรื่องอิเหนานี้เป็นการสะท้อนสภาพสังคมและชีวิตของชนชั้นสูงของไทยที่ถือสกุลฐานชาติเป็นสำคัญ ดังเห็นได้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ต้นรัชกาลจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการเลกสมรสกันในหมู่พี่น้อง การถือยศถือศักดิ์จึงเกิดมีชนสองระดับขึ้น คือ เจ้า กับ ไพร เจ้านายถ้าแต่งงานกับคนต่ำกว่าก็ดูจะเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติยศอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตามพระราชกฤษฎีกาเลือกคู่ในหมู่พระญาติวงศ์เช่นนี้มีได้ตราขึ้นเป็นกฎหมายหรือกฎมนเฑียรบาลให้ชัดเจน คงเป็นแต่พระราชประเพณีเท่านั้น จนกระทั่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ ศ 2453 – 2468) จึงได้ทรงออกกฎมนเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ มาตรา 11,หมวด 5 ว่าด้วยผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์ ข้อ (4) “มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว” กล่าวคือ นางที่มีสัญชาติเดิมเป็นชาวประเทศอื่น นอกจากชาวไทยโดยแท้” พระราชบัญญัตินี้เป็นการกำหนดขอบเขตให้เจ้านายฝ่ายชายเลือกหญิงไทยเป็นชายาโดยตรง ยิ่งกว่านั้นทรงเพิ่มเติมกฎมนเฑียรบาลในปี พ ศ 2461 ว่าด้วยการเลกสมรสของเจ้านายในพระราชวงศ์ตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป “เมื่อจะทำการเลกสมรสกับผู้ใด ให้นำความกราบบังคมทูลของพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อน เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วจึงจะกระทำพิธีนั้นได้ ผู้ใดฝ่าฝืนถือว่าได้ทำผิดฐานได้ละเมิดต่อองค์พระมหากษัตริย์” ทั้งยังได้ทรงอธิบายในการออกกฎมนเฑียรบาลนี้ว่า เพราะมีพระราชวงศ์บางองค์ทรงสมรสกับสตรีที่ไม่เหมาะสมกับพระเกียรติยศ จึงทรงตรากฎมนเฑียรบาลนี้ไว้หวังจะเป็นเครื่องบำรุงพระบรมราชตระกูลไว้ให้สูงศักดิ์

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ ศ 2468 – 2484) ทรงออกกฎมนเฑียรบาลว่าด้วยการสมรสพระราชวงศ์ แก้ไขเพิ่มเติม พ ศ 2575 มาตรา 4 คือ “เจ้าหญิงองค์ใด ถ้าจะทำการสมรสกับผู้อื่นซึ่งมิใช่เจ้าในพระราชวงศ์ อันเป็นการไม่ต้องด้วยพระราชประเพณีนิมดั่งนั้นไซ้รู้ ท่านว่าต้องกราบถวายบังคมลาออกจากฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์เสียก่อน” และถ้าองค์ใดฝ่าฝืน ก็ให้ถอดเสียออกจากฐานันดรศักดิ์”

จากกฎมนเฑียรบาลแก้ไขเพิ่มเติมฉบับสุดท้ายนี้ ทำให้ทราบว่าระบบการสมรสเดิมของเจ้านายเป็น “พระราชประเพณีนิม” และได้กลายมาเป็นพระราชบัญญัติ สำหรับพระราชวงศ์ในที่สุด

ประการที่ 4 การแบ่งประเภทการสมรสโดยพิจารณาการใช้เรือนหอหรือที่อยู่อาศัย

ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของคู่สมรส ในทางมานุษยวิทยาหมายถึง กฎที่กำหนดการเลือกที่อยู่หลังการสมรสของคู่สมรส เมื่อสมรสกันแล้วคู่สมรสเกือบทุกสังคมถูกคาดหวังว่าจะต้องอยู่

อาศัยร่วมกัน โดยที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายจะต้องย้ายออกจากสถานที่อยู่อาศัยเดิมของตน ในบทละครเรื่องอิเหนา สะท้อนสภาพชีวิตของชนชั้นสูง หรือเจ้านาย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวดาหามีอิศมาสัย
ได้ฟังดำริตรใด	แจ้งในกระแสพระบัญชา
จึงกราบประณตบทบงสุ์	ทูลองค์พระบรมเชษฐา
ซึ่งจะแต่งมงคลวิวาห์	พระโอรสนัดดลาลวาลัย
เป็นการใหญ่หลวงยิ่งนัก	จะปรากฏยศศักดิ์ทุกเขตชั้นทั้ง
แต่จะหั้นอิเหนากุเรปัน	มีอิสตรีนั้นล้วนโสภะ
ให้ระเด่นจินตะหราวาตี	เป็นประไหมสุหรีฝ่ายขวา
อันองค์จะหั้นบุษบา	เป็นอัศรชยาฝ่ายซ้าย
ระเด่นสการะวาตี	มะเดหวีฝ่ายขวา
นางมาหารัศมีเพริศพราย	มะเดหวีฝ่ายซ้ายคู่กัน
บุษบาวิไลศกัลยา	มะโตฝ่ายขวาเจ็ดชั้น
บุษบากันจะหนาลาวัญ	นั้นเป็นฝ่ายซ้ายเทวี
ระหนากะระติกาโฉมตรู	เป็นลิกุฝ่ายขวามารศรี
ฝ่ายซ้ายอรสณารี	ตามที่ลำดับกันมา
อันสุหรันกันจาสำหรับ	เป็นเหมาหลาหงฝ่ายขวา
เบื่องซ้ายนั้นให้กัลยา	นางหงยาหยาควรกัน
ครบที่ซ้ายขวาทั้งสิบองค์	เป็นปิ่นอนงค์สาวสวรรค์
ในราชธานีกูเรปัน	ไพร่ฟ้าทั้งนั้นจะเปรมปรีดิ์
อันระเด่นสุหรานากง	จะดำรงสิงหัดสำหรับ
ให้สะการะหนึ่งหัดเทวี	เป็นประไหมสุหรีโสภะ
เอาธิดากษัตริย์ยศยง	สิ่งองค์มาตั้งให้ครบห้า
ตามประเพณีวงศ์เทวา	จบทราบบาทาพระทรงธรรม์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวกาลหลังวังสวรรค์
ทั้งอนุชาสิงหัดสำหรับนั้น	บังคมคัลแล้วทูลไปทันใด
อันระเด่นสียะตราหนึ่งหัด	ผ่านสมบัติดาหากงใหญ่

อะนะวียะดาทรมว้ย	เป็นประไหมสุหรียุพาพาล
ตำแหน่งที่มะเดหวีนัน	ตะระหวันผู้ยอดสงสาร
จินตะหาราร์คมีเยาวมาลย์	เป็นมะโตนงคราญถัดมา
อันที่ลิกูโอมยง	นั้นองค์จินดาอรสา
ที่เหมาหลาหงีโสภา	รัตนาวาตีทรมว้ย
อันกะหัดตะปาตีชัยชาญ	ผ่านกรุงกาหลังเป็นใหญ่
บุษบารากาดวงใจ	เป็นประไหมสุหรีนงลักษณ์
ถัดนั้นจัดราชบุตรี	กษัตริย์ทั้งสี่มีศักดิ์
ตั้งเป็นมเหสีที่รัก	ครอบครองนักสนมনারี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1160 - 1161)

จากคำประพันธ์ข้างต้น พบว่า ส่วนใหญ่เมื่อสมรสแล้วฝ่ายหญิงจะย้ายมาอาศัยอยู่บ้านเรือนฝ่ายชาย ดังเช่น ภายหลังการอภิเษก อีเหณาพานางบุษบา กลับเมืองกูเรปัน สียะตราพา วียะดา กลับเมืองดาหา และสุหรานางพานางสการะหนึ่งหัดกลับเมืองสิงหัดสำหรับ ยกเว้นเพียงกะหัดตะปาตีเท่านั้นที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่กับฝ่ายหญิงคือ นางบุษบารากา ที่เมืองกาหลังเนื่อง จากท้าวกาหลังนั้นไม่มีพระราชโอรส ทั้งนี้การเลือกถิ่นฐานของคู่สมรสในเรื่องนี้ได้รับความเห็นชอบจากผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายว่าเหมาะสม สิ่งที่มีมักจะต้องพิจารณากันในการเลือกจัดงานฝ่ายใด มักขึ้นอยู่กับฐานะทางเศรษฐกิจสังคมของแต่ละฝ่าย ถ้าฝ่ายใดสูงกว่า รวยกว่า อีกฝ่ายก็ต้องย้ายตามไปอยู่ด้วย

2 1 1 การแสดงออกของชายหญิงก่อนการสมรส

ก่อนการเริ่มสร้างครอบครัวหรือการสมรสนั้น มีกระบวนการแห่งการเกี้ยวพาราสีกันรูปแบบต่าง ๆ สำหรับสังคมที่เปิดโอกาสให้ชายหญิงได้พบปะกันพอสมควรก่อนการแต่งงาน การแสดงออกของชายหญิงก่อนสมรสนั้นแตกต่างกันไปตามค่านิยมที่ต่างฝ่ายต่างยึดถือปฏิบัติพื้นฐานที่ปรากฏในวรรณคดีมีหลักฐานที่บ่งชี้การแสดงออกของชายหญิงก่อนการมีความสัมพันธ์ทางเพศโดยตรง สิ่งเหล่านี้สะท้อนค่านิยมทางสังคมได้หลากหลาย เช่น ฝ่ายชายนั้นมีความนิยมในความกล้า กล้าที่จะเป็นฝ่ายเริ่ม หรือกล่าวได้ว่า ผู้ชายต้องเป็นฝ่ายเสนอ ดังพฤติกรรมของอีเหณาและสียะตราเมื่อพบกับหญิงที่หมายปอง เช่นเดียวกับการแสดงออกของ

อิเหนาในระหว่างเดินทำทักษิณพระศพระอัยก็ด้วยกัน อิเหนาแกลังเดินชิดจินตะหรา เมื่อห่างจากประไหมสุหรีก็กีดพลูขัดไปถูกตัวนาง เมื่อจินตะหราเดินหนีไปอิเหนาก็รีบเดินตามไปแกลังกระทบไหล่ สูดกลิ่นหอมจากกายนาง จนเวียนครบ 3 รอบ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีศรีไส
เดินเคียงกัลยาคลาไคล	เห็นนางห่างไกลพระชนนี
จึงเอापลูรอยกัสดัดต้ององค์	โหมยงสะดุ้งเดินเมินหนี
พระรีบไปพลันทันเทวี	ภูมียิ้มแย้มพรายชายตา
เห็นนางเดินเมินเมียงเลียงหลบ	พระแกลังทำกระทบอังสา
นาสิกสูบรสสุคนธา	กัลยาเคืองค้อนงอนงาม
แต่เวียนวงทักษิณรอบพระศพ	จนครบถ้วนครบคำรบสาม
ให้อาลัยที่จะไกลนาราม	ด้วยความปฏิบัติพันธวิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 66 - 67)

จากคำประพันธ์ข้างต้น พบว่าการแสดงออกของอิเหนาที่มีต่อนางจินตะหราหญิงที่ตนมีใจนั้น อิเหนาเป็นฝ่ายเสนอเช่นเดียวกับตอนที่ไปเก็บพระธาตุของพระอัยกีนัน เมื่อนางจินตะหราเชื้อหาพระธาตุตรงที่ใด อิเหนาก็จะทรงหยิบตรงที่นั้นทำให้พระหัตถ์พระกรกระทบกันอย่างแยบคาย แล้วอิเหนาก็แกลังทรงกันแสงเพื่อไม่ให้พระเจ้าน้ำทั้งสองทรงจับได้ว่ากำลังเกี่ยวพาราสีจินตะหราอยู่ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นจินตะหรามารศรี
เชื้อหาพระธาตุอัยกี	เทวีพลางทรงโคกาลัย
เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีศรีไส
เห็นนางหยิบลงที่แห่งใด	ภูวไนยหยิบลงที่ตรงนั้น
พระกรกระทบกรนางเทวี	ทำที่แยบคายคมสัน

แล้วสร้างโคกจาบัลย์

มิให้สองประหมันกินใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 69 - 70)

หลังพิธีถวายพระเพลิงพระศพ รัชทายาทประมุขแห่งราชวงศ์จักรี จันทราและอริยาเสด็จไปทรงสนทนากับพระโอรสองค์โตตามราชประเพณี อริยาซึ่งครั้งใดก็จันทราทรงว่าห่างจากท้าวหมันหย้าไปแอบในกอบัวลอบทอดพระเนตรดูนางจันทราซึ่งกำลังทรงสนทนากับเหล่านางกำนัลจันทราทรงว่าน้ำเกิบดอกบัวแข่งกับบาหยันจนกระทั่งเข้ามาใกล้อริยา เมื่ออริยาเห็นนางเข้ามาใกล้ก็ยื่นพระกรไปถูกต้องตัวนาง จันทราสะบัดหนี พระองค์ก็แก้มองดูนางให้ถูกพระองค์ เมื่อบาหยันหันมาเห็นก็แก้มองดูนางเป็นขี้สอพระองค์ แล้วเกิบดอกบัวมาประทานบาหยัน แต่สบพระเนตรกับจันทราทำให้นางขวยเขิน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

ระเด่นมนตรีเกษมศรี

สงพลางทางดูยาวมาลย์

ฤดีดาลเดือดดินในวิญญา

พระแสงสร้างเสด้วยเล่ห์กล

ว่ายไปให้พ้นท้าวหมันหย้า

เข้าแฝงกอโกสุมประทุมมา

ลอบดูพระธิดาในวารี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 72)

เมื่อนั้น

พระโสมยวงคือสัจญแดหวา

แฝงใบบุษบงในคงคา

เห็นกัลยาเข้ามาใกล้ก็ได้ที่

จึงยื่นกรซ้อนสอดไปสัมผัส

นางสะบั้งสะบัดเบี่ยงหนี

พระแสงสร้างเสด้วยเล่ห์กล

ให้ชลธีถูกองค์นงคราญ

ครั้นบาหยันผันหน้ามาตรง

ก็ทำเป็นสอสังสนทนาน

แล้วเกิบโกสุมประทุมมาลย์

มาประทานบาหยันกัลยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 72 - 73)

การแสดงออกของอิเหนาต่อนางจินตะหราตามที่กล่าวมาข้างต้นก็เช่นเดียวกับอิเหนาแสดงออกเมื่อทอดพระเนตรบุษบาครั้งแรก ก็ตกตะลึงในความงามของบุษบาจึงนางไม่วางพระเนตรบังเกิดความรักจนไร้สติลืมพระองค์ไปชั่วขณะ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเรื่องศรี
เหลียวไปปรับไห้เทวี	ภูมิ์ดูนางไม่วางตา
งามจริงยิ่งเทพนิมิต	ให้คิดเสียดายเป็นหนักหนา
เสโทไหลหลังทั้งกายา	สะบัดปลายเกศาเนื่องไป
กรกอดอนุชาที่ตกลง	จะรู้สึกพระองค์ก็หาไม่
แต่เวียนจูบสียะตราयाใจ	ล้าคัญพระทัยว่าเทวี
ความรักกรุมจิตพิศวง	จนลืมองค์ลืมนางโฉมศรี
ไม่เป็นอารมณ์สมประดี	ภูมิ์หลงขับขึ้นจับปล้น
เจ้าเอยเจ้าดวงยิหवा	ตั้งหยาดฟ้ามาแต่กระยาหยัน
ได้เห็นโฉมนางเสียดายครัน	จุกใจไม่ทันคิดเอย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 384 - 385)

จากการแสดงออกของอิเหนาทั้ง 2 ครั้งก็สอดคล้องกับการแสดงออกของอิเหนาเมื่อทอดพระเนตรเห็นสการะหนึ่งหรัตก็มีจิตปฏิพัทธ์เสนหาจนลืมเกรงท้าวภายหลัง เอาแต่จ้องนางไม่วางพระเนตร ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ปันหยีเพราเฟริศเจ็ดจัน
เห็นสการะหนึ่งหรัตแจ่มจันทร์	ผิวพรรณผุดผ่องดังทองทา
ให้แสนปฏิพัทธ์ประหวัดจิต	ลืมนึกเกรงศรีปัดทรา
ตะลึงแลดูนางไม่วางตา	เสนหาอาวรณรื้อนใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 792 - 793)

เมื่อสการะหนึ่งหรีด บุษบารากา และอุณากรรณไปชมสวนด้วยกัน ปันหยี (อิเหนา) พอเห็นนางเข้ามาใกล้ ก็แก้งกัตพลูแล้วขว้างไปถูกองค์ เมื่อพระธิดาเลื้อบมาเห็นปันหยีทรง แย้มยิ้มและพนักเรียกพระชนิษฐาให้เข้ามาใกล้ อ้าพระกรเหมือนจะทรงกอดรับขวัญ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระโสมยงองค์มิสาร์ปันหยี
พิศโฉมพระราชบุตรี	สมประดีเดือดดินแดดาล
ทั้งฟังสุรเสียงขับครวญ	โหยหวนเชือนจำคำหวาน
ล่ำล่ำจะใคร่ตอบพจมาน	แล้วภูบาลหยุดยั้งใจ
ให้กระสันรัญจวนป่วนจิต	สุดคิดที่จะหักรักได้
จึงเอาพลูรอยกัตขัดไป	อรไทเลื้อบแลแปรมา
พระแย้มยิ้มพริ้มพรายเพราพักตร์	พลางพักเรียกองค์ชนิษฐา
งำหัตถ์เหมือนจะรับกัลยา	เอารสนาสาเป็นกลใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 800 - 801)

การแสดงออกของปันหยี (อิเหนา) ยิ่งเด่นชัดขึ้น เมื่อ ปันหยีทอดพระเนตรเห็น อุณากรรณ วियะดา และสการะหนึ่งหรีดในอุทยาน เมื่อพระองค์เสด็จกลับวังก็ทรงเขียนสาส์นรักไปถึงพระธิดาอย่างอ่อนหวานและให้มหาดเล็กนำไปให้ยาหยันนำขึ้นถวายพระธิดาเมื่อสบโอกาส การแสดงออกของอิเหนานี้แสดงให้เห็นความหลงใหลที่มีต่อสการะหนึ่งหรีดยิ่งนัก ดังคำประพันธ์

ครันถึงลงจากม้าที่นั่ง	ไปยังตำหนักน้อยในสวน
จึงร่างสารใส่กระดานชนวน	เป็นคำคร่ำครวญถึงเทวี
เสร็จแล้วจำลองทรงลงกระดาศ	จึงสั่งพี่เลี้ยงราชเป็นถ้วนถื
เอาไปให้ยาหยันในวันนี้	จงดื้ออย่าให้ใครสงกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 803)

การแสดงออกของอิเหนาตามที่กล่าวข้างต้นเป็นการกระทำตามค่านิยมของสังคมส่วนใหญ่ซึ่งฝ่ายชายควรเป็นฝ่ายเริ่มก่อน เช่นเดียวกับการแสดงออกของย่าหรีน (สียะตรา) เมื่อพบกับ เกนหลง (วียะดา) ก็เช่นเดียวกัน เมื่อรู้ว่าเป็นพระชนิษฐาของปันหยี (อิเหนา) ก็ดีพระทัยเลยไปพาลงฆ่าเรื่องชายพระเนตรดูนางไปพาลง พอปันหยีหันไปทอดพระเนตรการฟ้อนรำ ย่าหรีนทรงชยับเข้ามาใกล้นาง เมื่อนางไม่เหลียวมา ย่าหรีนก็ลอบจับพระหัตถ์ เกนหลงตกพระทัยสะบัดจนพระอัมรค์หลุด พอปันหยีหันกลับมาดู ย่าหรีนก็ทำเป็นหยิบแหวนส่งให้ เกนหลงดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ย่าหรีนเร่งแสนเสนาหา
ดูนางพาลงฆ่าเลื่องนัยนา	ระวางเนตรเชษฐาเทวี
เป็นปันหยีเมินไปดูฟ้อนรำ	พระล่ำล่ำจะใคร่โลมนางโฉมศรี
แกล้งชยับกลับกลายเป็นหลายที	เห็นเทวีไม่เหลือบเหลียวมา
จึงค่อยลอบเลี่ยมลองต้องพระหัตถ์	นางสะบัดแหวนหลุดลงตรงหน้า
พระแยมยิ้มพริ้มพรายชายตา	กลยากลุ่มกลัดขัดใจ
ครั้นปันหยีเหลือบแลมาตรง	จึงหยิบอัมรค์นั้นส่งให้
ทำเป็นกล่าวแกล้งแสรังใส่ไคล้	ว่าแหวนของทราวม้วยตกลง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 889)

ย่าหรีน(สียะตรา)หลงรักเกนหลง(วียะดา) จนกลัดกลุ้มพระทัยว่าทำอย่างไรดีจึงจะได้นางมาเป็นคู่ครอง พระองค์คิดใคร่เสด็จไปหานาง แต่เกรงปันหยีจะสงสัย จึงเขียนผ้าคลุมที่นอนเป็นรูปอุณรุทสมนางอุษา ทรงเขียนลายเบญจรงค์ลงน้ำยา แล้วบรรจุเขียนเส้นทอง รูปนางอุษานั้นไม่ผิดเพี้ยนไปจากเกนหลง ส่วนพระอุณรุทเหมือนพระองค์ เมื่อทรงเสร็จแล้ว ย่าหรีนเสด็จไปพบปันหยีที่วังปันจะร่ากันติกาหลังกราบทูลว่านำผ้าที่ทรงวาดเองมาฝากพระชนิษฐา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ย่าหรีนได้ฟังก็หม่นไหม้
ยังมีความเสนาหาอาลัย	ถวิลถึงอรไทเทวี
พระคิดจะใคร่ไปหา	ให้พบพักตรานางโฉมศรี

ครั้นจะไปตรงตรงก็ไม่ดี
 พระจึงคิดเขียนผ้าคลุมผม
 แต้มลายเบญจรงค์ลงน้ำยา
 อันรูปทรงองค์นางอุษา
 ส่วนรูปอุณรุทที่เขียนลง
 ครั้นเสร็จเสด็จย่าง
 ให้พี่เลี้ยงถือฟ้าตามไป

บันหีจะพะวงสงกา
 เรื่องอุณรุทสมนางอุษา
 รจนาเส้นสุวรรณบรรจง
 ไม่ผิดเพี้ยนพักตราเกษหลง
 เหมือนรูปพระองค์ดังวาดไว้
 จะแต่งองค์ทรงเครื่องก็หาไม่
 พระทรงอาชาไนยจรลี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 890 - 891)

นอกจากจะริเริ่มการติดต่อก่อนแล้ว เมื่อถึงขั้นได้เสียหรือมีความสัมพันธ์กัน ก็ปรากฏว่าฝ่ายชายจะเริ่มแสดงออกก่อนเช่นกัน คือ เมื่ออิเหนาได้เสียกับจินตะหรา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
 ยิ้มพลางชายเนตรดูกลียา
 เชิญเจ้าขึ้นมานบนแท่นนี้
 แยกมาหาน้องถึงห้องใน
 เสียแรงพี่จงจิตพิศวาส
 ถึงชีวันบรรลย์ไม่เสียดาย
 ว่าแล้วลดองค์ลงนั่งใกล้
 ถอยหนีพี่ไยนะนางเยาว์
 จงผินมาพาพี่ด้วยพี่บ้าง
 พระกุมกรกัลยาคลาไคล
 นั่งแอบแนบนางพลางตรัส
 ความรักอุตสาห์มาหาน้อง

พระสุริยวงศ์เทวัญบรรชา
 พลามิวาจาตรัสไป
 เป็นเพื่อนที่พูดจากปราศรัย
 น้อยถาningได้ไม่หักทาย
 เป็นนิจไม่ขาดที่มอดหมาย
 สู้ตายจะอยู่เป็นคู่เกล้า
 ลูบไล่เลียมโสมโฉมเฉลา
 พระเพลาทับเพลานางไว้
 จะสะเทินเหินห่างไปข้างไหน
 ขึ้นไปบนที่แท่นทอง
 เจ้าเคื่องขัดพี่ไยมิให้ต้อง
 นวลละอองจงได้ปราณี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 192)

การแสดงออกของอิเหนาที่มีต่อจินตะหาดังกล่าว เช่นเดียวกับการแสดงออกอิเหนาที่เป็นฝ่ายเริ่มความสัมพันธ์ได้เสียกับบุษบา ดังคำประพันธ์

ถึงชีวิตจะเจียนจากร่าง	จะอิงแอบแนบนางให้ได้
ว่าพลางโอบอุ้มอรไท	ขึ้นไว้เหนือตักสะพักชม
เอนองค์ลงแอบแนบน้อง	เชยปรางพลางประคองสองสม
คลึงเกล้าเข้ายวนล้ารวลรมย์	เกลียวกลมสมสวาทไม่คลาดคลาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 563 - 564)

ในทางกลับกันการแสดงออกของฝ่ายหญิงจะต้องรักษาค่านิยม ความสงบเสงี่ยม เจียมใจ จะแสดงกิริยาอาการออกมาให้ผู้อื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝ่ายชายรู้ความในใจก่อนไม่ได้ ดังนั้นหากฝ่ายชายพยายามลอบเข้าหา ก็มักมีปฏิกิริยาตอบโต้ฝ่ายชายด้วยการหยิบบ้วน เช่น เมื่ออิเหนาเข้าหาจินตะหา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นจินตะหรามารศรี
ผูกคิ้วหน้าไม่พาทิ	ผินผ่นหันหนีพียา
หยิกข่วนผลักไสมิให้ต้อง	สะบั้งสะบัดป้องหัตถา
ชายเนตรค้อนลบหลบนัยนา	กัลยาชวยเงินสะเทินใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 192 - 193)

การแสดงออกของนางจินตะหาที่เช่นเดียวกับการแสดงออกของบุษบา เมื่ออิเหนาเข้าหานาง ดังคำประพันธ์

น้อยเอยน้อยใจ	ช่างชมเหงกระไรเป็นหนักหนา
ก่นแต่คว่ำไขว้ไปมา	จะว่าโดยดีก็มีฟัง
นางสะบั้งสะบัดเบี่ยงหนี	หยิกตีผลักแผลงผ่นหลัง

อะไรหยาบเข้าเป็นหน้าซัง

เหมือนจะกลุ้มคลุ้มคลั่งวิญญา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 561)

แต่การแสดงออกภายหลังการได้เสียกันแล้ว ยิ่งถ้าเป็นการลักลอบได้เสียกันก่อนการแต่งงานด้วยแล้ว ฝ่ายหญิงจะกลับมาปรนนิบัติ เอาอกเอาใจฝ่ายชาย เช่นเดียวกับการแสดงออกของจินตะหรา และ บุชบา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นจินตะหรามารศรี
ร่วมภิรมย์สมสวาทเปรมปรีดี	ด้วยระเด่นมนตรีพี่ยา
หมอบเมียงเคียงองค์พระทรงเดช	ข้าเลื่องเนตรรับเนตรพระเชษฐา
ชลิกรงอนงามกิริยา	จ่านรรจาแยมั้มพริ้มเพรา
พระจุมพิตชิดเชยปรางทอง	พลางประคองเล่าโลมโฉมเฉลา
กัลยาณิกิติที่พระเพลา	หยอกเย้าแยมั้มสรวลชวนสำราญ
เพลิตเพลินจำเริญใจไหลหลง	ต่างจ่านงจงรักสมัครสมาน
อิงแอบแนบข้างพลางอยู่งาน	เยาวมาลย์บำเรอทุกเวลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 204)

เมื่อนั้น	บุชบาเยาวยอดพิศมัย
ร่วมรมย์สมสุขด้วยภูวไนย	นางมิได้นิราศคลาดคลา
แต่เฝ้าเกล้าแนบแอบองค์	พระสุริยวงศ์ทรงเดชเชษฐา
แยมั้มพรายชายข้าเรื่องหางตา	ชลิกรป้อนสลาโอชาชวน
ต่างเยื่อนมธุรสพจนารถ	ตรัสประภาษปรีดีเปรมเกษมสรวล
บังคมทูลความงามกระบวน	แสนสำรวลรื่นเริงบันเทิงใจ
พระโอษฐ์จุมพิตภิรมย์รัก	นางพลิกผลักกันกรแล้วค้อนให้
สองสมานสำราญหยุดยัย	ที่ในถ้ำทองรูจี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 564)

การแสดงออกของชายหญิงก่อนการสมรสที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาดังกล่าวมาแล้ว เป็นการสะท้อนภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่ฝ่ายชายจะเป็นฝ่ายเริ่มต้นก่อนเสมอ ตั้งแต่เริ่มต้นติดต่อกันหรือเมื่อถึงขั้นได้เสียกันฝ่ายชายก็จะเริ่มต้นก่อนเสมอ ฝ่ายหญิงนั้นจะปกปิดความรู้สึกของตนเองมิให้ฝ่ายชายรู้ว่าตนมีใจให้กับฝ่ายนั้น ซึ่งการแสดงออกเช่นนี้สอดคล้องกับค่านิยมรักนวลสงวนตัวของสังคมไทย

2.1.2 การเลือกคู่สมรส

ก่อนที่ชายหญิงจะมีการสมรส หรืออยู่กินกันฉันสามีภรรยา นั้น ต่างฝ่ายต่างผ่านการเลือกของอีกฝ่ายมาแล้ว เพราะวัตถุประสงค์สำคัญของการสมรส คือ ความสุขและความสำเร็จทั้งทางกายและใจของคู่สมรส การเลือกคู่สมรสจึงเป็นหนทางในการแสวงหาบุคคลที่ดีเหมาะสม พึงปรารถนามาเป็นคู่ครอง หลักในการเลือกคู่ครอง แบ่งได้ 2 ลักษณะ คือ

2.1.2.1 การเลือกคู่ครองด้วยตนเอง

การเลือกคู่ครองของอิเหนา เมื่ออิเหนาเสด็จไปร่วมงานพระศพพระอัยยิก ฌ เมืองหมันหย้า อิเหนาพบนางจินตะหราว่าดี เกิดความรักกัน อิเหนาพยายามหาทางเพื่อให้ครองคู่กับนางโดยมิได้ใส่ใจกับความรู้สึกของท้าวฤเบรป็นและพระมารดาว่าการกระทำของตนจะทำให้เสื่อมเสียเกียรติวงศ์ตระกูล และความบาดหมางต่อพระญาติวงศ์ เพราะอิเหนาพิจารณาแล้วว่า จินตะหราเป็นหญิงที่เหมาะสมกับตนถูกพระทัย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระโสมยงทรงโคกเศร้านมอ
ยิ่งคิดพิศมัยใจปอง	พระนิงนีกตริกตรองไปมา
อันระเด่นนุษาตุนาหงัน	ตามวงศ์อัสญแดหวา
แต่มิได้มีใจเจตนา	เหมือนระเด่นจินตะหรายุพาพาล
ชะรอยวาสนาได้สร้างไว้	เผอิญให้จงรักสมครสมาน
จะว่าไปก็ในวงศ์วาน	เยาวมาลย์ก็มีไซหาไหนมา
มาตรแม่สองกษัตริย์จะขัดเคือง	มิให้กูอยู่เมืองหมันหย้า
ก็จะพาดวงใจโคลคลา	ไปมะงุมมะงาหราสำราญ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 82 - 83)

เมื่อถูกท้าวฤๅณเรียกตัวกลับ อิเหนาก็หาอุบายออกเดินเที่ยว
ป่าเพื่อต้องการเดินทางไปห่มนหยาเพราะความรัก ความคิดถึงที่ต่อนางจินตะหรา โดยมีได้เกรง
พระราชอาญาของพระราชบิดา เมื่อถึงห่มนหยาแล้วอิเหนายังพยายามหาวิธีที่จะได้นางมาเป็น
คู่ครองจนเป็นผลสำเร็จ ความว่า

จึงให้ขอของถวายเข้าไปตั้ง
แล้วกราบทูลความตามกิจจา
ให้เข้ารับของค่านับทั้งหลาย
ควรมิควรพระองค์จงปราณี

ตรงหน้าที่นั่งท้าวห่มนหยา
พระนัดดาจงรักด้วยภักดี
มาถวายเบื่องบาบทศรี
ชีวีอยู่ใต้บทมลาย

เมื่อนั้น
ยืมพลางทางตรัสทัดทาน
แม้พระบิดุรงค์ทรงทราบเหตุ
จงคืนของค่านับนี้กลับไป

ท้าวห่มนหยาฟังแจ้งแถลงสาร
พระนัดดาว่าขานแต่โดยใจ
ทรงเดชจะดำริติโทษได้
เราไม่รับไว้ละเสนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 188)

ครั้นถึงพระโรงคลังทันใด
เห็นสำราญพระทัยได้ที่
ทูลแถลงแจ้งรหัสพระนัดดา
เพราะว่าหวังตั้งพระทัยผูกพัน
ถึงภูบาลไม่ประทานพระบุตร
ขอพระองค์ทรงดำริตริตรง

ก็เข้าไปพร้อมพรั่งกันทั้งสี่
เสนีเคารพอกวิวันท์
ดูที่กริยานั้นโศกศัลย์
หมายมั่นไม่สมอารมณ์ปอง
ด้วยเกรงศรีปัตตราทั้งสอง
รับของที่ถวายพอคลายใจ

เมื่อนั้น
นัดดาเล่าตัวเปล่าอยู่เมื่อไร
สององค์ทรงทราบเนื้อความเข้า
แม้มิกลัวดิฉินนินทา
ทั้งนี้ก็ตามแต่น้ำจิต

ท้าวห่มนหยาตรัสแจ้งแถลงไข
ตุนาหงันกับไว้กับบุษบา
จะโทษเราผู้ใหญ่กว่าคบหา
จะห้ามหวงจินตะหราไว้ไย
พระนัดดาจะคิดแก้ไข

จะมาพูดกับเราไม่เข้าใจ

แล้วอย่าให้ความผิดมาถึงกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 189)

ทราชมเอยทราชมสงวน
พี่ว่ากล่าวโดยจริงทุกสิ่งอัน
ซึ่งรุกรานหาญหักเข้าหา
ถึงบิดุเรศมารดาของนารี
พี่ก็ได้วอนว่าตุนาหงัน
จะเกรงผิดติดพันด้วยอันใด
วาสนาสองราเราเคยคู่
จะสงวนชวนขึ้นทุกคืนวัน

ไม่ควรจะซึ่งเครียดเดียวดจันท์
อย่าหมองหมายอย่างนั้นนะเทวี
ก็เพราะแสนเสนหามารศรี
ก็ยอมทราบคดียอยู่เต็มใจ
สองประหมั่นอนุญาตยอมให้
ไซ้ลอบลักรักใคร่เป็นใจกัน
โฉมตรูอย่ารังเกียจเดียวดจันท์
มิให้ขวัญเนตรน้องข้องเคืองใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 194)

การเลือกคู่ครองของอิเหนาเมื่อเสด็จเมืองดาหาและพบกับนาง
บุษบาเป็นครั้งแรก ก็เกิดความรักในตัวนางทันใด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
เหลียวไปรับไหวเทวี
งามจริงงามยิ่งเทพนิมิต
เสโทไหลหลังทั้งกายา
กรกอดนอนอุชาก็ตกลง
แต่เวียนจูบสียะตราयाใจ
ความรักกลมจิตพิศวง
ไม่เป็นอารมณ์สมประดี

ระเด่นมนตรีเรืองศรี
ภูมิดูนางไม่วางตา
ให้คิดเสียดายเป็นหนักหนา
สะบัดปลายเกศาเนื่องไป
จะรู้สึกพระองค์ก็หาไม่
สำคัญพระทัยว่าเทวี
จนลืมองค์ลืมาายนางโฉมศรี
ภูมิลงขับขันจับพลัน

เจ้าเอยเจ้าดวงยิหवा
ได้เห็นโฉมฉายเสียดายครัน

ดั่งหยาดฟ้ามาแต่กระยาหัง
จุกใจไม่ทันคิดเอย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 384 - 385)

ความประทับใจที่อิเหนามีต่อบุษบาตั้งแต่แรกพบดังคำประพันธ์ข้างต้น ทำให้อิเหนารู้สึกเสียตายที่ตนเองตัดสินใจผิดพลาดในการยกเลิกการหมั้นกับนางบุษบา คิดว่าจินตะหรานั้นงามกว่า เมื่อพบนางบุษบาและจรกรแล้ว อิเหนารู้สึกเศร้าโศกเสียใจและเสียตายบุษบาอย่างมาก ดังคำประพันธ์

ทอดองค์ลงกับที่บรรจกรณ	จะเปลื้องเครื่องอาภรณ์ก็หาไม่
ให้ระทวยระทอสลดใจ	แต่ตริตริกนิกโนไปมา
ไฉ่ว่าโฉมเจลาเยาวลักษณ์	เสียตายศึกดีอัสญแดหว่า
จะระคนปนศักดิ์จรกา	อนิจจาพี่จะทำประการใด
จะคิดโฉนดินะอกเอ๋ย	จะได้เซยชมชิตพิศมัย
พระเร่งร้อนร้อนร่นทะยานใจ	ดังเพลิงกาลผลาญไหม้ทั้งกายา
ถูกใจได้คิดสิการแล้ว	ดังดวงแก้วตดต้องแผ่นผา
ร้าวระย้าข้าจิตเจ็บอุรา	ประหนึ่งว่าจะวายชีวี
แน่นอนถอนฤทัยไหลหลง	ถึงองค์บุษบาอย่าหยา
ลืมนามสุดานารี	ภูมิสร้อยเศร้าโศกาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 388 - 389)

ด้วยความรักที่อิเหนามีต่อนางบุษบา อิเหนาจึงคิดลักพานาง โดยไม่ได้คำนึงว่าจะสร้างความเดือดร้อนให้ผู้อื่น โดยเฉพาะจรกา เพราะอิเหนานั้นปลอมตัวเป็นจรกา เข้ามาลักพาตัวนาง และนางบุษบาเองก็ต้องเสื่อมเสียชื่อเสียง

การเลือกคู่ด้วยตนเองของอิเหนาเป็นไปในแนวทางเดียวกับการเลือกคู่ครองของสียะตราเมื่อสียะตราปลอมตัวเป็นโจรป่าโดยใช้ชื่อว่า “ย่าหรัน” สียะตราเลือกคู่ครองตนเอง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ย่าหรันเร่งแสนเสนาหา
ดูนางพลางชำเลืองนัยนา	ระวังเนตรเชษฐาเทวี
เห็นปันหยีเมินไปดูฟ่อนรำ	พระล้าล้าจำใครโลมนางโฉมศรี
แกลังขยับกลับกายเป็นหลายที	เห็นเทวีไม่เหลือบเหลียวมา
จึงค่อยลอบเลียมลองต้องหัตถ์	นางสะบัดแหวนหลุดลงตรงหน้า

พระแยมี่ยมพริ้มพรายชายตา	กัลยาณลัดกลุ้มขัดใจ
ครั้นป็นหยีเหลือบแลมาตรง	จึงหยิบธำรงค์นั้นส่งให้
ทำเป็นกล่าวแก้งแสงรั้งใส่ไคล้	ว่าแหวนของทราวม้วยตกลง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 889)

สียะตราไม่ทราบว่านางเกนหลงคือนางวียะดาคุตุนาหงันของตน เพราะขณะนั้นนางปลอมตัวเป็นโจรป่าเช่นเดียวกัน สียะตราพยายามหาอุบายเพื่อให้ได้นางมาเป็นภรรยาโดยมิได้เกรงกลัวอิเหนา และไม่คำนึงถึงชาติตระกูลที่ไม่ทัดเทียมกัน

2 1 2 2 การเลือกคู่ครองระบบอาวูโล

ค่านิยมในการเลือกคู่ครองระบบอาวูโลเป็นอีกค่านิยมหนึ่งที่ปรากฏในวรรณคดี กล่าวคือ การให้ผู้ใหญ่เป็นผู้เลือกให้ เพราะผู้ใหญ่มีประสบการณ์ชีวิตมากกว่า ย่อมเลือกสรรสิ่งที่เหมาะสมที่ควรให้กับบุตรหลาน การเลือกคู่แบบนี้สะท้อนค่านิยมการเคารพผู้อาวุโส ผู้น้อยสมควรปฏิบัติตามคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ การเลือกคู่ครองระบบอาวูโลซึ่งผู้ใหญ่จัดการให้ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานั้นเป็นการสุขอให้ตั้งแต่วัยเด็ก โดยพระชนกชนนีของทั้งฝ่ายจะเป็นผู้ตัดสินใจแทนตามความเหมาะสม เช่น กะหรัดตะปาตีกับบุษบารากา หรือสุหรานางกับสการะวาตี ดังคำประพันธ์

จารึกนามใส่ในกริชมา	ชื่อระเด่นสุหรานาง
ครั้นท้าวกาหลังมีบุตร	ด้วยประไหมสุหรินวลหง
ชื่อสกาหนึ่งหัดโถมยง	รูปทรงโฉมกายาใจ
จึงแต่งของไปตุนาหงัน	บิดรงค์ทรงธรรมก็อวยให้
ตามจารีตวงศ์สาสุราลัย	ตุนาหงันกันได้แต่สี่เมือง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 24)

นอกจากคู่ของ กระหัดตะปาตีกับบุษบารากา และคู่ของ สุหรานางกับสการะวาตีแล้ว การเลือกคู่ระบบอาวูโลยังถูกนำมาใช้กับการเลือกคู่ของพระโอรส

พระธิดาของท้าวฤเบรป็นและท้าวดาหาคือ อีเหนากับบุษบา และ สียะตราบกับวียะดา
ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระทรงภพฤเบรป็นนาถา
แจ้งว่าองค์พระอนุชา	มีราชธิดาลาวัลย์
พระเร่งขึ้นชมโฉมนี้	จึงให้จัดสิ่งของไปทำขวัญ
กับเครื่องบรรณาการนอกนั้น	เป็นของตุนาหงันกัลยา
ขอรະเด่นบุษบาโฉมงาม	ให้องค์อีเหนาโอรสา
ตามจารีตโบราณสืบมา	หวังมิให้วงศ์อื่นปน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 26)

มาจะกล่าวบทไป	ถึงท้าวดาหาเรื่องศรี
แจ้งว่าพระเชษฐาธิปัตย์	มีราชธิดาโสภา
จึงให้จัดของขวัญทันใด	ตามในสุริยวงศ์สัญญา
ทั้งของตุนาหงันกัลยา	ให้อะหนะสียะตราลูกรัก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 110)

การเลือกคู่ระบบอาวสุนี้มีได้มีเฉพาะการเลือกคู่ในวัยเด็กเท่านั้น แต่
ยังดำเนินไปถึงเมื่อบุตรธิดาโตแล้ว ดังเมื่ออีเหนาบอกลูกตุนาหงันนางบุษบา และจรรยามาขนาง
ท้าวดาหาก็มิได้สอบถามความสมัครใจนาง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระผู้ผ่านบุรินทร์ปิ่นดาหา
ได้แจ้งแห่งราชสารา	พระคิดแค้นนัดดาเป็นพันไป
ทั้งมานะกษัตริย์ตัดขาด	จึงอวยอนุญาติประสาทให้
แล้วตรัสปราศรัยเสนาใน	ถามไถ่ถึงระตุลสองบุรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 257)

เป็นที่สังเกตว่า การเลือกคู่ในระบบอาวุโส โดยพ่อแม่เป็นผู้เลือก คู่ครองให้นั้น แม้ในระยะแรกจะไม่ใช่ยอมรับของบุตรธิดานักแต่ท้ายที่สุดบุตรและธิดาก็นิยมรับ และมักจะได้รับความสุขสมหวังในชีวิตร่วมกัน ซึ่งแสดงถึงการให้ความสำคัญกับระบบอาวุโสที่เชื่อว่าผู้อาวุโสมองมองเห็นการณีกาล มองเห็นความเหมาะสมโดยพิจารณาจากชาติตระกูลศักดิ์ ความเหมาะสมต่าง ๆ ที่ต้องทัดเทียมกัน

2 1 3 ลักษณะคู่สมรส

คู่สมรสต่างหวังที่จะได้คู่ครองตามที่ตนปรารถนา ทำให้เกิดค่านิยม เกี่ยวกับลักษณะของคู่สมรสขึ้นในสังคม ซึ่งหมายถึง ลักษณะของหญิงชายที่นำมาพิจารณาในการเลือกคู่ครอง ดังนี้

2 1 3 1 วัยของคู่สมรส

หนุ่มสาวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสมรสเร็วกว่าสมัยปัจจุบัน มาก ฝ่ายชายมักมีอายุประมาณ 15 – 16 ปี ส่วนฝ่ายหญิงก็จะมีวัยใกล้เคียงกัน แต่ผ่านระยะโกลน จุกแล้วทั้งคู่ ถ้าเราศึกษาพระราชนิพนธ์บทละครนอกของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เช่น ไกรทอง มณีพิชัย คาวี ฯลฯ หรือพระราชนิพนธ์บทละครรำเรื่อง อิเหนา คือ อิเหนาที่พบกับ จินตะหราวตั้งแต่อายุได้ 15 ปี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ปรีดิ์เปรมเกษมสุขทุกทิวา

ฝ่ายอิเหนากุเรบันโอรสา
จนจำเรณูชนมาลิบห้าปี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 27)

ตัวอย่างจากวรรณคดีดังกล่าวแล้วทำให้เรากำหนดเป็นเกณฑ์ การสมรสของชายหญิงสมัยรัตนโกสินทร์ได้ว่า ชายหญิงจะเริ่มความสัมพันธ์ฐานชู้สาว จนถึงขั้นได้เสียและแต่งงานกันก็เมื่อฝ่ายหญิงมีอายุ 13 ปีขึ้นไป มักไม่เกิน 19 ปี เฉลี่ยแล้วหญิงจะอายุ 15 ชายอายุ 17 ปี

หลักฐานอีกประเภทที่สามารถยึดเป็นแนวกำหนดเกณฑ์อายุของการมีคู่ในสมัยรัตนโกสินทร์อีกประการหนึ่ง คือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งกล่าวถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2310 (โกลนจุก เมื่อพระชนม์ 13 พรรษา) และในขณะที่ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้ทรงมี

พระชายาชื่อ “สี” ทรงมีพระธิดาที่ประสูติจากชายาองค์นี้ คือ พระองค์เจ้าจกจั่น เมื่อ พ.ศ. 2328 แสดงว่าพระองค์ทรงสมรสเมื่อพระชนม์ได้ 17 พรรษา (เจ้าจอมมารดาสี เป็นธิดาพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) ต้นสกุล บุญยรัตพันธุ์ (วรนนท์ อักษรพงศ์ 2516 : 24)

2 1 3 2 คำนิยมด้านรูปสมบัติ

ในบทละครเรื่องอิเหนา กล่าวถึงค่านิยมด้านรูปสมบัติในการเลือกคู่ครองของตัวละครไว้อย่างชัดเจน มีตัวอย่างเปรียบเทียบทั้ง จรกา วิทยาศาสตร์กำ และอิเหนา กล่าวคือ เมื่ออิเหนาทอดพระเนตรศพวิทยาศาสตร์กำก็ตรัส ดังคำประพันธ์

หนุ่มน้อยโสมภานาเสียดาย	ควรจะนับชายโฉมยง
ทนต์แดงดั่งแสงทับทิม	เพริศพริ้มเพรารับกับขนง
เกศปลายงอนงามทรง	เวยองค์สารพันไม่ขาดตา
กระนี้หรือฤาพิตามิพิศวาส	จนพินาศด้วยโอโรสา
แม้ว่าระตู่จรกา	งามเหมือนวิหยาสะก้านี้
จะมีได้ร่อนรนด้วยปณศักดิ์	นารักรูปทรงสงศรี
ตรัสแล้วลีลาขึ้นพาชี	กลับไปยังพลับพลาพลัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 : 363)

คุณสมบัติด้านรูปสมบัติของอิเหนาก็เป็นไปในทางเดียวกับวิทยาศาสตร์กำ เมื่อยกทัพเข้าเมืองดานันั้น ประชาชนที่ามุงดูเมื่อแรกต่างรู้สึกเขม่นใจ ต่างเฝ้าคอยดูด้วยความโกรธที่ติดสัมพันธ์กับพระธิดา แต่เมื่อเห็นรูปโฉมของอิเหนาความรู้สึกต่าง ๆ ก็เปลี่ยนไป ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประชาชนชายหญิงน้อยใหญ่
รู้ว่าจะเสด็จเข้าเวียงชัย	เขม่นใจคอยดูด้วยโกรธา
คับคั่งแน่นแน่นริมถนน	ผู้ตีปณเชญใจก็ไม่ว่า
ครั้นเห็นพระองค์ทรงม้ามา	ที่แค้นขัดอธยากก็ลืมไป
บ่างตั้งตาพิณิจพิศวง	ตะลึงแลรูปทรงหลงไหล

บ้างบังคับชมโฉมภวโนย
บรรดาประชาชาวพระนคร
ให้ได้ครองกับพระธิดา

ความงามกระไรเหมือนเทวา
หญิงชายถวายพระถวณหน้า
ไพร่ฟ้าจะได้พึงสืบไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 376)

คุณสมบัติดังกล่าวข้างต้นสอนคล้องกับพฤติกรรมของผู้พบเห็น
อิเหนาเมื่อมาเข้าเฝ้าท้าวดาหาและพบกับนางบุษบาครั้งแรกนั้น พระพี่เลี้ยงนางกำนัลของนาง
บุษบาและท้าวนางที่พากันมาแอบดูอิเหนาตามช่องข้างใน ต่างก็พากันชมรูปโฉมของอิเหนาว่า
สวยงามควรคู่พระบุตรีราวกับแก้วกับทอง บ้างก็ว่าคู่กันเหมือนเทวัญกับเทพธิดา บ้างก็ว่าเหมือน
พระอาทิตย์กับพระจันทร์ ดังคำประพันธ์

บัดนั้น
ทั้งหลายท้าวนางข้างใน
ชมโฉมระเด่นมนตรี
เปรียบกับบุตรีโฉมตรู
บ้างว่าเหมือนอสัญแดหวา
บ้างว่าเหมือนสุรียากับพระจันทร์

พระพี่เลี้ยงกำนัลน้อยใหญ่
ต่างไปชิงช่องมองดู
ไม่มีผู้ใดจะควรคู่
งามดูดังแก้วกับสุวรรณ
กับเทพธิดากระยาหนัน
ถ้าได้ครองกันจะสมควร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 383)

เมื่อทุกคนเห็นรูปโฉมของจรรกาแล้วยังมีข้อเปรียบเทียบได้อย่าง
ชัดเจนเพราะจรรกานั้นขาดคุณสมบัติด้านรูปสมบัติ ด้วยหน้าตา รูปร่าง กำยำล่ำสันราวกับไพร่
แสนเสียดายทั้งบุษบาและศักดิ์ศรีของวงศ์อสัญแดหวา ขณะที่จรรกาเข้าเฝ้านั้น กวีสะท้อนค่านิยม
ด้านรูปสมบัติของคู่ครองเปรียบเทียบกันอย่างชัดเจน จากเสียงวิพากษ์วิจารณ์กันสนุกปากว่า
จรรกามีหน้าตาปุปะเหมือนเพรียงเกาะ ตัวดำเป็นเหนียง อวบอ้วนไม่มีเอว รูปร่างอย่างไพร่ เสียแหบ
แทบฟังไม่ได้ ใส่ขญาไม่รับกับใบหน้า รวมแล้วรูปร่างอัปลักษณ์มีควรคู่กับพระธิดา ทั้งรูปร่าง
หน้าตา ยศศักดิ์ บ้างก็ว่าราวกับลูกบิดปนเพชรมณี บ้างก็ว่าราวกับเพชรรองรับด้วยเรือนทอง

เหลือ บ้างก็ว่าราวกับเอาทองคำธรรมชาติดำลึกลับกระเบื้อง ต่างโกรธแค้นและเสียดายพระบุตร
และพากันเห็นว่าถ้านางได้ครองคู่กับอิเหนาจึงจะเหมาะสมที่สุด ดังคำประพันธ์

ครั้นเห็นจระก้าเข้ามาเฝ้า	บรรดาเหล่าชะแม่แซ่เสียง
บ้างตำหนิตัวหน้าเพรียง	ดูคำดังเหนียงน่าชิงนัก
ไม่มีทรวดทรงองค์เฮอร์วัน	พิศโฉนเลวล้วนอัปมงคล
ใส่ชฎาก็ไม่รับกับพักตร์	งามบาดตานักชี้คร้านดู
บ้างว่าเสียงเพราะเสนาะเหลือ	แหบเครือเบือฟังรำคาญหู
รูปร่างอย่างไพรไชระตู	ไม่ควรเคียงคู่พระบุตร
กระนั้นหรือฤาช่างมาตุนาหงัน	เห็นเกินหน้าไกลกันทั้งศักดิ์ศรี
ดังเอาปิดขี้ร้ายราศี	ปนมณีจินดาค่าควรเมือง
लगคนวาระตุคู่ครอง	ดังเพชรผูกเรือนรองด้วยทองเหลือง
เหมือนทางธรรมชาติรุ่งเรือง	มารู้กับกระเบื้องไม่ควรกัน
लगนางบ้างโกรธแล้วพาที	เสียดายพระบุตรสาวสวรรค์
ถ้าได้กับอิเหนากุเรปัน	น่าชมสมกันเข้าขอบใจ
อันระตูผู้นี้บัดสิ้นนัก	จะร่วมเรียงเคียงพักตร์หาควรไม่
บ้างห้ามว่าอย่าอื้ออึงไป	บ้างบ่นพิไรไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 390 – 391)

คุณสมบัติด้านรูปสมบัติดังที่กล่าวมาข้างต้น ยังมีผลต่ออิเหนาเมื่อเห็นภาพพระชนิษฐา
ยืนเคียงย่าหรั่ง รู้สึกว่างามสมกันยิ่งนัก จึงคลายพระพิโรธที่ย่าหรั่ง(สียะตรา)ลักพาเคนหลง
(วิยะดา)มา ทั้งที่เมื่อแรกทราบข่าวปันหยี(อิเหนา)รู้สึกแค้นเคือง หมายถึงฆ่าให้ตาย
ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ปันหยียืนตะลึงหลงไหล
ฟังคำน้ำเสียงก็จับใจ	เผชิญให้มีจิตคิดเมตตา
เห็นพระน้องยืนเคียงย่าหรั่ง	งามสมควรกันหน้าหน้า

ค่อยคลายหายความโกรธา

จึงยับยั้งร่างรารอไว้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 914)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า กวีสะท้อนค่านิยมของสังคมที่ให้ความสำคัญกับคุณสมบัติด้านรูปสมบัติมาก ในการเลือกคู่ครองที่มีรูปสมบัติดี มีศักดิ์ตระกูลดี ย่อมเหมาะสมกันยิ่งหากแม้ชาติตระกูลไม่ดีแต่มีรูปสมบัติดีก็ยังสามารถยอมรับได้ แต่หากชาติตระกูลไม่ดีแล้วยังขาดรูปสมบัติด้วย ย่อมเป็นที่รังเกียจและไม่ต้องการจะผูกมัดได้ว่าเป็นคู่ครองไม่เหมาะสม

2 1 3 3 ค่านิยมด้านชาติวุฒิ

คุณสมบัติเรื่องชาติวุฒิเป็นสิ่งที่ถูกนำมาพิจารณาเป็นลำดับแรกๆ ในการเลือกคู่ครองให้บุตรธิดา โดยเฉพาะในวงศ์อภัยวงศ์และวงศ์อริยวงศ์ที่ยึดถือธรรมเนียมที่เลือกคู่ครองเฉพาะในวงศ์เดียวกันเท่านั้น ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวสิงหัดสำหรับ
มีโอรสแรกเริ่มเดิมที	กับประไพสุริยศรีโสภา
เทเวศร์ให้กริชเป็นของขวัญ	เหมือนกันกับอโณนาศา
จารึกนามใส่ในกริชมา	ชื่อระเด่นสุหรานากง
ครั้นท้าวภายหลังมีบุตร	ด้วยประไพสุหรานาวระหง
ชื่อสกาหนึ่งหัดโฉมยง	รูปทรงโฉมกายาใจ
จึงแต่งของไปตุนาหงัน	ปิตรงค์ทรงธรรมก็อวยให้
ตามจารีตวงศ์สุราลัย	ตุนาหงันกันได้แต่สี่เมือง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 22)

นอกจากจะต้องอยู่ในวงศ์เทเวศร์ดังกล่าวก่อนข้างต้น ยังต้องมีศักดิ์เสมอกันด้วย กล่าวคือ หากฝ่ายชายเป็นโอรสที่ประสูติกับภริยา ฝ่ายหญิงก็ต้องเป็นพระธิดาที่ประสูติจากภริยาเช่นเดียวกับกระษัตริย์กับราชบุตร หรือหากฝ่ายชายเป็นโอรสที่ประสูติกับ

ประไหมสุหรี ฝ่ายหญิงก็ต้องเป็นพระธิดาที่ประสูติจากประไหมสุหรีเช่นเดียวกับ อีเหินากับบุษบา
สุหรานากงกับสการะหนึ่งหรัต หรือ สียะตรากับวิยะดา หากคู่สมรสต่างศักดิ์โดยเฉพาะหากฝ่าย
ชายมี คุณสมบัติด้านชาติวุฒิต่ำกว่าแล้วหากเลือกมาเป็นคู่ครองก็จะมีแต่เสียงติฉินนินทา ดังใน
กรณีของบุษบากับจรรกาที่กวีทรงเปรียบเทียบนางซึ่งเป็นวงศ์เทวว่าเป็น “มณี” และ “หงส์” ต้อง
ลงไปปะปนกับระตูลจรรกา ซึ่งด้อยศักดิ์กว่าเหมือนดัง “ลูกปัด” กับ “กา” ดังคำประพันธ์

ด้วยอีเหินาเมามัวชั่วนัก	หาญหักไม่ฟังว่าชาน
รักแต่ต่ำช้าสาธารณ	ไม่รักวงศ์วานของตัว
แต่ก่อนบ่อนจะขัดคำ	ที่นี้หน้าใจที่รักชั่ว
เสียดายนักศักดิ์เราจะหมองมัว	ดังหงส์ไปกลั้วระตูลจรรกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 209)

ครั้นเห็นจรรกาเข้ามาเฝ้า	บรรดาเหล่าชะแม่แซ่เสียง
บ้างดำหนิดว่าหน้าเพรียง	ดูดำดังเหนียงนำชังนัก
ไม่มีทรวงดทรงองค์เอยอ้วน	พิศไหนเลวล้วนอัปลักษณ์
ใส่ชฎาก็ไม่รับกับพักตร์	งามบาดตานักชี้คร้านดู
บ้างว่าเสียงเพราะเสนาะเหลือ	แทบเครือเบือฟังรำคาญหู
รูปร่างอย่างไพร่ไพร่ระตู	ไม่ควรเคียงคู่พระบุตร
กระนั้นๆช่างมาตุนาหงัน	เห็นเกินหน้าไกลกันทั้งศักดิ์ศรี
ดังเอาปัดชี้ร้ายราศี	ปนมณีจินดาควรเมือง
กลางคนว่าระตูลจะคู่ครอง	ดังเพชรผูกเรื่องรองด้วยทองเหลือง
เหมือนทองคำธรรมชาติรุ่งเรือง	มารู้กับกระเบื้องไม่ควรกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 121)

การถูกดูหมิ่นดังกล่าวเช่นเดียวกับที่ระตูลจะมาหาราได้รับ เมื่อคิด
จะมาชิงพระธิดาท้าวกาหลังก็ถูกอุณากรรณตรัสด้อยค่าหมิ่นชาติวุฒิของระตูลที่ไม่ควรเคียง
คู่พระธิดา ดังคำประพันธ์

อันพระราชบุตรโถมยง	เป็นวงศ์เทวีอุณโณสญญา
ไม่ควรคู่ด้วยระตูดำซ้ำ	ดั่งกากับราชหงส์ทอง
ดั่งเอาปัดมาปนวิเชียรช่วง	จะพาดวงมณีให้ศรีหมอง
ควรแต่เป็นข้าฝ่าละออง	ท่านคิดตรึกตรองให้จงดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 776 - 777)

เมื่อย่าหรั้น หรือสียะตราในรูปโจรป่า เมื่อย่าหรั้นลักพาเคนหลง
ป็นหยีหรืออเ็นารู้สึกเศร้าเสียใจและละอายใจแก่พระชนกชนนีที่ไม่สามารถดูแลพระชนิษฐาให้ได้
ดังคำประพันธ์

ไฉ่ว่าพระชนกชนนี	จะติโทษลูกนี้หนักหนา
เสียแรงพระเลี้ยงลูกมา	ทำให้เคืองบาพาทถึงสามที
ครั้นลูกไปเลี้ยงจินตะหรา	ผ่านฟ้าก็ได้หมองศรี
แล้วลูกพาบุษยามานี้	พระชนกชนนีก็ร้อนใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 919)

2 1 4 ระบบการสมรส

การที่ชายหญิงใดจะมีความสัมพันธ์ต่อกันในทางเพศอย่างเป็นทางการเพื่อ
เป็นการประกาศให้สังคมรับรู้ ถึงการเกิดครอบครัวใหม่อีกครอบครัวหนึ่งนั้น จะต้องผ่านระเบียบ
วิธีการอย่างหนึ่งของสังคมก่อนคือ การแต่งงาน หรือ การสมรส ระบบการสมรสในสังคมแต่เดิมนั้น
มีระบบสมรส ดังนี้

2 1 4 1 วิธีการสู่ขอ

ลักษณะการสู่ขอในบทละครเรื่องอเ็นานี้ก็เช่นเดียวกับ
สภาพแวดล้อมของสังคมสมัยนั้น คือ การสู่ขอนั้นเป็นธุระของญาติผู้ใหญ่ฝ่ายชาย อาทิ เมื่อ
ประไหมสุหรีดาหาประสูติพระธิดาแล้ว ท้าวสุเรนทร์ได้พระราชทานของไปทำขวัญ และสู่ขอนางให้
เป็นคู่ตุนาหงันกับอเ็นานี้ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

พระทรงภพสุเรนทร์นาถา

แจ้งว่าองค์พระอนุชา	มีราชธิดาลาวัลย์
พระเร่งขึ้นชมโสมนัส	จึงให้จัดสิ่งของไปทำขวัญ
กับเครื่องบรรณาการนอกนั้น	เป็นของตุนาหงันกัลยา
ขอระเด่นบุษบาโฉมยง	ให้องค์อิเหนาโอรสา
ตามจารีตบุราณสืบมา	หวังมิให้วงศ์อื่นปน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 26)

การสู่ขอดังกล่าวเช่นเดียวกับเมื่อประไหมสุหรีถูกรับประสูติวิยะดา
ทำดาหากี่ส่งทูตมาสู่ขอนางให้สียะตราโอรสของพระองค์ ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าววาทไป	ถึงท้าวดาหาเรื่องศรี
แจ้งว่าพระเชษฐาธิบดี	มีราชบุตรโสภา
จึงให้จัดของขวัญทันใด	ตามในสุริยวงศ์อัญญา
ทั้งของตุนาหงันกัลยา	ให้อะหนะสียะตราลูกรัก
ตำมะหงงจ่นำสารไป	กราบทูลถวายในยให้ประจักษ์
ว่าเรากับชนิษฐาสามีภักดี	คิดถึงพระทรงศักดิ์เป็นพันไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 110)

กระบวนการทาบตามสู่ขอเช่นนี้ปรากฏอยู่ทั่วไปในบทละคร มิได้มี
เฉพาะการทาบตามสู่ขอที่บิดามารดาจัดการให้เท่านั้น แต่การทาบตามสู่ขอที่เกิดจากความ
ต้องการของฝ่ายชายก็ปรากฏ เช่น เมื่อจรรกาและวิหยาสะกำเห็นรูปบุษบาทั้งสองก็ขอให้ญาติ
ผู้ใหญ่ของตนส่งคนมาทาบตามสู่ขอนางจากท้าวดาหา หรือ ท้าวจะมาหราชทูตมาทาบตามสู่ขอ
พระธิดาท้าวกาหลัง

เมื่อจรรกาทูลขอให้ท้าวล่าส่งพระราชสาส์นไปทูลของนางบุษบา
โดยท้าวล่าส่งให้ตะหมิงและยาสาเป็นราชทูตนำสารและเครื่องบรรณาการไปขอตุนาหงัน(หมั่น)
นางบุษบาให้พระอนุชา ซึ่งท้าวดาหาก็ตอนรับราชทูตอย่างสมเกียรติยศตามประเพณี ราชทูตจาก
ล่าส่งทูลถวายพระราชสาส์น ดังคำประพันธ์

ราชสารสองกษัตริย์ทรงธรรม	พระที่นั่งผ้าล้าลำกรุงศรี
พระน้องครองจรกธานี	เป็นที่ระงับภัยไพโรฟ้า
น้อมเศียรเคารพอภิวาท	เบื้องบาทพระผู้พงศอัสัญญา
ขอเป็นเกือกทองรองบาท	ไปกว่าชีวันจะบรรลัย
ให้ดับเชิญเย็นเกล้าประชากร	ทุกคนครไปมาอาศัย
ทั้งศัตรูรอนราญพาลภัย	จะเกรงขามคร้ามไปทั้งธานี
อันชีวาช้าน้อยทั้งสองเมือง	ก็ป้องกันได้เบื้องบาทศรี
แม้สิ่งใดระคายเป็นราศี	พระจะมีเมตตาการุญ
ความนี้มีควรทูลเหตุ	ขอพระเดชแผ่เมื้อเกื้อหนุน
วงศ์ระตูไม่คู่เคียงบุญ	ต้องเคืองชุ่นบทมัลย์พระภูธร
ดั่งจอมปลวกกับพระสุเมรุมาศ	ดั่งชาติมฤคกับไกรสร
ดั่งพื้นปัดพืกับอัมพร	บ่อนเปรียบได้เห็นไกลกัน
แม้มีแจ้งอรธบัดนี้เล่า	อนุชาสร้อยเศร้าโศกสัลย์
ไม่เสียดายไยดีแก่ชีวัน	ทรงธรรมจงโปรดปรานี
แต่พระน้องได้ครองเวียงชัย	ยังไม่มีประไหมสุหรี
ขอพระธิดานารี	ไปเป็นศรีนครจรก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 256 - 257)

เช่นเดียวกับท้าวกระหมังกุนนิงที่ส่งราชทูตไปทาบตามสู่ขอขบหาให้
แก้ววิหยาสะก่าพระราชโอรส เมื่อราชทูตเดินทางไปถึงก็เฝ้าถวายพระราชาสนแกท้าวดาหา
ดั่งคำประพันธ์

ในสารพระผู้ผ่านนครศ	กระหมังกุนนิงนิเวศน์เขตชั้น
ขอถวายประนมบังคมคัล	พระผู้วงศ์เทวีวงศ์กดา
ไม่ควรเคืองเบื้องบาทบาทศรี	ด้วยช้านอนนี้มีโอรสา
เดินไปไล่ล้อมมฤคา	ได้รูปพระธิดาในกลางไพร
ชะรอยเป็นบุพเพนิวาสา	เทวาอารักษ์มาชักให้
มีความเสนาหาอาลัย	แต่หลงไหลใฝ่ฝันรันด

หวังเป็นเกือกทองรองบาทา	พระผู้วงศ์เทวาอันปรากฏ
จะขอพระบุตรมียศ	ให้โอรสชำน้อยดังจินดา
อันกรุงไกรไศศุรย์ทั้งสอง	จะเป็นทองแผ่นเดียวไปวันหน้า
ขอพำนักพิงพระพระเดชา	ไปกว่าชีวิตจะบรลย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 288 - 289)

การสู่ทาบตามสู่ขอในบทละครเรื่องนี้สะท้อนธรรมเนียมปฏิบัติของสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ระบุในการสู่ทาบตามสู่ของสตรีมาเป็นคู่นี้ เป็นของผู้ใหญ่ฝ่ายชาย ทั้งที่ผู้ใหญ่เป็นธุระจัดหา หรือฝ่ายชายพอใจแล้วไปขอให้ผู้ใหญ่จัดการทาบตามสู่ขอให้

2 1 4 2 การหมั้นหมาย

การหมั้นหมาย เป็นระยะที่หนุ่มสาวมีโอกาสติดต่อใกล้ชิดกัน โดยไม่ต้องกลัวคำครหานินทา เพราะเป็นกำลังจะแต่งงานกันในอนาคต

2 1 4 3 การรวมทุนสิน

ทุนสิน หรือ สินบริคณห์ หมายถึงทรัพย์สินที่บิดามารดาทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชายออกมาเท่า ๆ กัน และมอบให้คู่สมรสไว้เป็นทุนสำหรับใช้ประกอบอาชีพและเลี้ยงดูกันต่อไป การรวมทุนสินนี้ปรากฏในวรรณคดีอาทิ ขุนช้างขุนแผน แต่ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ธรรมเนียมดังกล่าวมิได้มีการกล่าวถึง

2 1 4 4 การประมุขวงศ์ญาติ

เนื่องจากงานแต่งงานเป็นการเชื่อมวงศ์สกุลของทั้งสองฝ่ายและสังคมไทยให้ความสำคัญกับญาติวงศ์ทั้ง 2 ฝ่ายเท่าเทียมกัน จึงต้องมีการเชิญญาติพี่น้องทั้ง 2 ฝ่ายมารับรู้พร้อม ๆ กันด้วย ดังเมื่อจะมีงานอภิเษกสมรส บุชากับจรรกา ท้าวดาหาก็มีสารไปเชิญพระเชษฐาและพระอนุชาร่วมงานด้วย ดังคำประพันธ์

ครั้นถึงเข้าเฝ้าสองกษัตริย์	ทูลรหัสให้แจ้งแถลงไข
บัดนี้พระเชษฐาชาญชัย	จะให้แต่งวิวาห์พระบุตร

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลังแลสิ่งสดสำหรับ
ได้ฟังคั้งคั่นแสนทวี	จำเป็นจึงมีพระบัญชา
ให้เสนาคุมบรรณาการ	ไปถวายพระผู้ผ่านดาหา
ของขวัญนั้นครบแต่นัดดา	จรรกาให้ถึงพระบุตร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 482)

ฝ่ายทูตไปกุเรป็นครั้นถึง	จึงบอกเสนาผู้ใหญ่
เวลาเผ่าก็พากันคลาไคล	เข้าในพระโรงรจนา
ก้มเกล้าทูลถวายสารศรี	บัดนี้พระอนุชาดาหา
จะแต่งการสยุมพรพระธิดา	ให้เข้าทูลพระทรงธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 483)

เช่นเดียวกับเมืองงานอภิเชกแก่พระโอรสและพระธิดาในวงศ์เทวัญที่เมืองกาหลังนั้น ท้าวกาหลังก็ส่งพระราชสาส์นไปทูลท้าวสิงหัดสำหรับ เมื่อท้าวสิงหัดสำหรับเสด็จมา ทำให้กษัตริย์วงศ์เทวาทั้ง 4 เมืองร่วมงานกันครบวงศ์ และเชิญท้าวหมัยหย้าซึ่งเป็นพระญาติฝ่ายมารดาของอิเหนาและเป็นพระบิดาของนางจินตะหราด้วย เพื่อให้พาจินตะหรา มาหยารัศมีและสการะวาตีมาร่วมพิธีอภิเชก อีกทั้งยังส่งสารถึงท้าวประมอดันซึ่งเป็นพระบิดาบุญธรรมของบุษบา เมื่อนางอยู่ในร่างของอุณากรรณมาร่วมพิธีด้วย

2 1 4 5 พิธีสมรส

ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ จะเป็นพระราชพิธีอภิเชกสมรสทั้งของพระโอรสวงศ์เทวาทั้ง 4 พระองค์และ พิธีอภิเชกของสังคามาระตากับนางกฤษณา

พิธีอภิเชกสมรสของพระโอรสวงศ์เทวาทั้ง 4 เมื่อนั้น กล่าวรวมไปถึงพระราชพิธีราชาภิเชกที่ทำติดต่อกัน เมื่อถึงกำหนดวันพิธี องค์สังกัดปะติเเหงะฤาษีและพระโยคีอีกหลายรูปเดินทางมาถึงกาหลัง สังฆการีนิมนต์นั่งเหนืออาสนะลดหลั่นกันไปตามกิจพิธี ฝ่ายกษัตริย์วงศ์เทวาทั้ง 4 พร้อมทั้งพระมเหสี พระโอรส พระธิดา และนางกษัตริย์ทุกพระองค์ เสด็จไปยังปราสาทที่จัดเตรียมไว้ประกอบพระราชพิธี พระโอรสทุกพระองค์ถวายนมัสการพระฤาษีแล้วทรง

จุดรูปเทียน องค์สังกัปะติเหงะฤาษีสวดมนต์เพื่อความเป็นสิริมงคลจนถึงเวลาพระฤกษ์ ไห้
สัญญาณประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ดังกึกก้อง พนักงานเชิญพระภูษาใส่พานทองลงยาราชาวดีมา
ถวาย กษัตริย์ทั้งสี่พระองค์ทรงพาพระโอรสและพระนัดดาไปที่ปราสาทเพื่อทำพิธีสงน้ำ พนักงาน
ไขท่อน้ำไปรยปรายเป็นฝอยฝน ทั้ง 4 พระองค์ทรงตักน้ำพระพุทธมนต์รดพระเศียรพระโอรสและ
พระนัดดาทั้ง 4 พระองค์ พรหมณเฑียรพาแล้วเทน้ำจากพระสังข์ราดรรดพระองค์ แล้ว
ถวายใบมะตูมให้ทรงทัดที่พระกรรณ เสร็จจากทรงน้ำ สี่พระองค์ทรงเครื่องกษัตริย์แล้วเสด็จไปรย
ทานดอกไม้ทอง หน้าอัมจันทร์ แล้วจึงเสด็จขึ้นประทับบนบัลลังก์ทองใต้เศวตฉัตร สี่พระองค์ทรง
นั่งเรียงกัน เหล่าอนงค์นางที่จัดสรรมานั่งล้อมรอบ ตามะหงจุดเทียนแว่นแก้วเวียนแล้วส่งต่อไป
จนครบ 7 รอบ ระหว่างนั้นมโหรีบรรเลงพร้อมกันกับฆ้องกลอง ตามะหงนำเทียนแว่นแก้วมาปัก
ในชั้นทอง ใช้พลุดับไฟแล้วโบกควัน เอาแป้งกระแจะจันทร์เจิมพระพักตร์ ป้อนมะพร้าวอ่อนถวาย
ให้เสวย แล้วถวายพระพรชัยมงคลให้ทุกพระองค์ทรงพระเจริญ ไม่มีภัย ข้าศึกพิณาคไปทุกทิศ

ท้าวประมอดันถวายของขวัญบรรณาการให้อิเหนาเป็นเครื่อง
ศาสตราวุธและเครื่องทรงกษัตริย์พร้อมเครื่องประดับมีค่าครบชุดและประทานสร้อยมณีมีค่าและ
นางกำนัลอีก 800 คนแก่นางบุษบา ส่วนระตูอีก 21 เมืองถวายเครื่องบรรณาการ ดอกไม้เงิน
ดอกไม้ทองมากมายจนล้นท้องพระโรงชัย เมื่อเสร็จพิธี ทุกพระองค์เสด็จกลับพระราชวัง

215 ประเภทครอบครัว

ครอบครัวในสังคมมนุษย์แบ่งออกเป็นหลายประเภท แต่มักแบ่งออกเป็น 3
ประเภทคือ ครอบครัวเดี่ยว, ครอบครัวขยาย และ ครอบครัวผสม เมื่อพิจารณาตามหลักเกณฑ์
การแบ่งประเภทครอบครัวดังกล่าว ครอบครัวไทยนั้นมีทั้ง 3 ลักษณะ สุดแต่เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ
และสังคมของครอบครัวนั้นๆ ครอบครัวในบทละครเรื่องอิเหนา มีเริ่มต้นจากครอบครัวเดี่ยว คือ
วงศ์สัญญาเดหว่าทั้ง 4 พระองค์ ทรงแยกครอบครัวปกครองดินแดนของแต่ละองค์ แต่เมื่อพระโอรส
และพระธิดาเจริญวัย อภิเษกสมรส จากครอบครัวเดี่ยวก็เปลี่ยนเป็นครอบครัวขยายที่มีคนสองรุ่น
ในครอบครัวเดียวกันอาศัยอยู่ร่วมกัน แต่มีบางครอบครัวที่เป็นครอบครัวขยายมาแต่เริ่มแรกเช่น
ครอบครัวของท้าวหมันหยานนอกจากมเหสีและพระธิดาแล้วยังมีพระอัยกีอยู่ร่วมกันด้วย ครอบครัว
ไทยในบทละครเรื่องนี้สะท้อนสภาพครอบครัวไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่พบทั้งสามแบบขึ้นอยู่
กับข้อจำกัดและเงื่อนไขของแต่ละบุคคล

216 ความสัมพันธ์ทางสายโลหิต

สายสัมพันธ์ทางเครือญาติ เป็นสายสัมพันธ์พื้นฐานและเป็นสากลที่สุดในอย่างไม่ซับซ้อนการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของสังคมที่มีลักษณะเป็นส่วนตัวและไม่เป็นทางการซึ่งเชื่อมโยงบุคคลกับบุคคล บุคคลกับกลุ่ม และระหว่างกลุ่มกับกลุ่มเข้าด้วยกัน แนวการปฏิบัติดังกล่าวเรียกว่า “กฎการสืบเชื้อสาย” หรือ “การสืบวงศ์ตระกูล” ซึ่งมีไว้เพื่อให้บรรดาสมาชิกจะได้ถือปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง กฎการสืบเชื้อสายที่สำคัญ ๆ มี 4 ประการ คือ การสืบเชื้อสายแบบสายเดียว การสืบเชื้อสายแบบสองฝ่ายเท่ากัน การสืบเชื้อสายแบบสองทางเฉพาะกิจ และการสืบเชื้อสายแบบให้เลือก

การสืบเชื้อสายในบทละครเรื่องอิเหนานี้เป็นการสืบเชื้อสายแบบสองทางเท่ากัน กล่าวคือ บุคคลมีความผูกพันนับญาติพี่น้องทั้งฝ่ายบิดาและมารดา เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในชีวิตบุคคลนั้น ๆ ก็จะมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างญาติทั้งสองฝ่ายเช่น เมื่ออิเหนาประสูติ ญาติข้างพระชนก คือ ท้าวดาหะ ท้าวกาหลง และท้าวสิงหัดสำหรับ กิ่งของมาทำขวัญ เช่นเดียวกับญาติทางพระมารดา คือ พระอัยกี และท้าวหมันหยาก็ส่งของมาทำขวัญเช่นเดียวกัน หรือเมื่อพระอัยกีทิวคต ท้าวหมันหยาก็มีพระราชสาส์นทูลทั้งสองเมือง และท้าวกูเรปันและท้าวดาหาก็ให้อิเหนานำเครื่องไทยทานของทั้งสองเมืองไปช่วยงานด้วย

จากลักษณะการสืบเชื้อสาย หรือ ระบบเครือญาติในบทละครเรื่องอิเหนานี้สะท้อนภาพระบบเครือญาติของสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เกือบจะเหมือนกับในปัจจุบัน วรพันธ์ อักษรพงษ์ (2516 : 428) กล่าวว่า “การที่เรามีคำเรียกญาติทั้งสองฝ่ายตามลำดับอาวุโส เช่นกัน ปู่ย่าตายาย ลุงป้าน้าอา เป็นต้น คำเรียกเหล่านี้บ่งถึงสิทธิหน้าที่ และอำนาจของแต่ละบุคคลที่มีต่อกันด้วย” ทั้งนี้การนับญาติหรือการสืบเชื้อสายทั้งฝ่ายบิดาและมารดานั้น เมื่อพิจารณาจากการที่ครอบครัวใดครอบครัวหนึ่งจะรับคนเข้าไว้ในกลุ่มเครือญาติก็มีข้อจำกัด และต้องพิจารณาแล้วว่ามีฐานะ ตำแหน่งและมีความเหมาะสมเสียก่อนแล้ว

ความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวทุกครอบครัว คู่สามีภรรยาถือว่าเป็นบุคคลสำคัญในครอบครัว เพราะเป็นผู้ที่ก่อให้เกิดครอบครัวใหม่ขึ้น บุคคลอื่น ๆ ถือว่าเป็นส่วนประกอบของครอบครัว แต่บุคคลบางคน เช่น บิดามารดาของฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดของคู่สมรส บุตร แม้จะเป็นส่วนประกอบแต่ก็เป็นส่วนประกอบที่สำคัญต่อความสัมพันธ์ภายในครอบครัว

ในสังคมไทยค่านิยมการยกย่องให้เกียรติผู้ชาย ให้สามีเป็นผู้นำครอบครัวจึงปรากฏอยู่จากอดีตถึงปัจจุบัน ความสัมพันธ์ของสามีภรรยาในสังคมไทยจึงปรากฏว่าสามีอยู่ในฐานะประมุขของครอบครัว ภรรยาจึงมีหน้าที่ปรนนิบัติรับใช้ เอาใจใส่และให้ความเคารพยำ

เกรงสามี เช่น ในตอนที่ประโหมสุหรี่ปันจะรากัน และปักมาหั้น ตรัสสอนพระธิดา คือ นางสการะวาตีและนางมาหยารัศมี ให้รู้จักอ่อนน้อมถ่อมตนกับสวามี รู้จักฝากเนื้อฝากตัว ทำตามพระทัยสวามี ดังคำประพันธ์

ตรัสพลางทางทรงกรรแสงสั่ง	โหมยงจงฟังซึ่งคำสอน
ตัวเจ้าจะไปอยู่ด้วยภุธร	จงโอนอ่อนอุทิศสำหรับรักษาตัว
สู้เสียมเจียมจิตคิดว่าช้า	อย่าทูลถือว่าพระเป็นผัว
ยิ่งรักเท่าไรให้ยิ่งกลัว	จงหมั่นเฝ้าฝากตัวตามพระทัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 152)

คำสอนของพระมารดานางมาหยารัศมีและนางสการะวาตีก็สอดคล้องกับคำสอนของประโหมสุหรี่ปันหยาที่รับสั่งสอนนางจินตะหรา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวหมันหยาผู้มีอัชฌาศัย
ทั้งประโหมสุหรี่ปันรามวัย	ให้อาลัยในองค์พระธิดา
สองกษัตริย์จึงตรัสให้โอวาท	แก่พระราชบุตรเฝ้าเสนา
เจ้าดังดวงใจนัยนา	แก้ดวงใจจำคำไว้
อันอิเหนากุเรป็นสุริยวงศ์	เรื่องเดชดังองค์พระสุริยไศ
ทุกประเทศเกรงเดชภูวไนย	แล้วก็ได้ว่าขานการธานี
ตัวก็เป็นปิ่นพระสนมนาฏ	อย่าประมาทให้เคืองเบื่องบาศรี
จงตั้งใจจงรักภักดี	ถึงจะมีสิ่งเคืองประการใด
เจ้าอย่าหุนหันจงนบนอบ	ให้ประกอบด้วยอัชฌาศัย
ถึงรักเจ้าเจ้าอย่ากำเริบใจ	เร่งเจียมตัวกลัวภัยภูบาล
จงต่างฤทัยนัยเนตร	การในพระนิเวศน์วังสถาน
ซึ่งสิ่งชั่วอย่ากลัวด้วยพวักพาล	สงวนองค์นงคราญให้จงดี
เจ้าอย่าเคียดคุมโทษา	องค์พระภัสสดาเรืองศรี

จงฟังคำชนกชนนี

จึงจะมีความสุขถาวร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1232)

จากคำประพันธ์ข้างต้น องค์ประโหมสุหรืหมันหยาดรสสอนนางจินตะ
หราให้ละทิฐิความโกรธเคืองอิเหนา ตัวนางเองก็เป็นประโหมสุหรื มีหน้าที่ดูแลกิจการภายในของ
พระราชวัง เป็นหูเป็นตาแทนพระสวามี ให้จงรักภักดี ทำการใดอย่าหุนหันพลันแล่น และอย่า
ทะนงตนว่าทรงรักให้รู้จักอ่อนน้อมถ่อมตน ให้เชื่อฟังคำพระชนกชนนีจะมีความสุขที่ถาวร

ในด้านความสัมพันธ์ของลูกกับบิดามารดานั้น เนื่องจากลูกเป็นผู้สืบเชื้อ
สายจากบิดาและมารดา ลูกย่อมเป็นที่ปรารถนาของคู่สมรส และลูกยังเป็นผู้ที่จะสืบเชื้อสายสกุล
ไปในภายภาคหน้า ในสังคมไทยถือว่าลูกเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งของคนหนึ่งของครอบครัวฉะนั้นความ
สัมพันธ์ต่อลูกจึงเริ่มต้นตั้งแต่ในครรภ์ ก่อให้เกิดความเชื่อและประเพณีเกี่ยวกับเด็กในครอบครัว
สืบต่อมากมาย

2.2 สถาบันการเมืองการปกครอง

ในการศึกษาสถาบันการเมืองการปกครองที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานี้ ผู้วิจัย
แบ่งการศึกษาเกี่ยวกับสถาบันการเมืองการปกครองในแง่ของคุณสมบัติและบทบาทของ
พระมหากษัตริย์และขุนนาง

2.2.1 พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์มีความสำคัญสำหรับการเมืองการปกครอง โดยทรงทำหน้าที่
ที่เป็นผู้นำทั้งทางโลกและทางธรรม ความเชื่อเกี่ยวกับชาติกำเนิดของกษัตริย์ ที่เป็นผู้พร้อมด้วย
บุญญาบารมี กษัตริย์ทรงเป็นสมุติเทพ กวีจึงสร้างให้กษัตริย์วงศ์อัสสัมชัญ แคว้น คือเทพเจ้าจุติลงมา
ในเมืองมนุษย์ เพื่อที่จะทำหน้าที่ปกป้องและคุ้มครองให้ประชาราษฎร์อยู่อย่างเป็นสุข เห็นได้จาก
การกล่าวถึงกษัตริย์วงศ์เทวามีกำเนิดมาจากเทพเจ้า เช่น ตอนที่ประโหมสุหรืเมืองปันจะร่ากัน
และปึกมาหังน เล่าให้นางสการะวาตีและนางมาหยารัศมีฟังเกี่ยวกับตำนานของต้น
วงศ์อัสสัมชัญ แคว้น ดังคำประพันธ์

อันระตูผู้ดำรงพระบุรี

ท้าวจะใคร่แต่งการสยุมพร

มีธิดาทั้งสี่ทราชมวย

กษัตริย์ทุกนครหาควรไม่

เมื่อจะมีเหตุนั้นพระชรรค์ชัย	กับธงผดขึ้นในหน้าพระลาน
ให้บังเกิดข้าวยากหมากแพง	รบกันพื้นทางทุกสถาน
ประชาชนฉิบหายวายปราน	ได้ขุนเคืองรำคาญเดือดร้อน
ระตูทุกชนั้กหนักจิต	เห็นผิดเยี่ยงอย่างแต่ปางก่อน
มาเกิดการกระลึกระลัมพร	จึงให้ถอนพระชรรค์กับธงชัย
ใครจะทำอย่างไรก็ไม่หลุด	เอาเชือกจูดก็ไม่ขาดหวาดไหว
จึงให้ตีฆ้องร้องปาวไป	ทั่วในแคว้นแคว้นแดนขวา
แม้ใครถอนพระชรรค์กับคันธง	ขึ้นได้ดั่งจำนงปรารภนา
ท้าวจะให้สมบัติถึงพารา	ทั้งพระธิดาลาวลัษ
กรุงกษัตริย์ทั้งสิ้นก็ยินดี	จะใครได้พระบุตรเ็จิดฉัน
ยกกองทัพนับแสนมาแน่นนันต์	เข้าถอนธงพระชรรค์ไม่เคลื่อนคลา
จึงอัสัญแดหวาทั้งสี่	สถิตที่ไกรลาสภูษา
เขจรจากสถานวิมานมา	แกลังแปลงกายาเป็นมนุษย์
เข้าในชุมนุ่เมืองหมันหยา	รูปทรงโสภามาตมุด
จึงจับพระชรรค์กับคันธู	ก็เขยื้อนเคลื่อนหลุดขึ้นทันใด
อันสมบัติที่ระตูอนุญาต	เทวราชไม่ประสงค์คงคืนให้
รับแต่พระธิดาพาไป	จึงสร้างสรรคพิชัยธานี
กูเรบันดาหากาหลัง	อีกทั้งสิ่งหัดสำหรับ
ต่างเสวยราชย์อยู่ในบุรี	มีโอรสบุตรสืบพงศ์พันธุ์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 151)

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่า กวีสร้างตำนานต้นวงศ์ของวงศ์อัสัญแดหวาให้สืบเชื้อสายจากเทวดาและมีความสามารถและบุญญาธิการเหนือคนอื่น ๆ ทั่วไป ทั้งนี้กวีได้เกริ่นไว้ในตอนต้นเรื่องถึงกษัตริย์ผู้ครองนครองคค์ปัจจุบันของทั้ง 4 เมือง ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงสิ่งศั้ทรงธรรมนาถา
เป็นหน่อเนื้อเชื้อวงศ์เทวา	ปิตุเรศมารดาเดียวกัน
รุ่งเรืองฤทธาศักดาเดช	ได้ดำรงนครเขตชั้ณช

พระเชษฐาครองกรุงกุเรปัน	ถัดนั้นครองกรุงดาหธานี
องค์หนึ่งครองกาหลังบุรีรัตน	องค์หนึ่งครองสิงหัดสำหรับ
เฉลิมโลกโลกาธาตรี	ไม่มีผู้รอดต่อฤทธิ์
ระบือลือทั่วทุกประเทศ	ย่อมเกรงเดชเดชาอาญาสิทธิ์
บำรุงราชภูริตบเชิดอยู่เป็นนิจ	โดยทางทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

นอกจากนั้นกวียังได้กล่าวถึงความเป็นอยู่ของกษัตริย์ ที่แตกต่างจากชนชั้นอื่นเนื่องจากกษัตริย์เป็นชนชั้นปกครองมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองประเทศ และมีกำเนิดที่สูงส่งกว่ากลุ่มบุคคลทั่วไป กวีจึงได้สะท้อนให้เห็นภาพของกษัตริย์ที่มีลักษณะพิเศษ คือ มีที่อยู่อาศัยที่เรียกว่าปราสาท มีการประดับตกแต่งด้วยอัญมณีที่มีค่าและประดับประดาให้เกิดความสวยงาม ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีสูงส่ง
เสด็จจากแท่นสุวรรณบรรจง	มาสระสงรวารินกลืนเกลา
ทรงสุคนธ์ปันทองชุมพูนุท	นวลละอองผ่องผุดดังหล่อเหลา
พระฉายตั้งคันฉ่องส่องเงา	สอดใส่สนับเพลาเพราผจง
ทรงภูษายกแย่งอย่างนอก	พื้นม่วงดวงดอกตันหยง
โหมดเทศรีวทองฉลององค์	กระสันทรงเจียรระบาดคาดทับ
ปั้นเหน่งเพชรลงยาราชาวดี	ทับทรวงดวงมณีสีสลับ
เฟื่องห้อยสร้อยสังวาลบานพับ	ทับทรวงดวงมณีสีสลับ
สอดใส่ธำรงค์เรือนครุฑ	ทรงมงกุฎห้อยพวงนุปผา
เหน็บกริชฤทธิไกรแล้วไคลคลา	เสด็จมาขึ้นทรงสินธพ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 48 - 49)

นอกจากนั้นกวียังได้กล่าวถึงกิริยามารยาทของกษัตริย์มีความแตกต่างจากคนธรรมดา ดังจะเห็นได้จากตอนที่สียะตราปลอมตัวเป็นยาหรณ์ แต่มีกิริยามารยาทงดงามจนท้าวกาลังไม่เชื่อว่าเป็นเพียงแค่โจรธรรมดา ดังคำประพันธ์

ครั้นถึงท้องพระโรงที่ข้างหน้า น้อมองค์ลงคำนับยับยั้ง	จึงถวายวันทาท้าวกาลัง คอยฝังพระราชบัญชา
เมื่อนั้น สถิตเหนือแท่นแก้วแววฟ้า ครั้นเห็นยาหรณ์มาอัญชลี เจ้าอยู่นครประเทศไค ดูจริตกิริยามารยาท น่าจะเป็นสุริวงศ์กษัตรา ฤาจะเป็นอนุชาอนุภรรณ แต่หากปลอมแปลงแก่งัดบิดเบือน	พระองค์ทรงพิภพนาถา พร้อมหมู่มาตยาเสนาใน จึงมีพจนาปราศรัย มีธุระสิ่งไรจึงไคลคลา เห็นมิใช่เชื้อชาติชาวป่า พิศพักตร์โสภาดังดวงเดือน ผิวพรรณงามคล้ายละม้ายเหมือน อย่าอำเอื้อนจงแจ้งแต่จริงไป
เมื่อนั้น พระอย่ากินแห่งแคลงฤทัย จะรู้จักตระหนักนามก็ไม่มี ข้าเป็นชาวป่าพนาวัน ขจรเดชเดชเดชากฎาการ หวังจะอาพระเดชปกเกล้า ข้าไซ้ไซ้เชื้อกษัตรา	ยาหรณ์บังคมแกลงไซ ข้ามิได้เป็นน้องอนุภรรณ ข้อนี้ไซ้จะแสสร้างเสกสรรค์ เที่ยวอยู่ในอรัญกันดาร จึงมาเฝ้าบาทมัลย์พระผ่านฟ้า ให้บรรเทาทุกข์ภัยไปภายใน ซึ่งตรัสว่าเกินศักดิ์ไม่สมควร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 4 2528 111-112)

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่ากษัตริย์มีคุณลักษณะที่แตกต่างไปจากบุคคลธรรมดาโดยเฉพาะชาติกำเนิด เนื่องจากคติความเชื่อว่างษัตริย์เป็นสมมุติเทพมีชาติกำเนิดสูงส่งจึงไม่ควรไปร่วมวงศ์กับสกุลที่ต่ำศักดิ์กว่า นอกจากนั้นสภาพความเป็นอยู่ของกษัตริย์

ยังมีความแตกต่างจากความเป็นอยู่ของคนทั่วไป ดังจะเห็นได้จากการกล่าวพรรณนาถึงปราสาทหรือเครื่องทรงต่างๆ ของกษัตริย์ซึ่งเป็นพัทธาภรณ์ที่ได้รับการตกแต่งและตัดเย็บอย่างปราณีตและตกแต่งด้วยเพชรพลอยต่าง ๆ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างกษัตริย์กับชนชั้นทั่วไป นอกจากนั้นกษัตริย์ยังต้องเป็นผู้ที่มีกิริยามารยาทเรียบร้อย

ดังนั้นการศึกษาเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์เพื่อความเข้าใจมากยิ่งขึ้นผู้วิจัยแบ่งการศึกษาออกเป็น คุณสมบัติของกษัตริย์ และบทบาทและหน้าที่ของกษัตริย์ ดังต่อไปนี้

2 2 1 1 คุณสมบัติของพระมหากษัตริย์

คุณสมบัติที่สำคัญของพระมหากษัตริย์คือ ทรงทศพิธราชธรรม พระปรีชาสามารถในการรับและรูปลสมบัติ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2 2 1 1 1 ทรงทศพิธราชธรรม

กษัตริย์จะต้องทรงทศพิธราชธรรมเพื่อที่จะทำให้การปกครองของพระองค์เป็นไปด้วยความปกติสุข ทำให้ผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองไม่ได้รับความเดือดร้อนในวรรณคดีเรื่องอิเหนา กวีได้สะท้อนให้เห็นถึงความมีทศพิธราชธรรมของกษัตริย์ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติสำคัญของกษัตริย์ที่พึงมี ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงท้าวสุเรนทร์ในตอนต้นเรื่องว่าเป็นกษัตริย์ที่ปกครองประเทศด้วยความมีทศพิธราชธรรม ปกครองให้ประเทศมีความสงบสุข ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงสิ่งองค์ทรงธรรมนาถา
เป็นหน่อเนื้อเชื้อวงศ์เทวา	ปิตุเรศมารดาเดียวกัน
รุ่งเรืองฤทธาศักดาเดช	ได้ดำรงนครเขตชั้นขนา
พระเชษฐาครองกรุงสุเรน	ถัดนั้นครองกรุงดาหธานี
องค์หนึ่งครองกาหลังบุรีรัตน	องค์หนึ่งครองสิงหัดสำหรับ
เฉลิมโลกโลกาธาตรี	ไม่มีผู้ร่อต่อฤทธิ์
ระบือลือทั่วทุกประเทศ	ย่อมเกรงเดชเดชอาญาสิทธิ์
บำรุงราษฎร์ดับเข็ญอยู่เป็นนิจ	โดยทางทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

นอกจากคำประพันธ์ข้างต้น คุณสมบัติดังกล่าวยังปรากฏใน
คำสร้อยพระนามของกษัตริย์ในเรื่องที่กวีใช้ ดังคำประพันธ์

ราชสารสองกษัตริย์ทรงธรรม	พระที่นั่งผ่านล่ำล้ากรุงศรี
พระน้องครองจระกานี้	เป็นที่ระงับภัยไพโรฟ้า
น้อมเศียรเคารพอภิบาท	เบื้องบาทพระผู้พงศอสัญญา
ขอเป็นเกือกทองรองบาท	ไปกว่าชีวันจะบรรลัย
ให้ดับเข็ญเย็นเกล้าประชากร	ทุกคนรไปมาอาศัย
ทั้งศัตรูรอนราญพาลภัย	จะเกรงขามคร้ามไปทั้งธานี
อันชีวาข้ามน้อยทั้งสองเมือง	ก็ปองไว้ได้เบื้องบาทศรี
แม้สิ่งใดระคายเป็นราศี	พระจะมีเมตตาการุญ
ความนี้มีควรทูลเหตุ	ขอพระเดชแผ่เผื่อเกื้อหนุน
วงศ์ระตูไม่คู่เคียงบุญ	ต้องเคียงขุนบthalmายพระภูธร
ดังจอมปลวกกับพระสุเมรุมาศ	ดังชาติมฤคกับไกรสร
ดังพื้นปัดพิกับอัมพร	บ่อนเปรียบได้เห็นไกลกัน
แม้มีแจ้งอรรถบัดนี้เล่า	อนุชาสร้อยเศวราโคกคัลย์
ไม่เสียดายไยดีแก่ชีวัน	ทรงธรรมจงโปรดปรานี
แต่พระน้องได้ครองเวียงชัย	ยังไม่มีประไหมสุหรี
จะขอพระธิดานารี	ไปเป็นศรีนครจระกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 10-11)

เช่นเดียวกับคำสร้อยพระนามของปิ่นหยีและอุณากรรณ
ตอนจะออกรบด้วยการใช้สรรพนามว่า ทรงธรรม เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญ
ของทศพิธราชธรรมของกษัตริย์ ดังคำประพันธ์

ครันดาวเดือนเลื่อนลับอัปแสง	อโณทัยจวนแจ้งจรัสศรี
เสียงฆ้องยามย่าประจำตี	เสียงระโคมดนตรีนี้นันต์
เสียงช้างโกญจนาทจาก้อง	เสียงม้าเร้าร้องหยุดหรรษ์

เสียงพลตรวจตราหากัน

ทรงธรรมเสด็จจากไถยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 267)

2 2 1 1 2 เกื้อกูลข้าราชการ

การเกื้อกูลหรือการเป็นการอนุเคราะห์ผู้อยู่ใต้บังคับ
บัญชาปรากฏในลักษณะของการให้รางวัลตอบแทนความดีความชอบของข้าราชการบริพารนั้น ๆ
เห็นได้จากท้าวฤเพ็นพระราชทานสิ่งของให้กับไพร่ที่ถวายคำทำนายของโหรสของพระองค์กับ
ประไหมสุหรี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
นึ่งนึ่งกรีกดูก็แจ้งการ
พระเร่งเกษมสันต์บรรชา
พอรุ่งรางแสงแสงสุริยง
เสด็จออกยังท้องพระโรงคัล
แล้วเล่าความนิมิตเทวี

องค์ศรีปัตทราได้ทราบสาร
จะมีครรรภ์มารเป็นมั่นคง
สมถวิลจินตาดังประสงค์
ก็อ่าองค์ทรงเครื่องรูจี
นึ่งเหนือแท่นสุวรรณจำรัสศรี
แก่ไพร่เฒ่าทั้งสี่ทันใด

บัดนั้น
พิเคราะห์ดูเห็นแจ้งไม่แคลงใจ
อันพระสุบินนี้ตื่นก
อาจองทรงเดชดังสุริยัน
จะเป็นที่ดับเข็ญให้เย็นยุค
ซึ่งนิมิตยามจันทร์วันอังคาร
สิ่งใดพระองค์ประสงค์นัก
แต่ในสองเดือนถ้าเคลื่อนไป

ทั้งสี่โหรอชฌาสัย
ต่างทูลภูวนายไปพลัน
จะได้โอรสรักเป็นแม่นมั่น
ทุกนิเวศน์เขตชั้นขมิ้นไม่ด้านทาง
ราษฎรจะได้สุขเกษมศานต์
จวนเวลากาลอโณทัย
ตำราว่าจักพลันได้
พระอย่าไว้ชีวิตโหรา

เมื่อนั้น
จึงดำรัสตรัสสั่งเสนา
ทั้งเงินทองข้าวของหลากหลาย

พระทรงภพฤเพ็นบรรชา
ให้จัดเสื้อผ้าแพรพรรณ
มาให้โหรทายนำนายฝัน

สั่งเสร็จเสด็จจรจรัล

เข้าปราสาทสุวรรณรจนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 12-13)

เมื่อนั้น	องค์ท้าวบุรุษเป็นนาถา
ฟังคำทำนายนโหรา	เกษมสันต์หรรษาเป็นพັນัก
จึงประทานบำเหน็จนานา	เสื้อผ้านุ่งหม่มสมบัติ
ให้โหรเฝ้าผู้ทำนายทายทัก	แล้วทรงศักดิ์เสด็จจากพระโรง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 16)

เมื่อนั้น	ท้าวดาหาสุริวงศ์รังสรรค์
จึงประทานเสื้อผ้าแพรพรรณ	รางวัลราชทูตทั้งโยธี
แล้วตรัสว่าจะจัดแจงแต่งการ	ตามวงศ์วารสุวราชศักดิ์ศรี
อีกสามเดือนจึงมายังธานี	แล้วภูมิเสด็จเข้าปราสาทพลัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 12-13)

2 2 1 1 3 มีเมตตากฤณา

ความเมตตากฤณาเป็นธรรมสำหรับกษัตริย์และมีความสำคัญในการปกครองเนื่องจากการแสดงให้เห็นถึงคุณธรรมของกษัตริย์ จากตอนที่อิเหนารบชนะฆ่าท้าวกระหมังกูหนิง แล้วระตูปาหยังกับประหมันยอมแพ้อิเหนา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สองระตูตัวสิ้นหวั่นไหว
ก้มกราบบาทมูลแล้วทูลไป	ภวนายได้ทรงพระเมตตา
ข้าน้อยทั้งสองเป็นไพร่	โทษผิดครั้งนี้หนักหนา
จงโปรดปรานประทานชีวา	ไว้เป็นข้าได้เบื้องบาทมลาย
ขอเอาพระเดชปกเกล้า	ตราบเท่าสิ้นชีวีวงศ์ขาร
ถึงปีจะมีบรรณาการ	มาถวายตามบุราณประเพณี

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเรื่องศรี
ฟังระตูลองราพาที	ภูมิจึงตรัสตอบไป
ซึ่งท่านมาอนงค์ขอโทษ	เราจะถือโกรธนั้นหาไม่
อันเชษฐาณัฏฐาซึ่งบรรลือ	เพราะใจโง่งงกำลังพาล
ท่านจงรับศพทั้งสองนั้น	พากันกลับไปยังถิ่นฐาน
บูชาเพลิงปลงส่งสาร	ให้พร้อมพวงศัวงศัวารในธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 131-132)

2 2 1 1 4 ปรีชาสามารถด้านการรบ

พระปรีชาสามารถด้านการรบเป็นความสามารถที่สำคัญและจำเป็นสำหรับกษัตริย์เนื่องจากการขยายอาณาเขตและการป้องกันการถูกรุกรานจากเมืองอื่น เช่น ตอนที่วิหยาสะกำรบกับสังคามาระตา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	วิหยาสะกำเข้มแข็ง
ขับม้าเลี้ยวล้อต่อแย้ง	กรายพระแสงทวนรำเป็นทำนอง
กลองกระหับกลับแทงซ้ายขวา	สังคามารตาปิดป้อง
ถ้อยทีหนีโล้รับรอง	เปลี่ยนท่าทวนทองแทงกัน

เมื่อนั้น	สังคามารตาแข็งขัน
ขับม้าไกวร้องปองประจัญ	เป็นเชิงชั้นชิงชัยในที่ทวน
ร่ายรับกลับแทงไม่แพลงพล้ำ	วิหยาสะกำผัดผันหันทวน
ต่างเรียงเคียงรางย้ายกระบวน	ปะทะทวนรวนรุกคดลูกคลี

เมื่อนั้น	วิหยาสะกำเรื่องศรี
ชักม้าวงวิ้งชิงที	โหมหักไฟรีด้วยแรงฤทธิ์
โถมแทงแล้วแปลงเปลี่ยนกระบวน	ทบทวนม้าที่นั่งไม่พลั้งผิด
หมายเขม้นเช่นหม่าปัจจามิตร	ตามติดด้านทวนราญรอน

เมื่อนั้น	สังคามารตาชาณสมร
รบนันเคียวขับอัสดร	ยอกย่อนเปลี่ยนภรณ์รงค์
กลีบกลอกรำรายกรายพระแสง	ปะทะแทงลงไปให้ไหลหลง
แล้วทำเสียเชิงชักม้าทรง	ตลบวงเวียนหันไปทันที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2528 124-125)

2 2 1 2 บทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์

กษัตริย์เป็นแกนกลางของระบบจัดตั้ง เป็นแหล่งหรือจุดรวมของอำนาจทุกอย่าง พระองค์เป็นทั้งผู้รักษากฎหมาย ออกคำสั่ง เป็นผู้ตัดสินขั้นสุดท้าย เป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนาและการทำพิธีกรรมอันสำคัญ กวียังแสดงโลกทัศน์เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของกษัตริย์ที่สำคัญ 2 ประการ คือ ด้านการปกครองบ้านเมือง และ ด้านการรบ

ด้านการปกครองบ้านเมือง เมื่อบ้านเมืองอยู่ในภาวะซับซ้อน เกิดเหตุร้ายกษัตริย์ ผู้เป็นผู้นำของข้าแผ่นดินทั้งปวงย่อมมีหน้าที่กำกับดูแลในการแก้ไขภัยนั้นให้พ้นไปดัง เมื่ออิเหนาเผาเมืองดาหา ประชนชนที่ชมมหรสพในงานอภิเษกต่างแตกตื่น วิ่งหนีแตกพลาถอลหม่านวุ่นวายกันไปทั้งเมืองด้วยเข้าใจว่าข้าศึก ยกทัพมาบุก เมื่อท้าวดาหาและ ท้าวกูเรปันในฐานะกษัตริย์ก็รีบทรงช้างพระที่นั่งออกจากพระนครไปรบศึก แล้วทรงบัญชาการให้เหล่าเสนาเร่งช่วยกันดับเพลิงในเมือง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สองกษัตริย์สุริยวงศ์เป็นใหญ่
ครั้นแจ้งว่าเกิดเหตุเภทภัย	บรรหารให้ตรวจเตรียมโยธา
แต่งองค์ทรงเครื่องศึกเสร็จ	เสด็จทรงคชสารหาญกล้า
พร้อมหมู่สุรชาติมาตยา	ลีลาเลิกพลออกจากวัง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 541)

นอกจากบทบาทด้านบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎรดังคำประพันธ์ข้างต้น บทบาทและหน้าที่สำคัญอีกประการของกษัตริย์คือการปกป้องและคุ้มครองราษฎรให้มีความอยู่ดีกินดี ขยายอาณาเขต เพราะการมีอำนาจเหนือดินแดนอื่น ๆ นั้นนอกจากพระเกียรติที่จะขยายไป

พระราชอำนาจและทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ ก็จะเพิ่มขึ้นด้วย ดังจะเห็นว่ากษัตริย์ที่มีบุญญาบารมีมาก ย่อมมีเมืองขึ้นมากมาย เช่นเดียวกับเมื่ออิเหนามีชัยเหนือท้าวกระหมังกุหนิงแล้ว ก็มีบัญชาให้ เสนาไปเก็บกวาดทรัพย์สินของเมืองกระหมังกุหนิง และคุมบรรณาการตลอดจนพระโอรสธิดาของ เจ้าเมืองมาถวาย ส่วนหน้าที่ในการป้องกันราชอาณาจักร ปรากฏในทุกตอนที่มีข้าศึกยกทัพมา ประชิดเมืองกษัตริย์ย่อมมีหน้าที่ปกป้องราษฎร ทั้งที่ทรงออกรบเองหรือจัดการทัพและกำลังพบใน การป้องกันพระนคร เช่น เมื่อท้าวกระหมังกุหนิงยกทัพมาล้อมกรุงดาหา ท้าวดาหาก็กอง พระราชสาส์นไปทูลพระเชษฐาและพระอนุชาให้ยกทัพมาช่วยรบ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระสุริยวงศ์องค์ศรีปัทมรา
เผยสีหบัญชรแล้วบัญชา	ตรัสสั่งเสนาธิบติ
จงเร่งไปทูลเหตุพระเชษฐา	อีกองค์อนุชาทั้งสองศรี
บอกระตุกรกาอย่าช้าที่	ว่าไพร่จะยกมาชิงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 290)

คำขอของท้าวดาหาได้รับการตอบรับอย่างเต็มพระทัยจากพระเชษฐาและ พระอนุชาทั้งสองที่จะส่งกองทหารมาช่วยเหลือ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระปิ่นภพกุเรปันราชฐาน
แจ้งว่าไพร่มารอนราญ	พระจึงให้แต่งสารหนังสือลับ
ครั้นเสร็จสั่งสองเสนา	จงถือไปหมั้นหยาสองฉบับ
ใบหนึ่งนั้นเร่งกองทัพ	กำชับอิเหนาให้ยกมา
ใบหนึ่งนั้นไปให้ระตู	ท้าวผู้ผ่านเมืองหมั้นหยา
จงรีบไปให้ถึงพารา	แต่ในสิบห้าราตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 292)

เมื่อนั้น	ท้าวสิงหัดสำหรับนาถา
ครั้นทราบดังนั้นจึงบัญชา	เสนาเร่งกลับไปจับไว

ทูลพระเชษฐาสुरิวงศ์
เราจะให้สุหรานากงไป

อย่าให้ทรงพระวิตกหมกไหม้
ช่วยพระชิงชัยด้วยไพร่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 291)

เช่นเดียวกับการตอบรับของท้าวกาหลังที่ทรงส่งกองทัพมาช่วยรบแม้
จะไม่เห็นด้วยที่ท้าวดาหายกนางบุษบาให้จรรกา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
จึงมีพจนารถประภาษมา
เอาอะหนะไปยกให้ระตุ
แล้วสั่งตามะหงเสนานใน
ท่านเป็นแม่ทัพกับคะหมัง
สั่งเสร็จเสด็จจรรลี

ท้าวกาหลังฟังแจ้งไม่กังขา
พระเชษฐาทำผิดจะโทษใคร
ศัตรูจึงประมาทหมิ่นได้
เร่งตรวจเตรียมทัพชัยอย่าช้าที่
ยกไปยังดาหากกรุงศรี
เข้าปราสาทมณีนพรายพรรณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 291)

2 2 2 ขุนนาง

ขุนนางเป็นกลุ่มคนในสังคมที่มีอำนาจ อภิสิทธิ์ และเกียรติยศ มีโอกาสเข้ารับ
ราชการอยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจทางการเมือง มีส่วนร่วมช่วยเหลือในการ
บริหาร ปกครองอาณาจักรให้มีเสถียรภาพ จึงเป็นผู้มีอำนาจทางสังคมสูงได้รับการยกย่องและมี
ไพร่ข้าทาสบริวารแวดล้อมมีฐานะทางเศรษฐกิจซึ่งได้ผลประโยชน์จากการควบคุมไพร่สมและ
ไพร่หลวงที่ได้รับพระราชทาน ในการเพิ่มพูนโภคทรัพย์ทางด้านการเกษตรและจากการค้ากับ
ต่างประเทศ พวกขุนนางชั้นสูงจึงมีฐานะมั่งคั่ง

2 2 2 1 คุณสมบัติของขุนนาง

2 2 2 1 1 ความจงรักภักดีต่อกษัตริย์

ความจงรักภักดีของขุนนางนั้นนับว่าเป็นคุณสมบัติที่
สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ขุนนางที่มีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์จะยอมสละชีพเพื่อกษัตริย์ได้นั้นนับว่า

เป็นขุนนางที่ดี เห็นได้จากในสมัยก่อนขุนนางจะสืบทอดตามสายเลือดหรือวงศ์ตระกูล ตระกูลใดที่มีผลงานหรือมีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ กษัตริย์ก็จะไว้วางใจให้ลูกหลานในตระกูลนั้นรับราชการกับพระองค์และราชวงศ์ต่อไป

ความจงรักภักดีของขุนนางในอิเหนาดังเราจะเห็นได้จากการที่ท้าวฤเพนได้จัดหาพี่เลี้ยงให้กับอิเหนา เพื่อทำหน้าที่ในการให้ความดูแลอิเหนา โดยจัดทำการคัดเลือกมาจากลูกหลานของขุนนางต่าง ๆ ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ท้าวนางข้างในถ้วนหน้า
ทั้งเฝ้าแก่ชะแม่อ่าชา	ก็จัดสรรภรรยาเสนี
เป็นนางนมสมบุรณ์ด้วยรูปร่าง	ครบถ้วนตามอย่างหกสิบสี่
เว้นโทษवादอมพื	ไม่มีต่ำสูงเสมอกัน
แล้วจัดเหล่านารีพี่เลี้ยง	ที่ควรเคียงถือน้องประคองขวัญ
สื่อนงค์ทรงลักษณ์ลาวัณย์	ล้วนวงศ์พงศ์พันธุ์กษัตริตรา
กับนางกำนัลน้อยน้อย	สองร้อยรูปร่างโอ้อ่า
ทั้งเงินทองของขวัญนานา	นำมาถวายทันที

บัดนั้น	จึงมหาอำมาตย์ทั้งสี่
กับทั้งเหล่าเสนามนตรี	แต่งบรรดาที่มีบุตรนั้น
ให้จัดแจงแต่งตัวทั้งแปดร้อย	ล้วนน้อยน้อยหน้าตาคมสัน
พาไปเฝ้าพระองค์ทรงธรรม์	ถวายเป็นข้าขวัญพระกุมาร

เมื่อนั้น	พระปิ่นปักนเศศราชฐาน
ชื่นชมโฉมณัลเบิกบาน	จึงมีบัญชาการตรัสไป
อันบุตรเสนาปาเตะ	ตั้งที่ยะรุเดะพี่เลี้ยงใหญ่
บุตรดามะหงเสนาใน	ตั้งให้เป็นพี่ปุนตา
อันบุตรคะหมังมนตรี	ตั้งที่เป็นกะระตาทหลา
อันบุตรยาสาเสนา	ตั้งที่ประสันดาครบครัน
พื้นดรุณรุ่มน้อยน้อย	รูปร่างแซมซ้อยเจิดจัน

พระสั่งให้ประทานรางวัล

ตามหลัณพีเลียงและมนตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 18 -19)

2 2 2 1 2 ความสามารถด้านการรบ

ความสามารถด้านการรบเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของขุนนางเนื่องจากขุนนางมีบทบาทสำคัญในการจัดกองทัพตามบัญชาของกษัตริย์ในการขยายอาณาเขต อิเหนาได้กล่าวถึงความสามารถด้านการรบของขุนนางเอาไว้ ดังปรากฏในตอนทีกล่าวถึงกองทัพของเมืองหมันหย่าที่ประกอบไปด้วยเหล่าขุนนางที่มีความสามารถด้านการรบดังคำประพันธ์

มาจะกล่าววบทไป	ถึงพิชัยเขตชั้นทหมันหย่า
แสนสนุกฤษเกษมเปรมปรา	บรรดากรุงชวาไม่เทียมทัด
เป็นใหญ่ยิ่งกว่าทุกธานี	แต่ก่อนตั้งบุรีศรีกษัตริย์
ประกอบด้วยแก้วเก้าเนาวรัตน์	ไอศุรย์สมบัติศฤงคาร
มีหมูมัตยาข้าเฝ้า	สองเหล่าพลเรือนแลทหาร
โยธินับหมื่นพันเชี่ยวชาญ	แต่ละคนเคยชำนาญในการรบ
อยู่ยงคงกระพันศาตรา	วิชาไล่เขนเจนจบ
ราชรถคชสารสินธพ	เลิศลบลือกว่าทุกธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 9)

ความสามารถในการรบของขุนนางยังปรากฏในตอนบันหยีและอุณากรรณเมื่อครั้งที่ท้าวจะมาหราชอาณาจักรจะขุดนาหงันกับธิดาท้าวกาหลังแต่ท้าวกาหลังไม่ยอมท้าวจะมาหราชจึงประกาศทำรบ บันหยีกับอุณากรรณจึงอาสาออกรบ กวีได้กล่าวถึงความสามารถของขุนนางด้านการรบเอาไว้ในการจัดทัพต่าง ๆ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	บันหยีผู้มีอิชฌาสัย
แลตามอุณากรรณไป	จนเลี้ยวลับเข้าในทวาร

จึงผันพักตรามาสั่ง
จงเร่งรัดจัดพลโยธา
สมทบกับทัพเราเข้ากัน
ตั้งเสริมเสด็จคลาไคล

ตามะหงตะหมังยาสา
เลือกล้วนแกลวกล้ำชิงชัย
ให้ทันฤกษ์รุ่งสุริยไธ
ขึ้นทรงมโนมัยริบมา

เมื่อนั้น
รับสั่งแล้วเรียกประสันดา
เกณฑ์พลบรรจบสืบหมื่น
ต่างมีฝีมือเชี่ยวชาญ
เคยเข้าปล้นสะดมอาคมขลัง
บ้างเรียนทรหดอดทน
ทนายปืนพื้นมีฝีมือแม่น
ทหารดาบสองมือคือดี
จัดทัพคับคั่งทั้งท้องถนน
รีบเร่งบันเทิงใจโยธา

สังคามาระตาก็หรรษา
ออกไปจัดโยธามิทันนาน
แต่พื้นเข้มแข็งกำแหงหาญ
เรียนรู้วิชาการเวทมนตร์
รู้จึ่งยังเหลือมล่องหน
แต่ละตนแทงฟันไม้พรุนพรึง
หลาวทวนล้วนแล่นทะลวงถึง
คนหนึ่งสู้ร้อยไม่ถอยมา
พร้อมถ้วนกระบวนพลอาสา
คอยท่าพระองค์ทรงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 255-256)

2 2 2 2 บทบาทและหน้าที่ของขุนนาง

บทบาทและหน้าที่ของขุนนางในเรื่องอิเหนาคือการปฏิบัติตามราชโองการของกษัตริย์ ด้วยความจงรักภักดี โดยเฉพาะการรับราชโองการในการจัดกองทัพเนื่องจากขุนนางมีกำลังทหารอยู่ในมือคอยจัดกองทัพให้กับองค์กษัตริย์ในการขยายอาณาเขตหรือการป้องกันอริราชศัตรู ดังที่ Micheal Aung Thwin (Micheal Aung Thwin Kingship, the Sangha, and Society in Pagan , อ้างอิงจาก อัญชลี สุสาธน์ 2546 39) กล่าวถึง กำลังคนไว้ว่าเป็นสิ่งที่มีค่า และเป็นสิ่งที่ต้องการมาก การควบคุมกำลังคนเพื่อจัดสรรมาใช้ประโยชน์ให้อาณาจักรถือเป็นภารกิจสำคัญของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะการควบคุมกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำไปสู่การขยายตัวทางเศรษฐกิจและการมีอำนาจทางการเมือง

หน้าที่ในการควบคุมไพร่พลทั้งไพร่หลวงและไพร่สมในการก่อสร้างหรือในงานราชพิธีต่าง ๆ เช่น ในงานพระเมรุ พระอัยยิกที่เมืองหมันหยานัน ท้าวหมันยาทรงมีบัญชาให้เหล่าขุนนางจัดการก่อสร้างตกแต่งพระเมรุให้แล้วเสร็จทันกำหนดการ ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงระตูผู้ผ่านหมันหยาน
อยู่จำเนียรกาลนานมา	พระมารดาสุดสิ้นทิวคต
มเหสีสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์	ต่างแสนโคกคัลย์กำสรด
ทั้งองค์ระตูผู้มียศ	ก็ระทดพระทัยพันทวี
จึงให้เชิญพระศพใส่โกศทอง	สถิตไว้ในห้องปราสาทศรี
ตกแต่งตามตำแหน่งประเพณี	กระษัตราธิบัติแต่ก่อนมา
แล้วมีพจนารถประสาทสั่ง	อำมาตย์คะหมิงยาสา
ท่านจงจัดแจงแต่งตรา	บอกบรรดาเมืองขึ้นของเรา
ให้ผู้รั้งทั้งปวงหลวงปลัด	เกณฑ์ไพร่เร่งรัดไปตัดเสา
กำหนดยาวใหญ่ย่อมกล่อมเกลา	ให้ได้เท่าตามอย่างช่างให้การ
ทุกสิ่งสารพัดจัดแจง	จัดแจงข้าส่วยให้ช่วยสาน
จงหมายบอกตำแหน่งพนักงาน	จะทำการให้เสร็จในปีนี้
แล้วสั่งปาเตะตำมะหงง	ท่านจงแต่งราชสารศรี
ไปคาหากูเรบันพระบุรี	ว่าพระชนนีนั้นมรณา
บัดนั้น	อำมาตย์ทั้งสี่มียศถา
รับสั่งแล้วบังคมลา	ออกมาจากพระโรงบุรี
รับเขียนหนังสือบอกหลายฉบับ	แล้วประทับปิดตราพระราชสีห์
ให้ม้าใช้ถือไปทุกธานี	ตามมีรับสั่งพระทรงธรรม์
แล้วแต่งราชสารลงลานทอง	มอบให้สองสามนตคนขยัน
จงรีบไปคาหากูเรบัน	สืบหาวันให้ถึงพารา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 29 - 30)

การก่อสร้างพลับพลาที่ประทับในป่าของอิเหนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีรับสั่งให้ตำมะหงงไปก่อสร้างที่ประทับ ตำมะหงงก็จัดการควบคุม จัดแบ่งไพร่พลเพื่อให้การก่อสร้างแล้วเสร็จดังพระราชบัญชา ดังคำประพันธ์

จึงสั่งตำมะหงงเสนี้ จงกะเกณฑ์พลพลนิกร	จะหยุดยังโยธียู่นี๋ก่อน ให้ทำที่ประทับร้อนนอนไพร
บัดนั้น รับสั่งพระองค์ทรงฤทธิไกร จึงกะเกณฑ์กันดับบัญชา เอาเชือกชักหลักกรุยเป็นสำคัญ	ตำมะหงงเสนาผู้ใหญ่ บังคมลาคลาไคลออกไปพลัน วัดที่ตั้งพลับพลาพนาสัย แบ่งปันปักฉลากให้ตามกรม
บัดนั้น รีบเร่งทำงานการะดม พวกไปเอาตัวไม้ไผ่สาละ บ้างเจาะเสาเข้าฝาเกลากลอน ปลูกสุวรรณพลับพลาอาโง ที่สวยที่สงคองคา ระเนียดรอบขอบคันมั่นคง ขัดเรือกทำฉนวนลงนที สนามทวนทุกปราบราบรื่น สารวัดรัดเร่งทำการ	เจ้าหมู่ไพร่หลวงแลเลขสม บ้างถากที่ทุบถมล้อมดอน อิงมีลากจุดไม่หยุดหย่อน ถากพื้นบันรอนเป็นโกลา เก้าห้องทองพระโรงหลังหน้า โรงรถชาพาชี ทิมกระท่อมล้อมวงประจำที่ ปลูกพลับพลาอารีไวยมธาร ตั้งป้อมหัดปืนตรงหน้าฉาน ก็แล้วทุกพนักงานพร้อมกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 126)

บทบาทและหน้าที่ของขุนนางอีกอย่างหนึ่ง คือ หน้าที่ในการควบคุมกำลังคนด้านการรบ ซึ่งปรากฏในทุกตอนที่มีการเตรียมตัวทั้งในยามปกติและก่อนสงคราม เช่น ตอนศึกเมืองประมอดัน กล่าวคือ ท้าวล่าส่งพระราชสาส์นในนามระตูทั้งหกเมืองที่เป็นเมืองขึ้นของอุณากรรณ เมื่อได้ข่าวว่าอุณากรรณหายตัวไป พระโอรสและพระธิดาที่ถวายเป็นบรรณาการ

ยังคงประทับอยู่ที่เมืองประมอดัน ท้าวประมอดันไม่ส่งคืนให้ ระตูทั้งหกเมืองจึงยกทัพมาล้อมเมืองประมอดันไว้ ปันหยี่ให้สังคามระต่ายกทัพไปช่วยท้าวประมอดัน และให้ ยะรุเดะหนึ่งในพี่เลี้ยงไปจัดเตรียมกำลังพลให้สังคามระต่ายควบคุมกำลังพลนำทัพไปรบ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	มิสระเบปันหยี่ศรีใส
จึงสั่งยะรุเดะทันใด	ซึ่งทัพไพร่ที่ยกมา
บรรจบกันถึงหกธานี	โยธามากมายหนักหนา
แต่พลจะหวั่งวิลังกา	น้อยกว่าข้าศึกเป็นพันไป
อันพลเชลยกับพลเรา	จงเกณฑ์เข้าเป็นกองทัพใหญ่
ทั้งอาวุธสำหรับชิงชัย	เร่งรัดจัดให้บัดนี้
บัดนั้น	ยะรุเดะรับสั่งไล่เกศี
ถวายบังคมคัลอัญชลี	ออกมาจากที่เฝ้าพลัน
เกณฑ์กระบวนถ้วนทั้งกองหน้า	ปีกซ้ายปีกขวาแลกองชั้น
เกียกกายยุยกกระบวนจัดกัน	กองหนุนเลือกสรรที่ชำนาญ
กองหลังมีกำลังสามารถ	ร้ายกาจใจคอห้าวหาญ
กองร้อยคอยประจัญประจันบาน	หนักไหนจะได้ด้านตีประดา
นายไพร่ล้วนเหล่าพวกพหล	ทั้งพลปันหยี่สุกาหรา
กับพลสังคามระต่าย	พลเชลยเกณฑ์มาสมทบกัน
พลม้ากล่าหาญชาญพาชี	ขับขี่รวดเร็วดังจักรผัน
พร้อมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์	เตรียมกันคอยเสด็จจรรลี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 5 2528 24-25)

คุณสมบัติที่สำคัญของขุนนางคือ ความจงรักภักดีต่อกษัตริย์และประเทศชาติ สอนบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญ คือ การควบคุมกำลังไพร่พลทั้งในยามสงบสุขเพื่อการก่อสร้างหรือการโยธา และในยามศึกสงคราม

23 สถาบันศาสนา

ศาสนา คือ ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์อันมีหลัก คือ แสดงกำเนิดและความสิ้นสุดของโลกเป็นต้น อันเป็นไปในฝ่ายปรมาตมประการหนึ่ง แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับบุญบาปอันเป็นในฝ่ายศีลธรรมประการหนึ่ง พร้อมทั้งลัทธิพิธีที่กระทำตามความเห็นหรือตามคำสั่งสอนในความเชื่อื่อนั้น ๆ (ราชบัณฑิตยสถาน 2538 : 783) ส่วนคำจำกัดความของ สถาบันศาสนา คือ แบบแผนของการคิดและการกระทำในเรื่องเกี่ยวกับจิตใจ ความเชื่อทางสังคม ทางศาสนา เป็นสถาบันที่ครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ เช่น การปฏิบัติของฆราวาสต่อภิกษุ พิธีกรรมต่าง ๆ ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ และเกี่ยวกับชีวิตในโลกนี้โลกหน้า (นิเทศ ดินนะกุล 2537 : 110)

ขอบเขตการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับสถาบันศาสนาในบทละครเรื่องอิเหนา นี้ แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ หลักความเชื่อและพิธีกรรม

23.1 หลักความเชื่อ

23.2 พิธีกรรม

23.1 หลักความเชื่อ

ความเชื่อ คือ การยอมรับนับถือ หรือยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ทั้งที่มีตัวตนและไม่มีตัวตนก็ตามว่าเป็นความจริงหรือมีอยู่จริง การยอมรับหรือยึดมั่นนี้อาจมีเพียงหลักฐานเพียงพอที่จะพิสูจน์ได้ หรืออาจไม่มีหลักฐานที่จะพิสูจน์สิ่งนั้นให้เห็นจริงก็ตาม การยอมรับนับถือนี้ค่อยๆ สั่งสมมาเป็นเวลาช้านาน นับแต่มนุษย์เริ่มเรียนรู้และพยายามทำความเข้าใจโลกซึ่งเป็นเวลานานนับพันปีมาแล้ว และส่วนมากมนุษย์จะเชื่อเรื่องอำนาจลึกลับ เช่น เทวดา หรือผีที่สามารถบันดาลผลต่าง ๆ ให้เกิดกับตนหรือสังคมได้

ความศรัทธาและความเชื่อที่มีต่อศาสนา ตลอดจนหลักคำสั่งสอนทางศาสนาเป็นแรงบันดาลใจ และมีอิทธิพลในการสร้างสรรค์ผลงานของกวี หลักความเชื่อตามลัทธิหรือศาสนาที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา ได้แก่

23.1.1 หลักความเชื่อทางศาสนาพุทธ

ประเทศไทยถือได้ว่าเป็นเมืองพุทธ และยอมรับศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ เมื่อมองสังคมไทยจะเห็นว่า สังคมไทยรับนับถือศาสนาพุทธมาช้านานตั้งแต่สมัยสุโขทัยและอาจก่อนหน้านั้น เหตุนี้คนไทยแต่แรกเริ่มจึงผูกพันกับศาสนาพุทธอย่างแน่นเหนียว และศรัทธานั้นก็มีขาดสาย เวลานึกคิดทำอะไรจึงไม่มีแนวทางที่หนีจากพุทธศาสนาเลย แม้แต่ค่านิยม เช่น พฤติกรรมที่สังคมยอมรับว่าอย่างไรที่เป็นคนดีคนชั่วโดยใช้ศีล 5 ฉะนั้นพุทธศาสนาจึง

เป็นชีวิตจิตใจของคนไทย แม้แต่วรรณคดีที่เปิดโอกาสให้ก็แสดงอารมณ์ส่วนตัว เช่น นิราศ ก็ยังปรากฏแนวคิดทางพุทธศาสนา เช่น ความเชื่อเรื่องกรรม เป็นต้น แม้บทละครเรื่องอิเหนานี้จะมีเค้าโครงเรื่องจากชวา แต่อิทธิพลและสภาพแวดล้อมของกวี ที่อยู่ในสังคมพุทธย่อมสะท้อนหลักความเชื่อทางศาสนาพุทธผ่านบทละครด้วย หลักความเชื่อทางศาสนาพุทธที่ปรากฏในบทละครได้แก่

กรรม

กรรม หมายถึง การกระทำ, การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ทางกายก็ ตาม ทางวาจาก็ตาม ทางใจก็ตาม (พระธรรมปิฎก 2543 : 69) กรรมแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ อกุศลกรรมและ กุศลกรรม ความเชื่อในอำนาจแห่งกรรมนี้สอดคล้องกับหลักธรรมพื้นฐานของศาสนาพุทธที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ความเชื่อดังกล่าวปรากฏอยู่ทั่วไปในวรรณคดีจำนวนมาก กล่าวคือ เมื่อผู้ใดพบกับการพลัดพลาก การตายจาก การสูญเสียสิ่งของและบุคคลอันเป็นที่รักก็ มักจะเชื่อว่าเป็นผลจากกรรม หรือเมื่อมีผู้ปลอบโยนก็จะเป็นไปในทำนองเดียวกัน เช่น เมื่ออิเหนารำลางนางมาหยารัศมี และนางสการะวาตีไปศึกที่เมืองดาหา ดังคำประพันธ์

จะกินน้ำตาต่างอาหาร
ชะรอยเวรกรรมได้ทำไว้

ทนทุกข์ทรมานหม่นไหม้
จึงจำให้ได้ความเวทนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 : 329)

จำเป็นจำร้างห่างน้องแก้ว
พีนี่มีใครจะจากไป

เป็นกรรมของเราแล้วจะทำไฉน
แต่จวนใจกิจการณรงค์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 : 329)

ความเชื่อเรื่องกรรมนั้นนอกจากจะปรากฏในตอนที่ตัวละครต้องพลัดพรากกันในยามมีชีวิตแล้ว เมื่อต้องพรากจากกันด้วยความตาย ความเชื่อดังกล่าวยังแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัด ดังเมื่อพระอนุชาทั้งสองของท้าวกระหมั่งกุหนึ่งรำพึงถึงวิหยาสะกำ ดังคำประพันธ์

อนิจจาวิหยาสะกำเฮ้ย

เวรสิ่งใดเลยแต่หนหลัง

เสียแรงเรื่องฤทธิมีกำลัง

วอดวายชีวังแต่ยังเยาว์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 364)

นอกจากกรรมจะบันดาลให้เกิดความทุกข์โศกที่ต้องพลัดพรากทั้งที่มีชีวิตหรือพรากด้วยการตายจาก ในบทละครเรื่องนี้ยังสะท้อนความเชื่อเรื่องกรรมก่อให้เกิดความสุขและความทุกข์โศก และบันดาลทั้งเรื่องร้ายและดี เช่นเมื่อประไหมสุหรีดาหาคำครวญถึงการที่ท้าวกระหมั่งกษัตริย์ยกทัพมา ดังคำประพันธ์

อกเอ๋ยน่าน้อยใจนัก
ทั้งหลายเขามีบุตรธิดา
นี้ชะรอยเจ้ากรรมเกิดมา
แต่ครุ่นแค้นแสนเชียวเป็นไป

อัปลักษณ์กระไรเป็นหนักหนา
เป็นที่ยาจิตจำเริญใจ
จะล้างผลาญมารดาจงได้
ดังอกใจจะแยกแตกตาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 378)

ความเชื่อเรื่องกรรมบันดาลให้เกิดความพลัดพรากยังปรากฏในตอนที่ท้าวกูเรปันรำพึงที่โอเหนามีได้อภิเชกกับนางบุษบา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ชะรอยกรรมจึงจำบันดาลคล

ท้าวกูเรปันตอนอนุสนธิ์
สำหรับจะไม่พ้นอัประมาณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 493)

นอกจากกรรมที่ก่อให้เกิดความทุกข์ดังกล่าวกว่าข้างต้น แต่หากเป็นกรรมในอดีตหรือกรรมเก่าที่เป็นกุศลกรรมแล้ว ก็จะเป็นบุญ เป็นวาสนา เช่น เรื่องคู่ครอง หากมีบุญวาสนาต่อกันก็จะได้มาเป็นคู่ครองกันแต่หากไม่มีบุญวาสนาต่อกันก็มีอันคลาดคลา ดังคำประพันธ์

ชะรอยว่าบุพเพสันนิวาสา

จึงได้มาเล่าโลมโฉมฉาย

จะเป็นเพื่อนพิศวาสไม่คลาดคลาย

จะเบี่ยงบิดคิดอายุที่ยาโย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 85)

เมื่อนั้น
น้องนี้ก็จำนงจงใจ
แต่หากบุญไม่เคยคู่กัน
ดังหงส์ไม่จงชลธิ
เหมือนหมูปูหรงทั้งปวง
สำหรับที่จะได้อัประมาณ
ซึ่งพระตรัสตรีกตรองน้องก็เห็น
จะคิดอาลัยไปไยดี

ท้าวดาหาทูลแจ้งแถลงไข
จะให้ครองกันตามประเพณี
จึงบันดาลให้ชายเฝ้าตัวหนี
ราชสีห์หนีถ้าสุรกายจัน
ไม่เป็นห่วงด้วยพฤษภาสาร
จึงบิดผันบันดาลไปทั้งนี้
แต่จำเป็นเหลือจะรับได้เกศ
ตามที่วาสนาไม่เคียงควร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 492)

ความเชื่อเรื่องกรรมยังมีบทบาทเด่นชัด เมื่อมีผู้ใดเสียชีวิตก่อให้เกิดความเชื่อเรื่องการอโหสิกรรมหรือการขอขมาลาโทษ เพื่อมิให้กรรมเวรติดตามไปในชาติภพหน้า ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
สมโภชพระศพเจ็ดทิวา
จึงให้เชิญโกศทองลงใน
พร้อมพระมเหสีสุริยวงศ์
ต่างถือธูปเทียนดอกไม้
จงหัตถ์มัสการขอสมา

องค์ท้าวเจ้าเมืองหมันหย่า
ครึ่งเพลาบายแสงสุริยง
ขึ้นใส่เชิงตะกอนสูงส่ง
ทั้งองค์อิเหนานัดดา
เข้าไปประนมพน้อมพร้อมหน้า
อย่าให้มีเวรสาปไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 97)

จากข้อความทั้งหมดข้างต้นล้วนเป็นความเชื่อในอำนาจแห่งกรรมในอดีตทั้ง
สิ้นที่ส่งผลมาถึงโชชะตาหรือเหตุการณ์ในปัจจุบัน ในส่วนของกรรมปัจจุบันนั้น มักเป็นเรื่องของ
การประกอบกรรมดี หรือ กุศลกรรม เพื่อให้ความดีนั้นส่งผลให้ผ่านพ้นเคราะห์ร้าย ทุกข์โศก การ
พลัดพราก หรือให้ได้สิ่งที่ปรารถนา เช่น เมื่ออิเหนาที่บวชก็หวังให้อานิสงส์บุญนี้ดลใจให้
องค์ปะตาระกาหลา บันดาลให้ได้พบนางนุชบา ดังคำประพันธ์

ครวญพลายพระทางคำนึงใน	ทำไฉนจะพบดวงยิหวา
อย่าเลยจะไปปะตารา	สำรวมจิตรักษาอารมณ์
เดชะบุญบวชเคร่งบำเพ็ญฌาน	จะบันดาลให้พบประสบสม
พระอาวรณร้อนใจเกรียมตรม	จนบรรทมหลับไปกับไสยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 652)

อาลัยบันหิยสำรวมจิต	พยายามตามกิจอธิฐาน
ข้าได้ปะตาราสมาทาน	เดชะฌานแผ่ผลภาวนา
ขอให้ได้ดังจิตพิศวาส	ร้อนอาสน์องค์ปะตาระกาหลา
ไปดลใจนงนุชนุชบา	ให้มาประสบพบพาน
สถิตแห่งหนตำบลใด	ทุกนิเวศน์เวียงชัยราชฐาน
ถึงจะอยู่กระยาหนัชั้นวิมาน	จงบันดาลให้ได้คืนมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 654 - 655)

บัดนั้น	ประสันตาทำเฉยเฉยไซ
ซึ่งอุตสาห์มาบวชบัดนี้ไซ้	เพราะเสียของต้องใจจึงจำเป็น
ไซ้จะปลงลงจิตศรัทธา	จะสมมณฑ์ภาวนาก็เต็มเชิญ
ทั้งสองอดโภชนาเวลาเย็น	ทำให้แสบท้องเล่นไม่ต้องการ
คราวนี้เห็นที่จะพ้นเคราะห์	ถึงปีเถาะโชคดีกว่าปีชาล
ซึ่งพระเสาร์ทับลัคน์เล็งอังคาร	ก็ยกย้ายจากสถานถอยลง
จะสึกไปกานลั้งครั้งนี้	เห็นจะพบสบที่ต้องประสงค์

แม้มีเหมือนอย่างนั้นมันคง

จะให้ลงโทษสองฝั่งสองพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 705 - 706)

② หลักทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรม (พระธรรมปิฎก 2543 285 – 287) คือ ธรรมของพระราชา กิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติ, คุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง, ธรรมของนักปกครอง ได้แก่

(1) ทาน การให้ คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือราษฎร และ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์

(2) ศีล ความประพฤติดีงาม คือ สำนวณกายและวจีหวาร ประกอบแต่การ สุจริต รักษาภิตติคุณ ให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร

(3) บริจาคะ การบริจาค คือ เสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจน ชีวิตของตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบสุขเรียบร้อยของบ้านเมือง

(4) อาชวะ ความซื่อตรง คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ไรรมารยา ปฏิบัติภารกิจโดย สุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน

(5) มัททวะ ความอ่อนโยน คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคาย กระด้าง ถือองคัมมีความสง่าเกิดแต่ท่วงทีกริยามารยาทสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ได้ความรักภักดีแต่ มิชาดยำเกรง

(6) ตปะ ความทรงเดช คือ แผดเผากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำย่ำยี จิต ระวังยับยั้งชั่งใจได้ ไม่ยอมให้ความหลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและปรนเปรอมีความ เป็นอยู่สม่ำเสมอ หรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร ทำกิจให้บริบูรณ์

(7) อักโกธะ ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วโกรธ ลุอำนาจความโกรธ จนเป็น เหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจําใจไว้ระงับความ เคืองชุ่น วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตนเอง

(8) อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบคั้นกดขี่ เช่น เก็บภาษีขูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเห็จอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียน ลงโทษ อาชญาแก่ประชาราษฎรผู้ใด เพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

(9) ขันติ ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายนา เหนื่อยหน่ายเพียงใด ก็ไม่ทอดอย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยคำเลียดสีดากดางอย่างใด ก็ไม่หมด กำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณียที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

(10) อวิโรธนะ ความไม่คลาดธรรมดา คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ร้าย ลามลักการะ หรืออภิชฺฐารมณฺ์ อภิฐฐารมณฺ์ใด ๆ สถิตมั่นคงในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรม ก็ดี นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลัก การปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม ก็ดี ไม่ประพยอมให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป

ความเชื่อในหลักทศพิธราชธรรมนี้มีแต่ในอดีต ประกอบสภาพสังคมและ วัฒนธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ที่ กษัตริย์ทรงเป็นธรรมราชา รับกันกับความเชื่อดังกล่าว ดังนั้น กษัตริย์วงศ์สัจจะแห่งจ้าวจึงแสดงคุณสมบัติในการปกครองด้วยเป็นผู้ทรงไว้ด้วยทศพิธราชธรรม ดัง คำประพันธ์

บำรุงราชฎีดับเชื้ออยู่เป็นนิจ โดยทางทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 1)

นอกจากนี้ความเชื่อดังกล่าวยังแสดงผ่านคำสรว้อยหรือคำขยายพระนามของ กษัตริย์ ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป ถึงสิ่งองค์ทรงธรรม์นาถา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 1)

เมื่อนั้น พระผ่านภพดาหากกรุงใหญ่
แสนสวาทพระราชदनัย ดังดวงฤทัยทรงธรรม์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 25)

บำรุงราษฎร์ดับเบญอยู่เป็นนิจ

โดยทางทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 1)

ครั้นมาถึงที่ราชฐาน

พระผู้ผ่านสวรรยาเป็นใหญ่

จึงลงจากอาชาคลาไคล

เข้าไปเฝ้าองค์พระทรงธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 75)

ไตรลักษณ์

ความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ตามคติพุทธศาสนานั้น ผูกพันกับไตรลักษณ์ ที่ถือว่า
สรรพสิ่งและสังขารธรรมทั้งหลายตกอยู่ใต้ลักษณะ 3 ประการ ได้แก่ อนิจจตา คือ ความเป็นของ
ไม่เที่ยง , ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ และ อนัตตา คือ ความไม่มีตัวตน หลักธรรมดังกล่าวปรากฏ
หลักฐานในบทละครตอนต่าง ๆ โดยเฉพาะหลักอนิจจตา หรือ ความเป็นของไม่เที่ยง เพราะมนุษย์
ทุกคนล้วนเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทั้งหมดทั้งสิ้น ความเชื่อนี้ปรากฏในตอนที่ทำวายุเรป็น และทำวาดาหา
ปლობโยนประไหมสุหรีทั้งสอง มิให้โคกเศร้าเกินไปเพราะความตายนั้นเป็นเรื่องธรรมดาโลก
ไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยงไปได้ และไม่มีใครจะอยู่เป็นอมตะตลอดไป ดังคำประพันธ์

อันเกิดแล้วไม่แคล้วมรณา

ถึงพรหมมินทรอินทราภิเหมือนกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 27)

อันกำเนิดเกิดมาในสากล

ใครจะพ้นมรณาก็หาไม่

จจะรับดับความอาลัย

ถึงโคกไปไซ้ที่จะเป็นมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 30)

2 3 1 2 หลักความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์

ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่เก่าแก่ศาสนาหนึ่ง ความเชื่อในทางศาสนา
พราหมณ์ยังปรากฏในสังคมไทยมาช้านาน กิจกรรมหรือพิธีกรรมบางอย่างความเชื่อทางพุทธ

พราหมณ์ และไสยศาสตร์ปะปนกันจนมิสามารถแยกออกจากกันได้ เทวสถานของพราหมณ์ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานี้ได้แก่ โบสถ์พราหมณ์ และเสาชิงช้า ซึ่งยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน ดังคำประพันธ์

ศาลาเทพารักษ์หลักเมือง	นับถือฤาเลื่องทั้งกรุงไกร
เสาชิงช้าอาวาสวัดพราหมณ์	ทำตามประเพณีพิธีไสย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 5)

นอกจากจะกล่าวถึงสถานที่แล้วตำแหน่งของขุนนาง คือ ปุโรหิต ซึ่งหมายถึงพราหมณ์ที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ในทางนิติ คือ ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี (ราชบัณฑิตยสถาน 2538 : 539) ในบทละครเรื่องอิเหนาปรากฏตำแหน่งปุโรหิต ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ปุโรหิตโหรามหาศาล
ต่างคนประณตบทมालย์	โอมอ่านไสยเวทชั้นฉับพลัน
จึงเอาใบมะพร้าวมาจำหลัก	เป็นรูปจักรหอกดาบพระแสงขรรค์
ทั้งกริชแลเสนาเกาทัณฑ์	สารพันอาวุธนานา
ลอยลงในพิธีการ	ข้าอ่านอาคมคาถา
โสรจสงฆ์ห้องคักษัตรา	ให้เมาะตริยากัดสัวส์ตี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 367 - 368)

2.3.1.2 หลักความเชื่อลัทธิทางเทวนิยม

พระยาอนุমানราชชน (2507 : 113 – 114) สันนิษฐานเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องเทวนิยมนี้ ความว่า ชาวไทยสมัยเมื่อยังไม่ได้นับถือพุทธศาสนา คงมีความเชื่อถือผีสงเทวดามาก่อน ดังจะเห็นได้จากนิยาย นิทานและเรื่องราวความรู้ต่าง ๆ ซึ่งเป็นคติความเชื่อของชาวบ้าน อันเหลือสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้ เมื่อชาวไทยได้รับพุทธศาสนามาเป็นที่พึ่งแล้ว เรื่องนับถือผีสงของเดิมก็ยังคงอยู่ และได้ผีที่มีมาในพุทธศาสนามาแต่เดิม จากอินเดียและลังกา ซึ่งติดพ่วงท้ายเข้ามาด้วย

ความเชื่อในลัทธิเทวนิยมดังกล่าวสะท้อนผ่านสภาพบ้านเมืองในวงศ์
อัสัญแดหวาที่มีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นที่สถิตของเหล่าเทวดาและมีการจัดบวงสรวงเสมอ ๆ เมื่อ
มีเหตุการณ์ร้ายๆ เกิดขึ้น เช่นที่เมืองดานันั้น มีเทวสถานของเทวดาอารักษ์ที่ปกป้องเมืองอยู่บน
เขาวิไลศมาหรา หรือเมืองกาหลังมีอยู่บนเขาปันจะหระเช่นเดียวกัน ดังคำประพันธ์

แต่กรุงดาหรานี	มีศิริวิไลศมาหรา
อยู่นอกเมืองข้าเบื่องบูรพา	มรรควันหนึ่งถึงบรรพต
อารักษ์เรืองฤทธิ์สถิตสถาน	เชี่ยวชาญเดชาปรากฏ
ย่อมเป็นที่นับถือภยาศ	แห่งชาวชนบทพระบุรี
แม้มีเหตุเภทพานประการใด	ก็บวงบนเทพไทเรืองศรี
ทำตามบูรณราชประเพณี	ถึงปีไปเคารพอภิวันท์
ทั้งสี่พระองค์วงศ์เทเวศร์	ดำรงนัคเรศเกษมสันต์
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสิ้นทั้งนั้น	เป็นสุขทุกวันทุกเวลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 7 - 8)

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลังสุริยวงศ์นาถา
จึงทูลเชิญทั้งสองพระพี่ยา	ไปประพาสดูหาให้สำราญ
ชื่อว่าปันจะหระศิริ	มีทั้งที่เทวสถาน
เป็นหลักกาหลังมาช้านาน	ศักดิ์สิทธิ์เชี่ยวชาญมहिมา
อยู่ริมฝั่งปากทะเลทราย	รอบรายล้วนพรรณบุหงา
เคยไปสักการบูชา	ล่ำไล้มฤคามาแต่ไร
บัดนี้จะไปปลื้มกรรม	เทวัญสถิตกุหลาบใหญ่
เมื่อครั้งศึกจะมาหระได้ว่าไฉ่	ให้มีชัยชนะแก่ไพร่
จะแก้บนเนื้อเปื้อและกระทิง	ทั้งมहिสังเขตสุวรรณให้ถ้วนถี่
อีกทั้งดุริยางค์ดนตรี	จะมีบวงสรวงให้ครบครัน
อนึ่งซึ่งโอรสและนัดดา	ได้ทำการวิวาห์เฉลิมขวัญ

น้องจะพาออกไปบังคมด้ล

ตามจารีตเทวัญแต่ก่อนมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1190)

2 3 1 4 หลักความเชื่อทางไสยศาสตร์

ไสยศาสตร์เป็นความเชื่อเก่าแก่ของมนุษย์ เป็นสิ่งที่คู่กันมากับอารมณอันปราศจากเหตุผลของมนุษย์ ซึ่งเป็นความรู้สึกกลัวน ๆ ตามธรรมชาติของสัตว์โลก เป็นความพยายามของมนุษย์ที่จะบังคับบางสิ่งบางอย่างให้เป็นไปตามเป้าหมายของตน โดยอาศัยอำนาจลึกลับอันเหนือธรรมชาติการนับถือไสยศาสตร์เป็นศาสตร์ที่แสดงออกถึงความพยายามเบื้องต้นของมนุษย์ที่จะควบคุมธรรมชาติ แต่เนื่องจากขาดความรู้เกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติจึงมีความเข้าใจและตีความในเรื่องพลังธรรมชาติไปในลักษณะสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ และพยายามที่จะควบคุมธรรมชาติโดยวิธีง่าย ๆ

สิ่งของหรือความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่พบในบทละครเรื่องอิเหนา ได้แก่

(1) วิชาคงกระพัน

วิชาคงกระพัน เป็นวิชาป้องกันตัวในสมัยโบราณวิชาหนึ่ง เป็นวิชาที่ทำให้คงทนต่ออาวุธทั้งปวงหรืออาวุธทั้งปวงไม่สามารถทำอันตรายได้ วิธีที่จะให้คงกระพันมีต่าง ๆ กัน เช่น เสกของกิน เรียกว่า อาพัด ได้แก่ อาพัดเหล้า อาพัดหมาก อาพัดขมิ้น อาพัดว่านต่าง ๆ การอาบว่านยา เสกน้ำมันทาตัว เรียกว่าน้ำมันเข้าตัว และการใช้เครื่องรางของขลังต่าง ๆ เช่น ตะกรุด พิสมร ประเจียด เสื้อยันต์ ฯลฯ ดังคำประพันธ์

อยู่ยงคงกระพันศาตรา

ราชรถคชสารสินธพ

แต่ละคนเคยชำนาญในการรบ

วิชาโล่เขนเจนจบ

เลิศสบบกกว่าทุกธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 8)

(2) ขมิ้นผง หรือ ขมิ้นเสก

ขมิ้นผง หรือ ขมิ้นเสก คือ เครื่องรางอย่างหนึ่ง เมื่อปลุกเสกขมิ้นผง แล้วฝ่ามือบิกรรมด้วยคาถาเรียกขมิ้นให้เข้าไปอยู่ในตัวจนหมด ขมิ้นผงหรือขมิ้นเสกจะมีฤทธิ์อยู่ ยง คงกระพัน แม้นนอนหลับก็ฟันแทงไม่เข้า ดังคำประพันธ์

แรกหัวไรจุกจับกระหม่า

หน้าเจ้าเจ้าคารมผมประบ่า

แต่งตัวผิวเสกขมิ้นทา

หมัดผ้าแพรแดงตะแบงมาน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 62)

(3) การสักยันต์

การสักยันต์ คือการเอาของแหลมจุ่มหมึกแทงตามผิวหนังเป็นรูป อักษร รูปภาพ หรือลวดลายติดทนบนผิวหนัง นิยมสักเป็นรูปเทวดา พระ หนุมาน ยักษ์ หรือยันต์ ต่าง ๆ เพื่อให้อยู่ยงคงกระพันคลาดแคล้ว เมตตามหานิยม หรือให้มีลาภ การสักยันต์ปรากฏ ในบทละคร ดังคำประพันธ์

บ้างแต่งตัวปลุกเสกเลขยันต์

ทาน้ำมันเคียงขมิ้นกินวาน

เนื้อเหน็บหนังเหนียวเชียวชาญ

ห้าวหาญทรหดอดทน

บ้างขบฟันชั้นขออาสา

รู้วิชาบังเหลื่อมล่องหน

ต่างต่างตัวดีมีเวทย์มนต์

ใส่มงคลประจำคาดเครื่องราง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 134)

(3) ลูกประคำ , ผ้าประเจียด

ลูกประคำ และ ผ้าประเจียด เป็นของขลังป้องกันตัว ลูกประคำทำ อาจทำจากกาฝากต้นไม้ 108 ชนิด ยกเว้นกาฝากต้นส้ม หรือทำจากไม้คอนรังผึ้ง 108 หรือทำจาก ปลายเขาวัว 108 ตัวก็ได้ ส่วนผ้าประเจียด คือ ผ้าลงเลขยันต์ถือว่าเป็นเครื่องป้องกันภัยให้ผูกคอ หรือผูกต้นแขน ความเชื่อดังกล่าวปรากฏในบทละคร ดังคำประพันธ์

บ้างรับรัดจัดแจงแต่งตน

ใส่มงคลประจำสวมคอ

โพกประเจียดเครื่องอาวอาจารย์ให้

ทาน้ำมันเสกใส่ผงดินสอ

อาพัดเหล้าเมามีนมไม่ย่อท้อ

ใจคอห้าวเหี้ยมอีกรัก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 138)

2 3 2 พิธีกรรม

พิธีกรรม คือ งาน การบูชา ที่จัดขึ้นเพื่อความขลัง พิธีกรรมทางศาสนาและ
ลัทธิที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา ได้แก่

2 3 2 1 พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์

พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ที่พบในบทละครเรื่องอิเหนา คือ พิธีสดี
ลักษณะพิธีสดีของอินเดีย แสดงให้เห็นพิธีกรรมที่มุ่งให้เกิดความขลัง จูงใจให้ผู้พบเห็นเกิดความ
เลื่อมใสศรัทธา และคล้ายกับการย้าแก่ผู้ที่เป็นภรรยาทุกคนว่าการกระทำเช่นนี้เป็นหน้าที่ของเธอ
สำหรับประเทศไทยนั้น เราได้รับอิทธิพลจากพราหมณ์มาช้านาน ทั้งด้านพิธีกรรมและวิทยาการ
ต่าง ๆ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับพิธีสดีนี้ ด้วยอาจเป็นเพราะขัดต่อหลักของศาสนาพุทธที่เชื่อ
ว่าการฆ่าตัวตายนั่นเป็นบาป

การแบหลา เป็น พิธีกรรมเก่าแก่ของชาว ถือกันว่าหากกษัตริย์
พระองค์ใดสิ้นพระชนม์ พระมเหสีหรือคู่ตุนาหันต้องกระทำพิธีนี้ ทำได้ 2 อย่าง คือ

1 กระโจนเข้ากองไฟขณะปลงพระศพ

2 เอากริชของผู้ตายแทงตนให้ตายตามไป

ประเพณีนี้ชาวกรุงรับจากชาวอินเดียที่เข้ามาติดต่อค้าขาย เพราะมี
หลักฐานแน่ชัดว่า ชาวอินเดียได้ไปติดต่อค้าขายกับจีนตั้งแต่ตีกด้าบรรพ์แล้ว แต่เนื่องจากเรือที่ใช้
ในสมัยนั้นเป็นเรือเล็กไม่สามารถข้ามทะเลใหญ่ ต้องอาศัยแล่นเลียบตามเกาะ จึงได้มาตั้งสถานี
การค้าที่เกาะชวาและเกาะสุมาตรา ประมาณ พ ศ 1300 เกาะชวาและเกาะสุมาตราต่างมีพระเจ้า
พระเจ้ายาชาธิราชที่รับอารายธรรมอินเดียมาปฏิบัติ ต่อมาชาวอินเดียเข้ามาตั้งหลักแหล่งในดิน
แดนแถบนี้มากขึ้นเป็นลำดับ จนมีอำนาจได้ปกครองบ้านเมือง

ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ พิธีสดี หรือ แบหลา ปรากฏในตอนนาง
ดรสาแบหลา มีเนื้อความว่าเมื่อระตูปุศลินหารบแพ่ปันหยี (อิเหนา) ตายในที่รบ นางดรสาชaya

ทราบข่าวของระตูก็เฝ้าตัวตายตามสวามี การทำเช่นนี้เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีที่ภรรยา มีต่อสามีอย่างสูงสุด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	โสมนางดรสามารถศรี
ครั้นทราบวาศพพระสามี	เชิญมาถึงที่พระเมรุทอง
จึงสละสรทางลำอาจอินทรีย์	วารีชำระรดหมดหมอง
ขัดขมิ้นหนุนเนื่อนวลละออง	ทรงสุคนธ์ปนทองอุไรเรือง
หวีเกศกันโรใส่กรอบหน้า	จรจินดาแววับประดับเนือง
กุนทลห้อยพลอยเพชรค่าเมือง	อร่ามเรืองรุ่งร่วงดังดวงดาว
บรรจงทรงภูษาสีเสือด	สไบปักทองเทศพื้นขาว
ทองกรรกรกาญจน์สังวาลวาว	สะอึงแก้วแพรพราวพราวตา
อำรงทรงสอดนิ้วพระหัตถ์	เพชรรัตน์พรรณรายทั้งซ้ายขวา
ครั้นเสร็จเสด็จลีลา	ลงจากพลับพลาพนาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 163)

เมื่อนั้น	นวลนางดรสามารถศรี
กำสรดโคกศัลย์พันทวี	อัญชลีทั้งสองกษัตรา
แล้วทูลว่าพระองค์ผู้ทรงเดช	จงได้โปรดเกศเกศา
ซื่อน้อยขอถวายบังคมลา	ตามตามภัสดาด้วยภักดี
ขอฝากบิดุราขมาตุรงค์	ทั้งประยูรญาติวงศ์ในกรุงศรี
อันศฤงคารของข้าบรรดามี	ถวายไว้ได้รู้ลีบาทา
ทูลพลางประณตบทเรศ	สองกษัตริย์ทรงเดชเชษฐา
บังคมบรมศพนภัสดา	แล้วกัลยาทักษิณเวียนไป
ครั้นครบคำรบสามรอบ	นบนอบน้อมองค์ลงกราบไหว้
จึงชักเอากริชภูวไนย	มาทูลไว้เหนือเกล้าเมาลี
กรรแสงพลางทางสมาลาธิกรณ์	ภุชได้เคืองบทศรี
ด้วยกายกรรมและวชิ	ขออย่ามีเวรผูกพัน

ประการหนึ่งซึ่งข้าสุจริต	ผู้ตายมิได้คิดบิดผัน
เดชความสัตย์ของข้านั้น	แม้ทรงธรรมจะตกไปแห่งใด
ขอได้พบสบประสงค์	บำเรอบาทบงสูงจะได้
ให้ร่วมสุขร่วมทุกข์ร่วมฤทัย	อย่าให้รู้โรราศคลาดคลา

ครั้นเสร็จตั้งสัตย์อธิษฐาน	เยวมาลย์กราบงามสามท่า
เห็นเพลิงรุ่งโรจน์โชติฉา	ก็แบหลาโจนเข้าในอัคคี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 163 - 164)

การแบหลาของนางดรานั้นก็มีหลายสิ่งคล้ายคลึงกับลักษณะประเพณีสตีของอินเดียตอนใต้ จากบันทึกของนูนีซ ซึ่ง เอ็น เอ็ม เพ็นเซอร์ คัดมาประกอบคำอธิบายในหนังสือ “The Ocean of Story” (สุวิมล ประกอบไวยทยกิจ 2523 17 – 23) ดังนี้

“ญาติของแม่มายจะเป็นผู้นำให้แม่มายเผาตัวตาย หลังจากนั้นนำชายที่ตายมาวางลงบนเตียงใช้กิ่งไม้วางคลุมไว้ข้างบน แล้วคลุมด้วยดอกไม้อีกชั้นหนึ่ง ส่วนแม่มายนั่งอยู่บนหลังม้าราคาถูก ๆ ตามขบวนแห่ไป แม่มายตกแต่งร่างกายด้วยเครื่องประดับมากมาย คลุมไว้ด้วย(ที่ร้อยเป็นพวง) มือหนึ่งถือกระຈก อีกมือหนึ่งถือช่อดอกไม้ ขบวนเคลื่อนไปพร้อมด้วยเครื่องดนตรีหลายชนิด ญาติของสามีเดินตามไปด้วยความยินดีอย่างยิ่ง พวกผู้ชายเดินไปพร้อมกับตีกลองเล็ก ๆ ร้องเพลงบอกให้เธอไป(ตาย) พร้อมกับรางของสามี แม่มายก็ร้องเพลงรับว่าเธอจะไปทำเช่นนั้น เมื่อถึงสถานที่เผาแล้ว เธอคอยอยู่พร้อมกับวงดนตรีจนสามีของเธอถูกเผา สามีของเธอนอนในหลุมใหญ่ที่ขุดเอาไว้ใช้เผาศพ มีพื้นจำนวนมากคลุมอยู่ข้างบนก่อนที่จะจุดไฟเผา แม่หรือญาติที่ใกล้ชิดที่สุดจะวางเหยือกน้ำบนศีรษะ มือถือพืนที่จุดไฟลุกโผลงอยู่ เดินวนรอบหลุม 3 รอบ แต่ละรอบจะวางเหยือกน้ำนั้นให้เป็นรู พอครบ 3 รอบก็ทุบเหยือกน้ำออกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แล้วขว้างคบเพลิงลงไปในหลุม เมื่อจะไฟเผาร่างของสามีแล้วก็มาที่ภรรยาพร้อมกับผู้รวมพิธีคนอื่น ๆ ทั้งหมดล้างเท้าให้แก่เธอ จากนั้นพราหมณ์เริ่มประกอบพิธี เมื่อเสร็จแล้วเธอก็ถอดเครื่องประดับออก แบนให้ญาติผู้หญิง ถ้าเธอมีบุตรชายก็จะอบรมเขาให้เชื่อฟังญาติที่เคารพนับถือ เมื่อเขาพาลูกชายเธอออกไป เธอถอดเสื้อผ้าดี ๆ ออกหมดแล้วสวมผ้าสีเหลือง แทน จากนั้นญาติของเธอจะจูบมือข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งให้เธอถือกิ่งไม้ไว้ เดินไปพร้อมกับร้องเพลง แล้ววิ่งไปที่หลุมที่มีไฟลุกโผลงอยู่ เดินรอบหลุม 3 รอบ บางครั้งก็เดินไปบนเนินดินที่ปากหลุม ในที่สุดเธอก็ก้าวขึ้นไปข้างหน้า ในมือถือเสื้อปิดหน้าไว้เพื่อป้องกันมิให้เห็นไฟ แล้วเขาก็โยนห่อผ้าซึ่งบรรจุข้าวไว้ลงในหลุมพร้อมกับของอื่น ๆ ที่นำมาด้วย เช่น ใบพลู หวี กระຈก และของที่เธอใช้สำหรับแต่งตัว เพื่อว่าของเหล่านี้เธอจะนำไปใช้เมื่ออยู่กับสามีอีก เมื่อเธอกล่าวอำลาทุก ๆ คนแล้ว วางเหยือกน้ำมันไว้บน

ศีรษะ กระโจนเข้าสู่กองไฟด้วยใจกล้าหาญ พวกญาติของเธอจะรับนำพินที่เตรียมไว้โยนสุมลงบนตัวเธอ จากนั้นก็ส่งเสียงคร่ำครวญแสดงความโศกเศร้า

จากข้อความข้างต้น พบว่าการแบหลาของนางดรสา นั้นมีหลายสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ได้แก่ ก่อนพิธีนางดรสาอาบน้ำชำระกายเช่นเดียวกับหญิงที่จะเข้าพิธีสตี , เมื่อมาถึงเมรุแล้วก็มี การเดินเวียน 3 รอบเช่นเดียวกัน และการตั้งจิตอธิษฐานนั้นก็ มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ เพื่อให้ได้พบกับสามี ได้อยู่ร่วมกัน ไม่ว่าสามีจะอยู่ที่ใดสุขหรือทุกข์

นอกจากนางดรสาแล้วที่กระทำพิธีแบหลาแล้ว ยังมีนางเกนหลง และนางบุษบาที่เกือบทำพิธีแบหลาต่างกันที่เลือกใช้วิธีเอากิริชของผู้ตายแทงตัวตาย เช่น ในตอนที่สียะตราหรือย่าหวันถูกระตุ่มงาตาลักพาไป นางเกนหลงหรือวียะดาเข้าใจว่าสียะตราตายจึงคิดเอาทำพิธีแบหลาโดยนำกิริชของสียะตราแทงตัวตายตาม ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
อวยคว่าได้กิริชของพี่ยา

หลงหนึ่งหัดเศร้าวสร้อยละห้อยหา
จะแบหลาชีวันให้บรรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 951)

การแบหลาของนางเกนหลงนั้นแตกต่างจากของนางดรสาที่กระโดดเข้ากองไฟ แต่ของนางเกนหลงจะเป็นการนำกิริชหรืออาวุธแทงตนตายตามสามี

นอกจากพิธีสตีหรือแบหลาตามที่กล่าวมาข้างต้น พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์หรือได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ อย่าง พิธีสงกรานต์ ก็ปรากฏในทางตอนหลังการทำสงคราม เพราะการฆ่าคนตายหรือการเห็นซากศพนั้นเป็นอัปมงคล น่าจะชำระล้างไป เช่น เมื่ออิเหนามีชัยเหนือท้าวกระหมั่งกุนิงและจะเสด็จเข้าเมืองดาหา ก็มีการทำพิธีสงกรานต์ที่สระใหญ่ชื่อ เบญจบุษบง ที่ภูเขากุหนิงมาลัย เพื่อเป็นสิริมงคล หลังจากสงกรานต์แล้ว ปุโรหิตโอมอ่านคาถาบูชาน้ำซึ่งนำใบมะพร้าวมาจำหลักเป็นรูปอาวุธต่าง ๆ แล้วเอาลอยไว้ จากนั้นเอาน้ำที่บูชาคาถาศักดิ์สิทธิ์สงอิเหนาและอนุชาทั้ง 4 พระองค์ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ต่างคนประณตบทมาลัย
จึงเอาใบมะพร้าวมาจำหลัก

ปุโรหิตโหรามหาศาล
โอมอ่านไสยเวทขึ้นจับพลัน
เป็นรูปจักรหอกดาบพระแสงขรรค์

ทั้งกริขแลเสนาเกาทัณฑ์

ลอยลงในพิธีการ

โสรจสงฆ์ห้องคักษัตรา

สารพันอาวุธนานา

ข้าอ่านอาคมคาถา

ให้เมาะตริยากัดสัวส์ดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 367 - 368)

2 3 2 2 พิธีกรรมทางลัทธิเทวนิยม

การบูชาเทวดาด้วยเครื่องสังเวย และดอกไม้ ธูปเทียน เป็นความหมายของคำว่า "บวงสรวง" ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2538 465) ส่วนคำว่า "สังเวย" นั้น หมายถึง การบวงสรวงและการเซ่นสรวง ฉะนั้น การบวงสรวงและการสังเวย จึงหมายถึง การบูชาการอ้อนวอนร้องขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อาทิ เทพเจ้า และเทวดาดลบันดาลให้เกิดความสำเร็จในสิ่งที่ตนปรารถนา อันเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งของศาสนาดั้งเดิมที่นิยมกัน ซึ่งแต่ละโอกาสหรือเงื่อนไขบางประการที่ต้องกระทำทั้งที่ขึ้นอยู่กับความเชื่อของคนแต่ละเผ่าพันธุ์ สิ่งที่ยิมนำมาบวงสรวงและสังเวยส่วนมากเป็นพวกสัตว์ เช่น วัว แพะ แกะ ไก่ หมู เป็ด นก และ ปลา ฯลฯ สิ่งเหล่านี้จะถูกปรุงแต่งเป็นอาหารอย่างดีแล้วแต่การจินตนาการแต่ละบุคคลที่ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้พอใจมากที่สุด

นอกจากการบวงสรวงและสังเวยแล้ว มีพิธีกรรมอีกชนิดหนึ่งที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอิเหนานี้คือ "บัตร์พลีกรรม" หรือ "บัตร์พลี" คำว่า "บัตร์" คือ ไบ หมายถึง ไบไม้ เช่นไบตองที่นำมาเย็บเป็นกระทงใส่อาหาร ส่วน "พลี" คือ การเซ่นไหว้ รวมแล้วคำว่า "บัตร์พลี" ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน 2538 470) ให้ความหมายของคำว่า "บัตร์พลี" ไว้ว่า เครื่องเซ่นสังเวย ในที่นี้จำแนกบัตร์พลีออกเป็น 4 อย่างตามลักษณะที่มีอยู่ในประเทศไทย คือ

(1) บัตร์เทวดา คือ เครื่องเซ่นสังเวยทำด้วยกาบกล้วย เป็นรูปกระทงมีพื้น 3 ชั้นสำหรับใส่เครื่องเซ่นถวายเทวดา

(2) บัตร์พระเกตุ คือ เครื่องเซ่นสรวงทำด้วยบัตร์เทวดาแต่มีพื้น 9 ชั้น (ตามกำลังของพระเกตุ) สำหรับใส่เครื่องเซ่นไหว้เทวดานวเคราะห์ บัตร์เหล่านี้พบมากในพิธีโขนจุก และพิธีฉลองอายุโดยมีพราหมณ์เป็นผู้ทำพิธีกรรม

(3) บัตร์สามเหลี่ยมหรือบัตร์คางหมู ทำด้วยหยวกกล้วยเป็นรูปถาดสามเหลี่ยมสำหรับใส่เครื่องเซ่นถวายพระยายักษ์

(4) บัตรสี่เหลี่ยม ทำด้วยหยวกกล้วยประดิษฐ์เป็นรูปภาคสี่เหลี่ยม สำหรับใส่เครื่องเช่นไห้วพระภูมิเจ้าที่

บัตรทั้งสี่ชนิดนี้เลือกทำอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย และจุดมุ่งหมายที่กระทำสำหรับผู้อื่น ๆ ที่ไม่ใช่เทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจสูง อาจทำเพียงแค่เครื่องเช่นไห้วตามธรรมดา พิธีกรรมการบวงสรวงและบัตรพลีกรรมที่ปรากฏในบทละครจะเกิดขึ้นเมื่อตัวละครต้องการการใดก็ตาม ดังเช่นเมื่อท้าวสุเรนทร์ต้องการพระโอรสที่ประสูติจากประไหมสุหรีมีการตั้งพิธีบวงสรวงเทวดาเพื่อขอประทานพระโอรส ดังคำประพันธ์

คิดจะให้ประไหมสุหรีนั้น	ทรงครรภ์พระโอรสา
จะได้สืบสุริยวงศ์พงศ์เทวา	ดำรงชันขเสมาธานี
คิดพลางทางถวายเครื่องบวงสรวง	บำบวงเทวราชเรืองศรี
ขออารักษ์หลักเมืองเรืองฤทธิ์	ได้ปราณีเชิญช่วยจงสมคิด
ให้ประไหมสุหรีนั้นมีบุตร	เป็นบุรุษรูปโฉมประโลมจิต
ได้ครอบครองพระนครขจรฤทธิ์	ภักสะท้านทั่วทิศทั้งปวง
มั่นสมปรารถนาดังว่าขาน	จะแต่งแก่นบนานบวงสรวง
เทียนทองชวาลาบุปผาพวง	พรรณรายรุ่งร่วงด้วยเนาวรัตน์
จะแผ่ทองเนื้อเก้าหุ้มเสาศาล	เอาตาลคำทำมานพदानัด
อีกทั้งทิวธงราชวัติ	ชุมสายเศวตฉัตรชัชวาล
ทั้งแพะแกะโคกระทิงสิ่งละร้อย	จะปล่อยไว้ในเทวสถาน
จะสมโภชเจ็ดทิวาราตรีกาล	มีงานมหรสพครบครัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 10)

นอกจากเมื่อต้องการสิ่งที่ปรารถนาแล้ว เมื่อผ่านพ้นเหตุการณ์ร้ายแรงก็มีการตั้งพิธีกรรมบวงสรวง เช่น การบวงสรวงเมื่อเสร็จศึกสงครามเช่นท้าวดาหาไปใช้บนที่เขาวิไลสมาหาราหลังศึกท้าวกะหมังกุหนิง หรือหลังศึกท้าวจะมาหาราแล้ว ท้าวกาหลังทูลเชิญพระเชษฐาและพระอนุชาเสด็จประพาสเขาปิ่นจะหาเพื่อนมัสการเทวสถานอันศักดิ์คู่บ้านคู่เมือง และทำพิธีพลีกรรมบวงสรวงเทวดาเพื่อแก้บนเมื่อครั้งศึกท้าวจะมาหารายกมาล้อมเมือง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลงสุริยวงศ์นาถา
จึงทูลเชิญทั้งสองพระพี่ยา	ไปประพาสคูหาให้สำราญ
ชื่อว่าบันจะหราศิริ	มีทั้งที่เทวสถาน
เป็นหลักกาหลงมาช้านาน	ศักดิ์สิทธิ์เชี่ยวชาญมहिมา
อยู่ริมฝั่งปากทะเลทราย	รอบรายล้วนพรรณบุหงา
เคยไปสักการบูชา	ล่ำโล่มฤคามาแต่ไร
บัดนี้จะไปพลีกรรม	เทวัญสถิตกุหลาบใหญ่
เมื่อครั้งศึกจะมาหาได้ว่าไว้	ให้มีชัยชนะแก่ไพร่
จะแก้บนเนื้อเปื้อนและกระทิง	ทั้งมึงสืงเขาสุวรรณให้ถ้วนถี่
อีกทั้งดุริยางค์ดนตรี	จะมีวงสรวงให้ครบครัน
อนึ่งซึ่งโอรสและนัดดา	ได้ทำการวิวาท์เฉลิมขวัญ
น้องจะพาออกไปบังคมคัล	ตามจารีตเทวัญแต่ก่อนมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1190)

เครื่องบัตรพลีที่ท้าวกาหลงมีรับสั่งให้เสนาจัดหา คือ เนื้อกระทิง
มึงสาอย่างละ 1000 เพื่อเป็นเครื่องแก้บน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลงสุริยวงศ์รังสรรค์
จึงตรัสสั่งยาสาเสนาพลัน	ให้เตรียมพลชั้นธตามตำรา
ทั้งสัตว์สิงสิ่งละพันเครื่องบวงสรวง	จงสั่งกันทุกกระทรงให้พร้อมหน้า
ให้อีเหมายกับระเด่นสียะตรา	เป็นทัพหน้านำพลสกลไกร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1190)

กษัตริย์ทุกพระองค์เสด็จไปทำพิธีพลีกรรมแก้บนที่ศาลเทพารักษ์ ทรง
จุดธูปเทียนบูชาเทวรูป ถวายเครื่องสังเวยครบครันตามพิธี ท้าวกาหลงทรงตั้งจิตอธิษฐานถวาย
สัตวอย่างละพันตัวตามที่บนบานไว้เมื่อครั้งศึกจะมาหา และอธิษฐานขอให้บรรดาพระโอรสและ
พระนัดดาทรงขึ้นครองเมือง มีพระยศยิ่งใหญ่ และอยู่เย็นเป็นสุขสืบไป ดังคำประพันธ์

ต่างองค์ต่างทรงจุดเทียนธูป	บูชาเทวรูปเรืองศรี
เครื่องสังเวทตามเคยเหมือนทุกที	ทั้งศิริเงินทองต้องตำรา
ทำวาทหลังตั้งจิตอธิษฐาน	แก้บนบานครั้งศึกจะมาหรา
สัตว์สิ่งสิ่งละพันซึ่งสรรมา	ถวายแก่เทวาลเลิศไกร
อนึ่งเหล่านัดดาแลโอรส	ได้ครองเมืองเรืองยศเป็นใหญ่
ให้อยู่เย็นเป็นสุขสนุกใจ	แล้วสั่งให้ประโคมขึ้นนี่นั่น

บัดนั้น	ฝ่ายเจ้าพนักงานคนขยัน
จึงปล่อยสัตว์สิ่งวิ้งแจจรร	ตามหน้าศาลเทวัญอันศักดิ์ดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1201 - 1202)

กษัตริย์ทั้งสี่พระองค์รับสั่งให้พระราชโอรสและพระราชนัดดา ทรง
รำมะนาและขับลำถวายเทพยดา และองค์ประตาระกาหราชตามประเพณีแต่โบราณ ให้ช่วย
คุ้มครองให้บ้านเมืองปลอดภัย อยู่ร่มเย็นเป็นสุข อิเหนาทรงเริ่มต้นขับลำก่อน ตามด้วย
กระหัดตะปาดี สุหรานากง และสียะตราตามลำดับ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สี่พระองค์วงศ์อัสญแดหว่า
ครั้นเสร็จเสวยโภชนา	จึงตรัสแก่นัดดาแลโอรสา
เจ้าจงรำมนาไปะไป	ถวายมือเทพไทให้ปรากฏ
จะได้เลื่องชื่อระบือยศ	ตามกำหนดมาแต่บุราณ

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเกษมศานต์
คลานคล้อยถอยองค์ทรงกราบกราน	พระภูบาลรำขับขึ้นจับพลัน

ขอถวายบังคมบรมนาถ	พระอัยกาธิราชรังสรรค์
ข้าพเจ้าอิเหนากุเรบัน	จะครอบครองเขตชั้นทศรวรยา
ขออย่าให้มีภัยได้ทุกข์	จงมีสุขแสนโสมนัสสา
ให้เลื่องลือเฟื่องฟุ้งเดชา	ทั่วประเทศเขตชวาแดนไตร

เมื่อนั้น บังคมคล้วนทาภูวไนย	กระหัดตะปาดีศรีไส ลูกไปรำขับขึ้นฉับพลัน
ขอถวายบังคมกระดานหลา หลานนี้จะครองเวียงชัย ช่วยบำรุงไพร่ฟ้าประชาชน ทั้งข้าศึกศัตรูหมู่ภัยพาล	สถิตยังชั้นฟ้าเป็นใหญ่ พระอัยกาจงได้โปรดปราน ฝูงคนเป็นสุขเกษมศานต์ มารอนราญให้แพ่ฤทธิไกร
เมื่อนั้น กราบถวายบังคมพระทรงธรรม์	สุหรานากงวงศ์อัสญ จรจรัลลูกขึ้นขับรำไป
ขอถวายบังคมกระดานหลา หลานนี้จะครองเวียงชัย ช่วยบำรุงไพร่ฟ้าประชาน ทั้งข้าศึกศัตรูหมู่ภัยพาล	สถิตยังชั้นฟ้าเป็นใหญ่ พระอัยกาจงได้โปรดปราน ฝูงคนเป็นสุขเกษมศานต์ มารอนราญให้แพ่ฤทธิไกร
เมื่อนั้น ลูกมารำนาโปะไป ขอถวายบังคมพระทรงธรรม์ ข้าฤๅคือองค์สียะตรา ขอจงอัยกามาประสาท ให้ภาชาปรากฏฤทธิ	สียะตรากราบกัมประนมไหว้ ขับถวายเทพไทมิได้ช้า ซึ่งสถิตในชั้นอัสญหา จะได้ครองดาหาธานี บำรุงราชฎรีให้สุขเกษมศรี ปัจจามิตรอย่ามีแผ้วพาน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1204 - 1206)

2 4 สถาบันเศรษฐกิจ

สถาบันเศรษฐกิจ เป็นแบบแผนของการคิดการกระทำเกี่ยวกับเรื่องการผลิตสินค้า และอาหารต่าง ๆ รวมทั้งการแจกจ่ายสินค้าและการให้บริการต่าง ๆ ให้แก่สมาชิกในสังคม สภาพเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์กำลังอยู่ระหว่างเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐกิจแบบตลาด

หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ผลสมณานันระหว่างหาอยู่หากิน กับ เพื่อค้าเพื่อขาย โดยมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจ 3 ประการ คือ การเกษตร การอุตสาหกรรมขั้นต้นบางอย่าง และ การค้าขายโดยเฉพาะการค้ากับต่างประเทศหรือการค้าล้ามา

สภาพการค้าในที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานี้ได้แสดงสภาพการค้าภายในของไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไว้ อย่างชัดเจน กล่าวคือ สภาพการทำมาค้าขายที่ปรากฏในบทละครนี้เหมือนกับ สภาพการค้าภายใน แถบภาคกลาง เป็นการพาขายเรือขายตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลองหรือแพที่จอดกันแน่นขนัดบริเวณท่าหน้าเมือง ดังคำประพันธ์

นาวาค้าขายพายขึ้นร่อง	ตามแม่น้ำลำคลองแน่นเนื่อง
แพจอดทอดท่าหน้าเมือง	นองเนื่องเป็นชนิดในนันทิ
ข้าวของต่างต่างเอวางขาย	แพรม้วนมากมายหลายสี
ยกทองล่องจวนเจ็ดตะคลี	พลอยมณีเพชรนิลจินดา
บริบูรณ์พูนสุขด้วยสมบัติ	แก้วแก้วเนาวรัตน์วัดตา
ทุกสิ่งสรรพโฮมโฮชโกชนา	ย่อมเยาราคาสารพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 5)

นอกจากการค้าตามลำน้ำแล้ว ยังปรากฏการค้าที่เป็นเพียงการค้าเล็กน้อย ๆ เวลางานเทศกาลหรือเป็นครั้งคราวไปเหมือนตลาดนัด เช่น เมื่ออิเหนาเข้าเมืองหมันหย่า หรือ บันหยี่เข้าเมืองกาหลัง ดังคำประพันธ์

พวกผู้หญิงชาวร้านบ้านไถ่	ตามได้นั่งรายขายของ
หมากพลูบุหรี่ใส่ซอง	เห็นใครเดินมาร้องเรียกให้ซื้อ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 64)

บัดนั้น	พนักงานอลหม่านอึ้งมี
นายอำเภอป่าวร้องเอามั่งดี	พຼ່ງนี้แขกเมืองจะเข้ามา
แต่บรรดาชาวบ้านร้านตลาด	แต่งตัวให้สะอาดโอ้อ่า

จงจัดของดีดีมีราคา
รกร้างตรงไหนก็ให้ถาง
ที่ปรักหักพังทั้งปวง

เอนั่งขายทุกร้านรวง
ตามทางทุกตำบลถนนหลวง
เอาคนพวงพ่ามาทำการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 876)

การค้าสำเนาหรือการค้าระหว่างประเทศ ด้วยสภาพทำเลที่ตั้งซึ่งเหมาะสมอยู่ในเส้นทางการค้านานาชาติในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประกอบกับการมีสินค้านานาชาติซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ ทำให้การค้าสำเนาหรือการค้าทางเรือกับต่างประเทศเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งในสมัยนั้น และเป็นแหล่งรายได้หลักที่สำคัญอย่างหนึ่งของอาณาจักร ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้การค้าทางเรือกับต่างประเทศเจริญรุ่งเรืองมีการขยายตัวในระดับที่สูง เพราะรัฐให้การเอาใจใส่ ประกอบกับการปรับปรุงการขนส่งทางเรือทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ อีกประการหนึ่ง

สภาพการค้ากับต่างประเทศหรือการค้าสำเนาที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาในตอนที่ยบรรยายถึงสภาพบ้านเมือง ดังคำประพันธ์

ลูกค้าวานิชทุกนิเวศน์
สำเนาจอดทอดท่าเรียงวัน
เงินจามอะแจแซซ้อง
แสนสนุกสุขเกษมเปรมปรา

มาแต่ต่างประเทศเขตชั้นดี
สลับแขกกำปั่นวิลันดา
คับคั่งทั้งสิบสองภาษา
ถ้วนหน้าประชาชนมนตรี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 5)

2.5 สถาบันการศึกษา

สถาบันการศึกษา เป็นแบบแผนในการคิดและการกระทำเกี่ยวกับเรื่องการอบรมให้การศึกษาแก่สมาชิกใหม่ของสังคมรวมทั้งการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง รูปแบบการศึกษาที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา เป็นการศึกษาสำหรับชนชั้นปกครองหรือศิลปินศาสตร์สำหรับกษัตริย์ โดยเฉพาะวิชาที่ว่าด้วยการต่อสู้ป้องกันตัวต่าง ๆ ทั้งการรำกริช กระบี่ การขี่ม้า ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ปรีดีเปรมเกษมสุขทุกทิวา

ฝ่ายอิเหนาทุเรปันโอรสา
จนจำเริญชนมาลิบห้าปี

อันศิลปศาสตร์สำหรับกษัตริย์
รำกริขรำกระบี่ชี้อาชา

ทุกสิ่งสารพัดหัดหา
ศึกษาซ่อมเล่นไม่เว้นวัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 27 - 28)

เมื่อนั้น
เสนหาอุณากรรณกุมาร

ระตูประมอดันเกษมสถานต์
เปรียบปานดังดวงนัยนา

แล้วให้เรียนรู้การรณรงค์
อันสองพี่เลี้ยงกัลยา

สำหรับองค์พระโอรสา
พระเมตตารักใคร่ให้เป็น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 612)

26 สถาบันนันทนาการ

กิจกรรมนันทนาการที่ปรากฏในวรรณคดีล้วนถูกสร้างสรรค์ หรือจัดขึ้นเพื่อประโยชน์ทางใจ คือเพิ่มความเพลิดเพลินใจเป็นสำคัญ แม้กิจกรรมบางอย่าง เช่น มวย นั้นอาจมองว่าจัดขึ้นเพื่อผลทางด้านร่างกายแต่แท้จริงแล้ววัตถุประสงค์ก็เพื่อความสบายใจของผู้ชมเป็นหลัก

โอกาสในการจัดกิจกรรมนันทนาการ นั้นมีได้หลากหลายโอกาสทั้งที่จัดเป็นประจำ และจัดขึ้นในโอกาสพิเศษ ๆ ไม่ว่าจะเป็นงานมงคล อาทิ พระราชพิธีอภิเษกสมรส หรือ พระราชพิธีโสกันต์ เป็นต้น หรืองานอวมงคล เช่น งานพระเมรุ กิจกรรมนันทนาการนั้นเกิดขึ้นได้ทั้งในเมือง เช่น การเล่นโยน ลูกเต๋า การแสดงหนังใหญ่ การเล่นดนตรี และในระหว่างเดินทาง เช่น การชมธรรมชาติ การล่าสัตว์ เป็นต้น

กิจกรรมนันทนาการที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานี้ ได้แก่

261 การชมธรรมชาติ

การชมธรรมชาติเป็นหนึ่งในกิจกรรมนันทนาการที่มีกล่าวถึงมากในวรรณคดี ทั้งชมป่า ชมเขา ชมสวน ฯลฯ กิจกรรมนันทนาการด้วยการชมธรรมชาตินี้ปรากฏในตอนที่ยี่เหนา จินตะหระ สการะวาตีและนางมาหยารัศมี เทียวชมสวนทวาราสดาหมัน ดังคำประพันธ์

ครั้นถึงทวาราสดาหมัน ลงจามโนมัยไคลคลา	ยังไม่ทันอุทัยไขแสงกล้า สามสุดาตามเสด็จจรัล
ชีชวนนวนนางพลาตประพาต บ้างระบัดผลัดใบเขียวขจี พระโสมยงทรงเก็บกุหลาบเทศ ทำเทียมเลี่ยมลอดสอดคว่ำ พระทรงสอยสร้อยฟ้าสาระภี เลือกเก็บดอกลำดวนชวนชม แล้วเอาใบมะพร้าวมาทำงู ลงนางเล่นลั้มไม่สมประดี	ชมพรรณรุกขชาติในสวนศรี บ้างคล้ายคลี่ยอดแยมแกมผกา ประทานองค์อัคเรศจินตะหระ กัลยาปิดกรค้อนคม ให้มาหยารัศมีแซมผม ใส่ผ้าห่มให้สการะวาตี หลอนหมูก่านัสสาวศรี สรวลระริกขิกขึ้นนั้น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 234 - 235)

เช่นเดียวกับการพักผ่อนของนางบุษบาที่เสด็จประพาสสวนระหว่างรออิเหนา ซึ่งไปแก้สงสัยที่เมืองดาหา ดังคำประพันธ์

มาถึงเชิงผาสดาหมัน สองนางพลาตทูลอรไท ลำดวนดอกออกดอกทุกกิ่งก้าน โสมยงทรงเด็ดดอกมา แล้วเก็บจำปามะหาหง ประสันตาทักพวงพุ่มเรียง สารภีพิกุลดอกดก	รุกขชาติเรียงร้งงามไสว ชีชวนชมไม้نانา บ้างตูมบานแยมกลีบกลั่นกล้า ประทานสองกัลยาพี่เลี้ยง นางแยมยี่สุนส่งกลั่นเกลี้ยง หมอบเมียงมาถวายนฤมล บานดกเต็มไปทั้งใต้ต้น
---	--

มะลิซ้อนช่อนกลิ่นรสสุคนธ์	หอมละกลั่นบุหงารำไป
บาหยันหยุดสอยดอกสร้อยฟ้า	ประสันตาเหนียวกึ่งเก็บให้
ประเสหรันเลือกปลิดที่ติดใบ	ถวายเป็นองค์อรไทเทวี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 598 - 599)

262 การสร่งน้ำ

การสร่งน้ำในสระใหญ่ ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาในตอนที่ อิเหนาพานางจินตะหรา, นางมาหยารัศมีและนางสการะวาตีไปเที่ยวสวน ดังคำประพันธ์

สร่งสนานสำราญในสระศรี	วารี่ลึกซึ่งเย็นใส
พระสาดน้ำหยอกสามทราวม้วย	นางแฝงพักรับบังใบประทุมมาลย์
แล้วโถมยงทรงเก็บโกสุมภ์	ว่ายกระทุมธาราจำจาน
พระเด็ดดอกบุษบงทั้งนงคราญ	เยาวมาลย์ป้องปิดไปมา
เฝ้าเหน็บแนมแกมกลปนไป	ฉวยฉุดชายสไปจินตะหรา
ตระหลมหหลังเลี้ยวไล่ไขว่คว้า	กุมกรสการะวาตี
แล้วหลีกถัดสกัดกั้นทาง	นวลนางมาหยารัศมี
สามนามพลางผลักภูมิ	หยิกตีทำกระบวนให้ยวนใจ
บ้างเที่ยวถอนบัวเผื่อนเกลื่อนไป	สำราญใจทุกหน้านารี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 236)

การพักผ่อนดังกล่าวยังปรากฏ เมื่อนางบุษบาลงสร่งน้ำในสระใหญ่บนเขาวิลิตมาหรา ดังคำประพันธ์

นางจึงสร่งสนานในสระศรี	กับกำนันนารีเกษมสานต์
หอมกลั่นโกสุมประทุมมาลย์	อายอบชลธาราจรไป
น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา	ว่ายแหวกประทุมมาอยู่ไหวไหว
นิลบุลพันน้ำขึ้นรำไร	ตูดตั้งบังใบอรชร

ดอกขาวเหล่าแดงสลบสี	บานคลี่ขยายแย้มเกสร
บัวเพื่อนเกลื่อนกลาดในสาคร	บังอรเก็บเล่นกับนารี
นางทรงหักห้อยเป็นสร้อยบัว	สวนตัวกำนัลสาวศรี
แล้วปลิดกลีบประทุมมาลัยมากมี	เทวีลอยเล่นเป็นนาวา
लगนางบ้างกระพุ่มน้ำเล่น	บ้างโกรธว่ากระเซ็นถูกเกศา
บ้างว้ายแข่งแข่งเคียงกันไปมา	เกษมสุขทุกหน้ากำนัลใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 434)

263 การต่อนก

นกเขาเป็นสัตว์เลี้ยงที่ได้รับความนิยมในแถบชวา มลายู กิจกรรมการต่อนกปรากฏในตอนทีอิเหนาปลอมตัวเป็นปันหยีเพื่อเดินทางไปเมืองหมันหย่า ระหว่างหยุดพักเดินทาง ประสันตาจึงออกไปตอดก ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประสันตาพี่เลี้ยงคนขยัน
นี่จะไปต่อนกเล่นสักวัน	หาสำคัญกรรมให้สมคิด
จึงแต่งตัวตามอย่างชาวป่า	โปกพันเกศาผ้าตะบิด
คาดตะกรุดลงยันต์กันสรรพพิษ	ถือเสนาเหน็บกริชกรีดกราย
เรียกบ่าวนักเลงนักหกเจ็ดคน	รีบร้อนแต่งตัวกลัวจะสาย
อุ้มเพนียดถือสาวทั้งปาวนาย	ออกจากค่ายเข้าดงพงไพร
ลดเลี้ยวเทียมมาในอารัญ	ได้ยินนกเขาขันเสียงใหญ่
เปลี่ยนช้างทำคารมชอบใจ	ก็แฝงไม้หยุดฟังนั่งมอง
เห็นนกยกเพนียดขึ้นพาดพุ่ม	แอบสูมทุมเมียงหมอบยอบย่อง
นกต่อตัวรู้คู่คณะอง	คารมรบบรรจงกันเต็มดี
พวกนกเถื่อนบินผละประเปรียว	ตื่นเหยี่ยวเฉียวฉาบถาบนี
ก็เรียกบ่าวให้ปลดสาวทันที	เลาะลัดพนาสีตามมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 129 - 130)

264 การขับร้องพ็อนรำและดนตรี

กิจกรรมนันทนาการประเภทนี้ กล่าวถึงบ่อย ๆ มักเป็นกิจกรรมใช้หย่อนใจของบรรดาภคินีหรือ เวลาเสวยพระกระยาหาร เช่น เมื่อปั้นหยี เชิญย่าหรณ์ไปเสวยพระกระยาหารที่ วังปันจะรากันที่ประทับของพระองค์ ระหว่างที่ทั้งสองเสวยพระกระยาหารก็จะมีนางระบำ รำพ็อนถวาย ดังคำประพันธ์

บัดนั้น ครั้นเข้าที่เสวยเคยเวลา	ฝ่ายฝูงนางบำเรอถ้วนหน้า ต่างถวายวันทาพร้อมกัน
จึงรำพ็อนอ่อนระทวยนวยนาด แล้วตีวงลดเลี้ยวเกี่ยวพัน ทำทวนทบตระหลบหลีกเลียง หันเหียนเปลี่ยนแทรกไปข้างซ้าย ซ้อนจังหวะประเท้าเคล้าคล่อง เวียนระวันหันวงอยู่ตรงกลาง	ยุรยาตรเอื้องกรายผายผัน รอร่ายเคียงกันเป็นแนบคาย นางจำเรียงจับระบำรำถวาย แล้วย้ายมาขวาทำท่าทาง เป็นทำนองมยุเรศพ็อนหาง ก้านฉางนารีปรีดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 888 - 889)

กิจกรรมนันทนาการด้วยการขับร้อง พ็อนรำ ยังปรากฏในตอนที่ถูกฉากรณ (บุษบา) คิดถึงอิเหนาจึงโปรดให้กิดาหยันเล่นมโหรีในสวนเพื่อให้สำราญพระราชหฤทัย ดังคำประพันธ์

จึงสั่งกิดาหยันทันที พอพาใจคลายรวิญจวน	ให้เล่นมโหรีที่ในสวน ป็นปวนฤทัยไปมา
บัดนั้น ไปเที่ยวเรียกกันมิทันช้า	กิดาหยันรับสั่งใส่เกศา บัดเดียวได้มาในราตรี

จึงขึ้นหย่องลงขอประสานเสียง	ลำเนียงนี้วนักชกคันสี
ร้องรับขับกล่อมมโหรี	ท่วงที่เป็นทำนองโอดพัน

เมื่อนั้น	อุณากรรณกระหม่นวิทยาหา
สถิตในตำหนักสวนมาลา	นิทราพลงฟังดนตรี
จะนั่งบรรทมไปก็ไม่หลับ	แต่พลิกกลับสับสนอยู่บนที่
จึงเสด็จย่างเยื้องจรลี	มาเล่นมโหรีให้สบาย
เรียกเอากระจำปี่มาทรงดีด	กรายกริดรวนี้วนุสนสาย
แต่งจรีตบิเดเบียนให้เหมือนชาย	ทำเพลงใหญ่ย้ายเป็นหลายเพลง

แล้วให้เล่นลำนำขับเพลง	ได้ตอบตามทำนองเหมาะเหมง
เสียงเสนาะสนั่นบรรเลง	ครั้นเครงไปทั้งสวนมาลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 698 - 670)

ในหมู่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ หรือ ผู้มีฐานะก็มีการหัดละคร และวงมโหรีเอาไว้เช่นเดียวกับ กษัตริย์ และเจ้านาย ดังคำประพันธ์

บ้างฝึกสอนคนรำทำบทบาท	พิณพาทย์ระนาดฆ้องยังมี
พวกขุนนางต่างหัดมโหรี	สาวสาวเสียงดีมีหลายคน
บ้างลงท่าโกนจุกสนุกสนาน	มีงานการก็กก้องทุกแห่งหน
บ้างตั้งบ่อนปลากัดนัดไก่อชน	ทรหดอดทนเป็นเดิมพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 6)

กิจกรรมการแสดงในงานมหรสพงานพระราชพิธีต่าง ๆ ใช้ประกอบการบวงสรวงเทวดา และองค์ประตาระหธา ในตอนที่กษัตริย์ทุกพระองค์เสด็จไปทำพิธีบวงสรวงที่เขาบันจะหระศิริ ทั้ง 4 พระองค์รับสั่งให้พระราชโอรสและพระราชนัดดา ทรงรำมะนาและขับลำถวาย

เทพยดา และองค์ประตาระกาหราชตามประเพณีแต่โบราณ ให้ช่วยคุ้มครองให้บ้านเมืองปลอดภัย
อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ดัง คำประพันธ์

เมื่อนั้น	สี่พระองค์วงศ์อัญญาเสนา
ครั้นเสร็จเสวยโภชนา	จึงตรัสแก่นัดดาแลโอรสา
เจ้าจงรำนนาโปะไป	ถวายมือเทพไทให้ปรากฏ
จะได้เลื่องชื่อระบือยศ	ตามกำหนดมาแต่บุราณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1204)

265 การพนัน

การพนัน เป็นหนึ่งในจำนวนกิจกรรมทางสังคมไม่ก่อย่างที่ดีกทอดกันมา และ
ปรากฏในเกือบทุกเผ่าพันธุ์มนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หากจะกล่าวว่าการพนันเป็น
ปรากฏการณ์สากลของมนุษยชาติก็คงไม่ผิดนัก โดยทั่วไปการพนันเป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้เล่นเกิด
ความคลั่งไคล้หลงใหลเป็นอย่างมาก

การพนัน หมายถึง อะไรก็ได้ที่มีลักษณะเป็นธุรกรรมทางการเงินที่เกี่ยวข้อง
กับผลลัพธ์ของความไม่แน่นอน (สังคิต พิริยรังสรรค์ 2546 2) การพนันที่ปรากฏในวรรณคดีนั้น
ที่ทั้งที่เป็นเกมการแข่งขันของกษัตริย์ เช่น ลกา ในกาเกีคำกลอนหรือ พระนลคำหลวง, พระนล
คำฉันท์ เป็นต้นและที่พบในวรรณคดีอื่นๆ อันเป็นกิจกรรมของชาวเมือง ที่มักเล่นยามพักผ่อน หรือ
เวลาว่างนมหรรพสำคัญ ๆ ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาที่มีการตั้งบ่อนปลากัด การพนันไก่ชน
 เป็นต้น พบในตอนที่เป็นหยาชวนอุณากรรมเล่นชนไก่กัน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	มิสาร์ป็นหยาสุกาหราช
จึงตรัสแก่อุณากรรมอนุชา	เจ้ามาวันนี้พี่สำราญ
เราจะชวนกันชนไก่เล่น	ให้เป็นผาสูกเกษมสานต์
พวกเจ้าเขาก็เคยสำราญ	ในการเล่นไก่แต่ไรมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 729)

นอกจากจะเป็นกิจกรรมนันทนาการในหมู่เจ้านาย การพนันยังเป็นกิจกรรมนันทนาการสำหรับราษฎรทั่วไป โดยเฉพาะในงานมหรสพต่าง ๆ ก็จะมีการตั้งบ่อนพนันชนไก่ กัดปลา ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ประชาชนอลหม่านไม่นับได้
เป็นหมู่หมู่มาคูดอกไม้	แล้วไปดูหนังฟังเจรจา
พวกผู้ดีหนุ่มหนุ่มคลุมศีรษะ	เดินปะใครพบก็หลบหน้า
ปลอมปนมิให้คนสงกา	เที่ยวเล่นตามประสาหนุ่มคะนอง
พวกผู้หญิงชาวร้านบ้านใกล้	ตามได้นั่งรายขายของ
หมากพลูบุหรืใส่ซอง	เห็นใครเดินมาร้องเรียกให้ซื้อ
พวกบัณฑิตคิดจะเคอะเข้านั่งใกล้	ช่วยเยยได้อ่านอวดสดหนังสือ
ปะเหล้าโลนลำพองคะนองมือ	เอาอิฐถือลอบทิ้งจนนิ่งไป
พวกผู้ชายโง่งเงงนักเลงถั่ว	แต่งตัวนุ่งผ้าพกใหญ่
เห็นบ่อนตั้งหลังระทาดอกไม้	ก็แะวางเข้าไปนั่งแทง
บ้างยกขึ้นเล่นเล่นพกเปล่า	ครั้นเสียเข้าก็นั่งทำหน้าแห้ง
บ้างปลอมเปลี่ยนสับจับเงินแดง	ที่ติดพันยื้อแย่งกันรุงรัง
लगเหล้าลอบจุดประทัดทิ้ง	พวกผู้หญิงเป็นหมู่มาคูดูหนัง
บ้างโกรธบ้างว่าน่าชิง	บ้างนั่งดูสนุกบ้างลุกไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 64)

266 การละเล่น

ลีลาศประพาศชมแสงบุหลัน	เหล่าเซलयก้านลหรรษา
บ้างเล่นงูกินหางหันเหียน	วงเวียนไล่เลี้ยวหลักหนี
บ้างนั่งเรียงเคียงแข่งนาวี	ถ้อยที่ทายแนไม่แพ้กัน
นางชวนพวกระเด่นเล่นชักส้าว	แย่งยุตจุตฉาวทุกสาวสวรรค์

แล้วเล่นไล่ไขว้คว้าว้าพลวัน

แสนสนุกทุกก้านลนารี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 900 - 901)

บ้างเล่นวิ่งวัวคนโคระทะ

ชนแพะแกะกระบือคู่ชน

บ้างเล่นว่าวคุลาคว้าพวัน

ปากเป่าสั้นให้จาววิ่งราวมา

ราตรีมีหนังประชันเชิด

ฉลุฉลุลายเลิศเลา

บ้างเล่นเพลงเครื่องท่อนกลอนสักวา

ทั้งสุดใจโกป่าสารพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 6)

267 การแสดงในงานมหรสพ

ในงานเทศกาล งานประเพณี เช่น เข้าพรรษา ลอยกระทง งานบวช งานมงคลสมรส และงานฉลองสมโภชต่าง ๆ นอกจากพิธีกรรมทางศาสนาแล้ว กิจกรรมเพื่อความบันเทิงและนันทนาการเป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ เพื่อให้ผู้มาร่วมงานได้ความบันเทิงใจ ทั้งเปิดโอกาสให้หนุ่มสาวซึ่งถูกจำกัดการคบค้าสมาคม ได้ดีโอกาสพูดคุยกัน

การละเล่นในงานมหรสพนี้มีทั้งที่เป็นการแสดงของหลวง การละเล่นของพื้นเมืองโดยตรงหรือการละเล่นที่ได้รับอิทธิพลจากชนชาติอื่น ๆ เช่น การแสดงในงานเฉลิมฉลอง พระราชพิธีอภิเษกสมรสของวงศ์สกุลแควหาที่เมืองกาหลง ดังคำประพันธ์

บัดนั้น

ฝ่ายพวกมหรสพน้อยใหญ่

โขนละครมอญรำระบำใน

แทงวิสัยไต่ลวดประกวัดกัน

หกคะเมนสามต่อคูคอแหงน

รำแพนนำกลั้วตัวสั้น

นอนคาบดาบค้อนขบฟัน

ห้วงพันผ้าชุบน้ำมันยาง

สิงโตญวนควรเล่นแต่การใหญ่

หกคะเมนต่อขึ้นไปได้หลายอย่าง

โหม่งครุ่มกลองตั้งอยู่หว่างกลาง

ระเบ็งวางศรไปไล่ถนุกอง

ช่องระทาหุ่นจีนจิ้งจอก

ละครแขกเล็กเล็กใส่หัวสูง

ชาตรีมีแต่ล้วนชาวตะลุง

ขัดกันนุ่งตามถนนแห่กรวดลาว

ต่างเล่นเป็นการประกวัดกัน

เสียงสนั่นโกลาซ่าจาว

เสียงกลองก็ก้องด้วยเชิดกราว

เสียงส้าวสะเทือนทั้งพารา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1176)

การแสดงที่ปรากฏตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ ประกอบด้วย โขน ละคร มอญ รำ ระบำ โหม่งครุ่ม หุ่น จั้ว ละครชาตรี ตลอดจนการแสดงกายกรรมต่าง ๆ ทั้งไต่ลวด หกคะเมน แพนรำ นอนคาบดาบ ลอดบ่วง และสิงโตล้อแก้ว

การแสดงของหลวงที่ปรากฏในบทละครนั้น เรื่องราวที่แสดงได้แก่ โขนแสดงเรื่อง รามเกียรติ์ ตอนองคตเป็นทูตถือสารไปกรุงลงกา ส่วนละครแสดงเรื่องอุณรุท และหุ่นแสดงเรื่องรามเกียรติ์เช่นเดียวกับโขนแต่เป็นตอนพระรามคลั่งจะฆ่านางสีดา ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	พนักงานการเล่นทั้งหลาย
ครั้นรุ่งก็รีบแต่งกาย	อสุรนายวานรมนุษย์นาง
พวกโขนลบีกโรงแล้วจับเรื่อง	สี่เมืององคตพดทาง
ตลกเล่นเจรจาเป็นท่าทาง	ทั้งสองข้างอ้างอวดฤทธิ์
ละครเล่นอุณรุทสมอุษา	นายโรงร้องซ้ำรับปี
ทำบทสมบทดงามดี	ท่วงที่ขม้ายชายตา
พวกหุ่นชูเชิดชักสาย	คล้องคล้ายคนรำทำท่า
เล่นเรื่องพระรามคลั่งฆ่าสีดา	ตะวันบ่ายปล่อยม้าอุปการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 533 - 534)

การละเล่นกีฬาในงานมหรสพต่าง ๆ อาทิ มวยทั้งชายและหญิง การเล่นว่าว การตีกระบี่ กิจกรรมเหล่านี้ นอกจากจะได้ความบันเทิงแล้วยังได้ออกกำลังกายไปด้วย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

พระผู้ผ่านเขตชั้นห่มนงา

ตะวันบ่ายชายบั้งหลังพลับพลา

ให้เรียกมวยเข้ามาจับปล้น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 61)

บัดนั้น	คุ้มวยลุกขึ้นขมิ้มมัน
อย่างท้าวสาวหมัดกันฟัน	ตั้งมันตาเขม้นคอยรับ
ชนนอกหลอกหลอนลวงให้ไล่	ว่องไวได้ทีตีเท้ากลับ
ยังไม่ทันถึงยกฟกบวมยับ	อดเหนียวเคี้ยวขับไม่รับแพ้
มูทะลุไล่สู่มตะลุมบอน	ชกช้อนถูกถนัดหมัดทอดแห
ล้มลงกลอกคอทำท้อแท้	เรียกหมอมมาแก้แล้วหยุดไว้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 62)

เมื่อนั้น	ระตูหมันหย่าเป็นใหญ่
ทรงพระสรวลตรัสสั่งเสนาใน	จงไปเปรียบมวยผู้หญิงดู
เลือกล้างามงามตามสมัคร	ที่ใจรักชกดีจะมีอยู่
ลูกเมียของใครก็ไม่รู้	ได้คู่คาดหมัดมาบัดนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 62)

บัดนั้น	คุ้มวยหญิงคนขยัน
กราบลงแล้วลุกขึ้นจับปล้น	ตั้งมันเหม่นเหมไม่มีแรง
อย่างท้าวสาวหมัดเมินหน้า	หลับตาทุบถองกันพร่องแพรง
เลี้ยวลอดกอดกั้ววัดแวง	ล้มตะแคงคนดูเฮฮา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 63)

บัดนั้น	ฝ่ายเสนีผู้ใหญ่ในดาหา
ถึงกำหนดวันงานการวิวาห์	ก็ตรวจตราเตรียมกันทันที่

บอกกล่าวเหล่าพวกโซนละคร
ให้เปรี่ยมมวยซ่อมดูได้ดูดี

ให้มานอนโรงรำประจำที่
ถามไถ่ใส่บาญชีที่โอนาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 533)

กระบี่มลายูสู้แขกเทศ
ล่อลวงท่วงที่เข้าตีกัน
บรรดาคนคู่ลั่นผู้ชาย
ล่ำรวลสรวลเสเฮฮา

ต่างเพศนำดูเป็นคู่ขัน
ติดพันเลี้ยวไล่ไปมา
มากมายเบียดเสียดอยู่หน้าหนา
เลิกมวยแล้วมาเที่ยวดูงาน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 535)

การแสดงที่ทำในเวลากลาง คือ ที่สร้างความสวยงามและตื่นตาตื่นใจให้ผู้
พบเห็น คือ การแสดงดอกไม้ไฟ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ ศ 2542 อธิบายถึงดอกไม้
ไฟไว้ว่า “เครื่องสำหรับจุดในงานเทศกาลหรืองานศพเป็นต้น ทำด้วยกระบอกไม้ไผ่หรือกระบอกไม้
ไผ่เป็นต้น บรรจุดินดำ มีชื่อต่าง ๆ กันตามชนิด” การแสดงดอกไม้ไฟปรากฏในงานพระศพของ
พระอัยยิกที่เมืองหมันหย่า ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

องค์ท้าวหมันหย่าเป็นใหญ่

ให้จุดพุ่มระทาดอกไม้ไฟ

ไสวสว่างช่วงดังดวงดาว

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 63)

บัดนั้น

ประชาชนอลหม่านไม่นับได้

เป็นหมู่หมุ่มมาดูดอกไม้

แล้วไปดูหนึ่งพึงเจรจา

พวกผู้ดีหนุ่มหนุ่มคลุมศีรษะ

เดินปะใครพบก็หลบหน้า

ปลอมปนมิให้คนสงกา

เที่ยวเล่นตามประสาหนุ่มคะนอง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 64)

3 การจัดระเบียบทางสังคม

การจัดระเบียบสังคมหรือระเบียบสังคมเป็นแนวคิดที่สำคัญของวิชาสังคมวิทยา เป็นวิธีการที่มนุษย์กำหนดขึ้นมาเพื่อใช้เป็นแนวทางในการอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบแบบแผน ทำให้สมาชิกแต่ละคนรู้ว่าจะต้องประพฤติหรือควรปฏิบัติตนอย่างไรในสถานการณ์ต่าง ๆ มีการควบคุมให้สมาชิกปฏิบัติตามระเบียบกฎเกณฑ์ที่วางไว้หากฝ่าฝืนหรือล่วงละเมิดก็ต้องถูกลงโทษแตกต่างกันไปตามความรุนแรงของการกระทำ การจัดระเบียบสังคมดังกล่าวทำให้สมาชิกของสังคมมีการติดต่อสัมพันธ์กันได้อย่างราบรื่น (สุดา ภิรมย์แก้ว 2545 : 67) ฉะนั้นการจัดระเบียบสังคมจึงเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานต่อการดำรงอยู่ของสังคมทุกสังคม

องค์ประกอบสำคัญของการจัดระเบียบสังคม ได้แก่ บรรทัดฐานและสถานภาพองค์ประกอบทั้งสองนี้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นมา เพื่อเป็นประโยชน์ในการใช้ชีวิตร่วมกันเป็นกลุ่มหรือสังคม มนุษย์สร้างบรรทัดฐานขึ้นเพื่อควบคุมและเป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อกันในสังคม และยังกำหนดสถานภาพให้คนในสังคมได้มีติดตัวไว้เพื่อให้แต่ละคนรู้ว่าตนมีพันธะต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับคนอื่นในฐานะอะไร ทั้งยังการให้รางวัลและการลงโทษ เพื่อควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้เป็นไปตามสถานภาพและบรรทัดฐานที่เหมาะสม

ในการศึกษาการจัดระเบียบทางสังคมที่ปรากฏในบทละครเรื่อง อิเหนา นี้ ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาค้นคว้าเป็น 3 ลักษณะ คือ

3 1 สถานภาพและบทบาททางสังคม

3 2 บรรทัดฐานทางสังคม

3 3 การควบคุมทางสังคม

3 1 สถานภาพและบทบาททางสังคม

3 1 1 สถานภาพความเป็นลูก

3 1 2 สถานภาพความเป็นบิดามารดา

3 1 3 สถานภาพความเป็นพี่

3 1 4 สถานภาพความเป็นน้อง

3 1 5 สถานภาพความเป็นสามี

- 3 1 6 สถานภาพความเป็นภรรยา
 3 1 7 สถานภาพความเป็นกษัตริย์
 3 1 8 สถานภาพความเป็นเจ้านาย หรือ ผู้บังคับบัญชา
 3 1 9 สถานภาพความเป็นผู้ใต้บังคับบัญชา

3 1 1 สถานภาพความเป็นลูก

การปฏิบัติตามคำสั่งของพระชนกชนนีเป็นบทบาทที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมกับสถานภาพความเป็นลูก ดังเช่น การปฏิบัติตนของนางบุษบาที่เชื่อฟังคำสั่งและเคารพการตัดสินใจของพระชนกชนนีโดยไม่ขัดขืน แม้แต่จะนึกตำหนิ ไม่ว่าเรื่องนั้นจะสร้างความทุกข์ใจแสนสาหัส หรือเป็นเรื่องราวที่สำคัญยิ่งในชีวิตของนางเอง บุษบายอมรับการตัดสินใจของพระชนกชนนีโดยศุภฤติ ดังเช่น เมื่อนางอภิเชกกับอิเหนาแล้ว แต่อิเหนายังไม่ยอมไปงอนง้อคืนดีกับจินตะหรา บุษบาถูกองค์ประโหมสุหรี่เรียกมาตำหนิและกักตัวไว้ที่ตำหนักต่างๆ ที่เหตุการณ์นี้ไม่ใช่ความผิดของนางเลย ทั้งนี้ทั้งนั้นบุษบาไม่นึกตำหนิหรือน้อยพระทัยพระชนนีเลย แต่กลับคิดว่าเป็นกรรมของนางเอง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	บุษบาเวยายอดสงสาร
ก้มเกล้าประณตบทมาลย์	นงคราญครวญคร่ำรำทูลไป
เข้าได้ทูลเตือนเป็นหลายครั้ง	พระจะเชื่อฟังก็หาไม่
เป็นกรรมแล้วก็จำจนใจ	ว่าพลางรำไห้โคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1210)

บุษบามีจิตสำนึกของความเป็นลูกที่ดี นอกจากไม่เคยคิดน้อยพระทัยหรือตำหนิพระชนนีแล้ว เมื่อจะทำการสิ่งใดนางก็จะนึกถึงพระชนกชนนีเป็นลำดับแรกเสมอ ก่อนคนอื่น ๆ แม้แต่อิเหนา ดังเช่น คราวที่อิเหนาปลอมเป็นจระกามาลักพานาง บุษบา ก็จะระลึกถึงพระชนกชนนีเป็นลำดับแรกและปรารถนาจะกลับไปพบทั้ง 2 พระองค์ ดังคำประพันธ์

จำจะลอดอดอ่อนผ่อนลง	ลวงให้ไปส่งถึงกรุงศรี
แล้วนี้กมานะกษัตริ	ให้รื้อหรือสะเทินใจ

เป็นห่วงบ่วงโยยูนักรหนา
จำเป็นอาร์กหักหฤทัย

ด้วยองค์พิตุเรศมารดาเป็นใหญ่
ทรมวยจึงกล่าววาวจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 560)

เมื่ออิเหนาขอให้นางสัญญาว่า หากพากลับไปแล้วพระชนกชนนีไม่ยอมพระราชทานนางให้ชื่อนางขัดรับสั่ง แต่บุษบาก็ไม่ยอมให้สัญญา โดยให้เหตุผลว่ายึดถือความกตัญญูต่อบุพการีเป็นสำคัญ ดังคำประพันธ์

พระเอยพระองค์
จะให้น้องสัญญาว่าดังนี้
อันพระชนนีพิตุเรศ
ทรงพระคุณเป็นพันคณนา
ยังไม่เคยละเมิดพระบรรหาร
น้องว่าแต่ตามจริงไป

พระจงโปรดเกล้าเกศี
สุดที่จะรับพระบัญชา
เป็นที่เกิดเกศเกศา
จะให้เคื่องบาทากลใด
จะให้สัตย์ปฏิญาณกระไรได้
ชายใดได้ต้องจำครองกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 561)

ต่อมาเมื่อนางได้ครองคู่กับอิเหนาแล้ว บุษบายังระลึกถึงพระชนกชนนีเสมอ สิ่งแรกที่นางขอจากอิเหนา คือ ขอให้อิเหนาพากลับไปเมืองดาหา ด้วยเหตุผลว่า

เมื่อนั้น
จึงประนมบังคมทูลพี่ยา
น้องคิดถึงพิตุเรศมารดา
แต่พลัดพรากจากกันก็หลายปี
เห็นจะโคกเศร้าหมองถึงน้องรัก

โอมยงองค์ติหลาอรสา
ผ่านฟ้าจงโปรดปรานี
อีกทั้งชนิษฐาสองศรี
ปานนี้จะเป็นประการใด
ดีร้ายไม่ประจักษ์ว่าเป็นไฉน

จงเมตตาพาน้องกลับไป

ยังพิชิตาหารานี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1212)

เช่นเดียวกับความระลึกถึงพระชนกชนนีของบุษบา แม้ในช่วงชีวิตในวัยเยาว์ของสียะตรา ก็จะมีได้กล่าวถึงในแง่ความกตัญญูมากนัก แต่เมื่อสียะตราโตขึ้นมาความสำนึกความระลึกถึง และแสดงความห่วงหาอาทรพระชนกชนนี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ย่าหรั่งวิลิตมาหฺรา
ทั้งหลงหนึ่งหฺรดกัลยา	จึงทูลพระเชษฐาไปทันใด
บัดนี้พี่พบกับพระพี่	ภูมิจงกลับไปกรุงใหญ่
พระชนนีทั้งสองเวียงชัย	กรรแสงหาอาลัยอยู่นัก
ทั้งน้องก็หนีพระองค์มา	จะซ้ำแสนโศกาเพียงอกหัก
แต่จากมาก็ช้านานนัก	จะตั้งพักตร์คอยหาทุกนาที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1015)

สียะตราแสดงความห่วงใยอาทรพระชนกชนนีทั้งสองเมืองว่าจะโศกเศร้าอาลัยทั้งอึนหาบุษบาที่จากมา ทั้งตัวของสียะตราเองก็แอบหนีพระองค์มาเพื่อติดตามอึนหาบุษบา วิยะดามาอีก สียะตรามีบทบาทสำคัญในการยุติเรื่องราวการพลัดพรากจากกันมานานระหว่างพ่อ แม่และลูกให้จบลงทำให้ทุกคนได้กลับอยู่ร่วมกันอีกครั้ง จึงลอบส่งสารถึงท้าวดาหาและท้าวกูเรปัน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ฝ่ายองค์ย่าหรั่งเรื่องศรี
คิดถึงพระชนกชนนี	มีแต่เศร้าสร้อยละห้อยใจ
จึงปรึกษาเคนหลงหนึ่งหฺรด	บัดนี้พระเชษฐาเป็นใหญ่
ตัดขาดไม่คืนเวียงวัง	เพราะกลัวสองภวไฉนจะโกรธา
จะมีให้อยู่ด้วยพระพี่นาง	อาจนางซื่อนี้เป็นหนักหนา

เราอ่อนวอนก็สุดปัญญา
แต่เราจากบิตุเรศมารดา

จะว่ากล่าวอย่างไรไม่โยตี
ก็นานข้ามมิได้กราบบทศรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1085)

ความตั้งใจและการกระทำของสียะตราบนี้สอดคล้องกับความคิดของวิยะดา
ดังนั้นเมื่อสียะตราบคิดลอบส่งสาส์นไปกราบทูลท้าวกุเรปันและท้าวดาหา นางก็เห็นด้วยกับความคิด
ของสียะตราบทั้ง 2 ครั้ง เมื่อท้าวกุเรปันและท้าวดาหาเสด็จถึงเมืองกาหลงพร้อมเหล่ามเหสี
นางได้เข้าเฝ้าด้วยความรู้สึกยินดียิ่ง

ความระลึกถึง และการแสดงออกถึงความกตัญญูที่มีต่อบุพการีนั้นนอกจากยาม
ที่ต้องพลัดพรากจากกันแล้ว เมื่อกระทำความผิด หรือกระทำสิ่งใดที่จะทำให้บุพการีเสียใจ เป็น
ทุกข์ใจแล้ว ลูกที่ดีก็จะรู้สึกเศร้าโศกใจ ละอายใจในความผิดของตน ดังเช่น ความเศร้าโศกของ
นางจินตะหราที่รู้สึกเสียใจเพราะการกระทำของนางส่งผลให้พระชนกชนนีเศร้าโศกเสียใจ หรือต้อง
ได้รับความอับอาย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นจินตะหาดวงสมร
ได้ฟังบิตุเรศมารดร	ได้คิดยอกรรสนองไป
อันพระคุณการุญเลี้ยงมา	ถึงดินแดนแผ่นฟ้าไม่เปรียบได้
ยังมีได้สนองเท่ายองโย	มาซ้ำให้ได้เคื่องพระบาทา
จะก้มหน้าไปรับความอาย	ถึงจะวายชีวิ้งสังขาร
ก็ตามแต่ผลกรรมซึ่งทำมา	ไม่นำพาอาลัยแก่ชีวี
เหมือนหนึ่งลูกได้สนองคุณ	ซึ่งการุญโปรดเกล้าเกศ
พระจงเสวยสวัสดิ์	อย่ามีวิตกหฤทัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1127)

เช่นเดียวกับความละอายใจของอิเหนา ในตอนที่อิเหนารู้สึกละอายใจที่ไม่
สามารถดูแลปกป้องวิยะดาได้ ทั้งตนเองก็ก่อแต่เรื่องราวร้อนใจแก่พระชนกชนนี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ปันหยีเศร้าคร่ำครวญละห้อยให้
คิดถึงชนิษฐาอย่าใจ	พระพิโรธรำพันไศกา
โอ้อวพระชนกชนนี	จะติโทษลูกนี้หนักหนา
เสียแรงพระเลี้ยงลูกมา	ทำให้เคืองบาทถึงสามที
ครั้งลูกไปเลี้ยงจินตะหรา	ผ่านฟ้าก็ได้หมองศรี
แล้วลูกพาบุษยามานี้	พระชนกชนนีก็ร้อนใจ
ครั้งนี้ลูกพาพระน้องมา	ไม่พิทักษ์รักษาไว้ได้
ให้มาปนศักดิ์ด้วยชาวไพร	แม้พระองค์แจ้งไปจะได้อาย
เสียแรงเรื่องฤทธิ์สิทธิ์ศักดิ์	อัปลักษณียิ่งคนทั้งหลาย
เสียทีที่เกิดมาเป็นชาย	มาทำความอับอายถึงเพียงนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 919)

ความสำนึกว่าการกระทำของตนไม่เพียงส่งผลกระทบต่อตนเองเท่านั้น แต่ยังมีผลกระทบต่อพระชนกชนนีด้วยนี้ กลับไม่ทำให้อิเหนามีความยั้งคิดก่อนการตัดสินใจใดใด การกระทำของอิเหนายังเป็นไปตามความพอใจของตนเองเป็นสำคัญ

นอกจากความกตัญญูตเวทีที่มอบให้แก่บุพการีผู้ให้กำเนิดแล้ว ความกตัญญูนี้ยังรวมถึงพระมารดาเลี้ยงและพระชนกชนนีบุญธรรม ดังเช่นการกระทำของบุษบาต่อมะเดหี และ ท้าวประมอดัน

ความรักความผูกพันของมะเดหีและบุษบาที่มีต่อกันนั้นมีได้ยิ่งหย่อนกว่าความรัก ความกตัญญูที่นางมีต่อประโหมสุหรี่ผู้เป็นพระชนนีผู้ให้กำเนิด ดังจะเห็นได้ว่าการที่นางยอมปิดบังความผิดของอิเหนาที่ลวนลามนางในถ้ำบนเขาวิลิตมาหรา ทั้ง ๆ ที่นางรู้สึก คับแค้นใจและอดสูใจยิ่งนัก ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นบุษบาสาวสวรรค์
ในอกหมกไหม้ดังไฟกลบ	อยู่ในห้องสุวรรณไสยา
บรรทมรำพึงคะนึ่งไป	ให้คลั่งคลุ้มกลุ่มใจหนักหนา
ตัวกูแม่ม้วยมรณา	ก็ดีกว่าที่เป็นดังนี้
ไม่สงระไรเสวยกระยาหาร	เยาวมาลย์มัวหมองรัตมี

ยิ่งคิดยิ่งแค้นแสนทวี

ดังเลือดตามารศรีจะหยดลง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 456)

เหตุที่นางส่วยอมอดทนอดกลั้น เพราะความกตัญญูที่มีต่อมะเดหวีด้วยกลัวว่า หากความทราบถึงพระชนกชนนี มะเดหวีจะต้องพระราชอาญาไปด้วย

เมื่อบุษบาถูกองค์ประโหมสุหรืกักตัวไว้ที่ตำหนัก เพื่อให้หนีไปคืนดีกับนาง จินตะหรา มะเดหวีได้รับมอบหมายไว้เป็นผู้ดูแล แม้วียะดาจะสามารถต่อรองกับพระชนนีให้ปล่อย นางกลับไปหาหนีได้ แต่นางก็ไม่ยินยอมกลับไปด้วยกลัวว่าหากนางไปความผิดจะตกอยู่กับ องค์มะเดหวี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	บุษบาเยาวยอดสงสาร
ได้ฟังชนิษฐาอุพพาล	จึงตอบรสพจมานอันสุนทร
ตัวพินเหมือนคนโทษ	ถึงจะโปรดก็ยังไปไม่ได้ก่อน
ความผิดนั้นจะติดพระมารดา	ดวงสมรจงพึงพิพาที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1025)

ภายหลังที่มะเดหวีได้เข้าเฝ้าประโหมสุหรืและบอกให้นางกลับไปกับวียะดาได้ นางจึงยอมตามกลับไป จะเห็นได้ว่าบุษบาประพฤติตนเหมาะสมกับสถานภาพลูกที่ดี ไม่ทำสิ่งใดที่จะสร้างความเดือดเนื้อร้อนใจแก่มะเดหวี สิ่งเหล่านั้นย่อมแสดงความกตัญญูกตเวทีอันเป็นคุณสมบัติที่ดีของบุตรธิดา

บทบาทความเป็นลูกที่ดีของบุษบาที่มีต่อท้าวประมอดันและประโหมสุหรื นั้นแสดงผ่านความระลึกถึง ความสำนึกในบุญคุณ เช่น เมื่อตำมะหงงจากเมืองประมอดันเข้าเฝ้า ดังคำประพันธ์

อันองค์พระชนกชนนี	มีคุณใหญ่หลวงนักหนา
เป็นกรรมเจ้าจากพระบาท	ให้ผ่านฟ้าเศร้าโคกแสนทวี
จงทูลว่าเราถวายบังคมไป	แทบได้ละอองบพศรี

แล้วจัดกำนัลที่รูปดี	นารีน้อยน้อยแปดร้อยปลาย
บรรดานุตรเสนาน้อยใหญ่	ต่างคนเต็มใจเอาไปถวาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 21)

แล้วจัดสรรพี่เลี้ยงทั้งสี่	ล้วนลูกเสนีมียศลา
พี่เลี้ยงเอกล้านชื่อปุนตา	หนึ่งกะระตาหลาพี่เลี้ยงรอง
หนึ่งชื่อยะรุเดะพี่เลี้ยงตรี	ที่สี่ประสันดาปัญญาว่อง
ล้วนหนุ่มน้อยรุ่มรามทราคมะนอง	ตั้งต้องตามชนบครบครัน
ให้บุตรขุนหมื่นพื่อน้อยน้อย	แปดร้อยกุมารากิดาหยัน
ประทานเงินเสื้อผ้าสารพัน	ให้เป็นของขวัญพระลูกยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 27)

จากคำประพันธ์ข้างต้น พบว่า สิ่งที่ทรงเลือกสรรมาประทานให้พระธิดาพระโอรสนั้นพร้อมทั้งรูปสมบัติและคุณสมบัติ การแสดงบทบาทพ่อเช่นนี้เหมือนกับการกระทำของท้าวกระหมั่งกุนหนึ่งที่ทรงเลือกสรรสิ่งที่ดีที่สุดมอบให้แก่วิหยาสะก่า เพื่อหวังจะสร้างความสุขสมบูรณ์ให้แก่พระราชโอรส ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	วิหยาสะก่าเจิดจัน
อยู่เย็นเป็นสุขทุกนิรันดร์	ในปราสาทสุวรรณชัชวาล
สาวสนมনারีบำเรอรักษ์	ล้วนเลิศลักษณ์รูปทรงสงัดฐาน
หมอบเฝ้าคอยรับเครื่องอาาน	รำเพยพานพัชนีวิองค์
บ้างบรรสานดีดลิลีเรื่อย	จำเจื้อยชวนฤทัยไหลหลง
เปลิดเพลินจำเรญจิตพระโอมยง	ด้วยฝูงอนงค์นารี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 262 - 263)

ความสมบูรณ์พร้อมดังกล่าวยังหมายรวมถึงเรื่องคูครองของพระธิดาและพระโอรส บทบาทในการเลือกและจัดการเกี่ยวกับคูครองของพระโอรสพระธิดานั้น คุณสมบัติของคูครองที่ถูกพิจารณาเป็นลำดับแรกจะเป็นไปตามค่านิยมของสังคมที่พิจารณาความเหมาะสมของชาติตระกูลซึ่งเป็นวงศ์เทวดาด้วยกันเท่านั้น และมักกระทำตั้งแต่แรกประสูติหรือยังเยาว์วัย ดังเช่น การแสดงบทบาทพ่อของท้าวดาหาและท้าวทุเรปที่ทรงตัดสินใจและจัดการเรื่องคูครองให้พระโอรสและพระธิดาพระองค์เองทั้งสิ้น ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงท้าวดาหาเรืองศรี
แจ้งว่าพระเชษฐาธิบดี	มีราชธิดาโสภา
จึงให้จัดของขวัญทันใด	ตามในสุริยวงศ์อัญญา
ทั้งของตุนาหงันกัลยา	ให้อะหนะสียะตราลูกรัก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 110)

บทบาทในการเลือกคู่สมรสให้แก่พระโอรสพระธิดาของกษัตริย์วงศ์อัญญาเดหานั้นเป็นไปตามค่านิยมของสังคมที่พิจารณาความเหมาะสมของชาติตระกูลซึ่งเป็นวงศ์เทวดาด้วยกันเท่านั้น และมักกระทำตั้งแต่แรกประสูติหรือยังเยาว์วัย แต่การเลือกคูครองให้บุตรธิดานั้นบางครั้งก็เกิดขึ้นเพราะสถานการณ์ที่บังคับ ดังเช่น การกระทำของท้าวดาหาที่ตรัสยกนางบุษบาให้กับจรงกาเพราะความโกรธที่หนีไปลอบรักกับนางจินตะหราและบอกตัดนางบุษบา การเลือกคู่ของท้าวดาหาให้นางครั้งนี้ ไม่คำนึงถึงคุณสมบัติเรื่องชาติวุฒิเลย ทรงตรัสว่า หากมีผู้ใดมาขอบุษบาพระองค์จะยกให้ทันที ดังนั้นเมื่อท้าวล่ำล้าส่งพระราชสาส์นมาขอตุนาหงันนางให้จรงกาพระอนุชา ท้าวดาหาจึงจำยกให้ด้วยสถานภาพความเป็นกษัตริย์ที่มีบทบาทในอุดมคติคือพึงรักษาวาจาสัตย์ ทั้งที่ทรงทราบว่ ฐานันดรของจรงกานั้นเป็นเพียงระตูเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่งเท่านั้น ทั้งนี้ทั้งนั้นท้าวดาหาก็พระราชทานงานอภิเษกให้เหมือนพระราชพิธีของวงศ์เทวดา ดังคำประพันธ์

ทูลองค์สมเด็จพระเชษฐา	แจ้งกิจจาพระน้องสองศรี
ด้วยระตูล่ำสำบุรี	มาขอบุตรให้อนุชา
ไม่ควรเคียดศักดิ์ก็เข้าใจ	แต่ได้ให้เขาตามวาสนา

จะแต่งการท้าววงศ์เทวา

พอแก้หน้าที่ได้ความอัประมาณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 259)

การตัดสินใจของท้าวดาหาแม้ไม่มีใครเห็นด้วย เพราะขัดกับจารีตประเพณีของวงศ์เทวา แต่ก็ทรงคิดว่าเป็นหนทางในการแก้หน้าที่เหมาะสมที่สุดแล้ว ทรงพยายามให้สิ่งที่ดีที่สุดแก่พระธิดาโดยให้จัดพิธีอภิเษกตามอย่างวงศ์เทวา แต่พระองค์ก็มีสถานภาพความเป็นกษัตริย์ที่ต้องทรงรักษาวาจาสัตย์ ดังนั้นเมื่อทอดพระเนตรรูปลักษณ์ของจรงกาก็ทรงรู้สึกแสนเสียดายพระธิดานัก แต่ก็ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเหตุการณ์ได้ เพราะหากดำรงเพียงสถานภาพความเป็นพ่อก็อาจจะยกเลิกการตุนานั่น

ความเอาใจใส่ของพ่อที่มีต่อบุตรธิดานั้น ทำให้พ่อจะสังเกตเห็นทุกข์สุขของลูกเสมอ ดังเช่นการที่ท้าวกูเรเป็นทรงเอาพระทัยใส่พระโอรสพระธิดาเสมอ เมื่อทอดพระเนตรอิเหนาที่เมืองดาหาก็ทรงทราบทันทีว่าต้องมีความทุกข์แน่นอนเพียงแต่ยังมิได้ตรัสซักถามเท่านั้น ดังคำประพันธ์

แล้วพิศพักตร์โอรสภูวเรศ

เห็นเทวษเศร้าสร้อยโคกคัลย์

อิเหนานี้่น่าจะมีทุกข์ครัน

ทรงธรรมมิได้ตรัสประการใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 488)

ความสุขความทุกข์ไม่ว่าเรื่องเล็กหรือเรื่องใหญ่ของพระธิดาและพระโอรส ท้าวดาหาจะทรงพยายามแก้ไขให้ดีที่สุด ทรงเอาพระทัยใส่ทุกข์สุขของทั้ง 2 เสมอ ดังพระราชดำรัสเมื่อให้บุษบาหน้าตาเศร้าหมอง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

พระปิ่นปักนัคเรศดาหา

ครันเห็นระเด่นบุษบา

พักตราเศร้าหมองมัวไป

จึงถามว่าเป็นไรนะลูกรัก

ฉิวพักตร์พิกลหม่นไหม้

เจ้าเจ็บป่วยเป็นประการใด

ฤๅใครทำไมให้ขัดแค้น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 465)

ความเอาใจใส่นี้ยังปรากฏในตอนที่ยังทรงทอดพระเนตรเห็นสียะตรากรรมแสง
ก็ตรัสถามอີเณรว่าทำสิ่งใดให้น้องเศร้าเสียใจ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
จึงถามอີเณรว่า

พระองค์ผู้ทรงเขตชั้น
ว่าไรนั้นให้น้องรำไร

เมื่อนั้น
ทูลว่าวอนข้าอาชาไนย

ระเด่นมนตรีก็แก้ไข
รบจะให้พาไปบัดนี้

เมื่อนั้น
จึงตรัสแก่ระเด่นมนตรี

องค์ท้าวดาหาเรื่องศรี
จงพาน้องไปชี้ให้สำราญ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 402)

ความทุกข์โศก ความเจ็บไข้ของพระโอรส เป็นเหตุการณ์ที่สะท้อนบทบาทพ่อ
ของท้าวฤๅเรปออกมาให้เห็นเด่นชัด ดังตอนที่อີเณรประจบเพราะตรอมใจที่นุชปากำลังจะเข้า
พิธีอภิเษกกับจรรกา ความเจ็บป่วยของพระโอรสทำให้พระองค์ทุกข์ร้อนใจยิ่ง ดังคำประพันธ์

สองกษัตริย์นั่งแนบแอบองค์
พิศพิศตรัสรักแล้ววันท

สุริยวงศ์พร้อมพรั่งทั้งหมด
ให้ประกอบโสดเป็นโกลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 505)

การแสดงออกของพ่อที่ทุกข์ร้อนเพราะความทุกข์ของลูก ดังการกระทำของ
ของท้าวกระหมังกูหนึ่งเมื่อทรงทอดพระเนตรพระโอรสเอาแต่ทรงกันแสงแสดงให้เห็นความรักของ

พ่อที่มีต่อลูก ทรงตรัสถามสาเหตุแห่งทุกข์ เมื่อได้ยินคำตอบของพระโอรสที่กล่าวว่า ทุกข์ครั้งนี้อาจทำให้ถึงกับสิ้นพระชนม์ ทำวาระหมังกุหนึ่งทรงตกพระทัยแทบสิ้นสติ ทรงสวดกอดพระโอรสอย่างทะนุถนอมแล้วตรัสปลอบโยน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระบิดุเรศราชมมาตรงค์เรืองศรี
ได้ทรงฟังลูกยาพาที	ดังจะสิ้นสมประดีด้วยความรัก
สวมสวดกอดองค์โอรสไว้	ละอื้นไห้วิตกเพียงอกหัก
เจ้าทุกข์ร้อนอย่างไรหลากใจนัก	จงเล่าไปให้ประจักษ์ซึ่งจาบัลย์
ถามมาดปรารภนาสิ่งอันใด	บิดาจะหาให้ดังไผ่ผืน
เว้นไว้แต่ดาวเดือนตะวัน	นอกนั้นจะให้สมอารมณ์คิด
วานพ่ออย่าว่าจะมรณา	มารดาบิดุราชมจะขาดจิต
ด้วยรักเจ้าเท่าเทียมชีวิตๆ	ควรฤวิปริตประหลาดใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 272 - 273)

จากคำประพันธ์ข้างต้น สะท้อนความรักที่พ่อมีต่อลูกอย่างลึกซึ้ง ทุกอย่างที่ถูกต้องการพระองค์จะพยายามหามาให้เว้นแต่ดาว เดือน และตะวันเท่านั้น หากพระโอรสสิ้นพระชนม์ไปพระองค์คงไม่สามารถคงพระชนม์ชีพได้ ซึ่งความคิดนี้ยังปรากฏอีกครั้งเมื่อพระองค์ขอร้องให้พระอนุชาทั้งสองพระองค์ คือท้าวปาหยังและท้าวปะหมันช่วยยกทัพไปชิงนางบุษบาให้พระโอรส ดังคำประพันธ์

เจ้าอย่าย่อท้อไม่พอที่	แต่เพียงนี้ไม่พรั่นหวั่นไหว
เอ็นดูนัดดาโคกาลัย	ว่ามีได้อรไทจะมรณา
แม่นวิหยาสะก้ามอดม้วย	พี่ก็คงตายด้วยโอรสา
ไหนไหนนัยจะตายวายชีวา	ถึงเร็วถึงช้าก็เหมือนกัน
ผิดก็ทำสงครามดูตามที	เคราะห์ดีก็จะได้ดังไผ่ผืน
พี่ดังพฤษภาพนาวัน	จะอาสัญเพราะลูกเหมือนกล่าวนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 285)

ความเป็นพ่อที่ดียังต้องพร้อมให้อภัยแก่ลูกเสมอ ดังเช่นที่ท้าวอุเรปันทรงให้อภัยพระโอรสเสมอไม่ว่าจะทำความหนักพระทัยให้พระองค์กี่ครั้งต่อกี่ครั้ง แม้จะทรงพิโรธมากมายเพียงใดแต่ไม่มีสักครั้งที่ไม่ทรงให้อภัย อาทิจการที่อิเหนาไปหลงจินตะหราจนไม่อภิเษกกับบุษบาซึ่งเป็นคู่ตุนาหงันที่ทรงเลือกให้ หรือ การที่อิเหนาลักพานางบุษบาไป ความผิดทั้งสองครั้งนี้ร้ายแรงและไม่เพียงส่งผลกระทบต่อตัวอิเหนาเองยังทำให้ผู้คนจำนวนมากเดือดร้อนไปด้วย แต่เมื่อพระองค์ได้พบกันอีกครั้งที่เมืองกาหลง ก็ได้ทรงดำเนินพระโอรสเลย เพราะความสงสารและทรงเห็นว่าอิเหนาเองก็รู้แล้วว่าการกระทำของตนเป็นสิ่งผิด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระจอมภพอุเรปันเรื่องศรี
ทั้งท้าวดาหาริบดี	สองประไหมสุหรีนงลักษณ์
เห็นอะหนะทั้งสี่ก็ปรีดา	ดังได้ผ่านฟ้าไตรจักร
เสนาเพิ่มพูนพระทัยนัก	ต่างกอดลูกรักเข้าโศกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเล่ม 2 2506 1106)

เมื่อนั้น	สองกษัตริย์สุริยวงศ์เป็นใหญ่
เห็นอิเหนานั้นเคลิบเคลิ้มไป	ด้วยกริ่งใจได้ทำผิดมา
ให้คิดสงสารอะหนะนัก	จึงซ้ำถามลูกรักเสนา
ถึงเหตุซึ่งพริตพารา	ไฉนมาพร้อมกันอยู่เมืองนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเล่ม 2 2506 1107)

บทบาทความเป็นพ่อยังต้องตั้งอยู่บนความเที่ยงธรรม เช่นเดียวกับการกระทำของท้าวดาหาริบดีที่ตัดสินใจกระทำการสิ่งใดยึดหลักความถูกต้องชอบธรรมเสมอ ไม่เห็นแก่ประโยชน์ของลูกเป็นสำคัญหากสิ่งนั้นขัดกับหลักความเที่ยงธรรม ดังการจัดลำดับมเหสีของอิเหนา ท้าวดาหาริบดีเป็นผู้ตัดสินใจให้ตั้งนางจินตะหราเป็นมเหสีฝ่ายขวา ซึ่งหากกล่าวตามลำดับแล้วก็ย่อมมีลำดับก่อนบุษบาพระธิดาของพระองค์เองโดยยึดหลักความยุติธรรม เพราะนางเป็นชายาลำดับแรกของอิเหนาอีกทั้งเป็นพระญาติวงศ์ใกล้ชิด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวดาหาผู้มีอิศมาสัย
ได้ฟังดำริตรใคร	แจ้งในกระแสพระบัญชา
จึงกราบประณตบทงสุ	ทูลองค์พระบรมเชษฐา
ซึ่งจะแต่งมงคลวิวาห์	พระโอรสนัดดาลาวัลย์
เป็นการใหญ่หลวงยิ่งนัก	จะปรากฏยศศักดิ์ทุกเขตชั้น
แต่จะหนะอึนนาทุเรปัน	มีอิสตินันล้นโลกา
ให้ระเด่นจินตะหราวาตี	เป็นประโหมสุหรี่ฝ่ายขวา
อันองค์จะหนะบุษบา	เป็นอัศรายาฝ่ายซ้าย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1160)

3 1 3 สถานภาพความเป็นพี่

สถานภาพความเป็นพี่เป็นสถานภาพที่สังคมคาดหวังความเป็นแบบอย่างที่ดีแก่น้อง ปฏิบัติตนตามระเบียบแบบแผน ดังเช่น สถานภาพความเป็นพี่ของท้าวทุเรปันทรงเป็นพระเชษฐาพระองค์โต เป็นผู้นำในหมู่พี่น้อง ที่ต้องยึดถือธรรมเนียมปฏิบัติในวงศ์ตระกูลอย่างเคร่งครัด ดังเช่น เมื่อท้าวดาหาประทานบุษบาให้จรงกานั้น ท้าวทุเรปันแสดงความไม่พอพระทัยอย่างชัดเจนในการกระทำของพระอนุชา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวทุเรปันได้ฟังสาร
ให้กลัดกลุ้มขัดแค้นในวิญญาน	จึงมีบรรหารด้วยโกรธา
พระน้องไม่ยั้งคิดนี้ผิดนัก	ให้เสียศักดิ์สุริยวงศ์อัญแดหวา
เมื่อเห็นดีให้ป็นล้นวาจา	จะรื้อมาบอกเล่าเราเอย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 259 - 260)

เมื่อนั้น	องค์ท้าวทุเรปันก็ผ่นผอน
กล่าวรสพจนานันสุนทร	ฟังคำพี่ก่อนจะเสียที
จรงกาซึ่งจะมาร่วมวงศ์	ชั่วทั้งรูปทรงแลศักดิ์ศรี
ดังเอาบัดมาปนกับมณี	ไม่ควรที่จะให้ครองกัน

ทั้งสุริยวงศ์พงศ์เผ่าก็ต่ำกว่า	จะเปรียบช้างพาราเขตชั้นที่
กับเมืองขึ้นของเราก็เท่ากัน	แม้เป็นวงศ์เทวัญก็ตามที่
ถึงสมบัติจะน้อยสักร้อยละ	ก็ควรที่จะให้นางโฉมศรี
นี้ตั้งเจ้าแกลังเอาบุตร	ไปทุ่มทิ้งเสียที่คงคาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 491 - 492)

จากความในคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่าทัศนคติของท้าวอุเรปันที่มีต่อการแต่งงานกับคนที่มีฐานะต่ำศักดิ์อย่างจรงกานั้นเป็นสิ่งผิดอย่างมหันต์ และพระองค์พยายามตักเตือนให้ท้าวดาหาเห็นจริงตามทัศนคติของพระองค์

บทบาทตามสถานภาพความเป็นพี่ที่ดีอีกประการ คือ ต้องให้ความช่วยเหลือเมื่อน้องประสบปัญหาขัดข้องใจ หรือถูกคนอื่นทำร้าย ในบทละครเรื่องอิเหนา บทบาทดังกล่าวปรากฏในลักษณะการช่วยเหลือเมื่อมีข้าศึกรุกราน พี่อย่างท้าวอุเรปันก็ส่งทัพไปช่วยเหลือดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระปิ่นภพอุเรปันราชฐาน
แจ้งว่าไพร่มารอนราญ	พระจึงให้แต่งสารหนังสือลับ
ครั้นเสร็จสั่งสองเสนา	จงถือไปหมันหยาสองฉบับ
โบหนึ่งนั้นเร่งกองทัพ	กำชับอิเหนาให้ยกมา
โบหนึ่งนั้นไปให้ระตู	ท้าวผู้ผ่านเมืองหมันหยา
จงรีบไปให้ถึงพารา	แต่ในสิบห้าราตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 292)

บทบาทในการแก้ปัญหาให้น้องนี้ยังปรากฏในลักษณะอื่น เช่น เมื่อสียะตราถูกระตุมะงาดาลักพาตัวไป วิยะดาเศร้าโศกพยายามจะฆ่าตัวตายเพราะคิดว่าสียะตราเสียชีวิตไปแล้ว เมื่อพี่เลี้ยงของนางมาแจ้งข่าวอิเหนาก็รีบไปหาทางในทันทีทันใด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	มิสาร์บันหยีสูกาหรา
-----------	---------------------

ตกใจผวาตื่นขึ้นมา	แจ้งเหตุชนิษฐาทั้งสององค์
ให้เราร้อนฤทัยดังไฟกัลป์	ไม่ทันม้วนพระโอษฐ์โสรจสรง
ช่วยคว้าได้กริชฤทธิรงค์	มาทรงพาชีลีลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 952)

จากคำประพันธ์ข้างต้นสะท้อนให้เห็นความร้อใจของอิเหนา เมื่อทราบข่าวความทุกข์ร้อนของน้อง ทั้งสียะตราและวียะดา ทั้งนี้อิเหนาเป็นผู้ที่เตือนสตินางวียะดาให้ใจเย็นลง ตั้งสติและช่วยเหลือนางโดยส่งทหารตามหาจนสามารถพาตัวสียะตรากลับมาได้ในที่สุด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	บันหยี่เศร้าสร้อยละห้อยให้
สรว่มสอตกอดองค์พระน้องไว้	แล้วโลมเล้าเอาใจไปมา
จงฟังวาจาพิยาก่อน	ดวงสมรอย่าเพื่อแบหลา
พี่จะให้ไปเที่ยวค้นหา	ทั่วทุกพาราแลพงไพร
แม้ย่าหรั้นนั้นม้วยชีวี	จงแบหลาเถิดพี่หาขัดไม
ว่าพลางหยิบกริชนั้นมาไว้	แล้วเสด็จคลาไคลออกไปพลัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 952)

เมื่อนั้น	บันหยี่ผู้มีอัชฌาสัย
สั่งระเด่นบุตรทั้งปวงไว้	จงอยู่เพื่อนอรไทอย่าไคลคลา
แล้วชวนกันตะโบมโลมเล้า	ให้พระน้องบรรเทาทุกขา
สั่งเสร็จเสด็จลีลา	มาทรงม้าคลาไคลเข้าในวัง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 954)

สังเกตได้ว่าสถานภาพความเป็นพี่ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา พบในลักษณะความแบบอย่างแก่น้อง โดยยึดถือตามธรรมเนียมแบบแผน และในลักษณะความเอื้ออาทร ห่วงใย และพยายามแก้ไขเหตุร้ายที่เข้าในชีวิตของน้อง

3 1 4 สถานภาพความเป็นน้อง

ความรักความผูกพันระหว่างพี่น้องเป็นความสัมพันธ์ที่กาลเวลาไม่อาจทำให้จืดจางลง ดังเช่นความผูกพันของบุษบา กับ สียะตรา แม้นในวัยเด็กทั้งสองจะปรองดองกันบ้างขัดแย้งกันบ้าง แต่เมื่อต้องจากกันไปแล้วกลับมาพบกันอีกครั้ง ความรักความผูกพันที่มีให้กันก็ไม่เคยลดลง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ดิหลาอรสาศรีใส
พิศดูย่าหรั้นทันใด	จึงคิดได้ว่าองค์สียะตรา
นางสิ้นแค้นแสนโสมนัสนัก	ปราศรียสองน้องรักเสนาหา
ที่แปลกเจ้าที่เดียวดวงชีวา	จำเรณูวัยใหญ่มาถึงเพียงนี้
ต่างองค์ต่างปรับทุกข์กัน	โศกคล้ายร่ำไรอยู่ในที่
ครั้นเสด็จค่อยสร้างโคก	จำนรรจาพาที่กันไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1015)

สถานภาพความเป็นน้องต้องรักและคอยให้ความช่วยเหลือที่ยามมีความทุกข์ มีความคับข้องใจ ดังเช่นการกระทำของวิยะดาที่ช่วยเหลืออิเหนา วิยะดา มีความผูกพันกับอิเหนามาก เพราะนางพราภจากพระชนกชนนี เดินทางรอนแรมตามหานางบุษบา กับอิเหนามาแต่ยังทรงพระเยาว์ นางจึงเชื่อฟังคำสั่งของอิเหนาเสมอ พยายามที่จะช่วยเหลือเมื่อเห็นว่าอิเหนามีเรื่องทุกข์ร้อนใจ ดังเช่น เมื่อวิยะดาไปหาอิเหนาที่ดำหนักแต่กลับพบอิเหนาเศร้าโศกเสียใจนางจึงเอ่ยปากถามด้วยความห่วงใย ดังคำประพันธ์

จึงเสด็จเข้าห้องรูจี	เห็นระเด่นมนตริโศกคล้าย
ก้มกราบบาทมูลทูลถามพลัน	พระทรงธรรมโศกกาอยู่ว่าไร
ฤๅโรคายายีพระพี่เจ้า	จึงโศกเศร้าทุกข์ทนม่นไหม้

จงตรัสเล่าชี้แจงให้แจ้งใจ

น้องจะได้พยายาลพระทรงฤทธิ์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1213)

วิยะดาแสดงบทบาทน้องที่ดีด้วยการเอ่ยปากจะช่วยเหลืออิเหนาให้คลายความทุกข์โศก แต่อิเหนาไม่ยอมเล่าเหตุที่เกิดขึ้นให้นางฟัง แต่วิยะดาไม่ละความพยายามที่จะช่วยเหลือพระเชษฐา นางจึงขอร้องให้อิเหนาบอกเรื่องราวทั้งหมด ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	วิยะดากราบกำบังคมถลาง
ถ้าพระองค์ตรัสเล่าชี้แจง	ให้น้องแจ้งตระหนักประจักษ์ใจ
สายสนตันความยามหรือง่าย	น้องจะได้เบี่ยงบายแก้ไข
จะบรรทมโศกาไปว่าไร	ขอพระองค์จงได้เมตตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1214)

ในที่สุดอิเหนายอมเล่าเรื่องราวที่ประหลาดมหัศจรรย์มาพราบนางบุษบาไป เพื่อบังคับให้อิเหนาไปขอคืนดีกับจินตะหรา เมื่อทราบเรื่องราวทั้งหมดนางใช้สติปัญญาแก้ไขปัญหาวางแผนช่วยเหลือพระเชษฐาให้กลับมามีความสุขดังเดิมแม้วิธีการนั้นจะต้องแลกด้วยความทุกข์ใจของนางเองและสียะตรา ทั้งนี้การกระทำของวิยะดานั้นแสดงให้เห็นบทบาทความเป็นน้องที่รักและห่วงใยในตัวพระเชษฐาของนางได้อย่างชัดเจน

ความรักความผูกพันของน้องที่อิเหนาได้รับ นอกจากได้รับจากนางวิยะดาแล้วสียะตรายังเป็นน้องอีกคนที่มีความรักความผูกพันแม้จะไม่ใช่พี่น้องร่วมพระชนกชนนีเดียวกัน เหตุแห่งความขัดแย้งของระหว่างสียะตรากับบุษบาในวัยเยาว์นั้นส่วนใหญ่มีสาเหตุจากอิเหนาเสมอ เพราะสียะตราพยายามแสดงบทบาทน้องที่ดีของอิเหนาด้วยการเป็นพ่อสื่อระหว่างอิเหนากับบุษบา สียะตราจะทำทุกอย่างเพื่อให้อิเหนาพอใจ สียะตราเชื่อฟังอิเหนาเสมอ ไม่ว่าอิเหนาจะให้ทำอะไร เช่น เมื่ออิเหนากระซิบให้ไปทูลขอขานหมากจากบุษบา สียะตราก็วิ่งมาที่ตำหนักของบุษบาทันที ประจบเอาใจแล้วทูลขอขานหมากทันที เมื่อบุษบาคายขานหมากให้ สียะตราก็ไม่ยอมรับหยิบหมากคำใหม่มาป้อน เมื่อพระพี่นางเคี้ยวให้ ก็รีบกำขานหมากใส่พระหัตถ์วิ่งกลับทันที

แม้บาหยังพยายามรั้งตัวไว้ สียะตราก็สะบันตัวหลุด แล้ววิ่งนำขานหมากดังกล่าวนำป้อนใส่โอษฐ์
อิเหนาทันที

เหตุการณ์แสดงความผูกพันและความรักของสียะตราที่มีต่ออิเหนาได้ดี คือ
คราวที่อิเหนามาแอบฟังการสนทนาระหว่างท้าวฤเบรินและท้าวดาหาเรื่องการอภิเษกของนาง
บุษบา ซึ่งไม่อาจยกเลิกได้ตามความประสงค์ของท้าวฤเบริน เมื่อได้ยินความดังกล่าวอิเหนา
ร้อนรุ่มจิตใจ ระหว่งนั้นสียะตราตื่นมาไม่พบพระเชษฐา จึงเที่ยวเสด็จตามหาอิเหนาด้วยความ
เป็นห่วงใย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ไม่เห็นพระพี่ในทีนั้น

สียะตราตื่นขึ้นก็โศกคัลย์
ก็จรจรัลเที่ยวหาทันที

พบองค์ก็ตรงเข้าสวมกอด
มานั่งอยู่ไยในราตรี
ว่าพลางจุดไปให้บรรทม
แล้วชักใช้ไถ่ถามไปมา

พลางพลอดทูลถามพระพี่
จึงยังไม่เข้าที่ไฉยา
กอดเกี่ยวเกลียวกลมหรรษา
พระเชษฐาไปนั่งอยู่ไย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 494)

สียะตราตามหาพระเชษฐาจนพบ และพากลับมายังห้องบรรทม ชักถามว่าเหตุ
ใดอิเหนาจึงไปนั่งอยู่ไย เมื่อฟังคำตอบจากอิเหนาดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
จึงบอกว่าพี่ไม่สบายใจ

พระทรงโถมประโลมพิสมัย
ให้นาวเหน็บไปทั้งอินทรีย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 494)

สียะตรานั้นแม้มิเข้าใจความหมายแท้จริงของอิเหนา เข้าใจเพียงว่าอิเหนานาว
จึงรีบทำให้อิเหนาอุ่นทันทีด้วยการเอาผ้ามาห่มให้และสวมกอดไว้ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สียะตราหนึ่งหัดเรื่องศรี
เอาผ้ามาซ้อนทรงให้ทันที	คลุมไปจนที่พระบาท
อีกทั้งพระองค์ก็ขึ้นทับ	แล้วกลับทอดซ้ายทอดขวา
อุ้นแล้วถวายพระพียา	จงบอกน้องมาให้แจ้งใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 494)

การแสดงออกของสียะตราบ่งบอกความรักความห่วงใยอิเหนาได้ดียิ่ง การกระทำดังกล่าวทำให้อิเหนาคลายความหนาวกาย แต่อิเหนายังไม่หายหนาวใจ เมื่ออิเหนาตรัสกับสียะตราว่าหากได้ผ้าทรงของนางบุษยามาห่มก็จะหายหนาว เพราะพระองค์ทรงหนาวทั้งนอกและในกาย แม้ผิงไฟก็ไม่หายหนาว สียะตราจึงแสดงบทบาทน้องที่ด้วยการรีบวิ่งไปห้องบรรทมของบุษบา ทูลพระพี่นางว่าขอยืมผ้าสไบแล้วชักผ้าออกทันที บุษบาทรงชิงไว้ไม่ยอมให้ สียะตราก็ไม่ทรงยอม ทั้งสองพระองค์เยื่อแหย่กันวิยะดาตื่นบรรทมเข้ามาช่วยพระพี่นางยื้อแย่งชิงผ้ากลับไปได้ แต่สามารถนำผ้ามาถวายพระเชษฐาจนสำเร็จ แม้ต้องทำกิริยารำให้เกลือกกลิ้งไปมา ดังคำประพันธ์

ว่าพลางเข้าช่วยแย่งยุด	ชิงชุดเอาผ้านั้นมาได้
สียะตราหนึ่งหัดขัดแค้นใจ	ก็ร้องไห้กลิ้งเกลือกไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 495)

การแสดงบทบาทน้องที่ดีของสียะตราปรากฏให้เห็นชัดเจนอีกครั้ง เมื่อนางวิยะดาทูลถึงสาเหตุที่ทอดทิ้งพระองค์ไปประทับที่ตำหนักพระมารดาว่า เกิดจากประหม่อมสุหรืดาหาพรากบุษบาไปจากอิเหนา จึงต้องการช่วยพระเชษฐา ซึ่งสียะตราไม่เพียงแต่ไม่โกรธเคืองนาง ทั้งยังคิดสงสารอิเหนามากกว่าตนเองที่ต้องจากนางอันเป็นที่รักเช่นเดียวกัน และยังชอบใจการกระทำของวิยะดาอีก ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นสียะตราเรื่องศรี
ฟังพระชนิษฐาพาที	ภูมีสลดระทดใจ

คิดคะเนถึงองค์พระเชษฐา
จึงว่าอนิจจาไม่แจ้งใจ
มิได้สนองเท้ายองโย
เมื่อพระชนนีเสด็จมา
ซึ่งเจ้าได้ทำความชอบไว้
ขอบคุณเจ้าอีกนะเทวี

ชลนาแกว่งหลังไหล
เสียแรงได้มีคุณแก่น้องมา
ความชั่วกระไรเป็นหนักหนา
จะแพร่พรายกิจจากก็ไม่มี
ที่ในพระเชษฐาเรืองศรี
พินิจมิได้ถือโทษกรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1229 - 1230)

ความในตัวอย่างข้างต้น แสดงให้เห็นบทบาทน้องที่ดีของสียะตราที่มีต่อ
อิเหนา สียะตราโทษตัวเองและรู้สึกผิดที่มีได้ช่วยเหลือหรือปิดปากความทุกขร้อนให้แก่อิเหนา นอก
จากนี้สียะตรายังชอบใจการกระทำของวิยะดาในการช่วยอิเหนาแก้ไขปัญหาค้างนี้

3 1 5 สถานภาพความเป็นสามี

สถานภาพของสามีในครอบครัวไทยมักมีฐานะเป็นผู้นำครอบครัว แต่
การให้การให้เกียรติยกย่องภรรยาและการให้ความรัก คำนึงถึงความรู้สึกของคู่ครองยังเป็นสิ่งที่พึง
ปฏิบัติและให้ความสำคัญดังเช่น การกระทำของสียะตราที่ให้เกียรติวิยะดาซึ่งมีตำแหน่งเป็นประ
โหมสุหรืของตน ทั้งคู่ตุนาหงันกันมาตั้งแต่แรกเกิดของวิยะดา เมื่อเติบโตพบรักกันและได้นาง
มาเป็นชายา สียะตรารักวิยะดาอย่างยิ่งนัก ไม่จะทำสิ่งใดก็จะคิดถึงความรู้สึกของนางเป็นลำดับแรก
หากคิดว่าการกระทำใดจะทำให้นางชุนเคืองใจ เช่น เมื่อสียะตราได้นางตะระหวันเป็นชายาอีกคน
และเหล่าพี่เลี้ยงติดตามมาช่วยเหลือ สียะตราไม่คิดพานางตะระหวันกลับมาด้วยเหตุผล
ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ครั้นจะพาอรไทไปพารา

อย่าหวั่นตอบคำพี่เลี้ยงว่า
ชนิษฐาจะละห้อยน้อยใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 981)

เมื่อพบหน้าวิยะดา เห็นนางทุกข์โศกกับการหายตัวไปของพระองค์ สียะตราก็รู้สึกเศร้าโศกเสียใจจน “โศกาจาบัลย์วิญจวนใจ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 983) ครั้นเมื่ออิเหนาถามถึงนางคระหาวันซึ่งติดตามสียะตรามาด้วย พระองค์ก็เล่าไปลอบมองดูวิยะดาไป ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ย่าหริ้นบังคมประนมไหว้
ชายเนตรดูพระน้องแล้วทูลไป	นี่บุตรีท้าวโถมะงาดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 984)

การแสดงออกของสียะตราเห็นได้ชัดว่า สียะตรารักและห่วงใยความรู้สึกของวิยะดามากเพียงไร เช่นเดียวกับการแสดงออกของอิเหนาที่มีต่อบุษบาผู้เป็นประไหมสุหรีฝ่ายชาย แต่นางเป็นมเหสีที่อิเหนารักที่สุด อิเหนารักบุษบาและมักจะคิดถึงความรู้สึกของบุษบาเป็นลำดับแรก ดังคราวที่ท้าวหมันหย้า ประไหมสุหรี และนางจินตะหราเสด็จถึงเมืองกาหลง ท้าวดาหามีรับสั่งให้เสด็จออกไปรับเข้าเมือง อิเหนาก็ขำเลื่องดูนาง กลัวว่าจะทำให้นางชุ่นเคืองใจ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีก็หมั่นไหม้
ขำเลื่องดูบุษบายาใจ	แล้วภูวไนยก็ก้มพักตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1133)

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีมีศักดิ์
รับสั่งแล้วเบือนพักตร์	ดูองค์นางลักษณพอสบตา
เห็นบุษบาชุ่นเคืองค้อนให้	ภูวไนยขอชวนชื่นเมืงหน้า
จำเป็นจำใจก็ไคลคลา	ตรงมาติกาหลังวังพลัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1133 - 1134)

อิเหนายกย่องบุษบาเหนือกว่าหญิงใด พระมเหสีอื่น ๆ อีก 6 องค์ ยกเว้นนาง
มาหารัศมี และนางสการะวาตีที่อยู่กับจินตะหรามาดังแรกเริ่ม ต่างก็อยู่ในความดูแลของนาง
ทั้งสิ้น หรือแม้แต่การจะเสด็จไปอนงค์นางจินตะหราอิเหนาก็ยังห่วงใยความรู้สึกของบุษบาเสมอ
การแสดงออกต่าง ๆ ของอิเหนาแสดงให้เห็นชัดเจนว่าอิเหนารักและห่วงใยความรู้สึกของบุษบา
มากเพียงใด ดังคำประพันธ์

คิดพลางทางตรัสแก่บุษบา ที่จะลาแก้วตามารศรี
ไปหาจินตะหรวาตี เทวียาระคางหมางใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1178)

พระชายาอีกองค์ของอิเหนา คือ จินตะหรา ผู้เป็นพระชายาองค์แรก และ
มีตำแหน่งเป็นประไพมธุหรีย์ฝ่ายขวา ตลอดระยะเวลาที่ประทับอยู่ที่เมืองมัทนยาอิเหนาให้ความ
ยกย่องจินตะหรายิ่งกว่าหญิงใด เห็นได้จากการที่พระองค์จะรับนางมาหารัศมีและนาง
สการะวาตีเป็นชายานั้น อิเหนาก็ขออนุญาตจากจินตะหราก่อน เมื่อได้นางทั้งสองเป็นชายาแล้ว
ก็ให้นางทั้งสองไปกราบจินตะหราที่ตำหนัก เมื่อเหตุการณ์ใดใดอิเหนาก็แจ้งหรือปรึกษานางก่อน
เป็นลำดับแรก แม้จากมาศึกที่เมืองดาหาอิเหนายังระลึกถึงนางเสมอ แต่อาจมีหลงลืมไปในช่วงที่
มะจุมมะงาหรตามหานางบุษบา

การกระทำต่างๆ และความรักที่มีต่อจินตะหราชของอิเหนาอาจเปลี่ยนไปบ้าง
เมื่อพบกันอีกครั้งที่เมืองกาหลัง แต่อิเหนาก็ยังระลึกถึงนางเสมอ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเรืองศรี
ตั้งแต่เสร็จการวิวาห์ในธานี	ภูมิสุขเกษมเปรมใจ
ด้วยมเหสีทั้งเก้าองค์	ฝูงอนงค์ก้านน้อยใหญ่
แต่ระเด่นจินตะหราทรมวย	นางมิได้มาเฝ้าสักเวลา
พระแจ้งใจในนางโฉมตรู	ยังเคืองแค้นอยู่นั้นหนักหนา
จำจะไปไกลเกลี้ยพูดจา	ให้หายโกรธาเสียสักที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1178)

เมื่ออิเหนาจะเสด็จไปอนง้อจินตะหรานางก็ไม่ยินยอมให้อภัย เอาแต่พูดจา
ประชดประชันแบบนี้หลายครั้งจึงอิเหนามีได้เสด็จไปหานางอีก จนเกิดเหตุประหม่อมสุหรี่ดาหา
กักตัวนางบุษบาไว้ที่ตำหนัก สุดท้ายอิเหนาก็นง้อนางสำเร็จ และอิเหนาก็ยกย่องนางตาม
สถานภาพมเหสี

นอกจากการให้เสียดริ การให้ความรักและยกย่องที่สามีควรมีให้แก่
ภรรยาแล้ว เมื่อภรรยาพบกับปัญหายุ่งยาก ชัดชองหมองใจ ทั้งกับตนเองและญาติมิตร สามีก็ถึง
ช่วยเหลือปิดเป่าเหตุร้ายนั้น ๆ ให้ผ่านพ้นไป ดังเช่น การกระทำของของสี่ยะตราที่ช่วยเหลือพระ
บิดาของนางดะระหวันชยาอีกองค์ ซึ่งมีฐานะเป็นมะเดหวี เมื่อทำวมะงาดาถูกทำวกาหลังติดสิน
โทษประหารชีวิต พระองค์ก็นึกถึงนางว่าจะต้องทุกข์โศกใจกับโชคชะตาของพระชนก
ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ย่าหรันวิลศมาหร
นึกถึงดะระหวันกัลยา	น่าที่จะกำสรดระทดใจ
เหตุนางภักดีหนีมาด้วย	บิดาจะมาม้วยดักษัย
คิดพลางทางเสด็จคลาไคล	ลงไปยังตำหนักนงเยาว์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1037)

ในฐานะสามี สี่ยะตราเห็นทุกข์โศกของนางอย่างแสนสาหัสจนถึงขนาดจะฆ่า
ตัวตายตามพระชนกของนาง พระองค์จึงกราบทูลทำวกาหลังขอพระราชทานอภัยโทษให้แก่
ทำวมะงาดา แม้พระองค์จะมีได้รักนางเทียบเท่ากับวิยะดา แต่สี่ยะตราก็ตระหนักในความรักและ
ภักดีที่นางมอบให้ ประกอบกับคุณความดีของนางที่เคยช่วยเหลือพระองค์เมื่อถูกพระชนกของนาง
จับตัวไป สี่ยะตราปฏิบัติกับนางได้อย่างเหมาะสม ใส่ใจเอาใจหาความรู้สึกของนาง

จากตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้น พบว่าบทบาทที่เหมาะสมกับสถานภาพความเป็น
สามี คือ การให้เกียรติภรรยา การให้ความรักและการดูแลเอาใจใส่ในทุกข์สุขของนางตลอดจน
ครอบครัวของนาง

316 สถานภาพความเป็นภรรยา

ค่านิยมของสังคมในสมัยนั้นเห็นว่า หญิงเมื่อตกเป็นภรรยาของชายใดแล้ว ก็ มีฐานะเป็นภรรยาของชายผู้นั้น และต้องให้ความรัก ความภักดี ซื่อสัตย์ต่อสามี จึงจะเรียกว่า เป็นภรรยาที่ดี การแสดงบทบาทที่เหมาะสมกับสถานภาพความเป็นภรรยาตามที่กล่าวข้างต้นนี้ สอดคล้องกับการปฏิบัติตนของนางวิยะดาที่แสดงบทบาทภรรยาที่น่ายกย่อง วิยะดาอบความรัก และภักดีต่อสียะตราเทียบเท่าชีวิตของตนเอง แม้ในตอนแรกเมื่อย่าหรั่งลักพานางมาไว้ใน ตำหนัก นางชื่นเคืองใจการกระทำของย่าหรั่ง (สียะตราปลอมตัว) จนปรารถนาให้อิเหนาฆ่า ย่าหรั่งให้ตายเสีย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	เกนหลงหนึ่งหรัดमारศรี
กลุ่มกลัดขัดแค้นแสนทวี	ก็กรรแสงไคก็รำให้
ไฉ่ว่ากะปึงปันหยี	ดีกดินปานนี้ไปอยู่ไหน
นึ่งให้โจรป่าพนาลัย	เข้าไปลอบลักพามา
หยาบชำน่าซังบังอาจ	พอสมกันกับชาติกะละหนา
เมื่อไรปันหยีพี่ยา	จะตามมาสังหารให้บรรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 905 – 906)

แต่ความแค้นเคืองของนางวิยะดาเกิดจากรักในเกียรติ และศักดิ์ศรีของ วงศ์เทวา เพราะเข้าใจว่าย่าหรั่งเป็นเพียงโจรป่าที่ต่ำศักดิ์ และด้วยนิสัยที่กล้าคิด กล้ากระทำการ ต่าง ๆ เพื่อให้ตนเองหลุดพ้นจากการเป็น “ผู้ถูกกระทำ” นางจึงกล้าพูดจาดูหมิ่นทั้งย่าหรั่งและ อิเหนาที่แสดงท่าทีจะไม่ช่วยเหลือนางให้หลุดพ้นจากย่าหรั่ง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	หลงหนึ่งหรัดร้อนใจดังไฟผลาญ
เห็นพระเชษฐาชัยชาญ	ยังไม่หักหาญเข้าชิงชัย
จึงว่าจะยอมให้แกโจรป่า	งามหน้าอยู่แล้วฤๅไหน
ลูกฟานลูกกระจงในพงไพร	ตกมีฤทธิไกรกว่าพี่ยา
รู้ไปถึงไหนน่าอัปยศ	จะมาไว้ทรยศแก่วงศา

ๆซึ่งช่วยไม่ได้กับออกมา

จงว่าให้แจ้งออกบัดนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 915)

แต่เมื่อนางทราบความจริงว่าย่าหรั้น คือ สียะตราที่ปลอมตัวมา นางก็ยอม
โอนอ่อนผ่อนตามยอมเป็นชายาของสียะตรา เพราะถึงอย่างไรสียะตราก็เป็นวงศ์เทวาไซ้ใจร่ำต่ำ
ศักดิ์ทั้งเป็น คู่ตุนาหงันกันมาแต่กำเนิด ความรักและความซื่อสัตย์ภักดีตามสถานภาพภรรยาของ
วิยะดานั้นแสดงให้เห็นชัดเจน เมื่อสียะตราถูกคนของระตูมะงาดาลักพาตัวไปเพราะเข้าใจผิดว่า
เป็นบ้นหี เมื่อวิยะดาตื่นบรรทมพบเพียงกริชของสวามี นางรับสั่งให้พี่เลี้ยงและเหล่านางกำนัล
ช่วยกันค้นหาจนทั่วพระตำหนักแต่ก็ไม่พบนางจึงเสerahโคกจนสิ้นสติ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	เกนหลงทรงโคกเป็นหนักหนา
ชักสไบเข้าปิดพักตรา	ยอกรช้อนอุรารันทด
ทอดองค์ลงกับที่บรรทมใน	ถอนฤทัยควรญคร่ำกำสรด
ไฉ่ว่าพระจอมยงทรงยศ	ไม่ปรากฏว่าเสด็จไปแห่งใด
ออกเอ่ยอนิจจาครานี้	อันจะคงชีวิอยู่ที่ไหน
รำพลางโคกอาลัย	ทรมวยสลบซบลง
เมื่อนั้น	หลงหนึ่งหัดเศร้ามร้อยละห้อยหา
จวดยคว้าได้กริชของพี่ยา	จะแบเหล่าชีวันให้บรรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 951)

สะอื้นพลางทางทูลพี่ยา	จงเมตตาโปรดเกล้าเกศี
น้องจะแบเหล่าครานี้	ตายตามพระพี่ที่หายไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 953)

ครั้งที่เลี้ยงช่วยแก้ไขจนนางได้สติแล้ว นางก็คิดจะแบหาลา เพราะเข้าใจว่า
สียะตราเสียชีวิตแล้ว ซึ่งพิธีแบหาลานี้ตามความเชื่อของพราหมณ์นั้น เป็นการแสดงความจงรักภักดี
ต่อสามีของภรรยาที่สามีเสียชีวิต

เมื่อเหล่าพี่เลี้ยงไปช่วยสียะตรากลับมาเมืองกาฬิงได้ สียะตราเข้าเฝ้าอิเ
นาเห็นนางวียะดา ภาพนางที่ฝ่ายผอมเพราะตรอมใจที่สียะตราหายไปทำให้สียะตราถึงกับ
สะเทือนใจจนร้องไห้ ดังคำประพันธ์

แล้วเหลือบเห็นองค์หลงหนึ่งหรีด
ทุกข์ตรอมผอมผิดผิวพรรณ

โหม่นสเคราะห์สรวัยโคกศัลย์
พระโคกจาบัลย์รัญจวนใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 983)

จากข้อความข้างต้นเกี่ยวกับสถานภาพภรรยาของนางวียะดาทำให้สรุปได้ว่า
บทบาทที่ซื่อสัตย์ภักดีต่อสามี เป็นบทบาทที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมที่สุดตามสถานภาพภรรยา
ความคิดดังกล่าวสอดคล้องกับการปฏิบัติตนของนางบุษบาที่แม้จะตกเป็นชายาของอิเหนาด้วย
ความไม่เต็มใจของนาง และด้วยความเอาแต่พระทัยของอิเหนา แต่เมื่อนางอยู่ในสถานภาพภรรยา
แล้ว นางดำเนินบทบาทภรรยาได้อย่างน่ายกย่อง กล่าวคือ นางมอบความรัก ความภักดี ความซื่อ
สัตย์ต่อสามีแม้ต้องจากกัน เพราะองค์ปะตาระกาหลาบันดาลให้ลมหอนางบุษบาไปเมืองประ
มอดันในรูปของ อุณากรรณแต่ด้วยความรักและอาลัยอิเหนา เมื่อองค์ปะตาระกาหลาเสด็จมา
บอกทาง นางจึงกราบทูลท้าวประมอดันอ้างว่าจะออกค้นหาหญิงที่พึงใจมาเป็นคู่ครอง
แล้วนางก็ออกติดตามหาอิเหนาทั้งที่นางเองไม่เชื่อมั่นในความรักที่อิเหนามอบให้นาง แม้องค์
ปะตาระกาหลาจะได้เคยบอกไว้แล้วว่า อิเหนาจะออกติดตามหานางทั่วทุกสารทิศ
ความไม่เชื่อมั่นในความรักของอิเหนาแสดงให้เห็นจากคำรำพึงของนางกับพระพี่เลี้ยง
ดังคำประพันธ์

โอ้อ่าปานนี้พระพี่เจ้า
ตั้งแต่ไปแก่งสลายมา
พระจะแสนโคกสรวัยละห้อยให้
จะดันดันคั่นคว่าเที่ยวหาน้อง

จะโคกเศร้ารัญจวนหวนหา
ไม่เห็นชนิษฐาในถ้ำทอง
ร้อนราชหนุทัยหม่นหมอง
ทุกประเทศเดือนทองพนาลี

ออกเอย์ทำไฉนจะได้รู้	ว่าน้องอยู่ประมอดันกรุงศรี
แม้ใครทูลแถลงแจ้งคดี	เห็นที่จะรับมาด้วยอาลัย
ฤๅสุดคิดที่จะติดตามหา	จะคืนสมจินตะหราฤๅไฉน
ทั้งน้องไว้เดียวเปลี่ยนใจ	ว่าพลางรำไห้ไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 655)

นางจำยอมฝืนใจกระทำการทุกอย่างเพื่อปิดบังสถานภาพของความเป็นหญิง เพราะตระหนักดีว่า หากสถานภาพของนางถูกเปิดเผย “จะระคนปนศักดิ์ด้วยชายช้า” และหากเป็นเช่นนั้นนางย่อมจะไม่มีโอกาสได้พบและครองคู่กับอิเหนาอีก ความรักนวลสงวนตัว ชื่อสัตย์ต่อสวามีของบุษبانัน สะท้อนพฤติกรรมและปฏิกิริยาตอบสนองที่ไม่พอใจเมื่อปันหยี (อิเหนาปลอมตัว) ถูกต้องกาย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	อุณากรรณชวยอายุไม่ผายผัน
สะบัดมือปันหยีเสียพลัน	อย่ากุมกรจรรจรัสไม่ชอบใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 668)

ความรักนวลสงวนตัวของบุษบายังปรากฏในตอนที่บุษบาไปที่ตำหนักของปันหยี และปันหยีพยายามต้องกายนาง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	อุณากรรณนี้ภวันหวั่นไหว
สะบัดมือปันหยีเสียทันใด	ข้างปันหยีก็ไม่วางมือ
เจ้าเดินไปก่อนก็เป็นไร	ข้าเดินตามไปไม่ได้หรือ
ไม่พอใจเจ้าอย่ายุดยื้อ	สะบัดมือผินผันเสียทันที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 726)

ตอนที่บุษบาขณะบวชเป็นแหรนัง นางปฏิเสธที่จะครองคู่กับปันหยี (อิเหนาปลอม) โดยให้เหตุผลที่กุลสตรีจะคิดและกระทำ ดังคำประพันธ์

อย่าเอ่ยอย่าว่า	ข้าไม่ปรารถนามีผัวสอง
โกคยไอยศุรย์ไม่ป้อนอง	จะเที่ยวท่องสัญจรอนไพร
ถึงมาตรไม่พบกับสามี	จะยินดีชายอื่นอย่างสงสัย
สู่ตายไม่เสียดายชีवालย์	ว่าแล้วทราวม้วยก็โคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 968 – 969)

ต่อมาเมื่อนางถูกปันหยีลักกริชเพื่อจะพิสูจน์ความจริง ทำให้นางเกิดความโศกเศร้าเป็นอย่างยิ่งด้วยเกรงว่าปันหยีจะรู้ความจริง ทำให้นางต้องมีมลทิน บุษบาจึงคิดฆ่าตัวตายเพื่อครองไว้ซึ่งความรักความซื่อสัตย์ ต่อพระสวามี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	แหรนังติหลาอรสา
ครันพื้นดินจากนิทรา	แลหาไม่เห็นกริชก็ผิดใจ
จึงว่าแกพี่เลี้ยงทั้งสองศรี	เห็นดีอยู่แล้วฤาใจ
ให้ปันหยีมาลักเอากริชไป	นิ่งได้ไม่ปลุกทั้งสองรา
ที่แกล้งเป็นใจด้วยปันหยี	เห็นคนอื่นดียิ่งกว่าข้า
ไหนถ้อยคำที่ร่ำพรรณนา	ว่าแสนเสนหาอิเหนานัก
เป็นใจจึงจะยกน่องให้	แก่ชาวไพรต่ำช้าบรรดาศักดิ์
กระนี้ฤาพี่เรียกว่ารัก	พึงจะประจักษ์ในน้ำใจ
สู่ตายชายอื่นมิให้ต้อง	อันจะมีผัวสองอย่าสงสัย
ถึงมาตรแน่นชีวันจะบรรลย์	จะตายในความซื่อสัตย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 988 - 989)

บุษบาเกือบฆ่าตัวตายเพื่อคงความซื่อสัตย์ต่อสามี ไม่ต้องการจะมีสามี 2 คน การประพฤติได้อย่างเหมาะสมกับสถานภาพความเป็นภรรยาของบุษบา นี้ สอดคล้องกับการ

ปฏิบัติตนของจินตะหรา มเหสีอีกองค์ของอิเหนาที่มีตำแหน่งประไหมสุหรีฝ่ายขวา นางจงรักภักดีต่ออิเหนาเสมอมาแม้อิเหนาจะจากมานาน แต่ความเป็นมนุษย์ของจินตะหราก็ทำให้นางมีนิสัยช่างประชดประชัน ดังนั้นเมื่ออิเหนาทำให้นางรู้สึกอับอาย โกรธ เมื่ออิเหนาเสด็จมาองง้อนางก็ไม่ไยดี ประชดประชันจนอิเหนาระอาใจ แต่เมื่อนางได้รับการสั่งสอนจากท้าวหมันหย้า จินตะหราก็ยอมคืนดีกับอิเหนาในที่สุด ทั้งนี้พฤติกรรมของบุษบา วิยะดาและจินตะหราย่อมเป็นภาพสะท้อนความซื่อสัตย์ต่อคู่ครองอันเป็นพฤติกรรมที่สังคมคาดหวังจากผู้มีสถานภาพเป็นภรรยา

การรู้จักขอโทษเป็นสิ่งสำคัญในการใช้ชีวิต เมื่อทำผิดแล้วต้องรู้จักการขอโทษ ดังเช่นการกระทำของวิยะดาที่เมื่อนางทำผิดสิ่งไรนางก็รู้จักการขอโทษ เห็นได้จากการที่นางตัดสินใจหนีสียะตราไปประทับที่ตำหนักประไหมสุหรีกุเรปัน เพื่อทำอุบายให้ประไหมสุหรีให้นางบุษบากลับไปหาอิเหนา เมื่อเหตุทุกอย่างคลี่คลาย นางกลับมาเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ให้สียะตราฟัง และขอโทษที่นางทำให้สียะตราทุกข์ใจ ดังคำประพันธ์

เมื่อพียาลิลาไปตามนั้น	ครั้นจะทูลทวงธรรม์จะฟังชาน
ให้เห็นเคื่องเรื่องแค้นพระภูบาล	จึงปิดทวารม้นล้นตึงตรา
ซึ่งน้องตรองการทั้งนี้	ให้พระพียาเศร้าโศมนัสสา
โทษนั้นเป็นพันคนนา	พระเชษฐาจงโปรดปรานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1229)

ในครอบครัวที่ชายมีภรรยาได้มากกว่าหนึ่งคนในเวลาเดียวกัน หน้าที่การปกครองภรรยาถือเป็นความรับผิดชอบของภรรยาหลวง การให้ความรักความเมตตา จึงเป็นพฤติกรรมที่สังคมคาดหวังจากเหล่าภรรยาเอกหรือภรรยาหลวง ดังเช่นพฤติกรรมของจินตะหรานางให้ความเมตตาต่อมเหสีอื่น ๆ ของอิเหนา การแสดงออกของจินตะหราเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่มาพร้อมกับการเป็นภรรยาของอิเหนา เมื่ออิเหนาได้นางมาหยารัศมีและนางสการะวาตีเป็นชายาอีก 2 นาง จินตะหราให้ความรักแก่นางทั้ง 2 เหมือนกันพระขนิษฐาร่วมพระชนกชนนีแม้อิเหนาจะจากไปแต่จินตะหราก็ยังให้ความรักและการดูแลนางทั้งสองอย่างดี

และเมื่อปรับความเข้าใจกับอิเหนาได้แล้ว กับบุษบาซึ่งบางครั้งก็ดูเหมือนนางทั้งสองจะเป็นคู่แข่งกัน นางก็ยอมปรับเข้าหากันเริ่มจากการให้นางมาหยารัศมีและนาง

สการะวาตีไปไหว่นางบุษบา จนท้ายสุดนางก็เสด็จไปเยี่ยมบุษบาที่ตำหนักและตรัส
ดังคำประพันธ์

เราสองครองสตัยร่วมภัสดา	ทั้งเรียงวงศ์พงศาสูงศักดิ์
พบปะที่ไหนดมิได้หัก	ด้วยว่าไม่รู้จักรักใคร่กัน
ตั้งแต่วันนี้ไปวันหน้า	เราอย่ารังเกียจเด็ดฉันท
มีสุขทุกข์ภัยให้บอกกัน	ไปว่าชีวันจะบรรลีย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1244 - 1245)

สถานภาพความเป็นภรรยาการให้ความกรุณา และใส่ใจในทุกข์สุขของผู้ได้
บังคับบัญชาของสามีเป็นบทบาทที่เหมาะสม ดังเช่นในสถานภาพประไหมสุหรีฝ่ายขวาของ
จินตะหรา บทบาทที่นางให้ความเอื้ออาทรต่อผู้ได้บังคับบัญชาของอิเหนาเป็นสิ่งเหมาะสม เช่น
เมื่อกุสุมาชยาของสังคามาระดา มาทูลลาไปเมืองปัทมาหังนเพราะสังคามาระดาต้องเดินทางไป
ปกครองบ้านเมืองตามรับสั่งของอิเหนา นางพระราชทานสิ่งของให้ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	โคมยงองค์ประไหมสุหรีขวา
จึงทรงจัดสิ่งของต้องอัชฌา	ประทานให้กุสุมาชยาใจ
จึงตรัสแก่นางสการะวาตี	ทั้งมาหยารัศมีศรีใส
จะไปส่งอนุชาก็คลาไคล	กุสุมาจงไปพร้อมกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1268)

3 1 7 สถานภาพความเป็นกษัตริย์

สถานภาพความกษัตริย์เป็นสถานภาพที่ทรงได้มากภายหลัง หรือ สถานภาพ
โดยสามารถ การแสดงบทบาทกษัตริย์ตามสถานภาพนั้น แม้พระองค์จะทรงเป็นเจ้าของชีวิต คือ มี
อำนาจสั่งประหารชีวิต บุคคลอื่นจะใช้โดยรับพระราชทานอาญาสิทธิ์ อีกทั้งทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือ แผ่นดินทั่วพระราชอาณาจักรเป็นของพระองค์ แต่ทรงพระกรุณาพระราชทานพระบรมรา
ชานุญาตให้ราษฎรของพระองค์ใช้อำนาจ แม้กษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจที่มากเหลือล้น แต่การ

ให้พระราชอำนาจดังกล่าวก็ถูกจำกัดอยู่ภายใต้ขอบเขตอย่างกว้างๆ ประกอบด้วยขอบเขตในทางการเมือง และหลักทศพิธราชธรรม อันเป็นธรรมที่มีมาแต่พุทธกาล ที่อาจกล่าวได้ว่าหลักทศพิธราชธรรมเป็นปรัชญาการเมืองของโลกตะวันออกที่วางกรอบปฏิบัติของผู้มีอำนาจปกครอง

สถานภาพความเป็นกษัตริย์ของกษัตริย์วงศ์สุริยวงศ์ให้หลักทศพิธราชธรรมเป็นกรอบเช่นกัน เพราะความเชื่อในหลักดังกล่าวของสังคมสะท้อนผ่านคำประพันธ์ตอนต้นเรื่องที่กำลังกล่าวถึงคุณสมบัติของกษัตริย์วงศ์เหวา ดังคำประพันธ์

เฉลิมโลกโลกาธาตุรี

ระบือลือทั่วทุกประเทศ

บำรุงราษฎร์ดับเชื้ออยู่เป็นนิจ

ไม่มีผู้ร่อต่อฤทธิ์

ย่อมเกรงเดชเดชาอาญาสิทธิ์

โดยทางทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเล่ม 1 2506 1)

หลักทศพิธราชธรรม หรือ ราชธรรม 10 ที่เหล่ากษัตริย์วงศ์เหวายึดเป็นแนวทางในการปกครองบ้านเมือง ประกอบด้วย ทาน ศีล ปริจจาคะ อาชชวะ มัทวะ ตปะ อักโกธะ อวิหิงสา ชันติ และอวิโรธนะ ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ พบว่าท้าวสุเรนทร์ทรงแสดงบทบาทกษัตริย์ตามหลักทศพิธราชธรรม เรื่อง ทาน หรือ การให้ ซึ่งกินความรวมถึง การให้สิ่งของ ให้กำลังใจ เช่น ช่วยทำกิจการต่างๆ ให้วาจา เช่น ช่วยพูดกิจการ ให้กำลังใจ ความคิด เช่น ช่วยคิด แนะนำในกิจการ ให้กำลังใจปัญญา ให้ความรู้ ทานจำแนกกว้าง ๆ เป็น 2 ประการ คือ วัตถุทาน คือ การให้พัสดุสิ่งของ และธรรมทาน คือ ชี้แจงแสดงโอวาทหรือคำสั่งสอน แนะนำ ดังเช่น กรกระทำของท้าวสุเรนทร์ที่ทรงให้ทานด้วยวัตถุทานในตอนที่พระองค์ทรงพระราชทานเสื้อ ผ้าถุง ผ้าสมปักเพื่อเป็นเกียรติแก่ผู้ทำความดีความชอบ เช่น เหล่าไพร่ที่ถวายคำทำนาย เรื่องฝัน หรือเหตุมหัศจรรย์ตอนประสูติอิเหนา

บทบาทสำคัญของกษัตริย์คือ การบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎร์ดังเช่น บทบาทตามสถานภาพความเป็นกษัตริย์ของท้าวดาหะ พระองค์แสดงไว้ชัดเจนเมื่อเกิดเหตุลอบวางเพลิง ทรงบัญชาการดับไฟด้วยพระองค์เอง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

สองกษัตริย์สุริยวงศ์เป็นใหญ่

ครั้นแจ้งว่าเกิดเหตุเภทภัย	บรรหารให้ตรวจเตรียมโยธา
แต่งองค์ทรงเครื่องศึกเสร็จ	เสด็จทรงคชสารหาญกล้า
พร้อมหมู่สุรชาติมาตยา	ลีลาเลิกพลออกจากวัง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 541)

บทบาทหน้าที่ในการปกป้องราชอาณาจักรตามสถานภาพความเป็นกษัตริย์ปรากฏในตอนที่มีศัตรูรุกราน ดังเช่น เมื่อท้าวดาหาส่งพระราชสาส์นไปทูลพระเชษฐาและพระอนุชาให้ยกทัพมาช่วยรบ

เมื่อนั้น	พระสุริยวงศ์ องค์ศรีปัตนรา
เผยสีหบัญชรแล้วบัญชา	ตรัสสั่งเสนาธิบติ
จงเร่งไปทูลเหตุพระเชษฐา	อีกองค์อนุชาทั้งสองศรี
บอกระตุรกายอย่าช้าที่	ว่าไพร่จะยกมาชิงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 290)

บทบาทดังกล่าวเป็นหนึ่งในหน้าที่สำคัญอีกประการของกษัตริย์ คือ หน้าที่ปกป้องราษฎรทั้งที่ทรงออกรบเอง จัดการทัพและกำลังพบในการป้องกันพระนครหรือการขอความช่วยเหลือ หากทางให้ฝ่าฟันวิกฤตดังกล่าวไปได้ เมื่อผ่านพ้นวิกฤตก็ทรงพระราชทานรางวัลเพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ผู้สร้างคุณประโยชน์

3 1 7 สถานภาพความเป็นเจ้านาย หรือ ผู้บังคับบัญชา

สถานภาพความเป็นเจ้านายหรือผู้บังคับบัญชามีบทบาทหน้าที่ต่อผู้ใต้บังคับบัญชา เจ้านายได้รับความสะดวกสบายจากแรงงานของผู้ใต้บังคับบัญชา นายก็ให้ความคุ้มครองป้องกันกายเป็นการตอบแทน ดังเช่นอิเหนาให้ความคุ้มครองประสันดา ดังตอนที่ประสันดาไปก่อเรื่องจนถูกขุนตาจับโกหกได้ ต่อมะหงงหมายจะเอาโทษทัณฑ์ และเมื่อระตุนุศลินายกทัพมายจับตัวไป แต่อิเหนาก็มิได้มอบประสันดาให้ไปซ้ำยังให้ทำความดีไถ่โทษ โดยเป็นทัพหน้าเข้ารบดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	มิสสารปันหยีสุกาหารา
จึงตรัสห้ามตามะหงงเสนา	จะโมโหโกรธาไปว่าไร
ถึงจะเอาประสันตาไปฆ่าฟัน	สงครามนั้นจะหายก็หาไม่
มาตรแม่นัดตรูไป	จะได้ใจว่าเราครั้นคร้าม
ไหนไหนก็ในจะต่อสู้	ด้วยระตูนี้ไม่เช็ดขาม
คิดไว้ว่าจะใครทำสงคราม	พึงจะได้ออกสนามครั้งนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 137)

จากคำประพันธ์ข้างต้น สะท้อนบทบาทของเจ้านายหรือผู้บังคับบัญชาของอิเหนาที่ให้ความคุ้มครองป้องกันและให้ความช่วยเหลือผู้ใต้บังคับบัญชา อันเป็นบทบาทตามอุดมคติของผู้เป็นนาย เช่นเดียวกับบทบาทที่มีต่อเมืองในบังคับ หรือ เมืองประเทศราช เมื่อเมืองเหล่านั้นเกิดทุกข์ร้อน มีศึกสงครามหรือมีข้าศึกเข้ารุกราย อิเหนาก็ส่งกองทัพไปช่วยเหลือ ดังเช่นเมื่อระตูประมอดันส่งราชทูตมาแจ้งข่าวศึก เพราะระตูล่าสำกับระตูอีกห้าเมืองซึ่งตกเป็นเมืองขึ้นของอุณากรรณ(บุษบา) ยกทัพมาล้อมเมืองหมายชิงเหล่าพระโอรสพระธิดาที่ถวายเป็นบรรณาการ เมื่ออิเหนาทราบความก็รีบบัญชาให้สังคามาระตาทยกทัพไปช่วยทันที ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระโสมยงองค์มิสสารปันหยี
จึงตรัสแก่ตามะหงงเสนี	อันศึกครั้งนี้อย่าร้อนใจ
จะแต่งทัพไปช่วยรอนราญ	สังหารไพร่ให้ด้กษัย
ตรัสแล้วก็พาเสนาใน	ออกไปข้างหน้าทันที
นั่งแล้วมีบัญชา	แก่สังคามาระตาเรืองศรี
บัดนี้อิริราชไพร่	ยกมาติดตีประมอดัน
คือท้าวล่าสำผู้ศึกดา	กับระตูทั้งห้าเขตชั้นท์
จะชิงเอาเชลยอุณากรรณ	นอกนั้นพี่ไม่สู้อาลัย
เสียตายแต่ธิดาล่าสำ	คมขำवलลของผ่องใส

เจ้าจงยกพหุลสกลไกร

เร่งไปให้ทันท่วงที่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1098)

บทบาทตามสถานภาพความเป็นเจ้านายของอิเหนานอกจากคุ้มครองทาง
 ภายหลังการให้ความรักความเอาใจใส่ยังเป็นบทบาทที่เหมาะสมยิ่งโดยเฉพาะกับข้าราชการไพร่
 ชิด ดังเช่นที่อิเหนาให้ความรักการดูแลเอาใจใส่ที่อิเหนามอบให้สังคามาระดา อิเหนาดำเนิน
 บทบาทเหมือนพระเชษฐาและพระอนุชาร่วมพระชนกชนนีเดียวกัน เห็นได้จากคำกล่าวของอิเหนา
 ดังคำประพันธ์

แล้วตรัสเรียกสังคามาระดา

มานั่งใกล้พียาอย่างเดียวดฉันท์

จะเลี้ยงเจ้าน้องร่วมครรรค์

รักร่วมชีวิตร่วมบวรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 157)

ความเอาใจใส่และความช่างสังเกตของผู้บังคับบัญชาเป็นสิ่งที่สร้างความ
 ประทับใจให้แก่ผู้ใต้บังคับบัญชา และส่งผลให้ได้รับความรักและภักดีตอบแทนกลับคืน เช่นเดียว
 กับความเอาใจใส่และความช่างสังเกตของอิเหนาที่มีต่อสังคามาระดา เมื่ออิเหนาสังเกตเห็นความพอ
 ใจที่สังคามาระดาต่อนางกุสุมา ในชั้นแรกอิเหนาก็เตือนสติให้ระลึกว่านางเป็นชายาของอุณา
 กรรณ ต่อเมื่อความจริงประจักษ์ว่าอุณากรรณเป็นหญิง อิเหนาก็ส่งเสริมความรักของ
 สังคามาระดา ยิ่งเมื่อสังคามาระดาชนะศึกที่เมืองประมอดัน สิ่งที่พระราชทานเป็นรางวัลนอกจาก
 ทรัพย์สินเงินทองแล้ว ยังพระราชทานนางกุสุมาเป็นรางวัลพิเศษ และเมื่อถึงเวลาที่เหมาะสมและ
 คิดว่าสังคามาระดาควรครองบ้านเมืองเสียที เพราะระตูปักมาหงันพระบิดาทรงชรามากแล้ว
 จึงทรงมีพระราชดำรัสให้สังคามาระดาเสด็จไปครองเมืองปักมาหงันและยังพระราชทานข้าวของ
 เครื่องใช้มากมาย แล้วมีพระราชดำรัสสอน ดังคำประพันธ์

ตรัสอำนวยการอวยพรแล้วสอนสั่ง

เจ้าไปยังเวียงชัยให้เร่งหา

คนฉลาดปราดเปรื่องเรื่องวิญญา

มาเลี้ยงไว้ได้ปรึกษาหารือ

ถ้าแม้นมีศึกเสียเหนือได้

ก็เร่งให้บอกคดีมีหนังสือ

ที่จะยกกองทัพไปรับมือ

ให้แตกฮือถวาทระอาเรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1261)

จากตัวอย่างข้างต้น พบว่า บทบาทตามสถานภาพความเป็นเจ้านายหรือผู้
ได้บังคับบัญชาที่สังคมคาดหวัง คือ การปกป้องคุ้มครอง ตามระบบอุปถัมภ์ เช่นเดียวกับสภาพ
สังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ไพร่หรือชนชั้นถูกปกครองใช้แรงงานทำงานให้มูลนาย หรือมอบ
ทรัพย์สินเงินทองของตนแก่นายเพื่อแลกกับความคุ้มครองและป้องกันไพร่จากขุนนางหรือเจ้านาย
อื่น ๆ ผู้ไม่มีอำนาจคุ้มครองอาจเป็นเหยื่อของการข่มเหง

3 1 9 สถานภาพความเป็นผู้ได้บังคับบัญชา

บทบาทตามสถานภาพของผู้ได้บังคับบัญชาที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา
ยึดถือความซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อนายเป็นสำคัญ ความทุกข์ความสุขของผู้บังคับบัญชา เป็นสิ่งที่
ส่งผลต่อตนเอง เมื่อเห็นนายมีความทุกข์ก็จะรู้สึกเศร้าโศกตาม ดังเช่น เมื่อพี่เลี้ยงทั้งสี่และ
สังคามาระตาเห็นอิเหนาทุกข์โศกเพราะความไม่สมหวังในรักกับนางบุษบา ทั้งหมดต่างรู้สึกเศร้า
โศกเสียใจและเห็นใจอิเหนายิ่ง เพราะอิเหนานั้นมีพระคุณเสมือนพระชนกชนนี ทรงเลี้ยงดูมา
ปกป้องคุ้มภัยแม้ตายจากไปก็คงหาคนเช่นนี้ไม่ได้ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	จึงองค์ระเด่นทั้งสองศรี
กับสี่พี่เลี้ยงผู้รักดี	กอดบาทงมมีเข้าโศกา
ไฉ่ว่าพระทูลกระหม่อมเอ๋ย	พระคุณเคยปกเกล้าเกศา
ดังหนึ่งบิดุเรศมารดา	บำรุงเลี้ยงมาไม่มีภัย
จะหาไหนได้เหมือนพระปิ่นเกล้า	ตายแล้วเกิดเล่าไม่หาได้
แม้พระสุสุวรรณค์วันใด	จะพากันบรรลัยไปตาม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 503)

สิ่งใดที่เป็นประสงค์ก็พยายามที่จะหาถวาย เช่น เมื่ออิเหนามีพระประสงค์
สิ่งใด สังคามาระตาจะพยายามที่จะหาถวาย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สังคามาระตาเรื่องศรี
นบนี้วอภิวันท์อัญชลี	สนองความตามีพระบัญชา
พระอย่าทุกข์ทรมานไหม้	ที่นี้ได้สมดังปรารถนา
ทูลพลางถวายอย่างที่ยื่นมา	ชี้แจงทางทำทุกประการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 517)

สิ่งใดที่ได้รับพระราชบัญชาสังคามาระตาจะทุ่มเทกายใจทำทุกอย่างให้เป็นไปตามพระประสงค์ มิให้ขาดตกบกพร่อง แม้สิ่งนั้นจะมีโทษที่ตนช้านาญนัก ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ฝ่ายสังคามาระตาเรื่องศรี
อยู่ยังพลับพลาพนาลี	จึงเกณฑ์เสนีผู้ร่วมใจ
ให้ตระเวนตรวจไพร่ระไวระวัง	ตามบัญชาสั่งไม่ขาดได้
แล้วสั่งทหารอาชาไนย	จ่งเร่งไปไล่มฤคา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 565)

หรือในตอนที่บ้านหยี (อิเหนาปลอมตัว) รับสั่งให้สังคามาระตาทักไปช่วยศึกเมืองประมอดัน ดังคำประพันธ์

นั่งแล้วมีบัญชา	แก่สังคามาระตาเรื่องศรี
บัดนี้อิริราชไพร่	ยามาติดตีประมอดัน
คือท้าวล่าผู้คักดา	กับระตูทั้งห้าเขตชั้นท์
จะชิงเอาเชลยอุณากรรณ	นอกนั้นพี่ไม่สู้อาลัย
เสียตายแต่ธิดาล่าช้า	คมขานวลละของผ่องใส
เจ้าจงยกพลสลกไกร	เร่งไปให้ทันท่วงที

เมื่อนั้น	สังคามาระตาเรื่องศรี
ก้มหน้าลงยิ้มด้วยยินดี	แล้วยกกรรลีทูลไป

อันการณรงคราวิ
แต่รับสั่งมาแล้วก็จนใจ

ข้านี้หาชำนาญไม
จะลองไปต่อสู้อุสักรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1098 - 1099)

การปฏิบัติตามคำสั่งผู้บังคับบัญชานี้ยังปรากฏในการแสดงบทบาทของ
ประสันดา เมื่อเมื่ออิเหนาปลอมตัวเป็นปันหยี มีดำริให้ระเด่นดาหยนและพระพี่เลี้ยงทั้งสี่ ตลอดจน
เหล่าบ่าวไพร่ต่างไปคึดตั้งชื่อในการแปลงตัว ดังคำประพันธ์

จงกำชับโยธาทุกหมวดกอง
แล้วเปลี่ยนนามพหลมนตรี
ตรัสพลางทางเดือนประสันดา
แต่พอบ่ายแสงสุริยน

ให้เรียกน้องว่ามีสารปันหยี
เป็นชื่อชาวพนาลีจกทุกคน
เร่งไปผูกอาสาม้าต้น
จะยกพลรีบไปในไพรวัน

เมื่อนั้น
เข้าใจในทีพระทรงธรรม
เร่งให้ผูกอาสาม้าที่นั้ง
จงทำเป็นชาวพนาวา
อันพระสุริยวงศ์ทรงเดช
ทรงนามมีสาหรั้งปะรังดี
ระเด่นดาหยนพระวงศ์
พวกพี่เลี้ยงเสนาสามนต์
ด้ามะหงษ์ชื่อสุหรันดากา
ยะรุเดะพี่เลี้ยงพระทรงธรรม
อันกะระตาหลาพี่เลี้ยงนี้
ประสันดาชื่อฤดากระมายา

ระเด่นดาหยนคนขยัน
กับพี่เลี้ยงพากันออกมา
แล้วสั่งโยธิด่วนหน้า
คัดลั่นพุดจาพาทิ
แปลงเพศเป็นชาวพนาศรี
ปันหยีกัดมาหรั้งฤทธิธณ
ผลัดชื่อฤดากระมาหงน
ต่างคนหาหรือให้ชื่อกัน
ขุนดาชื่อตาระมาหงัน
ชื่อมาหงันเอ็งหฤดา
ชื่อฤดาสำหรับกันตะหรา
เสนาเปลี่ยนชื่อทุกคนไป

ครั้นเสด็จก็พากันมาเฝ้า

กัมเกล้ากราบทูลแถลงไข

อันชื่อซึ่งแปลงเปนชาวไพร

ทั้งนายไพรพร้อมกันดังบัญชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 124)

เมื่ออิเหนาต้องการเอาใจสียะตราเพื่อหวังผลให้สียะตราเป็นสื่อกลางระหว่างตนกับนางบุษบา อิเหนารับสั่งให้ประสันตาพาสียะตราไปเที่ยวเล่น ประสันตาก็ทำตามคำสั่งดังคำประพันธ์

ประสันตาจงพาไปเที่ยวเล่น
ผูกม้าให้ทรงจงสำราญ

ให้เป็นผาสูกุเกษมสานต์
กิดาหยันบริวารเร่งตามไป

บัดนั้น
อุ้มองค์สียะตราคราไคล

ประสันตารับสั่งบังคมไหว้
เร่งให้ผูกม้าที่นั่งมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 395)

เมื่อใกล้ถึงวันอภิเษกนางบุษบากับจรรกา อิเหนาร้อนรนใจให้ประสันตาไปเดือนมะเดหวีเพื่อทูลท้าวดาหาให้ยกนางบุษบาให้กับตน ประสันตาก็รับปฏิบัติตาม ดังคำประพันธ์

บัดนั้น
รับสั่งแล้วกราบบทมาลย์
พอเห็นบาทหยันแต่ไกล
ครั้นถึงจึงแกล้งแจ้งกิจจา

ประสันตาร้อนใจดังไฟผลาญ
ลนลานไปยังทวาร
ไอลให้เหลียวแล้วพยักหน้า
โดยดังบัญชาพระภูมิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 479)

เมื่ออิเหนาจะตกแต่งถ้ำก่อนไปลักนางบุษบานั้น พี่เลี้ยงทั้ง 4 ก็ช่วยกันจัดตกแต่งถ้ำตามพระบัญชา ดังคำประพันธ์

บัดนั้น

พระพี่เลี้ยงประณตบทศรี

ทูลว่าพระคิณาสินทิตี	นำที่จะสมอารมณ์คิด
ซึ่งจะมีให้แจ้งแพร่พราย	ช้าน้อยทั้งหลายจะปองปิด
ด้วยแยบยลอุบายให้มืด	มิให้รู้ความคิดทำการ
เชิญพระระงับโคกกา	ทรงเสวยโภชนากระยาหาร
ทูลแล้วประณตบทมาลย์	มาเร่งรัดจัดทหารด้วยพลัน
เลือกล้วนชำนาญการช่าง	รอบรู้ต่างต่างตัวขยัน
เครื่องมือสำหรับมือครบครัน	เร่งรัดจัดสรรไว้พร้อมเพรียง
บัดนั้น	ขุนหมื่นนายไพร่ไม่หลีกเลี้ยง
จัดแจงหาบคอนผ่อนเสบียง	ไม่ทันเที่ยงก็ยกยาตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 508 - 509)

บทบาทการสนองความประสงค์ของผู้บังคับบัญชา ยังสะท้อน
ในการปฏิบัติตนของที่เลี้ยงเจ้านายฝ่ายใน เช่น ที่เลี้ยงทั้ง 4 ของนางบุษบา ได้แก่ บาทยัน ส่าเหงิด
ประเสหรัน และปะลาหังง์ ตลอดจนข้าไทฝ่ายใน ที่ถวายการปรนนิบัตินางบุษบา ดังคำประพันธ์

ครั้นบรรทมตื่นพื้นองค์	พระสุริยงเรืองรองผ่องศรี
เสด็จจากแท่นทองจรัส	มาเข้าที่สระสงสาคร
ทรงสุคนธ์ปนทองศรีประเทือง	ให้หนุนเนื้อเรือเรือเหลืองอ่อน
ผัดพักตรผิวพรรณดั่งจันทร์	เสยเส้นผมงอนงามปลาย
ทรงภูษาไว้วางหางหงส์	ที่เลี้ยงช่วยบรรจงใจถวาย
ฉลององค์ไหมดอทองพราย	ห้อยหน้ารั้วรายดอดวง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506 660)

การปฏิบัติงานตามพระบัญชานั้นมีไปปฏิบัติพอให้เสร็จไป แต่ผู้ใต้บังคับบัญชายังต้องมีไหวพริบกแก้ไขสถานการณ์ด้วย ดังเช่นที่สังคามาระดาใช้ไหวพริบ ปฏิภาณแก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้า มิให้เกิดผลเสียหายกับอริเณนาผู้เป็นนาย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สังคามาระดาจึงแก้ไข
ซัดคม้าขาวมป้วยไป	จึงมิได้ตามเสด็จโคลคลา
ถ้าแม้ว่าได้อยู่ที่ไหน	ทั้งสองท้าวไทจะพบเข้า
แล้วปราศรัยไต่ถามด้วยมารยา	การวิวาทแล้วหรือภูวไนย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 573)

เมื่อนั้น	สังคามาระดาเรื่องศรี
ทำตกใจใส่กลพาที	เหตุถึงเพียงนี้มิได้รู้
ขอพระองค์จงงดอยู่ทำก่อน	ภูธยังไปไล่เนื้ออยู่
จะให้ม้าใช้ไปเที่ยวดู	แม้รู้ดีร้ายจะรับมา
จึงสั่งพี่เลี้ยงผู้ร่วมใจ	ให้ม้าเร็วรีบไปสะพัดหา
แม่พบจึงทูลพระราชา	เชิญเสด็จกลับมาจับว

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 574)

เหตุการณ์ข้างต้น เป็นตอนที่ระตุจรรกาและระตุล่ำสำเเด็จจมาตามหาบุษบาที่พลับพลาของอริเเน แต่สังคามาระดาทูลข้อสงสัยไปว่าอริเเนนั้นไปล่าเนื้อในป่าใหญ่ ส่วนพระองค์นั้นไม่ได้ตามเสด็จเพราะตกม้าขาวม แล้วจึงแกล้งทูลถามจรรกาว่าพิธีวิวาทว่าเรียบร้อยแล้วหรือไร และที่เสด็จประพาสป่าทรงพาบุษบามาด้วยหรืออย่างไร จรรกาก็อพาทตอบไปว่าบุษบาถูกลักพาตัวไป สังคามาระดาแกล้งทำเป็นตกใจ แล้วทูลให้ทั้งสองรออยู่ที่พลับพลา ก่อนแล้วส่งมาเร็วไปตามอริเเนเพื่อให้กลับมาแกล้งสยกับระตุทั้งสอง

นอกจากนี้บทบาทของสังคามาระดายังมิได้หยุดอยู่เพียงการทำสิ่งใดตามความประสงค์ของพระเชษฐาเท่านั้น แต่ยังช่วยให้สติเมื่ออริเเนท้อแท้ใจ คิดว่าตนหมดหนทางที่จะได้ครองคู่กับบุษบา สังคามาระดากราบทูลอริเเนว่าหากพระองค์เอาแต่โคกเศร้าก็ใช่จะได้นางมา หนทางที่จะหายทุกข์ ต้องใช้กลอุบายชิงนางมาให้ได้ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สังคามาระตาเรืองศรี
เข้าไปทูลระเด่นมนตรี	ว่าบัดนี้ให้ห้ามสยมพร
ซึ่งจะทรงโคกศัลย์อยู่นั้นไฉ่	ไซ้ที่จะได้ดวงสมร
จำจะคิดปลิดเปลื้องความร้อน	ผันผอนด้วยกลอุบาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 507)

การแสดงบทบาทต่างๆ ของสังคามาระตานั้นล้วนเป็นไปตามความพอใจของอิเหนาทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการกระทำเหล่านั้นจะถูกต้องตามหลักศีลธรรมจรรยาหรือไม่ก็ตาม แต่บทบาทเหล่านี้ก็สอดคล้องกับสถานะภาพความเป็นผู้ได้บังคับบัญชาที่สังคมคาดหวังพฤติกรรม คือ มีความเคารพ เชื่อฟังคำสั่ง เป็นทุกขหรือเพื่อนาย และพยายามช่วยเหลือให้ผ่านพ้นความทุกข์นั้นไปให้ดีที่สุด

การเตือนสติผู้บังคับเห็นได้ชัดเจนอีกในตอนที่เราเห็นว่าพี่เลี้ยงของนางบุษบา เตือนสติและหาหนทางแก้ไขความขัดข้องของนาง เมื่อต้องนางบุษบาแปลงเป็นชาย พี่เลี้ยงเตือนให้ทำกริยาเป็นชาย และจะให้ใครสงสัยเพราะเจยเมยต่อสตรีก็ไม่ได้ นาง พี่เลี้ยงจึงแก้ปัญหาให้โดยให้บอกนางเหล่านั้นว่าอยู่ในระยะถือศีล 3 ปี ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	สองนางประณตบทศรี
เร่งทรงคิดปิดป้องความใน	ให้เขาสันสงสัยเสียก่อน
เชิญระเด่นกุสุมาบังอร	มาแนบนอนพูดเล่นเจรจา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 117)

บัดนั้น	สองพี่เลี้ยงทูลแถลงไข
เมื่อแปลงองค์เป็นชายจะอายุไย	จะเป็นที่สงสัยแก่เสนา
เขาจะว่าทรมว้ยมิใช่ชาย	จึงเจยเนียนเนียนอายเสนาหา
กรรมเนียมบุรุษในโลกา	ย่อมปองปรารณานารี

แต่นางมาอยู่ก็หลายวัน
 ธรรมดาฝอยไว้ใกล้อัคคี
 แม้ใครรู้แจ้งว่าแปลงองค์
 จะระคนปนศักดิ์ด้วยชายข้า
 เชิญเสด็จไปหานางเทวี
 แต่สองต่อสองที่ห้องใน
 เมื่อนั้น
 จะปลอบนางอย่างไรให้แยบยล
 บัดนั้น
 พระพี่ปลอบอย่างไรในถ้ำทอง
 แล้วว่าบนตัวไว้สามปี
 ทำเชิงชายเล่นแต่เช่นนี้

ไม่คิดกันควันความก็ไซ้ที่
 อันจะมิติดเชื้ออย่างสงกา
 เห็นโฉมยงจะไม่พบพระเชษฐา
 จำเป็นอุตสาห์แท้จริง
 แล้วชวนมาพาที่ตามได้
 ข้างนอกนั้นใครจะรู้กล
 อุณาภรณ์จึงตอบอนุสนธิ์
 ให้อายจิตคิดจนใจน้อง
 พี่เลี้ยงก้มเกล้าทูลสนอง
 จงกล่าวคำทำนองให้เหมือนกัน
 ไม่ร่วมมรดกดีด้วยสาวสวรรค์
 อย่าให้ใครทันสงกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 117)

บางครั้งการแสดงบทบาทผู้ใต้บังคับบัญชาที่ดีโดยการเตือนสติของผู้ใต้บังคับบัญชาเมื่อเห็นว่าสิ่งใดไม่ถูกไม่ควรอาจเป็นที่ไม่พอพระทัยของนาย ดังเช่น ตอนที่ปาเตะทราบข่าวอิเหนาหลงรักนางจินตะหราและมีทีท่าว่าจะไม่กลับเมืองกูเรบิน ปาเตะก็เตือนอิเหนาว่าให้นึกถึงนางบุษบาผู้เป็นพระคู่หมั้นที่พระราชบิดาได้ตุนาหงันไว้ให้แล้ว และมีพระราชประสงค์จะอภิเษกสมรสให้ได้สืบราชสมบัติในกรุงกูเรบินร่วมกัน หากความคิดที่จะทรงเลิยงนางทั้ง 2 เมืองเช่นนี้รู้ไปถึงดาหา เกรงว่าท้าวดาหาจะไม่ทรงยอมยกนางบุษบาให้แน่ และจะเกิดเหตุร้ายเดือดร้อนกันไปทั่ว ซึ่งจะทำให้พระราชบิดาและพระเจ้าอาขัดเคืองกัน ดังคำประพันธ์

อันพระน้องนุชบุษบา
 ยังแต่จะเสกสองให้ครองกัน
 อันจะเลิยงพระน้องสองเวียงชัย
 เกลือกจะไม่ปลดปลงให้ลงลักษณ์

พระบิดุเรศเจตนาไปกล่าวไว้
 เป็นปิ่นกูเรบินกรุงใหญ่
 รู้ไปถึงดาหาธานี
 จะเกิดเหตุใหญ่นักพระโฉมศรี

ทั้งจะได้เคียงแค้นแสนทวี

พระภูมิจงถวิลจินดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 70)

และเมื่อเห็นว่าเหตุการณ์เกินกำลังจะแก้ไข หากยังปล่อยไว้เหตุการณ์จะมีแต่เลวร้ายลง ก็ต้องพยายามหาทางแก้ไขอื่น ๆ ดังที่ปาเตะแก้ไขเหตุการณ์ข้างต้นโดยส่งสารให้ยาสาถือสาสน์ไปกราบทูลท้าวสุเรนทร์ ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ปาเตะเสนาอัครฉาสัย
เห็นพระองค์ร่ำรักนั้นหนักไป	จะผ่นผันฉันทิดก็สุดคิด
ได้ทูลขัดทัดทานเป็นหลายครั้ง	พระมิได้เชื่อฟังแต่สักหนิด
กลัวความทั้งนี้จะมิด	จนจิตกอดเข้าเข้าเป็นทุกข์
เสียแรงพระชุบเลี้ยงถึงเพียงนี้	ได้มั่งมีอยู่เย็นเป็นสุข
จะมานิ่งนอนใจให้เกิดยุค	เห็นความจะลามลูกวุ่นวาย
แม้ทราบถึงองค์ศรีปัดทรา	โทษจะมีเป็นมากหลาย
จวญพระไม่ได้ถามสิ่งมตาย	จะลงร้อยเออว่ารู้ด้วยภูธร
จำจะลอบบอกความตามจริงไป	กราบทูลทูลทวยให้แจ้งก่อน
จึงเรียกกษัตริย์เข้าห้องนอน	ให้เขียนอักษรสารา
ครั้งเสร็จแล้วส่งให้เสนี	นำคดีไปแจ้งแก่ยาสา
กราบทูลบทมลายพระผ่านฟ้า	ตามในกิจจาให้แจ้งการ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 72)

สถานภาพและบทบาท เป็นหนึ่งในเครื่องมือการจัดระเบียบสังคม เพราะเมื่อบุคคลนั้น ๆ มีสถานภาพ สังคมจะเกิดความคาดหวังว่าบุคคลแสดงบทบาทที่เหมาะสมกับสถานภาพ แต่บางครั้งบุคคลก็มีหลายสถานภาพ การตัดสินใจหนึ่งอาจเหมาะสมกับสถานภาพหนึ่ง ขณะเดียวกันการตัดสินใจนั้นอาจไม่เหมาะสมอย่างยิ่งในอีกสถานภาพ จากการศึกษาบทละครเรื่องอิเหนา กวีสร้างสรรค์ตัวละครให้มีลักษณะสมจริง มีความเป็นมนุษย์ที่ไม่สมบูรณ์แบบ บางครั้งตัวละคร

เอกที่มีลักษณะกายภาพที่เป็นอุดมคติ ก็มีได้แสดงบทบาทที่เหมาะสมกับสถานภาพของตนเอง ทั้งที่เป็นเพียงสถานภาพโดยกำเนิด เช่น ความเป็นลูก ซึ่งสังคมคาดหวังให้สมาชิกทุกคนเป็นลูกที่ดีของบุพการี และผลที่บุคคลการทำตนไม่เหมาะสมกับสถานภาพนั้น ไม่เพียงส่งผลต่อตัวละครเท่านั้น แต่ผลการกระทำยังสะท้อนเป็นวงกว้างต่อสังคมส่วนรวม

3 2 บรรทัดฐานทางสังคม

บรรทัดฐานทางสังคมเป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งของการจัดระเบียบทางสังคมดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น เพราะบรรทัดฐานทางสังคมเป็นแนวทางในการปฏิบัติให้ถูกต้องเหมาะสม เป็นกฎ กติกา และมารยาทในการอยู่ร่วมกันในสังคม เป็นมาตรฐานกำหนดว่า การกระทำใดถูก การกระทำใดผิด การกระทำใดควรหรือไม่ควรกระทำ ทั้งนี้บรรทัดฐานทางสังคมยังมีส่วนในการควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม ช่วยให้บุคคลประพฤติ ปฏิบัติของตนได้อย่างถูกต้องเหมาะสมในสถานการณ์ บรรทัดฐานจึงเป็นความคาดหวังที่สอดคล้องต้องกันเกี่ยวกับการกระทำต่างๆ ของบุคคลในกลุ่มหรือในสังคมหนึ่งๆ บรรทัดฐานแยกเป็น 3 ประเภทตามลักษณะของวิธีการควบคุมที่ใช้กับผู้ฝ่าฝืน ที่มาและความสำคัญของบรรทัดฐานนั้น ๆ ได้แก่ วิธีประชา จาริต และกฎหมาย

จากการศึกษาบทละครเรื่องอิเหนา ผู้วิจัยพบบรรทัดฐานทางสังคมในระดับวิธีประชาชนและจาริต แต่สำหรับกฎหมายนั้นมิได้กล่าวถึงชัดเจนนัก บรรทัดฐานทางสังคมที่ปรากฏ แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ

3 2 1 บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันครอบครัว

3 2 2 บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง

3 2 1 บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันครอบครัว

บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวกับครอบครัว หรือ แนวทางการปฏิบัติตนที่เหมาะสมในครอบครัว เป็นไปตามค่านิยมระบบอาวูล์ หรือ ผู้ใหญ่ผู้น้อย การตัดสินใจเรื่องต่างๆ ในครอบครัวเป็นเรื่องของบิดาหรือสามีที่จะตัดสินใจ โดยเฉพาะเรื่องสำคัญ ๆ อย่างเรื่องคู่ครองของบุตรธิดา การตัดสินใจจะมาจากบิดาเป็นหลัก เช่น การเลือกคู่ครองของบุตรธิดา เป็นเรื่องของบิดามารดา เป็นหน้าที่ของบิดามารดาที่ต้องเลือกคู่ครองให้เหมาะสม ให้ดีที่สุดสำหรับบุตรธิดา แนวทางในการตัดสินใจเลือกคู่ครองนั้น หากเป็นวงศ์เทวาแล้ว สิ่งแรกที่นำมาพิจารณา ก็คือ ชาติวุฒิ กล่าวคือ จาริตของวงศ์เทวานั้นกำหนดให้อภิเษกกันเฉพาะในวงศ์ หรือ เป็นการสมรส แบบใน

วงศ์วาน หากมีผู้ฝ่าฝืนจารีตเกี่ยวกับคู่ครองดังกล่าว ผลกระทบจะไม่จำกัดอยู่เฉพาะตัวคู่สมรส และครอบครัวเท่านั้น แต่ยังแผ่ขยายเป็นวงกว้าง ดังคำประพันธ์

ครั้นเสียศักดิ์สุริยวงศ์เทเวศร์
ไพร่ฟ้าประชากรร้อนรน

ก็เกิดเหตุอันตรายหลายหน
จลาจลต่างต่างทั้งธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 26)

จากคำประพันธ์ข้างต้น พบว่า การละเมิดจารีตการเลือกคู่ภายในวงศ์เทวานั้นไม่เพียงส่งผลกระทบต่อผู้ที่ละเมิดแล้วยังส่งผลกระทบต่อพสกนิกร โดยกวีสะท้อนผลดังกล่าวในตอนที่ทำดาหนายกนางบุษบาให้ตุนาหงันกับจรกาซึ่งมิใช่เชื้อพระวงศ์อัญญาแสนหา ก็เกิดเหตุร้ายต่าง ๆ ตามมิได้หยุดได้หย่อน ทั้งการเกิดศึกทำวาระหมิงกุนหนึ่งที่ยกทัพหมายชิงนางทำให้ประชาชนต้องเดือนร้อนสูญเสียชีวิตและทรัพย์สินจากสงคราม หรือเมื่อจะจัดพิธีอภิเษกก็เกิดจลาจลเพราะอิเหนาลอบเข้ามาเผาเมือง

การเลือกคู่ในหมู่วงศ์อัญญาแสนหาดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นการเลือกมเหสีเอกหรือตำแหน่งประไหมสุหรีเท่านั้น มิได้กำหนดรวมถึงตำแหน่งอื่น ๆ ด้วย ตำแหน่งมเหสีของกษัตริย์ วงศ์อัญญาแสนหาหรือวงศ์เทวานั้นมีทั้งสิ้น 5 ลำดับ คือ ประไหมสุหรี มะเดหวี มะโต ลิกู และเหมาหลาหัง ทั้งยังประกอบด้วยนางสนมอีกมากมาย สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมที่ระบบการสมรสเป็นแบบการสมรสแบบมากเมีย คือ ผู้ชายสามารถมีภรรยาได้หลายคนในขณะเดียวกัน การปกครองภรรยานั้นยึดหลักระบบอาวุโสและลำดับก่อนหลัง ผู้เป็นภรรยาน้อยหรือภรรยารองต้องให้ความเคารพอ่อนน้อมต่อภรรยาหลวง เช่น ตอนที่ ประไหมสุหรีดาหนานางบุษบาให้นางจินตะหราซึ่งเป็นชายาแรกของอิเหนา ธรรมเนียมปฏิบัติเช่นนี้ก็เป็นที่รับรู้ของฝ่ายชายและถือเป็นเรื่องสำคัญ เหมือนกับการที่อิเหนาได้นาง มหายารัศมีและนางสการะวาตีแต่ยังไม่มีความสัมพันธ์กับนางทั้งสอง เพราะเกรงว่านางจินตะหราจะไม่พอใจ และตั้งใจจะให้นางจินตะหรานั้นเป็นชายาเอกหรือชายาแรกด้วย ต่อเมื่อมีความสัมพันธ์กับนางทั้งสองแล้ว อิเหนาก็ให้นางทั้งสองไปกราบนางจินตะหราด้วย

การที่สังคมอนุญาตให้ชายมีภรรยาได้หลายคนนั้น แตกต่างโดยสิ้นเชิงกับฝ่ายหญิงที่สังคมสร้างบรรทัดฐานให้หญิงนั้นต้อง รักนวลสงวนตัว การปฏิบัติตัวดังกล่าวถูกอบรมสั่งสอนให้เป็นเรื่องที่ยู่งหญิงจะต้องตระหนักอยู่เสมอ ให้สงบเสงี่ยมเจียมใจ จะแสดงกริยาอาการออกมาให้ผู้

อื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝ่ายชายทราบความในใจก่อนมิได้เลย แนวทางการปฏิบัติตนดังกล่าวสะท้อนผ่านพฤติกรรมของฝ่ายหญิง เช่น เมื่อถูกฝ่ายชายลวนลาม ดังตอนที่โอเหนาลอบเข้าไปลวนลามบุษบาในถ้ำบนเขาวิไลศมาหรา บุษบารู้สึกโกรธ เจ็บแค้นจนรู้สึกว่าการถูกฆ่าให้ตายยังดีกว่าการอยู่โดยรู้สึกออดสู และเจ็บแค้นเช่นนี้ ความรู้สึกผิด รู้สึกอับอาย และเจ็บแค้นของบุษบาก็เพราะนางถูกอบรมตามบรรทัดฐานของกุลสตรีที่ยึดมั่นในชนบประเพณี

ปฏิกิริยาตอบโต้ในเชิงปฏิปักษ์ของตัวละครหญิง เมื่อถูกฝ่ายชายพยายามลอบเข้าหา ทั้งการหยิกข่วน ผลักไส หรือการใช้วาจาตู่ตักต่อว่าอย่างรุนแรงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นแนวทางหรือพฤติกรรมที่ถูกอบรมสั่งสอน เป็นต้น

แต่ในทางตรงกันข้าม เมื่อตกเป็นภรรยาของชายใดแล้วไม่ว่าจะด้วยความเต็มใจหรือไม่ก็ตาม บรรทัดฐานที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมว่าควรนั้น หญิงจะถูกอบรมสั่งสอนให้จงรักภักดี อ่อนน้อมถ่อมตนต่อสามี ไม่หยิ่งทะนงตนว่าเป็นที่รัก เช่นตอนที่ประโหมสุหรี่ปันจะรักกันและ ปักมาหั้น ตรัสสั่งสอนนางมาหารัศมีและนางสการะวาตี ดังคำประพันธ์

ตรัสพลางทางทรงกรแสงสั่ง	โหมยงจงฟังซึ่งคำสอน
ตัวเจ้าจะไปอยู่ด้วยภุช	จงโอนอ่อนอุทิศสำหรับรักชาติ
สู่เสียมเจียมจิตคิดว้า	อย่าทูลฎีกาว่าพระเป็นผัว
ยิ่งรักเท่าไรให้ยิ่งกลัว	จงหมั่นเฝ้าฝากตัวตามพระทัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 152)

คำสั่งสอนดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับคำสั่งสอนของท้าวหมันหย้าที่มีต่อนางจินตะหรา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวหมันหย้าผู้มีอัชฌาสัย
ทั้งประโหมสุหรืทรมว้ย	ให้อาลัยในองค์พระธิดา
สองกษัตริย์จึงตรัสให้อโวาส	แก่พระราชบุตรเฝ้าเสนา
อันโอเหนากุเรปันสุริยวงศ์	เรื่องเดชดังองค์พระสุริยใส
ทุกประเทศเกรงเดชภูวไนย	แล้วก็ได้ว่าขานการธำนิ
ตัวก็เป็นปิ่นพระสนมนาฏ	อย่าประมาทให้เคืองเบื่องบาศรี

จงตั้งใจจงรักภักดี	ถึงจะมีสิ่งเคืองประการใด
เจ้าอย่าหุนหันจนบอบ	ให้ประกอบด้วยอหิมาลัย
ถึงรักเจ้าเจ้าอย่างกำเริบใจ	เร่งเจียมตัวกลัวภัยภูบาล
จงต่างฤทัยนัยเนตร	การในพระนิเวศน์วังสถาน
ซึ่งสิ่งชั่วอย่ากลัวด้วยพวกพาล	สงวนองค์นงคราญให้จงดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1231)

หากหญิงใดเอาแต่โกรธเคือง ประชดประชันสามี เจยเมยไม่สนใจไยดีแล้ว ก็อาจต้องพบกับกรณดุเดือดเดียว ได้รับความทุกข์ใจ เช่นเดียวกับที่นางจินตะหราได้รับภายหลังการพิชิตอภิชัยที่เมืองกาหลง ซึ่งนางเอาแต่เจยชา ไม่ไยดี ประชดประชดอริเณนาทุกครั้งที่เสด็จมาหา เมื่อนางทำกริยาเช่นนั้นบ่อยครั้ง ๆ เข้าอริเณนาก็ไม่ยอมเสด็จไปพบนาง

บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติตนของสตรีนั้น เป็นสิ่งที่วางกรอบจากความเห็นว่าเหมาะสมว่าควรจากสังคมาบช้าง หรือบุคคลที่มีอิทธิพลในชีวิตทั้งบิดามารดา และสามี

บรรทัดฐานดังกล่าวถูกกำหนดไว้จากคนรอบข้างเช่นเดียวกับ การที่สังคมกำหนดแนวทางการปฏิบัติของบุตรธิดาที่มีต่อบุพการี ด้วยการเชื่อฟังคำสั่งสอน และเคารพการตัดสินใจของบุพการี ไม่แสดงความพอใจ หรือตำหนิการตัดสินใจนั้น ๆ ของบุพการีแม้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องชีวิตของบุตรธิดาเอง กวีสะท้อนผ่านบทบาทของตัวละครโดยเฉพาะตัวละครฝ่ายหญิง ทั้งบุษบา จินตะหรา วิยะดา สการะวาตี หรือมหารัชมัย ที่ตัวละครเหล่านี้ต่างปฏิบัติตนไปใน แนวทางเดียวกัน ส่วนตัวละครที่มีพฤติกรรมตรงกันข้าม คือ ไม่ยอมเชื่อฟังบิดามารดา ผู้อาวุโส ทำในสิ่งที่บิดามารดาเห็นว่าไม่เหมาะสม ไม่ถูก ไม่ควร ผลของการกระทำเหล่านั้นมักทำให้ประสบปัญหาตามมามากมาย ดังเช่น การตัดสินใจของอริเณนาที่ลอบรักนางจินตะหราโดยที่ท้าวทุเรปัน และประโหมสุหรี่ไม่เห็นชอบ สุดท้ายการตัดสินใจของอริเณนาก็นำไปสู่ปัญหาและความวุ่นวายเข้ามาในชีวิต ชั่วร้ายอริเณนาก็ไปหลงรักบุษบาผู้หมั้นที่พระชนกชนนีหมายมั่นไว้ให้แต่ตนกลับบอกปิด

3 2 2 บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันการเมืองการปกครอง

บรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันการเมืองการปกครองนั้น คือ แนวทางการปฏิบัติตนของบุคคลในทางการเมืองการปกครอง ไม่ว่าจะเป็นในฐานะผู้ปกครอง หรือในฐานะผู้ถูกปกครอง

แนวทางการปฏิบัติตน หรือ บรรทัดฐานสำหรับกษัตริย์ เจ้านาย นั้น แม้พระราชอำนาจตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชที่กษัตริย์ทรงเป็นศูนย์รวมอำนาจทุกอย่าง แต่บรรทัดฐานทางสังคมโดยเฉพาะความเชื่อทางศาสนา ส่งผลให้เกิดกรอบกว้าง ๆ ในการใช้พระราชอำนาจของกษัตริย์ ที่เรียกว่า "ทศพิธราชธรรม" หรือ ธรรมะสำหรับผู้ปกครอง 10 ประการ ทาน ศีล บริจาคะ อหิงสา มัทวะ ตปะ อักโกธะ อวิหิงสา ชันติ และอวิโรธนะ ด้วยเหตุนี้ ทศพิธราชธรรมจึงเปรียบเสมือนบรรทัดฐานและแนวทางการปฏิบัติของกษัตริย์หรือผู้ปกครองที่ดี ความคิดดังกล่าวตอนต้นของเรื่องทีกล่าวถึงกษัตริย์วงศ์เทวา ซึ่งเป็นการบรรยายให้เห็นความชอบธรรมในการปกครอง ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงสิ่งองค์ทรงธรรม์นาถา
เป็นหน่อเนื้อเชื้อวงศ์เทวา	บิตุเรศมารดาเดียวกัน
รู้เรื่องศักระดาเดช	ได้ดำรงนครเขตชั้น
พระเชษฐาครองกรุงกุเรปัน	ถัดนั้นครองดาหาธานี
องค์หนึ่งครองกาฬบุรีรัตน	องค์หนึ่งครองสิงหัดสำหรับ
เฉลิมโลกาธาตรี	ไม่มีผู้รื้อต่อฤทธิ์
ระบือลือทั่วทุกประเทศ	ย่อมเกรงเดชเดชาอาญาสิทธิ์
บำรุงราชภูริดับเข็ญอยู่เป็นนิจ	โดยทรงทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 1)

จากระบบการปกครองและการควบคุมสังคม เป็นแบบระบบอุปถัมภ์ ดังนั้นแนวทางที่ปฏิบัติตนที่สำคัญของผู้ปกครอง จึงยึดถือ ความมีเมตตาต่อผู้ใต้บังคับบัญชาเป็นสำคัญ แม้ที่มาของบทละครจะเป็นของชาว แต่ ความรู้สึกนึกคิด หลักธรรมคำสอนทางศาสนาที่แวดล้อมก็มาตั้งแต่เกิดย่อมแสดงอิทธิพลในงานสร้างสรรค์ของกวี

ส่วนบรรทัดฐานทางสังคมหรือแนวทางการปฏิบัติสำหรับขุนนางนั้น ในยามบ้านเมืองสงบสุข โดยเฉพาะฝ่ายทหารนั้นต้องตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาทมีการฝึกซ้อมอาวุธและฝีมือเสมอ ดังคำประพันธ์

ประลองเหล่าทหารชาญชัย

ยิงธนูศรไสยาพิช

ตั้งป้อมหัดปืนยิงหุ่น	แม่นยำข้ากระสุนไม่มีผิด
ไล่ตั้งดาบฟันกระชั้นชิด	เพลงกริชสั้นหัตต์ทั่วทุกตัวคน
บ้างราทวนเปลี่ยนท่าบนพาสี	ขับขี่เคยศึกฝึกฝน
ประลองคชสารสู้บำรุงชน	ให้ชำนาญในกลการยุทธ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 4)

การจะกระทำสิ่งใดผู้ใดบังคับบัญชาต้องตั้งอยู่ในความจงรักภักดีและความกตัญญูเสมอ ไม่ว่าเจ้านายสั่งให้ทำการสิ่งใดก็ต้องทำการสุดความสามารถ เช่นเมื่อได้รับคำสั่งให้ออกรบ ก็ต้องรบอย่างเต็มความสามารถ บรรทัดฐานดังกล่าวถือเป็นกฎหมายมีบทลงโทษที่ชัดเจนสำหรับผู้ฝ่าฝืน ดังตอนที่อริหารับสั่งให้จัดทัพรับศึกท้าวบุศลินา ดังคำประพันธ์

ทั้งบ่าวไพร่ในกองนั้น	ประกาศกันกำชับให้รู้ทั่ว
ถ้าย่อท้อสงครามคร้ามกลัว	จะเอาโทษตัดหัวเสียไว้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 137)

ในยามศึกสงครามเมื่อได้รับมอบหมายให้ทำกิจใด โดยเฉพาะการออกทัพก็ต้องทำอย่างแข็งขัน ไม่ย่อท้อ ต้องรบอย่างเต็มความสามารถบรรทัดฐานดังกล่าวถือเป็นกฎหมายมีบทลงโทษที่ชัดเจนสำหรับผู้ฝ่าฝืน ดังตอนที่อริหารับสั่งให้จัดทัพรับศึกท้าวบุศลินา ดังคำประพันธ์

ทั้งบ่าวไพร่ในกองนั้น	ประกาศกันกำชับให้รู้ทั่ว
ถ้าย่อท้อสงครามคร้ามกลัว	จะเอาโทษตัดหัวเสียไว้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 137)

สำหรับผู้ใดบังคับบัญชาที่ทำงานใกล้ชิดกษัตริย์ หรือ เจ้านาย ความจงรักภักดี และ กตัญญูผู้คุณ การจะกระทำสิ่งใดผู้ใดบังคับบัญชาต้องตั้งอยู่ในความจงรักภักดีและ

ความกตัญญูเสมอ ไม่ว่าเจ้านายสั่งให้ทำการสิ่งใดก็ต้องทำการสุดความสามารถ เมื่อเจ้านายมีความทุกข์ร้อนต้องรู้สึกช่วยแก้ไขผ่อนปรนให้ผ่านไปด้วยดี และต้องรู้จักคอยเตือนสติเมื่อเห็นว่าสิ่งใดไม่ถูกไม่ควร

3 3 การควบคุมทางสังคม

เมื่อสังคมกำหนดบรรทัดฐานเพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติตนของสมาชิกแล้วก็จำเป็นต้องหากกลไกในการควบคุมสมาชิกให้ปฏิบัติตามและไม่ละเมิดหรือเบี่ยงเบน เรียกว่า "การควบคุมทางสังคม"

สังคมกำหนดบรรทัดฐานขึ้นเพื่อความสงบเรียบร้อยของสังคมส่วนรวม ดังนั้นสังคมจึงมีวิธีการควบคุม โดยใช้วิธีการที่สำคัญ 2 วิธี คือ การให้รางวัล และการลงโทษ

การให้รางวัล คือ การให้ การตอบแทนเมื่อบุคคลปฏิบัติตามบรรทัดฐาน เป็นการควบคุมเชิงปฏิฐาน หรือ การควบคุมเชิงบวก ส่วนการลงโทษ คือ การปฏิบัติต่อบุคคลผู้ที่ละเว้นที่จะปฏิบัติตามบรรทัดฐาน เป็นการควบคุมเชิงนิเสธ หรือ การควบคุมเชิงลบ

การควบคุมทางสังคมทั้งการให้รางวัลและการลงโทษ จัดได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่เป็นทางการ ได้แก่การบังคับใช้กฎหมายต่างๆ อีกระดับหนึ่งคือ ระดับไม่เป็นทางการ เช่น การชมเชย การติฉินนินทา เป็นการใช้วิถีประชา หรือ จารีต

3 3 1 วิธีการการควบคุมทางสังคมด้วยการให้รางวัล

วิธีการการควบคุมทางสังคมด้วยการให้รางวัลที่ปรากฏในบทละครเรื่องอินทรี นานี้ พบสาเหตุหลัก 3 ประการ คือ

3 3 1 1 การทำคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติ

3 3 1 2 ปฏิบัติตนเหมาะสมกับบทบาทและสถานภาพ

3 3 1 3 มีพฤติกรรมสอดคล้องกับความต้องการของสังคม

3 3 1 1 การทำคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติ

พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ทรงเป็นพระประมุขของอาณาจักร ในทางการเมืองพระองค์ทรงอยู่ในฐานะ เจ้าชีวิต มีพระราชอำนาจเหนือทุกคนในสังคม ทรงปกครองโดยพวกเจ้านายและขุนนางเป็นผู้ช่วย ทรงดำรงตำแหน่งบังคับบัญชาทหารทั้งปวง ทรงมีหน้าที่ป้องกันอาณาจักรให้พ้นภัยจากอริราชศัตรู ทรงตราพระราชกำหนดกฎหมายต่างๆ ให้

คนในสังคมปฏิบัติตามโดยไม่มีเงื่อนไข และทรงเป็นผู้ชี้ขาดขั้นสุดท้ายในข้อพิพาทและความผิดทั้งปวง พระองค์ทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้าของที่ดินของที่ดินทั้งพระราชอาณาจักร

กษัตริย์ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ทรงดำรงฐานะเช่นเดียวกัน กล่าวคือเป็นทั้งเจ้าของแผ่นดินทั้งปวง และเป็นเจ้าชีวิตของราษฎรในปกครองทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่ต้องพยายามควบคุมให้ราษฎรมีพฤติกรรมในทิศทางที่พึงประสงค์ในการตอบสนองการปกครองอาณาจักรของพระองค์ ทั้งการจูงใจให้ราษฎรและขุนนางให้กระทำการใดก็ตามเพื่อประโยชน์ต่อสังคมและอาณาจักร

การกระทำคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติ ในบทละครเรื่องอิเหนา มีอยู่ 2 กรณี คือ การอาสาออกรบ และการชนะศึก

(1) การอาสาออกรบ

การอาสาออกรบเป็นพฤติกรรมตามความต้องการของกษัตริย์ และเป็นพฤติกรรมตามความต้องการของสังคมที่ยกย่องผู้มีความกล้า ยกย่องความสามารถของผู้ที่อาสาและมั่นใจว่าตนเองสามารถนำทัพชนะศึกได้ ดังนั้น การให้รางวัลแก่ผู้อาสาออกรบจึงเป็นการควบคุมสังคมด้วยการให้รางวัลนั้นจะเป็นลักษณะไม่เป็นทางการอย่างการกล่าวชมเชย

ครั้งที่ 1 ศึกท้าวจะมาหรา

ท้าวภายหลังทรงกล่าวชื่นชมปันหยี (อิเหนา) ที่อาสาออกไปรับศึก ท้าวจะมาหราที่ยกมาซึ่งพระบุตรด้วยท้าวภายหลังไม่พระราชทานนางเป็นคู่ดูนาหงั้น ความว่า

เมื่อนั้น	ปันหยีทูลไปด้วยใจหาย
ข้าจะขออาสาไปด้านทาน	ตั้งรับอยู่ด่านธานี
มิให้จลาจลแก่พลเมือง	ระคายเคืองเบื้องบาทบพทศรี
จะให้ปัจจามิตรติดบุรี	ดังหนึ่งธานีไม่มีชาย
เมื่อนั้น	ท้าวภายหลังฟังสมอารมณ์หมาย
มิเสียทีที่พ้อมีลูกชาย	อ้ายเหล้าร้ายไม่รู้จึงดูเบา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 749 - 750)

การให้รางวัลด้วยการชื่นชมความกล้าของปันหยีในการอาสาออก
กรบนีเป็นการให้เกียรติต่อปันหยี และเป็นแสดงแม่ทัพเช่นปันหยีที่จะออกไปรบศึกทราบถึงความ
เชื่อมั่นที่พระองค์มีต่อตัวปันหยี เช่นเดียวกัน

ครั้งที่ 2 คือมะงาดา

เมื่อทำวมะงาดายกทัพเรียกร้องให้ทำกาหลังมอบตัวยาหรั้นและ
ปันหยี เพราะแค้นใจที่ย่าหลันลักพานางตะราหวันพระธิดามา ปันหยีและย่าหรั้นอาสาทำวกาหลัง
ออกไปรบ ความว่า

เมื่อนั้น	จึงองค์ยาหรั้นปันหยี
ได้ฟังบัญชาพระภูมิ	อัญชลีทูลไปมิได้ช้า
ซึ่งไพร่โห่หึงบังอาจ	ข้าบาททั้งสองจะอาสา
ยกไปสังหารไปมรณา	มิให้เคืองบาพาดำลือ

เมื่อนั้น	ทำวกาหลังสุริยวงศ์เรืองศรี
ได้ฟังชื่นชมยินดี	จึงมีบัญชาตอบไป
อันย่าหรั้นนั้นยังเยาว์อยู่	ปันหยีช่วยดูเอาใจใส่
เกลือกจะประมาทการชิงชัย	อย่าให้อายชาวมะงาดา
แล้วตรัสอำนวยอวยพร	ให้เรื่องฤทธิ์รอนแกล้วกล้า
ผลาญหมู่ศัตรูมรณา	ด้วยเดชศักดิ์ดาราวี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1025 - 1026)

(2) การชนะศึก

ชัยชนะในการสงครามทุกครั้งไม่เพียงสร้างความสงบสุขให้บ้าน
เมืองหรือสร้างความมั่นคงให้กับกษัตริย์ แต่ยังเป็นการสร้างเสริมบุญญาบารมีและพระเกียรติคุณ
ให้แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง ด้วยเหตุนี้ การชนะศึกสงคราม จึงก่อให้เกิดการควบคุมสังคม
ด้วยวิธีการให้รางวัล เพื่อตอบแทนคุณความดีของผู้กระทำประโยชน์ต่อประเทศชาติ และเป็นตัว
อย่างแก่บุคคลอื่นๆ ต่อไป

การให้รางวัลแก่ผู้ชนะศึกสงครามนี้ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาทั้ง

สิ้น 4 ครั้ง ได้แก่

ครั้งที่ 1 ศึกษาท้าวกะหมังกุหนึ่ง

การที่อิเหนานำทัพชนะท้าวกะหมังกุหนึ่งที่ยกทัพมาชิงบุษบา เพราะท้าวดาหาไม่ยกนางให้เป็นคู่ตุนาหงันกับวิยาสะกำโอรสของท้าวกะหมังกุหนึ่ง ด้วยจรรยามาขอตุนาหงันนางไว้แล้ว ท้าวกะหมังกุหนึ่งเกิดความไม่พอใจจึงยกทัพมาล้อมเมืองดาหา อิเหนานำทัพชนะศึกและสังหารท้าวกะหมังกุหนึ่งตายในที่รบ การทำความดีความชอบครั้งนี้ท้าวดาหาพระราชทาน "สังวาลเพชร" และ "ธำมรงค์มงกุฎ" แก่อิเหนา ดังคำประพันธ์

อันระเด่นมนตรีกูเรปันเป็นจอมพลชั้นนี้เคยวชิบ

มีชัยไพร่ระย่ายับ

กะหมังกุหนึ่งนายทัพม้วยมุด

ประทานสังวาลเพชรรัตน์

จรจำรัสธำมรงค์มงกุฎ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 393)

นอกจากนี้ท้าวดาหายังได้พระราชทานเครื่องประดับและสิ่งของต่างๆ แก่ สังคามาระตา, สุนทรานากง, กระหัดตะปาตี เหล่าที่เลี้ยงทั้งสี่ ตลอดจนเหล่าแม่ทัพนายกอง จากทั้ง 4 เมืองที่ยกมาช่วยรบอีกด้วย ดังคำประพันธ์

สังคามาระตายยุทธ

วิยาสะกำบุตรบรรลัษ

เครื่องประดับทับทิมทั้งนั้น

สร้อยสุวรรณสังวาลประทานให้

อันสุนทรานากงทรงชัย

ได้คุมทัพใหญ่ยกมา

ทั้งระเด่นกระหัดตะปาตี

ล้วนมีความชอบได้อาสา

ประทานเครื่องประดับอลังการ

มรกตรจนาเหมือนกัน

พวกที่เลี้ยงเสนีทั้งสี่กอง

ให้เจียดเงินทองเป็นหลั่นหลั่น

ทั้งเงินตราผ้าเสื้อแพรพรรณ

จัดสรรประทานทั่วทุกตัวนาย

บัดนั้น

แม่ทัพนายกองทั้งหลาย

ได้ของประทานมากมาย

ต่างถวายประนมบังคมคัล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 1 393 - 394)

การพระราชทานรางวัลแก่ผู้ชนะศึกนี้ เป็นการกระทำตามโบราณราชประเพณี และตามที่กฎหมายกำหนด ดังข้อความในกฎหมายตราสามดวง พระไอยการกระบดศึกซึ่งกล่าวถึงการให้รางวัลผู้ชนะศึกหลายครั้งดังนี้

" มาตราหนึ่ง ถ้าการพระราชสงครามยกไปกิติ ข้าศึกยกมาถึงเมืองกิติ แลท้าวพญาหัวเมืองมุขมนตรี เสนาโยธามาต ผู้เป็นนายกองนายทัพยกช้างม้าไว้พลตั้งดาบเขน เสโลปีนไฟ นำไม้ ธนู หอกทวน เปนปีกออกไปกลางแปลง แลนายกองนายทัพผู้ใดออกไปได้รับ แลมีชัยชนะแก่ข้าศึก แลให้ยุกระบัดทักกฎหมายมาได้รางวัลเจียด ถ้าผู้ใดชนช้างชนะ นำเนื้จหมวดทองเสื้อสะหนอบทอง ปลายแขน ยกขึ้นถึงนา ๑๐๐๐ แลให้รมขันทองคานหามทอง "

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2537 140 – 141)

" อนึ่งพระเจ้าอยู่หัวให้เปนนายทึบนายกองไปการณรงสงคราม ได้รับพุงด้วยข้าศึก แลจับได้นายทึบนายกองใหญ่ ได้เครื่องสรรพุธ นำเนื้จเป็นอุกฤษ "

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2537 154)

นอกจากนี้การพระราชทานรางวัลยังเป็นเครื่องแสดงเกียรติยศ อันเป็นการตอบสนองความต้องการของพื้นฐานมนุษย์ตามหลักของมาสโลว์ คือ ความต้องการเกียรติยศ ชื่อเสียง ทั้งในการพระราชทานรางวัลแก่ผู้ชนะศึก ยังเป็นการควบคุมสังคมทางหนึ่ง ในลักษณะการตอบแทนคุณความดีของผู้ทำประโยชน์เพื่อเป็นขวัญ กำลังใจ และเป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลอื่น

ครั้งที่ 2 ศึกท้าวจะมหารา

อิเหนาและอุณากรรณนำทัพชนะท้าวจะมหาราที่ยกทัพมาชิงนางสการะวาตี เพราะท้าวกาหลังไม่ยกนางให้เป็นคู่ตุนาหงันเพราะนางเป็นคู่ตุนาหงันของสุหรานากงอยู่แล้ว การที่อิเหนาและอุณากรรณนำทัพออกศึกและมีชัยชนะเป็นพฤทธิกรรมพึงประสงค์ของกษัตริย์ เพราะช่วยดับความทุกข์ร้อนของราษฎร ทำให้พระเกียรติของกษัตริย์เลื่องลือออกไป ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ได้ฟังคำป็นหยิกปรีดา

ท้าวกาหลังสุริยวงศ์นาถา
จึงมีบัญชาตรัสไป

เจ้าทั้งสองศรีดังดวงเนตร	มิเสียแรงบิดูเรศรักใคร่
ช่วยระงับดับเขี้ยวให้เย็นใจ	ประชาชนเวียงชัยให้สำราญ
จะเป็นที่เลื่องภาวระบือยศ	ปรากฏไปทั่วทุกสถาน
บรรดาศัตรูหมู่พาล	ใครรอดหาญด้านต่อจะม้วยมุต
แล้วสั่งให้ประทานเครื่องทรง	ดาบทิศธำมรงค์มงกุฏ
ทองกรแก้วคู่ชมพูนุช	ให้สองราชบุตรเสมอกัน
อันพวกพี่เลี้ยงเสนี	แต่บรรดาได้ดีทัพขันธ
เงินทองกองให้เป็นรางวัล	ตามหลั่นอันดับกันลงมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 788 - 789)

ท้าวภายหลังพระราชทานเครื่องทรง , ดาบทิศ , ธำมรงค์มงกุฏ และกำไลทองอีก 9 คู่ ให้แก่ ปันหยี และอุณากรรณ ส่วนเหล่าพี่เลี้ยงและเหล่าขุนนางที่ร่วมรบต่างได้รับพระราชทานเงินทองเป็นรางวัลตามลำดับลดหลั่นกันไป

ครั้งที่ 3 ศึกระตูมะงาดา

ท้าวภายหลังพระราชทานรางวัลให้ปันหยี และ ย่าหรีนที่นำทัพชนะศึกระตูมะงาดา ดังคำประพันธ์

บัดนี้มีชัยปัจจามิตร	ด้วยฤทธิ์ลูกรักทั้งสองศรี
เจ้าทำคุณชอบใจในครั้งนี้	จงเจริญสวัสดิ์ให้เป็นนิจ
ตรัสแล้วเรียกเอาเครื่องทรง	ธำมรงค์สังวาลประทานให้
แก่ปันหยีย่าหรีนทันใด	ทั้งสิ่งของเครื่องใช้ครบครัน
พวกกระเณที่เลี้ยงแลทวยหาญ	ก็ประทานสิ่งของสมบัติจัดสรร
เงินทองเสื้อผ้าแพรพรรณ	ตามความชอบเป็นหลั่นกันลงมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1035 - 1036)

รางวัลที่ท้าวภาหลังพระราชทานให้ปันหยีและย่าหั้นในการทำ ความดีความชอบมีชัยชนะเหนือท้าวมะงาดา คือ เครื่องทรง , พระธำมรงค์ และสังวาล ส่วนนายทหารอื่นๆ ตลอดจนเหล่าพี่เลี้ยงต่างก็ได้รับพระราชทานข้าวของเครื่องใช้ลดหลั่นกันไปตามความดีความชอบ

ครั้งที่ 4 ศึกท้าวล่าสำ

สังคามาระดาชัยชนะเหนือท้าวล่าสำที่ยกทัพล้อมเมืองประมอดันหมายชิงพระโอรสและพระธิดาซึ่งถวายเป็นบรรณาการแด่อุณากรรณไว้ เมื่อปันหยีทราบข่าวจึงส่งสังคามาระดาเป็นแม่ทัพยกไปปราบและได้รับชัยชนะในสงครามกับหกระตุ ท้าวประมอดันพระราชทานรางวัลเป็นบำเหน็จ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระผู้ผ่านประมอดันกรุงศรี
ได้ฟังแจ้งใจในคดี	มีพระทัยเกษมเปรมปรา
จึงเรียกเอามงกุฎสังวาลทรง	ธำมรงค์มีค่า
มาประทานจะหรั้งวิลังกา	ส่วนมิสาปันหยีก็ฝากไป
อันพี่เลี้ยงเสนาภิดาหยัน	เสื้อผ้าแพรพรรณก็จัดให้
แต่บรรดาที่มาในทัพชัย	ตามหลั่นน้อยใหญ่ทั้งไพร่นาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1074)

รางวัลที่พระราชทานแก่สังคามาระดาแม่ทัพใหญ่ที่ออกมารับศึกเป็นมงกุฎสังวาลและพระธำมรงค์ ตลอดจนพระราชทานเสื้อผ้าแพรพรรณแก่เหล่าพี่เลี้ยง ภิดาหยัน ที่ร่วมทำศึกครั้งนี้ ทั้งยังฝากไปถวายแก่ปันหยีที่ส่งกองทัพมาช่วยรบ

เมื่อสังคามาระดาเดินทางกลับมาถึงเมืองกาหลัง และเฝ้าถวายแก่ปันหยีเกี่ยวกับการศึก ปันหยีได้พระราชทานรางวัลแก่สังคามาระดาอีกเป็น คือ นางกุสุมา พระธิดาของท้าวสล่าสำและเป็นผู้ดูแลหั้นเดิมของสังคามาระดา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระโสมยงองค์มิสาร์ปันหยี
ได้ฟังอนุชาภินิหาร	ยิ่งพลางทางมีพจมาน

เจ้าทำสงครามมาสาละเยย
อันระเด่นกุสุมายุพาพาล
จะให้อื่นที่ขึ้นอารมณ์ชู
จงรับไว้เป็นบำเหน็จน้องยา
แล้วตรัสสั่งพี่เลี้ยงผู้รักดี
แก่ย่าหรันนั้นไซ้

เหน็ดเหนื่อยควรพักดำเนินสถาน
ถึงไม่ตระการใจพระอนุชา
ก็เล็งดูยังไม่มีที่จะหา
พอปฏิบัติวิตถาให้คลายใจ
อันเชลยนอกนี้เรายกให้
จงนำไปให้ทันในวันนี้

เมื่อนั้น
ชวนยิ้มแล้วลาพระภูมิ

สังคามาระตาเรืองศรี
มายังที่อยู่นั้นทันใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1077 - 1078)

การพระราชทานรางวัลแก่สังคามาระตาเป็นนางกุสุมา เป็นการผูกใจสังคามาระตาให้รักและเทิดทูนป็นหยิ่งขึ้น ทั้งยังสมเหตุผลผลเพราะกุสุมานั้นเป็นหญิงที่สังคามาระตา รัก อีกทั้งยังเป็นคู่ดูนาหนังกันมาก่อน

สิ่งของที่มักพระราชทานเป็นรางวัลคือ เสื้อผ้า เครื่องประดับ ลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับสภาพสังคมและวัฒนธรรมของไทยขณะนั้นที่เมื่อขุนนางมีความดีความชอบพระมหากษัตริย์ก็มักพระราชทานเสื้อผ้า ไม่ว่าจะเป็นผ้าสมปัก ผ้าปุม ผ้าลาย หรืออื่น ๆ ทั้งนี้เพราะเสื้อผ้าเป็นของหายากมีราคาแพง ดังปรากฏในบันทึกของครอว์ฟอร์ด (ครอว์ฟอร์ด 2515 : 89 อ้างอิงจาก อ้างอิงจาก สุริรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา 2541 : 120) ความว่า ผ้าเหล่านี้ต้องได้รับพระราชทานเท่านั้น แม้การสวมใส่ผ้าลายก็มีไ้เรื่องสามัญชน หากนุ่งผิดบรรดาศักดิ์ก็จะมีโทษตามกฎหมาย ดังนั้น เสื้อผ้า เครื่องแต่งกาย ตลอดจนเครื่องประดับต่าง ๆ ที่ได้รับพระราชทานจึงเป็นเครื่องกำหนดฐานะทางสังคม ตลอดจนแสดงเกียรติยศของผู้ที่ได้รับ

3.3.1.2 ปฏิบัติตนเหมาะสมกับบทบาทและสถานภาพ

เมื่อบุคคลมีสถานภาพใดย่อมเป็นที่คาดหวังจากบุคคลอื่น ๆ ว่าจะต้องปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบที่กำหนดไว้ในสถานะนั้น การที่บุคคลปฏิบัติตามสิทธิและหน้าที่

ของสถานภาพที่ตนมีอยู่เรียกว่า การแสดงบทบาท ดังนั้นบทบาทจึงเป็นสิ่งที่มืออยู่ควบคู่กับสถานภาพเสมอไป

การที่บุคคลปฏิบัติตนเหมาะสมกับบทบาทและสถานภาพของตนย่อมเป็นพฤติกรรมที่สังคมคาดหวัง และสอดคล้องกับบรรทัดฐานทางสังคม และย่อมส่งผลให้ผู้นั้นได้รับรางวัลจากสังคม

บทละครเรื่องอิเหนานี้ มีการให้รางวัลบุคคลที่ปฏิบัติตนเหมาะสมกับบทบาทและสถานภาพ คือ บทบาทและสถานภาพของภรรยา และบทบาทและสถานภาพของน้อง

(1) บทบาทและสถานภาพของภรรยา

พิจารณาประเภทการสมรสในบทละครเรื่องอิเหนา โดยยึดถือจำนวนของคู่สมรสเป็นหลัก พบว่าเป็นการสมรสแบบมากผัวมากเมีย ประเภทมากเมีย ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ กษัตริย์ในเรื่อง มีมเหสีได้ 5 องค์ แต่ละองค์มีฐานะลดหลั่นกันลงมา เหมือนประเพณีเมียน้อยเมียหลวงในเมืองไทย หญิงที่ตกเป็นเมียคนแรกจะได้ตำแหน่งเมียหลวง มเหสีคนสำคัญและมีอำนาจมากที่สุดคือ ประไหมสุหรี รองลงมาคือ มะเดหวิ มะโต ลิกู และ เหมาหลาหงี ลดหลั่นกันลงไป ผู้มาทีหลังก็ต้องไหว้ให้ความเคารพผู้มาก่อน เมียน้อยต้องเมียหลวง เช่นเดียวกับที่อิเหนารับสั่งให้สังคามาระดาพานางสการะวารตี นางมาหารัตมีไปไหว้นางจินตะหราผู้เป็นชายาแรก

มาหยุดยั้งอัฒจันทร์ชั้นชาลา
สั่งว่าเจ้าจงพาสองทรมวย
จะได้รู้จักไปกันวันหน้า

ดาร์สเรียกอนุชาเข้ามาใกล้
เข้าไปไหว้จินตะหราเวลานี้
พึงพาฝากตัวนางโฉมศรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 1 219)

ดังนั้นการที่นางทั้งสองเสด็จไปไหว้นางจินตะหราซึ่งเป็นชยายาองค์แรกของอิเหนาย่อมเป็นพฤติกรรมที่สังคมความคาดหวัง และเป็นบทบาทอันเหมาะสมแก่สถานภาพของนางทั้งสองเพราะนางทั้งสองเป็นชยายารองของอิเหนาทั้งยังมีอายุน้อยกว่านางจินตะหราด้วย การกระทำของสองนางจึงได้รับรางวัลเพราะปฏิบัติตัวได้สอดคล้องกับบทบาทและสถานภาพโดยนางจินตะหราเป็นผู้มอบรางวัลให้ กล่าวคือ

จึงประทานภูษาผ้าทรง

อำมรงค์นพรัตน์จรัสศรี

ทั้งเครื่องถมเครื่องทองของดีดี

ให้สองเทวีด้วยเมตตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 1 224)

เช่นเดียวกับเมื่ออihenากิเชกสมรสแล้ว มีการแต่งตั้งมเหสีทั้ง 10 นางจินตะหราให้นางสการะวาตีและนางมาหยารัศมีไปไหว่นางบุษบา ด้วยสถานภาพของนางบุษบาซึ่งมีตำแหน่งประโหมสุหรี่ฝ่ายซ้ายสูงกว่านางทั้งสองอีกทั้งมีเชื้อสายวงศ์อัสญแดหว่า

เมื่อนั้น

สังคามาระตาพร้อมชีวัน
ตัวข้าทั้งสองขอรอบบาท
ทั้งบิตมมารดาก้อยไกล

สองนางพลางทูลนางจอมขวัญ
เป็นน้องรองหม่อมฉันลงไป
ไปกว่าชีวาตม์จะดักชัย
อรไทจงทรงปราณี

เมื่อนั้น

ฟังสองสุดาพาที
เจ้าอย่างประหวั้นพวันจิต
จะรักเจ้าเท่านั้นทั้งสองรา
ตรัสพลางทางประทานสิ่งของ
ธำมรงค์สร้อยสนสังวาลวรรณ

ระเด่นบุษบามารศรี
เทวีจึงตอบวาจา
เราไม่คิดเคียดชิงหึงสา
ด้วยเราร่วมภัสดาเดียวกัน
แก่สองวนิดาจอมขวัญ
ทั้งแพรพรรณต่างต่างอย่างดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1241)

พฤติกรรมของนางทั้งสองที่ไปไหว่นางบุษบาเหมาะสมด้วยบทบาทและสถานภาพจึงได้รับรางวัลจากนางบุษบาเป็น พระธำมรงค์ , สร้อยสังวาล และผ้าแพรพรรณต่าง ๆ ล้วนอย่างดี เช่นเดียวกับ 6 นางเมื่อไปไหว่นางจินตหรา ก็ได้รับรางวัล ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

จึงจัดแจงสิ่งของที่ต้องใจ
แหวนเพชรเม็ดใหญ่มิใช่เล่น

จินตะหราวาตีศรีใส

มาให้หกนางล้วนอย่างดี
ชื่อเป็นพันบาทของราชเศรษฐี

แหวนทับทิมถมยาราชาวดี	องค์ระเด่นมนตรีประทานไว้
มรกตใบหนึ่งถึงแปดซั่ง	ท่านพระคลังซื้อมาแต่เมืองใหม่
แหวนมณฑปนพเก้าอีกสามใบ	ประทานให้คนละวงด้วยจงรัก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1243)

(2) บทบาทและสถานภาพของน้อง

ความรักความผูกพันที่วิยะดา มีต่ออืเหนา มีมากมาย เนื่องจากนางพลัดพรากจากพระชนกชนนีมาอยู่กับอืเหนาดังแต่เยาว์วัย วิยะดามักเชื่อฟังคำสั่งของอืเหนาเสมอ เมื่ออืเหนาทรงทุกข์โศกพระทัยเพราะประไหมสุหรีดาหามาพรากนางบุษบาไป วิยะดาด้วยความ เป็นน้องนางจึงพยายามช่วยเหลืออืเหนา โดยคิดอุบายหาทางนำนางบุษบากลับมาให้พระเชษฐา ได้สำเร็จ การกระทำของวิยะดา นี้ เป็นการแสดงบทบาทการเป็นน้องที่รักและห่วงใยอืเหนาเป็น อย่างยิ่ง เพราะกว่าวิยะดาจำนำตัวนางบุษบา มาคืนให้อืเหนาได้นั้น นางต้องยอมแลกกับความ ทุกข์ใจของนางและสียะตรา เมื่อสียะตราทราบเรื่องทั้งหมดก็ชื่นชมการกระทำของนาง ดังคำประพันธ์

ซึ่งเจ้าได้ทำความชอบไว้	ที่ในพระเชษฐาเรื่องศรี
ขอบคุณเจ้าอีกนะเทวี	พี่นี้มีได้ถือโทษกรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 เล่ม 2 1230)

การกระทำของนางวิยะดา นี้แม้มิได้รับรางวัลเป็นทางการหรือเป็นสิ่งของ อะไร แต่การได้รับความชื่นชมจากคนที่รักอย่างสียะตรา ก็ทำให้นางมีกำลังใจที่จะทำในสิ่งที่ดี ที่ เหมาะสมกับบทบาทและสถานภาพของตนต่อไป

3 3 1 3 มีพฤติกรรมสอดคล้องกับความต้องการของสังคม

การควบคุมสังคมด้วยการให้รางวัล เพื่อให้จูงใจสมาชิกให้มีพฤติกรรมตามบรรทัดฐานทางสังคม ตลอดจนเป็นกำลังใจให้กระทำพฤติกรรมที่พึงประสงค์เช่นนั้นต่อไป

เมื่อผู้มีอำนาจใช้สอยหรือสั่งการใดแล้ว ประสบความสำเร็จลุล่วงตามที่คาดหวัง บุคคลนั้นย่อมได้รับรางวัลตอบแทน รางวัลที่ได้นั้นมากน้อยขึ้นอยู่กับความสำเร็จของงานที่ได้รับมอบหมาย และอำนาจของผู้ให้รางวัล

3 3 2 วิธีการควบคุมทางสังคมด้วยการลงโทษ

การลงโทษ เป็นการควบคุมทางสังคมที่ต้องใช้ควบคู่กับการให้รางวัล เพื่อความสมบูรณ์ในบังคับใช้ สังคมมีมาตรการลงโทษผู้ฝ่าฝืนบรรทัดฐานทางสังคม ทั้งทางร่างกายและจิตใจ การลงโทษทางร่างกายมีทั้งวิธีการหนักเบาต่างๆ กัน อาทิ เขียนตี ทรมาน จองจำเนรเทศ และการประหาร ส่วนการลงโทษทางจิตใจ เช่น ตีเตือน นินทาว่าร้าย คำว่า

รูปแบบและสาเหตุของการลงโทษในบทละครเรื่องอิเหนา พบว่าแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

3 3 2 1 ฝ่าฝืนหรือกระทำผิดบรรทัดฐานทางสังคม

3 3 2 2 รุกรานดินแดนหรือละเมิดสิทธิของผู้อื่น

3 3 2 3 กระทำความผิดต่อกษัตริย์ เจ้านายหรือผู้บังคับบัญชา

3 3 2 4 มีพฤติกรรมไม่เหมาะสมกับสถานภาพและบทบาท

3 3 2 1 ฝ่าฝืนหรือกระทำผิดบรรทัดฐานทางสังคม

การฝ่าฝืนหรือกระทำผิดบรรทัดฐานทางสังคม ย่อมได้รับการลงโทษจากบุคคลรอบข้างหรือสังคมมากน้อยตามความหนักเบาของการกระทำผิด ทั้งทางจิตใจและทางร่างกาย ทั้งในระดับไม่เป็นทางการและระดับเป็นทางการ ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ พบการลงโทษจากการกระทำผิดบรรทัดฐานทางสังคม มีสาเหตุสำคัญ ดังนี้

ประเภทที่ 1 การเลือกคู่ครองไม่เหมาะสม

ธรรมเนียมการแต่งงานในวงศ์วาน เป็นการกำหนดการสมรสในขอบเขตของวงศ์วานญาติเดียวกัน หรือร่วมเชื้อสายศาสนา วัฒนธรรม ระดับฐานะทางเศรษฐกิจ ตลอดจนความนิยมในลัทธิการเมือง ธรรมเนียมดังกล่าวเป็นจารีตที่สมาชิกวงศ์อัสญแดหวายึดถือและเป็นที่รู้กันแพร่หลายในสังคมทั่วไป ผู้ฝ่าฝืนจารีต ธรรมเนียมดังกล่าวย่อมได้รับการลงโทษทั้งจากสมาชิกในวงศ์ตระกูลและจากสังคมรอบข้าง

การลงโทษดังกล่าวเป็นเพียงการลงโทษทางใจ คือ การเตือน
นินทาว่าร้าย หัวเราะเยาะเย้ย เป็นต้น โดยผู้ที่ได้รับโทษนั้นครอบคลุมทั้ง ฝ่ายชาย , ฝ่ายหญิง
ตลอดจนครอบครัวของทั้งสองฝ่ายด้วย

กรณี 1 อีเหเนา กับนางจันทะหรา

การเลือกคู่ครองของบุตรธิดานั้น ธรรมเนียมของไทยนั้นถือเป็น
หน้าที่ของบิดามารดา เช่นเดียวกับการเลือกคู่ของเจ้านายวงศ์สกุลแด่หาที่เมื่อพระชนกชนนีต่าง
เลือกคู่ตุนาหงันหรือคู่หมั้นเฉพาะในวงศ์สกุลแด่หาเท่านั้นให้พระโอรสพระธิดาตั้งแต่มังกรพระ
เยาว์ เหมือนกับอีเหเนาที่ท้าวกูเรปันได้ทำการหมั้นหมายหรือตุนาหงันบุษบา พระธิดาของท้าวดา
หาไว้ให้ตั้งแต่บุษบาประสูติ

เมื่ออีเหเนาทรงได้จันทะหราเป็นชายา ทั้งที่มีบุษบาเป็นคู่หมั้นอยู่แล้ว
ถึงจันทะหราจะเป็นพระญาติวงศ์ใกล้ชิด เพราะประไหมสุหรีหมั้นหมายเป็นพระชนิษฐาของ
ประไหมสุหรีกูเรปันและดาหา นางจึงมีศักดิ์เป็นลูกพี่ลูกน้องของอีเหเนาและบุษบา แต่นางก็มีใ
สมาชิกวงศ์สกุลแด่หาที่ประกอบด้วย พระราชวงศ์จากเมือง กูเรปัน ดาหา กาหลัง และ
สิงห์ดสำหรับ ดังนั้นการกระทำของอีเหเนาและจันทะหราจึงเป็นการละเมิดและฝ่าฝืนจารีตธรรม
นิยมของวงศ์เทวาทให้เลือกคู่ครองได้เฉพาะ 4 เมืองเท่านั้น

อีเหเนาได้รับการจากการกระทำนี้ด้วยการลงโทษทางจิตใจ โดยถูก
ท้าวดาหาและประไหมสุหรีดาหาราเวตีมันตัง เมินพระพักตร์ไม่ตรัสทักทาย ไล่สียะตราให้ไปให้
อีเหเนาพร้อมตรัสประชดประชัน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระปิ่นภพพิชัยดาหา
ทั้งประไหมสุหรีศรีโสภา	เห็นอีเหเนาเข้ามาบังคมคัล
ต่างแค้นเคืองขัดไม่ตรัสทัก	มีนเมินพระพักตร์ผินผัน
ขับแต่สียะตราลูกยานั้น	จงไปอภิวันท์พระพี่ยา
เราพันเป็นเชลยก็เพราะเขา	คุณอยู่แก่เรานักหนา
มันหาไม่พอจะมรณา	เจ้าจะไปเป็นข้าไพร่
ชมพลางทางข้าเลื่องแลไป	ดูที่ท้าวไทเห็นโกรธา
ยังคิดครั่นคร้ามขามเขิน	ทั้งกลัวทั้งสะเทินเมินหน้า

มอญเมียงเคียงแอบอนุชา

มิได้จำนรรจาทาที่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 377 - 378)

ความผิดในการละเมิดจารีตธรรมเนียมนี้ส่งผลให้ครอบครัวของนางจินตะหราถูกตำหนิต่างทั่วๆไปว่ารู้เห็นเป็นใจ และยุยงส่งเสริมให้อิเหนากระทำความผิดดังความรับสั่งของท้าวสุเรนเมื่อได้รับสาส์นจากปาเตะ

แต่โอรสทำความไม่งามหน้า

ไปรักใคร่จินตะหรัลุ่มหลง

เหตุเพราะผู้ใหญ่นั้นเป็นมันคง

ยุยงส่งเสริมจึงเheimใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 229)

ท้าวสุเรนพระชนกของอิเหนากล่าวโทษท้าวหมั่นหย้าและประหม่าสุหรี่ว่ายุยงส่งเสริมอิเหนาให้กล้ากระทำการฝ่าฝืนจารีตประเพณีทั้งยังกล้าตีดรอนนางบุษบาผู้หมั่นที่ทรงเลือกให้และเป็นเชื้อพระวงศ์อัสสัมแดหัว

กรณี 2 บุษบาและจรรกา

บุษบาเป็นพระธิดาองค์โตของท้าวดาหากับประหม่าสุหรี่ดาหารวาที เป็นคู่หมั้นของอิเหนา เมื่ออิเหนาไปหลงรักและได้นางจินตะหราเป็นชายา ท้าวดาหาก็โกรธอิเหนาจึงตรัสว่า

แม้ใครมาขอก็จะให้

ไม่อาลัยที่ระคนปนคักดี

ถึงไพร่ประดาชาติทรลักษณ์

จะแต่งให้งามพัศตร์พงศ์พันธุ์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 230)

ด้วยเหตุนี้เมื่อจรรกามาขอนางบุษบา ท้าวดาหาก็จำยอมยกนางให้ด้วยขัตติยมานะที่ต้องถือสัตย์เมื่อตรัสแล้วก็ต้องรักษาคำพูด การที่ท้าวดาหายุ่งนางบุษบาให้

ตุนาหงันกับจรรกานี้เป็นการฝ่าฝืนธรรมเนียมการแต่งงานเฉพาะวงศ์ อสัญแดหวา ทำให้พระญาติวงศ์ไม่พอใจ ดังเมื่อ ท้าวดาหาส่งพระราชสาส์นไปทูลพระเชษฐาและพระอนุชาทั้ง 2 พระองค์ต่างพิโรธและไม่เห็นด้วยกับการตัดสินใจของท้าวดาหา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ท้าวกูเรปันได้ฟังสาร
ให้กลุ้มกลัดขัดแค้นในวิญญาณ	จึงมีบรรหารด้วยโกธธา
พระน้องไม่ยั้งคิดนี้ผิดนัก	ให้เสียศักดิ์สุริยวงศ์อัสัญญา
เมื่อเห็นดีให้ปันล้นวาจา	จะรื้อมาบอกเล่าเราเอย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 259 - 260)

เมื่อนั้น	สององค์แค้นขัดสหัสสา
จึงมีมธุรสวาจา	แต่แรกพระเชษฐาไม่หาหรือ
ปลงใจให้ระตุตุนาหงัน	อิเหนานั้นบรรลีย์เสียแล้วฤฯ
จะให้ไพร่พลเมืองเลื่องๆ	ไม่นับถือวงศ์สาธุราลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 260)

ปฏิกิริยาตอบสนองของพระเชษฐาและพระอนุชาทั้งสองเป็นไปในทางเดียวกัน คือ ต่างไม่พอใจพระทัย และติเตียนการกระทำของท้าวดาหาที่ยอมยกบุษบาให้ตุนาหงันกับจรรกาซึ่งเป็นเพียงระตุเมืองเล็ก ๆ การกระทำดังกล่าวเป็นสิ่งที่เสื่อมเสียต่อเกียรติของวงศ์อัสัญแดหวา ทั้งจะทำให้ราษฎรนิทาไปทุกหนทุกแห่ง

ท้าวดาหาได้รับความอับอาย และคับแค้นใจจากการตัดสินใจครั้งนี้ ทั้งเมื่อฟังถ้อยคำที่พระเชษฐาและพระอนุชาฝากมาด้วยแล้ว ยิ่งพิโรธ คับแค้น แสนจะอับอาย ยิ่งนัก ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องครีปัตตราได้ฟังสาร
จึงตรัสแก่เสนาด้วยเดือดดาล	ถึงจะเสียวงศ์วานก็ทำเนา
ตามแต่อนุชาจะว่าไป	ด้วยมิได้เจ็บช้ำน้ำใจเขา

อันความแค้นความอายของเรา

จนตราบเท้าสิ้นดินฟ้า

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 261)

ซ้ำร้ายเมื่อท้าวกระหมังกุนึงยกทัพมาหมายชิงบุษบาให้
วิหยาสะกำพระโอรส ท้าวดาหาทรงบัญชาให้เสนาไปทูลพระเชษฐาและพระอนุชาทั้ง 2 แม่ส่งกอง
ทัพมาช่วยรบ แต่ท้าว กานหลังก็ดำหนิว่าเหตุที่เกิดขึ้นก็เป็นเพราะท้าวดาหาไปยกบุษบาให้จรรกาซึ่ง
เป็นระตุต่ำศักดิ์นั่นเอง

เมื่อนั้น

จึงมีพจนารถประกาศมา

เอาอะหนะไปยกให้ระตุ

แล้วสั่งตามะหงงเสนาโน

ท้าวกานหลังฟังแจ้งไม่กังขา

พระเชษฐาทำผิดจะโทษใคร

ศัตรูจึงประมาทหมิ่นได้

เร่งตรวจเตรียมทัพช้อยอย่าช้าที่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 291)

การลงโทษทางใจให้ได้รับความอับอาย คับแค้นใจมิได้จำกัดอยู่
เฉพาะบุษบาและครอบครัวเท่านั้น แต่ยังรวมถึงจรรกาคู่ตุนาหงันของนางด้วย จรรกาโดนดูถูกเหยียด
หยามจากพระญาติพระวงศ์ของบุษบาด้วยไม่เจียมตน ใฝ่สูงเกินศักดิ์

อันพระบุตรดั่งปิ่นเกล้า

ไม่ใฝ่สูงให้เกินพักตรา

เช่นเรานี้ควรแต่เป็นข้า

อย่าพักคิดริษยาให้ป่วยการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 467)

กรณี 3 ปันหยีกับนางสการะวาตี

แม้ปันหยีจะยังมีได้นางสการะวาตีเป็นชายา แต่การลักลอบส่ง
เพลงยาวติดต่อกันทั้งที่นางมีคู่ตุนาหงันอยู่แล้วคือ สุหรานากง ก็เป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม

อีกทั้งนางเองก็เป็นสมาชิวงศอสนัญแดหวา พฤติกรรมของนางจึงถูกนิกตำหนิจากอุณากรรณเมื่อพบเพลงยาวที่นางร่างไว้เพื่อส่งโต้ตอบปันหยี

เร่งตรึงกรีกนิกรวิลกินใจ	จึงเข้าไปให้ขีดพินิจอ่าน
ครั้นสิ้นซึ่งเขียนไว้ในกระดาน	แล้วเห็นสารปันหยีที่ให้มา
คลี้ออกอ่านดูรู้ประจักษ์	รลรักผูกพันกันหนักหนา
น้อยจิตคิดแค้นพระธิดา	จะมาปนศักดิ์ด้วยโจรไพร
ทั้งคู่ตุนาหงันนั้นก็มี	ฤมาเป็นเช่นนี้ก็ไม่ได้
เสียแรงเป็นวงศ์สาธุราช	ไม่รักศักดิ์จะให้เขานินทา
แล้วคิดแค้นขัดใจปันหยี	ไม่เจียมตัวกลัวศรีปิตุรา
คนอะไรที่โหดเหี้ยมศักดิ์	อหังการเกินพิกตรักใหญ่
คิดพลางวางสารนั้นลงไป	แล้วกลับไปดาหน้าปาดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 806)

การที่นางสการะวาตีมิให้ปันหยีซึ่งเป็นเพียงโจรป่า ทั้งที่นางมีคู่ตุนาหงันอยู่แล้วแม้มิได้มีความสัมพันธ์กันแต่ก็ผิดจารีตของวงศ์อสนัญหา แม้นางไม่ถูกอุณากรรณตำหนิโดยตรงแต่ก็ถูกนิกตำหนิในใจ เสียแรงที่เป็นวงศ์เทวัญ คู่ตุนาหงันก็มีแล้วจะมาคิดระคนปนศักดิ์กับโจรป่าให้คนนินทา ความรู้สึกตำหนิดังกล่าวยังครอบคลุมฝ่ายชาย คือปันหยีที่ไม่เจียมตัว ใฝ่สูงเกินศักดิ์ ไม่เกรงพระทัยท้าวกาหลง

ประเภทที่ 2 มีพฤติกรรมไม่เหมาะสมเชิงผู้สาว

พฤติกรรมไม่เหมาะสมเชิงผู้สาวที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา คือ การลักลอบส่งสิ่งของสื่อรักระหว่างชายและหญิง ได้แก่ ขานสลา(หมาก), ผ้าสไบ, ผ้าซาโบะ ผ้าคลุมที่นอน และเพลงยาว

สลาหรือหมาก เป็นของฝากหรือแสดงความรักซึ่งกันและกัน พบมากในวรรณคดีหลายเรื่อง อาทิ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ พันจันทนุมาศ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ตอนหนึ่งว่า

ครั้นอยู่มานางพระยาแม้อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เสด็จไปประพาสเล่น ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา หอพระ
ช้างหน้า ทอดพระเนตรเห็นพันบุตรศรีเทพผู้เฝ้าหอพระ มีความเสนหารักใคร่ พันบุตรศรีเทพ จึงส่ง
สาวใช้ให้เอาเมี่ยงหมากห่อผ้าเช็ดหน้าไปพระราชทานพันบุตรศรีเทพ พันบุตรศรีเทพรับแล้วก็รู้ชญาสัย
วานางพระยามีความยินดีรักใคร่

(กรมศิลปากร 2507 943)

ในเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนที่ขุนแผนตัดพ้อนางวันทองตอนชวน
นางวันทองหนีโดยได้ทำวาทะความหลังว่า

เจ้าลิมนอนซ่อมพุ่มกระพุ่มต่ำ
ที่เคี้ยวหมากเจ้าอยากพี่ยังคาย

เด็ดใบบอนช้อนน้ำที่ไร่ฝ่าย
แขนซ้ายคอดแล้วเพราะหนุนนอน

(กรมศิลปากร 2505 992)

ผ้าสไบ ผ้าเป็นผ้าห่มหรือผ้าแถบของผู้หญิง ส่วน ผ้าซาโปะ เป็น
ผ้าคาดเอว ตามความนิยมของชาวโบราณนั้นผ้าคาดเอวอย่างนี้เป็นผ้าคาดเอวของนักรบ ใช้
ผ้าเนื้อดีกว้างยาวมาก ยาวพอพันเอวได้หลาย ๆ รอบมีประโยชน์ในการคาดให้แน่น บางทีก็เป็นที
กันอาวุธได้ด้วย นอกจากนี้เป็นที่เหน็บอาวุธมีกริช เป็นต้น ถือว่าเป็นผ้าประจำตัวและเป็นที่รักของ
ผู้เป็นเจ้าของยิ่ง การจะสละหรือให้ปันซาโปะของตน ถือว่าเป็นการให้สิ่งที่มีค่าอย่างสูงเปรียบด้วย
ชีวิต (หลวงครูนิติพิศาล 2512 1 – 4 อ้างอิงจาก บั้วงาม อรรถพันธ์ 2518 180) ทั้งผ้าสไบและ
ผ้าซาโปะเป็นสิ่งที่ของรักที่ชายและหญิงในบทละครใช้เป็นสิ่งของแลกเปลี่ยนแทนตัวซึ่งกันและ
กัน อาทิ อิเหนากับจินตะหรา , อิเหนากับบุษบา การแลกเปลี่ยนแต่ละครั้งต้องเป็นการลักลอบให้
แก่กัน

ผ้าคลุมที่นอน เป็นสิ่งของรักที่ย่าหรั่งมอบให้นางเกนหลง
เพื่อสื่อความรักของตน เป็นภาพอุณรุทสมนางอุษา โดยรูปนางอุษานั้นไม่ผิดเพี้ยนไปจากเกนหลง
ส่วนพระอุณรุทก็เหมือนพระองค์ เมื่อนางเกนหลงรับผ้ามาคลี่ออกดู เห็นรูปนางอุษาเหมือนนาง
และรูปพระอุณรุทเหมือนย่าหรั่ง ก็ปิดผ้าทิ้งแล้วลุกไปทันที เมื่อปันหยีหยิบผ้าขึ้นมาและทอดพระ
เนตรภาพก็ทรงกริ้วทันที ตรัสประณามด่าว่าย่าหรั่งอย่างรุนแรง แล้วขับไล่ให้ออกไปโดยเร็ว
ดังคำประพันธ์

พระพิโรธโกรธกริ้วคือไฟฟ้า
 ดูคู่คนคดประทุษร้าย
 แสนมหาแต่บุตรระดู
 นี่เป็นกระไรมาอีกอัก
 จะอวดหาญแก่งูนี้ฤๆไร
 แต่วันนี้ไปแมนมึงมา

นัยนาตงแสงสุริยาย
 เย่อหยิ่งหยาบคายเป็นพันนัก
 ยังเกรงกลัวกูไม่หาญหัก
 อ้ายอัปลักษณ์ลูกชาวพนา
 หากเกรงกูวโนยอยู่หนักหนา
 จะให้ข้ากูไล่คอไป

เมื่อนั้น
 ได้อายอัปยศอดสูใจ

ย่าหรั่งก้มหน้าน้ำตาไหล
 ไม่ได้ตอบสิ่งไรก็ลุกมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 894)

ผลของการกระทำได้กล่าวทำให้ย่าหรั่งได้รับการลงโทษทางจิตใจ คือ ความ อับอาย ความอัปยศอดสูใจเป็นอย่างยิ่ง จากการโดนนางปฏิสเทที่รับผ้าแล้ว ยังถูกปันหยีพี่ชายนางประณาม คำว่าให้เจ็บช้ำใจจนจนน้ำตาไหล

เพลงยาว คือหนังสือหรือจดหมายถึงคู่รักแต่งเป็นกลอนแสดงความรักหรือตัดพ้อ คนไทยมีค่านิยมที่เห็นว่าการส่งเพลงยาวโต้ตอบระหว่างชายหญิงเป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม จนห้ามไม่ให้ลูกสาวไปเรียนวิชาเขียนอ่านก็เพราะกลัวว่าจะลักลอบส่งเพลงยาวโต้ตอบกับผู้ชายในเชิง ชู้สาว พฤติกรรมดังกล่าวหากมีบุคคลที่ 3 ล่วงรู้ย่อมถูกลงโทษทางจิตใจด้วยการดำเนินคดีเตียนทั้งหญิงชาย และอาจถูกลงโทษทางร่างกายถึงประหารชีวิต หากผู้กระทำความผิดเป็นเจ้านายฝ่ายในหรือนางใน

เมื่ออุณาภรณ์พบกระดานสารรักระหว่างปันหยีและนางสการะวาตีพระธิดาท้าวกาหลง นางรู้สึกตำหนิทั้งสการะวาตีและปันหยีที่กระทำตนไม่เหมาะสม

นอกจากนี้อิเหนายังแสดงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมในเชิงชู้สาวอีก คือ การลวนลามปลุกปล้ำนางบุษบา ในตอนที่มะเดหวีพานางบุษบาไปเสี่ยงทายต่อหน้าองค์พระปฎิมาที่วิหารในถ้ำ การกระทำนี้ผิดบรรทัดฐานทางสังคมที่ห้ามชายหญิงที่ยังไม่แต่งงานกันถูกเนื้อต้องตัวกัน อิเหนาถูกลงโทษโดยได้รับคำตำหนิจากมะเดหวี

เมื่อนั้น	มะเดหวีเคื่องขัดอักษณาสัย
จึงว่าแกระเด่นมนตรีไป	เป็นไฉนมาทำอหังการ
ลบหลู่ดูหมิ่นเป็นพนัก	องอาจราชศักดิ์อหังการ
แต่เราเป็นผู้ใหญ่กำกับมา	ยังว่าทำได้ถึงเพียงนี้
อีกหักหาญไม่คิดกลัว	ถือตัวว่ามีศักดิ์ศรี
จะเกรงใจใครบ้างก็ไม่มี	เห็นดีแล้วฤาประการใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 452)

คำตำหนิดังกล่าวแม้ไม่ได้ผลนักในการควบคุมพฤติกรรม หรือ สร้างความรู้สึกผิดให้อิเหนา แต่ก็ทำให้รับรู้บรรทัดฐานของสังคมที่ไม่เห็นด้วยกับพฤติกรรม ดังกล่าว

3 3 2 2 รุกรานดินแดนหรือละเมิดสิทธิของผู้อื่น

การรุกรานดินแดนของผู้อื่นไม่ว่าด้วยเหตุผลใด ก่อความเดือดร้อน ความเสียหายทั้งชีวิตและทรัพย์สินแก่ราษฎร หากผู้บุกรุกเป็นผู้ชนะย่อมได้ทรัพย์สินเงินทองของเมืองที่ตกเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ แต่หากผู้บุกรุกตกเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ก็ต้องถูกสังคมลงโทษด้วยทั้งทางร่างกายด้วยการประหารชีวิตหรือต้องสูญเสียทรัพย์สินเป็นบรรณาการ หรือมอบพระโอรสพระธิดาของเจ้าเมืองนั้น ๆ มาเป็นเชลย เช่น

เมื่อระตูบุศลินายกทัพมาหมายจับตัวประสันตาแต่กลับถูกปันหยีสังหาร พระเชษฐาทั้ง 2 พระองค์ คือ ระตูปันจะรากันและระตูปักมาหังนต่างทรงยอมแพ้ ต้องถวายเครื่องบรรณาการ ตลอดจนพระธิดา 2 พระองค์ และพระโอรส ต้องได้รับความทุกข์ทรมานจิตใจ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สองกษัตริย์สุริยวงศ์นาถา
เห็นโอรสราชธิดา	มาภิวัตน์วันทาจะลาไป
ให้สร้อยเศร้าสลดกำสรดโศก	จะวิโยคลูกยาน้ำตาไหล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 154 – 155)

บอกว่าระตูทั้งสององค์	มีจำนงจงจิตภักดี
ให้พาสองธิดาดวงสวาท	กับไอรสราชเรืองศรี
บรรณาการหลายหลากมากมาย	มาถวายรู้ดีพระบาท

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 155)

เมื่อทำวกระหมังกุหนิงยกทัพมาหมายชิงนางบุษบาให้แก่เวียหา
สะกำพระราชไอรสแต่พ่ายแพ้ ต้องสูญเสียชีวิต ยังต้องสูญเสียทรัพย์สินเงินทอง ถูกจับเป็นของ
ผู้ชนะ คือ อิเหนา ดังคำประพันธ์

จึงดำรัสตรัสสั่งเสนา	พรั่งนี้จงดุมพลอาสา
ไปกระหมังกุหนิงพารา	ตรวจตราสิ่งของทั้งปวง
แต่บรรดาพวกเผ่าเหล่าระบาค	จงรีบราชกวาดส่งมาเป็นหลวง
ทั้งเสนาโยธาทุกกระทรง	ให้เข้าควรวัดรายบาณขึ้นมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 391)

บัดนั้น	ฝ่ายมหาเสนาผู้ใหญ่
ซึ่งไปกระหมังกุหนิงกรุงไกร	กลับคืนมาพิชัยธานี
พอบพบคะหมังทั้งสองกรุง	คุมเครื่องบรรณาการสองกรุงศรี
ซึ่งขอขึ้นแก่ระเด่นมนตรี	มาถึงบุรีพร้อมกัน

ต่างคนเข้าไปอภิวาท	ถวายของระบาคทุกสิ่งสรรพ
กับไอรสธิดาลาวณย์	อีกเครื่องราชบรรณาการ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 403)

การสูญเสียทรัพย์สินและกำลังพล เป็นเครื่องบรรณาการและต้องถวายพระราช
ไอรสธิดาเป็นเชลยนั้นเป็นไปตามกลไกการแลกเปลี่ยนของผู้มีอำนาจต่ำกว่าต้องยอมปฏิบัติเพื่อ

ผลตอบแทนจากผู้มีอำนาจเหนือตน เช่น เพื่อการคงความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เพื่อการคุ้มครองด้านความมั่นคง ทั้งนี้กลไกการแลกเปลี่ยนดังกล่าวเกิดขึ้นเพื่อชดเชยความผิดที่สร้างความเสียหายจากการรุกรานดินแดนของผู้ชนะ

นอกจากการสูญเสียทรัพย์สินเงินทองแล้ว ผู้แพ้ยังถูกลงโทษทางร่างกาย ทั้งการตกเป็นเชลยในกรณีที่ยอมแพ้ถวายพระราชโอรสธิดา หรือหากไม่ยอมจำนนและถูกจับตัวได้จะได้รับโทษสูงสุดถึงประหารชีวิต เช่น ระตูมะงาดาที่ยกทัพมาตีกานหลังทำให้ชาวกานหลังก่อให้เกิดผลเสียต่อชีวิตและทรัพย์สินของชาวกานหลัง เมื่อถูกจับได้ก็ถูกตัดสินประหารชีวิต ดังคำประพันธ์

แล้วตรัสสั่งมหาเสนา

อ้ายระตูมะงาดามันคนผิด

จงหองพองขนเป็นพันคิด

ทะนงจิตอวดกล้ามาราวี

ตระเวนให้ครบเจ็ดวัน

แล้วจึงให้บันเกิด

อย่าให้โลหิตติดธานี

ไพร่จะได้ดูเยี่ยงไว้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 1035 – 1036)

การลงโทษระตูมะงาดาด้วยการประหารชีวิต แต่ก่อนการประหารให้แ่ตระเวนเป็นเวลา 7 วันนั้นมีจุดประสงค์เพื่อประจาน และแสดงให้เห็นบุคคลทั่วไปเห็นว่า การกระทำผิดนั้นย่อมจะต้องได้รับการลงโทษเสมอ

3 3 2 3 กระทำความผิดต่อกษัตริย์ เจ้านายหรือผู้บังคับบัญชา

การลงโทษจากการกระทำผิดต่อพระมหากษัตริย์ เจ้านายหรือผู้บังคับบัญชาในบทละครเรื่องอิเหนา พบเพียง 2 ลักษณะ คือ การลงโทษเพราะละเลยการปฏิบัติหน้าที่ (บกพร่องต่อหน้าที่) และทูลความเท็จ

(1) ละเลยการปฏิบัติหน้าที่

การลงโทษเพราะละเลยการปฏิบัติหน้าที่ปรากฏในตอนที่นายประตูกถูกลงโทษ เนื่องจากบกพร่องหน้าที่เฝ้ามิให้ผู้ใดล่วงเข้ามาในสถานที่สงวนน้ำของอุนากรรมได้นอกจากบาหยันและประเสริฐ ทั้งที่ได้รับคำสั่งกวดขันมาก่อนหน้านี้แล้ว ดังคำประพันธ์

เคยให้ห้ามแทนเป็นกวดขัน
อยู่แต่สองพี่เลี้ยงผู้ร่วมใจ

มิให้คนทั้งนั้นกล้ากราบได้
ที่สนิทชิดใช้เป็นอัตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 840)

จากคำสั่งข้างต้นเมื่อยาหูลอบเข้ามาแอบดูนางได้ จึงถือว่า
นายประตูปฏิบัติหน้าที่บกพร่อง ทำให้อุณากรรณกริ้วสุดขีด สั่งให้ลงโทษนายประตูดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ดูฤคนแปลกหน้ามาถึงใน
ภูก็ได้ประกาศไว้ขาดอยู่
มันละเมิดคำเราเบาความ

อุณากรรณแค้นขัดอัสมาสัย
ไม่มีผู้ใดใครห้ามปราม
เหตุใดนายประตูดจึงไม่ห้าม
ให้มัดไว้สักสามนาฬิกา

บัดนั้น
จึงให้เอาตัวนายทวาร
ไม่รู้ฤว่าสงรวารี
มีแต่ตัวเราทั้งสองไซ้

พระพี่เลี้ยงรับสั่งใส่เกศา
มาลงอาญามัดไว้
เป็นที่ห้ามนักใครเฝ้าได้
พระบัญชาสั่งให้อยู่ในนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 841)

การสั่งลงโทษนายประตูดของอุณากรรณเพื่อให้หลบจำและไม่
ปล่อยให้เกิดความผิดพลาดขึ้นอีก

(2) การทูลความเท็จ

การลงโทษเพราะทูลความเท็จปรากฏในตอนที่ประสันตาทิ
เลี้ยงของอิเหนาถูกตำมะหงงว่ากล่าวมากมาย เพราะไม่ยอมทูลความเป็นจริงโดยตรงมา
ว่าตนเองไปก่อเรื่องทำให้ระตูปุศสินหาจะยกทัพมาตามจับตัว การที่ถูกจับได้นี้ นอกจากจะถูกลง
โทษทางจิตใจ คือ ถูกตำหนิจากตำมะหงงแล้ว ยังเกือบได้รับโทษทางร่างกายด้วยการประหารชีวิต
ตามกฎหมาย ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	ด้ามะหงงได้ฟังไม่กังขา
ชี้หน้าว่าไปด้วยไกรธา	ชะเจ้าประสันตาตัวดี
ไปเที่ยวชุกชนจนเกิดความ	ให้สงครามติดตอไม่พอที่
ยังกลับมาเอาหน้าพาที	ให้กูนี้เชื้อลั่นลงไป
น้อยฤาเล่นกลเจ้าคนเอก	ทำไหยกเหยกให้ระตูคูหมื่นได้
เสนีพี่เลี้ยงจงปรึกษา	โทษประสันตาตามกฎหมาย
ด้ามะหงงด่าว่ามากมาย	ประสันตาเต็มอายไม่เจรจา
ประสันตาทำความไว้งามดี	ให้ออกดีเป็นทัพโทษแก้ตัว

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 137)

ประสันตาเกือบถูกลงโทษทางร่างกายด้วยการประหารชีวิต
ถ้าอืเหนามีได้ห้ามไว้โดยให้เหตุผลว่า แม้เอาประสันตาไปฆ่าก็ไม่อาจหยุดยั้งสงครามได้

3 3 2 4 มีพฤติกรรมไม่เหมาะสมกับสถานภาพและบทบาท

การลงโทษจากการมีพฤติกรรมไม่เหมาะสมกับสถานภาพและ
บทบาทนี้ปรากฏเพียง 1 ครั้ง ในตอนที่ท้าวหมันหยามีสถานภาพความเป็นกษัตริย์สิ่งที่สังคมคาดหวัง คือ ความกล้าหาญ ความเป็นผู้นำ ไม่ยอมแพ้โดยที่ยังมิได้สู้รบ ดังนั้นเมื่อท้าวหมันหยาส่ง
ขุนนางมาขอเจรจากับปัญหียซึ่งเป็นเพียงโจรป่า และยอมถวายเครื่องบรรณาการและพระธิดา คือ
นางจินตะหรา บันหียรู้สึกถูกรังการกระทำของท้าวหมันหย่า ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระโสมยงองค์มิสาร์บันหีย
แย้มยิ้มพริ้มพักตร์เปรมปรีดิ์	ภูมิตริกนี้ใน
อันชาวหมันหยานี้ชั่วนัก	จะถือศักดิ์รักษหน้าก็หาไม่
แต่โจรป่าจะมาชิงชัย	ไม่มีใครสามารถอาจฉวย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 178)

บทที่ 4

วัฒนธรรมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา

วัฒนธรรม ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา แบ่งเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- 1 ประเพณี
- 2 ค่านิยม
- 3 ความเชื่อ

1 ประเพณี

ประเพณีที่กล่าวถึงในบทละครเรื่องอิเหนา ได้แก่ ประเพณีสมโภชลูกหลวงประสูติใหม่ พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีอภิเษกสมรส ประเพณีการรับแขกเมือง ประเพณีสระสนาน ประเพณีการทรงสนานจากเสด็จกลับจากการปราบข้าศึก และประเพณีการพระเมรุ

2 ค่านิยม

บทละครเรื่องอิเหนา แสดงค่านิยมที่เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตอยู่หลายประการ กล่าวโดยลำดับได้ ดังนี้

- 2 1 ค่านิยมความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์
- 2 2 ค่านิยมความมั่งคั่ง
- 2 3 ค่านิยมรูปสมบัติ
- 2 4 ค่านิยมทางการเมือง
- 2 5 ค่านิยมความกตัญญูกตเวที
- 2 6 ค่านิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่สมรส
- 2 7 ค่านิยมความเคารพนบนาบ
- 2 8 ค่านิยมการพนัน

2 1 ความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนทั้งชาติ พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่างๆ ทรงเป็นกำลังอันสำคัญในการสร้างความสามัคคีของคนในชาติเพื่อรักษาเอกราชของชาติไทยไว้

2 2 ค่านิยมความมั่งคั่ง

ค่านิยมความมั่งคั่ง เป็นผลจากความต้องการทางเศรษฐกิจที่มนุษย์ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตโดยตรง มนุษย์ทุกยุคทุกสมัยต่างดิ้นรนแสวงหาด้วยเหตุผลสำคัญยิ่งคือ ความอยู่รอดของชีวิต

เกษม อุทยานิน (2506 : 236) กล่าวถึงพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจของมนุษย์ไว้ว่า “เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับ “การจัดหาอาหาร การทำที่พักอาศัยและเครื่องแต่งกาย การทำเครื่องมือเครื่องใช้ การค้นพบและเรื่องพลังต่างๆ และเรื่องกรรมสิทธิ์”

ในบทละครเรื่อง อิเหนา กวีได้สะท้อนภาพค่านิยมความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจในด้านต่าง ๆ คือ

2 2 1 ความเจริญรุ่งเรืองด้านสถาปัตยกรรม

ในบทละครเรื่องอิเหนากวีได้สะท้อนค่านิยมความมั่งคั่ง ผ่านภาพความเจริญรุ่งเรือง และความมั่งคั่งของบ้านเมืองของวงศ์อภัยเดชะ ดังคำประพันธ์

อันสีฐานีราชฐาน	กว้างใหญ่ไพศาลนักหนา
เทเวศร์นฤมิตด้วยฤทธา	สนุกดังเมืองฟ้าสุราลัย
มีปราสาทสามฤดูตามฤดู	เสด็จอยู่โดยจินดาอัชฌาไศย
หลังคาฝาผนังนอกใน	แล้วไปด้วยโมราศิลาทอง
ภูเขาทองรองฐานมีมารแบก	ยอดแทรกยอดใหญ่ไม้สิบสอง
แก้วไพฑูรย์ทำเป็นลำยอง	บัฏชรช่อชัชวาลบานบัง
พระปรัศว์ซ้ายขวาอำเถง	ท้องพระโรงรจนาหน้าหลัง
พระแท่นแก้วกุดันบัลลังก์	กางกั้นเศวตฉัตรอยู่อัตรา
บรรจถรณ์ที่ไฉยาสน์อาสน์สุวรรณ	มีฉากแก้วแพรพรรณคั่นฝา
ที่เสวยที่ทรงคองคา	ที่นั่งเย็นอยู่หน้ามนเทียรทอง
พรรณไม้ดอกกลุกปลุกกระถาง	ไว้หว่างอ่างแก้วเป็นแถวถ้อง
ราบรินพื้นชาลาดังหน้ากลอง	อิฐทองปูลาดสะอาดตา
ที่ทิมที่ล้อมวงองครักษ์	นอกกองเกณฑพิทักษ์รักษา
โรงแสงโรงภูษามาลา	เรียงเรียบรียาหน้าพระลาน
โรงเครื่องเนืองกันเป็นหลั่นลด	โรงม้าโรงรถคชสาร

ติกาหรั้งสำหรับพระกุมาร

อยู่นอกปราการกำแพงวัง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 2-3)

ดำเนินกแพแลล้าอำไพ	มุขลดพาไลหลังคาสี
ช่อฟ้าหน้าบันปราลี	ล้วนมณีเนาวรัตน์ชัชวาล
ข้าหน้าดำเนินน้ำนั้นทำกรง	สำหรับราชสุริยวงศ์ทรงสนาน
เบื้องบนบังสาดดาดเพดาน	ผูกม่านมู่ลี่ลายทอง
ฤดูเดือนสิบเอ็ดเสด็จลง	ลอยกระทงทรงประทีปเป็นแถวถือง
ทอดหุ่นท่ายน้ำประจำของ	ตั้งกองล้อมวงพระทรงธรรม์
อันถนนหนทางท้องฉนวน	ศิลาลายลวดล้วนเลือกสรร
มีตึกแถวทึบรอบของคัน	เรือนสนมกำนัลเป็นหลั่นมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 3-4)

ค่านิยมความมั่งมีที่แสดงผ่านบ้านเรือนของสามัญชน เหล่าเจ้าภาชี
นายอากร และขุนนาง ดังคำประพันธ์

ท่ามกลางทางท้องสถลมาศ	ลำดับดาดอิฐแผ่นแน่นหนา
บ้านช่องสองข้างมรรคา	ล้วนเคหาหน้าถึงนั่งร้าน
เหล่าพวกกรมท่าเจ้าภาชี	มั่งมีสมบัติพิสดาน
เรือนริมรัถยาฝากระดาน	ตึกกว้านบ้านขุนนางนองเนื่อง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 5)

222 การแต่งกาย

การแต่งกายและการใช้เครื่องนุ่งห่มในบทละครเรื่อง อิเหนา ปรากฏค่านิยม
ความมั่งคั่งสะท้อนผ่านเครื่องแต่งกายที่สวยงาม และใช้อวดฐานะ โดยเฉพาะการแต่งกายของ

ชนชั้นกษัตริย์ เจ้านาย เช่น การแต่งกายของท้าวกูเรป็นและมเหสีเมื่อเดินทางไปเมืองกาหลัง
ดังคำประพันธ์

ต่างองค์ทรงสุคนธ์ปันทอง	นวลละอองรื่นรวยด้วยนุปผา
พระทรงสนับเพลาพัสดรา	นางทรงภูษาคำเมือง
พระทรงชายแครงชายไหว	นางทรงสไบตามสีเหลือง
พระทรงฉลององค์อร่ามเรือง	นางทรงสร้อยเฟื้องยรรยง
พระทรงสังวาลบวร	นางทรงทองกรแสงสง
พระทรงพาหุรัดบรรจง	นางทรงอ้อมรวงศ์รู้จี
พระทรงมงกุฎเพชรแพรว	นางทรงกรรเจียกแก้วจรัสศรี
ห้านางทรงอุบะมณี	ภูมิทรงกริชฤทธิ์อน
งามดังอัญญาแหวน	ปรีดาด้วยสุรางค์นางอัปสร
แล้วพากันเสด็จบวร	กรายกรมาขึ้นรถชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506 1092)

จากคำประพันธ์ข้างต้นสะท้อนให้เห็นความมั่งคั่งและความงดงามของ
กษัตริย์และเจ้านายเมืองกูเรป็นโดยสะท้อนผ่านการแต่งกายเช่นเดียวกับการแต่งกายของอิเหนา
เมื่อเสด็จไปศึกเมืองดาหา ดังคำประพันธ์

น้ำใสไข่มุกประทุมทอง	ผินผินหันขนองเขารองสู้
ทรงสุคนธ์ปณสูรณกำภู	หอมระรื่นชื่นชูกลิ่นชะมด
สอดใส่สนับเพลาเนาห่วง	ไข่มุกพัสดร์พินมวงก้านขด
ฉลององค์อินทรธนูสะบัดคด	ดุมประดับมรกตรจนา
เจียรระบาศตามดสุวรรณแวววิบ	กรองศอซ้อนสลับทับอังศา
ตามทศทัพบทรวงดวงจินดา	พาหาพาหุรัดทองกร
อ้อมรวงศ์ลงยาประดับเพชร	แต่ละเม็ดยอดใหญ่เท่าบัวอ่อน

ทรงมหามงกุฎกรเจียกจร

กรายกรกมกริขจล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 103)

ค่านิยมดังกล่าวยังแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนโดยเฉพาะในงานพระราชพิธี
สำคัญ เช่น งานพระราชพิธีอภิเษกสมรสของเจ้านายวงศ์สัณเฑาะว์ ดังคำประพันธ์

ทั้งยี่สิบเก้าองค์สงขล	ทรงสุคนธ์ปนทองผ่องศรี
พระทรงสนับเพลาธุจี	พระบุตรีทรงภูษาพรรณราย
พระทรงสะอึงแก้วสุรกาญจน์	นางทรงสังวาลเจิดฉาย
พระทรงฉลององค์พรรณราย	พระธิดาทิ้งหลายทรงสไบ
พระทรงทับทรวงตาบทิส	นางทรงสร้อยวิจิตรแสงใส
พระทรงพาหุรัดอำไพ	ทราวม้วยสอดทรงทองกร
พระทรงมหาอำมรงค์	นางทรงศิโรเพศประภัสสร
สิ่งองค์ทรงมงกุฎกรเจียกจร	ดวงสมรทรงกฤษณารจนา
ระเด่นยี่สิบเก้าองค์	ต่างทรงอุบะบุหงา
ดังเทเวศร์กับเทวธิดา	ครั้นเสร็จเสด็จมาบังคับคัล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1173)

การแต่งกายของบุคคลในชนชั้นกษัตริย์และเจ้านายดังกล่าวมานี้ สะท้อนให้เห็นค่านิยมด้านรูปสมบัติและความมั่งคั่งของบุคคลและสังคม เพราะการจะแต่งกายดังกล่าวได้ย่อมต้องมีฐานะทางเศรษฐกิจและสถานภาพทางสังคมที่ดีรวมอยู่ด้วย คือ ต้องเป็นบุคคลที่อยู่ชนชั้นกษัตริย์และเจ้านายเท่านั้นที่สามารถทำได้ แม้ในเวลาเสด็จประพาสป่า กวียังมิได้ละเว้นที่จะสะท้อนค่านิยมด้านรูปสมบัติและความมั่งคั่งของเครื่องแต่งกาย ดังคำประพันธ์

ไขสุหร่ายวารินกลั่นเกลี้ยง	สถิตนั่งเหนือเตียงสงขลน่าน
ทรงรสสุคนธ์ปนทองรองพาน	กลั่นสุมาลย์ตระหลบอบองค์
สอดใส่สนับเพลาพื้นตาด	ปักรูปสีหราชเหมหงส์

ภูษายกแย่งครุฑขงค์	ฉลององค์อินทรนุงานงอน
เจียรบาดตาดสุวรรณพรรณราย	คาดปั้นเหน่งเพชรพรายสายสร้อยอ่อน
ทับทรวงดวงกุดั่นดอกซ้อน	ทองกรแก้วมณีเจียรระโน
ธำมรงค์ค่าเมืองเรืองระยับ	มงกุฎเก็จเพชรประดับดอกไม้ไหว
เหน็บกริขเทวาลแล้วคลาไคล	มาทรงมโนมัยในเที่ยงคืน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 121)

กวียังกล่าวถึงความงามและความมั่งคั่งของเครื่องแต่งกาย เช่นเดียวกับการเสด็จประพาสป่า แม้ขณะนั้นอิเหนาจะปลอมตัวเป็นเพียงโจรป่าป็นหยี ดังคำประพันธ์

บรรจทรงสอดสนับเพลา	ภูษานุ่งห่มงาไม่เลือนหลุด
ฉลององค์เกราะสุวรรณกันอาวุธ	เจียรบาดผาดผุดพรรณราย
ตามพิศทับทรวงดวงกุดั่น	คาดเข็มขัดมันกระสนสาย
สังวาลประดับทับทิมพราย	ทองกรจำหลักลายลงยา
ธำรงค์ค่าเมืองเรืองระยับ	ตาบพับพันโพกเกศา
แต่งเป็นเช่นชาวอริยวา	กุมกริชฤทธาสำหรับมือ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 139)

การแต่งกายของขุนนาง ข้าราชการบริพาร เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงสถานภาพและฐานะของบุคคลผู้เป็นนาย ดังคำประพันธ์

บัดนั้น	พระพี่เลี้ยงรับสั่งใส่เกศ
มาจัดพลจัดพวกพาชี	ทหารหาให้ชี้คู่กัน
แล้วนุ่งห่มสมตัวตกแต่ง	ตามตำแหน่งเสนาภิดาหยัน
ปลายเชือกให้ชาวหมันหยานนั้น	จัดกันเดินหน้านำพล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 42)

เร่งรัดจัดแจงแต่งกระบวน	เลือกล้วนเหล่าทหารอาสา
เกณฑ์แห่ชุดกระบี่ขี่ม้า	ใส่เสื้อสีกุหลาบโพกชมพู
อันพลเดินหน้าหลังทั้งนั้น	เลื่อม่วงเหมือนกันเป็นคู่คู่
ทนายปืนพื้นเสื้อปักตุ	ใส่กางเกงมัสสุรวิวด่าง
บรรดาเสนานายทหาร	ใส่เสื้อสีน้ำตาลกำนแย่ง
ขุนหมื่นอาสาฆ่าแข่ง	เสื้อกำมะหยี่สีแดงขลิบทอง
พวกสันทัดอาชากิตาหยัน	ใส่เสื้อเขียวคันเป็นชั้นช่อง
เหล่าระเด่นใส่เสื้อไหมดตอง	เกี่ยวสืบทับทรวงกรวยกราย
พวกพี่เลี้ยงใส่เสื้อริ้วตาต	เจียรระบัดหน้าครุยจุยฉาย
จัดกระบวนถ้วนทั้งไพร่นาย	มาเตรียมท่าคอยถวายบังคมคัล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 713)

แต่ในการศึกษาคำนิยมความมั่งคั่งในบทละครเรื่องนี้ กลุ่มคนที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมทางสังคมดังกล่าวได้อย่างชัดเจน คือ กลุ่มของนางกำนัล การแต่งกายของนางกำนัลนั้นก็สะท้อนค่านิยมความมั่งคั่งไว้ชัดเจน ดังตอนที่เมื่อท้าวดาหาวจะเสด็จไปใช้บนที่เขาวิลิตมาหระ เหล่านางกำนัลต่างเตรียมตัว เตรียมข้าวของเครื่องแต่งกายสำหรับประกวอดประชันกัน ดังคำประพันธ์

บรรดานางกำนัลพนักงาน	ก็ตรวจตราเครื่องอาบนตามตำแหน่ง
มอบหมายมิให้พลัดแปลง	แล้วมาจัดแจงเครื่องแต่งตัว
บ้างเที่ยวไถ่ของจ่านำเขา	คราวเสียแปดเก้ากับชะหัว
ดอกเบี้ยค่างคิดกันพันพั	มิให้อึงออกตัวด้วยกลัวอาย
บ้างไรทรัพย์ไม่เสียมเยียมตน	อุตส่าห์สู้ซ่อนจนจนขวาย
ไปเชื้อเช่าเขามาทำกรวยกราย	แต่งกายประกวอดอวดมั่งมี
บ้างหยิกยกเครื่องแบ่งออกมาจัด	ตะไกรตัดตาดปักทำฝักหวี
ปรุกระเจาะใส่ดลัลล่ำดัดดี	ขวดเนียรคันถึศิลาทอง
บ้างใช้บ่าวผู้หญิงวิ่งไปบ้าน	เอาโต๊ะพานจานเชิงเข้าของ
ทั้งหีบหมากเครื่องครบมอบของ	กับขันทองใส่ตั้งอยู่ในเรือน

นางนางบ้างไปเที่ยวชุปซิบ
นั่งปรับทุกข์ร้อนวอนเตือน
บ้างให้ไปเอาสายละอิ่ง
ทั้งเข็มซาบรื้อทองของกำนัล

ยืมหยิบแหวนทองของเพื่อน
ครั้นบิดเบือนบอกชดกัติดกัน
ที่คุณหญิงจัดซื้อนายกำป็น
ภูจะหันตัดแต่งเสียครั้งเดียว

นางนางบ้างให้ไปเตือนของ
ทั้งตุ้มหูเพชรมยา
บ้างวอนว่าให้ป่าตัดผมใหม่
ติดขี้ผึ้งจับควั่นกันกระเด็น
นางคนบ่นว่าเป็นที่สุด
ยินดีปรีดาจะคลาไคล

ที่ช่างทองทำค้างอยู่ข้างหน้า
ให้แล้วในเวลาทำโมงเย็น
เก็บไรประสมรอยสอยชนเม่น
เวลาเย็นทาชมันหมักไว้
สงกรานต์ตรุษก็หาเหมือนครั้งนี้ไม่
ทั่วทุกนางในพระกำนัล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 415)

การแต่งกายของสามัญชนนั้น แม้ไม่ได้กล่าวถึงโดยละเอียดแต่ก็แสดงให้เห็น
ค่านิยมความมั่งคั่งที่สื่อผ่านการแต่งกาย เพื่อโอ้อวดประชันกันเมื่อมีงานพระราชพิธีสำคัญ ๆ
ดังคำประพันธ์

บัดนั้น
จะดูชักพระศพบตแต่งกาย

ประชาชนพลเมืองทั้งหลาย
หญิงชายโอ้อวดประกวดกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 55)

แต่งตัวเพราะพริ้งทุกหญิงชาย

นุ่งห่มสมกายประกวดกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 876)

2 2 3 เครื่องมือเครื่องใช้

เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ โดยเฉพาะของชนชั้นปกครอง กษัตริย์และเจ้านาย จะถูกจัดอย่างสวยงาม ประณีตบรรจง สิ่งเหล่านี้แสดงถึงค่านิยมด้านความงามและความมั่งคั่ง ดังคำประพันธ์

(1) รถทรง

รถเอยราชรถแก้ว	จำหลักลายพรายแพรวพลอยฝัง
งามงอนอ่อนแอปรกบัง	บุษบกที่นั่งบัลลังก์ลอย
หน้ากระดานฐานบัวบัวหงาย	กระจังรายรจนาตาอ้อย
กระหนกเกรินท้ายรถด้อย	เพลาพลอยประดับทับทิมแดง
เทียมสินธพที่นั่งทั้งสี่	สารถีขี่ขับเข้มแข็ง
ทหารม้าเกณฑ์หัดจัดแจง	เดินแซงสองข้างมรรคา
ประดับด้วยเครื่องสูงชุมสาย	ธงชายปลายเชือกนั้นนำหน้า
เยียดยัดจัดทรงศิโยธา	ไคลคลามาในไพรพนม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 40)

(2) เรือพระที่นั่ง

ประตูลักลงท่าซาลาลัย	มีโรงเรือเรียงไปริมฝั่ง
เรือศรีสุวรรณบัลลังก์	เรือแข่งเรือที่นั่งตั้งบนม้า
เรือกิ่งเอกไชยใส่บุษบก	งามกระหนกลวดลายท้ายหน้า
พนักงานตำรวจใหญ่ไตรตรา	เกณฑ์ไพร่ให้รักษานาวี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 3)

2 3 ค่านิยมรูปสมบัติ

รูปลักษณะของตัวละครวงศ์สกุลและของผู้ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับตัวละคร เหล่านั้น เป็นผลจากค่านิยมด้านรูปสมบัติของสังคมที่เจ้านายหรือผู้ดีนั้นจะมีรูปร่างบอบบาง สวย

งาม เป็นที่ชื่นชมของผู้ที่ได้พบเห็น คุณลักษณะเหล่านี้เป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิดและเป็นบุญญาธิการของผู้นั้น

อิเหนามีรูปลักษณ์งดงาม ยิ่งกว่าเทวดา ผู้พบเห็นมีแต่ความประทับใจ ชื่นชม แม้ในขณะที่แปลงตัว รูปลักษณ์ของอิเหนายังสร้างความแตกต่างจากผู้อื่นได้ชัดเจน สะท้อนบุญญาธิการของอิเหนาผู้เป็นสมาชิกวงศ์เทวา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	องค์ศรีปัดหารังสรรค์
พิศโฉมลูกยาลาวลย์	สารพันงามสิ้นทั้งอินทรี
ดำแดงแน่นเนียนวลผจง	นารักรูปทรงสงศรี
สมหมายเหมือนถวิลยินดี	เสนาหาพื้นที่จะพรรณนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 16)

เมื่อนั้น	ฝ่ายอิเหนากุเรปันโอรสา
ปรีดิ์เปรมเกษมสุขทุกทิวา	จนจำเริญชนมาสืบห้าปี
งามรับสรรพสิ้นสรรพางค์	ยิ่งอย่างเทวาในราศี
ทรงโฉมประโลมไฉนารี	เป็นที่ปฏิพัทธ์ผูกพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 27)

ครั้นได้เห็นองค์พระทรงธรรม์	งามดังอัสัญแดเหวา
พิศวงงไปไม่พริบตา	ทั่วทั้งไพร่ฟ้าประชากร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 44)

บ้างนิยมชมระเด่นมนตรี	รำกระบี่น่ารักนักหนา
บุญตัวได้เห็นเป็นขวัญตา	งามดังเทवासुरาลย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 77)

แลเห็นปันหยีชี้อาชา	โสภาพริ้งเพราดังเหลาหล่อ
น่าจะมีพงศ์เผ่าเหล่ากอ	เนื้อหน่อกษัตริย์ขัตติยา
ท่วงทีที่ท่าก็ประหลาด	เห็นมิใช่เชื้อชาติชาวป่า

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 143)

นอกจากบทบรรยายและพรรณนาความงามที่กล่าวมาแล้ว กวีสะท้อนค่านิยมด้าน
รูปลักษณะผ่านคำขยายเพื่อแสดงลักษณะ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตร์เจิดจัน
-----------	--------------------

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 76)

คุณสมบัติด้านรูปลักษณะดังกล่าวรวมถึง รูปลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายหญิงอย่าง
นางบุษบาที่กวีบรรยายความสวยของนางตั้งแต่กำเนิด ดังคำประพันธ์

ชื่อระเด่นบุษบาหนึ่งหรีด	ลออเอี่ยมเทียมทัดนางสวรรค์
ทั้งในธรณีไม่มีทัน	ผิวพรรณผุดผ่องดังทองทา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 25)

เมื่อนั้น	องค์ท้าวกูเรปันรังสรรค์
เห็นโฉมหน้าดาดาวัลย์	ทรงเบญจกัลยาณี
นี้ฤาชื่อระเด่นบุษบา	ล้ำเลิศลักษณาราศี
งามจริงพริ้งพร้อมทั้งอินทรี	ภูมิดิดค้นแสนเสียดาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 488)

เช่นเดียวกับรูปลักษณะของจินตะหราแม่นางจะมีไซ้เจ้านายวงศ์อสุญแดหว่าแต่ด้วย
 คำนิยมด้านรูปลักษณะโดยเฉพาะกับตัวละครเอกแล้ว กวีจึงสร้างให้นางมีรูปโฉมสวยงามเช่นเดียวกับ
 กับบุษบา ดังคำประพันธ์

งามงอนอ่อนจรีตกริยา	ชำเรืองเนตรดุระเดนจินตะหรา
พิศพักตร์งามพักตร์ผุดผ่อง	ลักษณะเลิศล้ำนารี
อรชรอ่อนแอ้นทั้งอินทรี	ผิวเนียนวลละของสองสี
	ภูมิดูนางไม่ว่างตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 50)

ดังกล่าวมาข้างต้น รูปลักษณะของตัวละครในวรรณคดีนั้น มักจะดำเนินตามขนบการ
 แต่งวรรณคดีไทยเป็นส่วนใหญ่ รูปลักษณะที่บรรยายจึงไม่สามารถแยกความแตกต่างตัวละครตัวใด
 ตัวหนึ่งออกจากตัวละครอีกตัวหนึ่งได้ ซึ่งค่านิยมรูปสมบัตินี้มีผลถึงความงามของตัวละครอื่นๆ ที่มี
 ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวงศ์อสุญแดหว่า เช่น มเหสีและนางสนมกำนัล พี่เลี้ยงของอิเหนา
 พี่เลี้ยงของนางบุษบา

มเหสีและนางสนมของกษัตริย์วงศ์อสุญแดหว่าได้รับการคัดเลือกอย่างดี เพราะ
 กษัตริย์เปรียบเสมือนสมมุติเทพ มเหสีและนางสนมจึงต้องมีความงามดูนางฟ้าเป็นสิ่งเสริม
 เกียรติ ดังคำประพันธ์

มีพระมเหสีห้าพระองค์	ดั่งอนงค์นางฟ้ากระยาหงัน
เลือกล้วนสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์	กษัตริย์ครองเขตชั้นฉัตรสวรรค์
ประดับด้วยสุวรรณคันทน์งาม	ล้วนอุดมรูปทรงวงศา
ถ้วนหมื่นหกพันกัลยา	วิลาสเลิศลักษณะนางใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

พี่เลี้ยงของอิเหนาและบุษบา เป็นกลุ่มข้าราชการที่รับใช้ใกล้ชิด รูปสมบัติเป็น
คุณสมบัติเบื้องต้น เหล่าพี่เลี้ยงถูกเลือกสรรจากเหล่าบุตรธิดาของขุนนาง ความงามของตัวละคร
เหล่านี้เป็นอีกสิ่งเสริมความโดดเด่นและบุญญาธิการ ตลอดฐานะของเจ้านาย ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระปิ่นปักนาคเรศราชฐาน
ชื่นชมโฉมหน้าเบิกบาน	จึงมีบัญชาการตรัสไป
อันบุตรเสนาปาเตะ	ตั้งที่ยะรุเดะพี่เลี้ยงใหญ่
บุตรตามะหงเสนาใน	ตั้งให้เป็นที่ปุนตา
อันบุตรคะหมิงมนตรี	ตั้งที่เป็นกระระดาหลา
อันบุตรยาสาเสนา	ตั้งที่ประสันตาครบครัน
พื้นดุจรุ่นหนุ่มน้อยน้อย	รูปร่างแซมซ้อยเจิดจัน
พระสั่งให้ประทานรางวัล	ตามหลั่นพี่เลี้ยงแลมนตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 14 - 15)

เมื่อนั้น	พระผ่านภีพลดาหากรุงใหญ่
แสนสวาทพระราชนัย	ดังดวงหฤทัยทรงธรรม์
จึงจัดพี่เลี้ยงพระธิดา	คนหนึ่งนั้นชื่อว่าบาหยัน
หนึ่งชื่อสาเหิงดลาลัย	หนึ่งชื่อประเสริฐนารี
หนึ่งชื่อปะลาหงันกัลยา	ตามตำราชื่อตั้งทั้งสี่
แล้วจัดกำนัลที่รูปดี	นารีน้อยน้อยแปดร้อยปลาย
บรรดาบุตรเสนาน้อยใหญ่	ต่างคนเต็มใจเอาไปถวาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 25)

ค่านิยมด้านรูปลักษณ์นี้ มิได้ครอบคลุมเฉพาะชนชั้นสูงเท่านั้น แต่ยังสะท้อนผ่าน
สภาพชีวิตของสามัญชนด้วย ดังคำประพันธ์

ฝ่ายฝูงสาวสาวชาวกรุง ก็บำรุงรูปโฉมเจิดจัน

ขัดขมื่นหนุนเนื้อเจือจันทน์	หวิมคมสันกันโร
ที่ลูกเหล้าเผ่าพงศ์พวกผู้ดี	รูปทรงสงครีผ่องใส
ซ่อนตัวกลัวจะเก็บเป็นนางใน	ถึงมีงานใหญ่ไม่ไปดู

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 6)

เมื่อนั้น	บันยิเพราเพริศเจิดจัน
เห็นสาวสาวชาวบุรีนีนัน	แต่งตัวประกวดกันดังนางใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 714)

ทั้งนี้ กวีสะท้อนสัญลักษณ์ด้านรูปลักษณะของไพร่ ผ่านรูปลักษณะของจรรยาทั้งจาก
ความคิดของตัวเองละครเองหรือจากผู้ที่พบเห็น ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป	ถึงระตุจรรยาเป็นใหญ่
ระตุรำพึงถึงองค์	ด้วยรูปทรงอัปลักษณ์หน้าหนา
ดูโหนมิได้งามทั้งกายา	ลักษณะมหมยักพักตร์เพรียง
จุมูกใหญ่ไม่สง่าราศี	จะพาที่แห่งแหบแสบเสียด
คิดจะหากัลยาเป็นคู่เคียง	ที่งามเพียงสาวสวรรค์ให้เกื้อองค์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 238)

	เห็นระตุเข้ามาบังคมคัล
พิศดูรูปร่างเหมือนอย่างไพร่	เติบโตใหญ่กำยำล่ำสัน
น่าซังชั่วช้าสารพัน	ไม่คู่ควรกันกับบุตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 389)

ครั้นเห็นจระกามาเข้าเฝ้า	บรรดาเหล่าชะแม่แซ่เสียง
บ้างดำหนิตัวว่าหน้าเพรียง	ดูดำดังเหนียงน่าขงนัก
ไม่มีทรวดทรงองค์เฮอร์อ้วน	พิศไหนเลวล้วนอัปรัลักษณะ
ไสขภูาก็ไม่รับกับพัคตร	งามบาดตานักชี้คร้านดู
บ้างว่าเสียงเพราะเสนาะเหลือ	แหบเครือเบือฟังรำคาญหู
รูปร่างอย่างไพร่ไรระดู	ไม่ควรเคียดคู่พระบุตร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 390)

ในลักษณะนั้นว่าจระก	รูปชั่วตัวซ้ำทั้งศักดิ์ศรี
ทรลักษณะพิกลอินทรีย์	ดูไหนไม่มีจำเริญใจ
เกศานาสิกขงเนตร	สมเพชพิปริตมิติวิสัย
เสียงแหบแลบสันเป็นพันไป	รูปร่างช่างกระไรเหมือนยักษ์มาร
เมื่อย้มเหมือนหลอกหยอกเหมือนขู	

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 440)

2 4 ค่านิยมทางการเมือง

ค่านิยมทางการเมืองที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา กวีได้สะท้อนลักษณะของผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ดังนี้

2 4 1 ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะผู้ปกครองที่ปรากฏ เป็นคุณสมบัติเพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครอง พบ 4 ลักษณะ คือ ต้องเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ เป็นผู้มีความอำนาจ เป็นผู้สืบเชื้อสายจากเทวดา และต้องเป็นผู้มีทศพิธราชธรรม

2 4 1 1 เป็นผู้มีความรู้ความสามารถ

ตัวละครเอกและตัวละครรองในบทละครเรื่องนี้ล้วนอยู่ในชนชั้นปกครอง และมีฐานะเป็นเจ้านาย กวีสร้างตัวละครให้เป็นผู้ปกครองสังคม ก่อนที่จะได้รับบทบาทและหน้าที่นี้ ทุกคนต้องผ่านการศึกษาวิชาความรู้ อันสะท้อนค่านิยมลักษณะผู้ปกครองประการหนึ่ง คือ ต้องเป็นผู้มีวิชาความรู้ ความสามารถ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ฝ่ายอิเหนากุเร็นโอรสา
ปรีดิ์เปรมเกษมสุขทุกทิวา	จนจำเรณูชนมาสับหน้าปี

อันศิลปศาสตร์สำหรับกษัตริย์	ทุกสิ่งสารพัดหัดหา
รำกริษรำกระบี่ช้ออาชา	ศึกษาซ่อมเล่นไม่เว้นวัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 27 - 28)

เมื่อนั้น	ระตูประมอดันเกษมสานต์
เสนาหาอุณากรรณกุมาร	เปรียบปานดังดวงนัยนา
แล้วให้เรียนรู้การรรณรงค์	สำหรับองค์พระโอรสา
อันสองพี่เลี้ยงกัลยา	พระเมตตารักใคร่ให้ป็น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 612)

2 4 1 2 เป็นผู้มีอำนาจ

คำนิยมนี้น่าจะเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมีตามสถานภาพ เพราะการปกครองเป็นเรื่องของการใช้อำนาจ กวีมักใช้คำที่แสดงถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์ โดยใช้คำที่มีความหมายว่า กษัตริย์เป็นผู้เป็นใหญ่ ดังคำประพันธ์

เฉลิมโลกโลกาธาตรี	ไม่มีผู้รุดต่อฤทธิ์
ระบือภาทั่วทุกประเทศ	<u>ย่อมเกรงเดชเดชาอาญาสิทธิ์</u>

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 1)

เมื่อนั้น	องค์ท้าวกุเร็น <u>เป็นใหญ่</u>
-----------	--------------------------------

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 38)

ครั้นมาถึงที่ราชฐาน
จึงลงจากอาชาคลาไคล

พระผู้ผ่านสวรรยาเป็นใหญ่
เข้าไปเฝ้าองค์พระทรงธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 75)

เมื่อนั้น

พระปิ่นภพลงโลกเป็นใหญ่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 114)

เมื่อนั้น

พระทรงภพลงโลกไม่มีสอง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 116)

2 4 1 3 เป็นผู้สืบเชื้อสายจากเทวดา

กวีสะท้อนค่านิยมด้านชาติกำเนิดของชนชั้นปกครอง กษัตริย์ และ
เจ้านาย ซึ่งสืบเชื้อสายเทวดา ตั้งแต่สมัยอยุธยาไทยได้รับระบอบการปกครองและวัฒนธรรมจาก
เขมรมาปรับปรุงให้เข้ากับการปกครองของไทย กษัตริย์จึงเปลี่ยนฐานะจากมนุษย์ราชชั้นเป็น
เทวราชา แม้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์แนวคิดดังกล่าวอาจเปลี่ยนแปลงไปบ้าง คือ คติเทวราชาตาม
ลัทธิพราหมณ์ได้เปลี่ยนมาเป็นคติที่ถือว่า กษัตริย์ทรงเปรียบเสมือนที่รวมแห่งกฎหมายและทรง
ถือว่าเป็นพระมหาสมมุติราชาเป็นพระโพธิสัตว์ ค่านิยมดังกล่าวปรากฏในวรรณคดีผ่านชาติ
กำเนิดต้นวงศ์อสุญแดหว่า เห็นได้จากคำขยายความของกษัตริย์ และสรรพนามแทนพระองค์
ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป
เป็นหน่อเนื้อเชื้อวงศ์เทวา

ถึงสิ่งองค์ทรงธรรม์นาถา
บิตุเรศมารดาเดียวกัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

เมื่อนั้น

พระผู้ผ่านโกโคยไศศวรรย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 17)

เมื่อนั้น

พระสุริยวงศ์เทวาระยาหงัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 28)

เมื่อนั้น

พระผู้ผ่านกรุงไกรไศศวรรย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 31)

จึงถวายอภิวาทบาทหงส์

พระผู้พงศ์เทวาระยาหงัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 115)

2 4 1 4 เป็นผู้มีทศพิศราชธรรม

กวีสะท้อนค่านิยมที่กษัตริย์ต้องเป็นผู้มีทศพิศราชธรรมผ่านคำขยาย
ต่าง ๆ เช่น ทรงธรรม์ ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป

ถึงสิ่งศักดิ์ทรงธรรม์นาถา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

เมื่อนั้น

พระผ่านภพดาหากองใหญ่

แสนสวาทพระราชด้นัย

ดังดวงฤทัยทรงธรรม์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 25)

บำรุงราษฎร์ดับเชิญอยู่เป็นนิจ

โดยทางทศพิธราชธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

ครั้นมาถึงที่ราชฐาน
จึงลงจากอาชาคลาไคล

พระผู้ผ่านสวรรยาเป็นใหญ่
เข้าไปเฝ้าองค์พระทรงธรรม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 75)

2 4 2 คำนิยมเกี่ยวกับลักษณะผู้ถูกปกครอง

ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะผู้ถูกปกครองที่ปรากฏ มี 4 ลักษณะ คือ ชาตวุฒิ
คุณวุฒิ วัยวุฒิ และปัญญาวุฒิ

2 4 2 1 ชาตวุฒิ

คุณสมบัติด้านชาติกำเนิดเป็นค่านิยมเกี่ยวข้องกับของผู้รับใช้
ใกล้ชิดกษัตริย์และเจ้านายโดยเฉพาะ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ขึ้นชมโสมนัสเบิกบาน
อันบุตรเสนาปาเตะ
บุตรตำมะหงงเสนาใน
อันบุตรตะหมังมนตรี
อันบุตรยาสาเสนา
พันธุรณรุ่มน้อมน้อยน้อย

พระปิ่นปักนครธาฐาน
จึงมีบัญชาการตรัสไป
ตั้งที่ยะรุเดะพีเลี้ยงใหญ่
ตั้งให้เป็นทีปุนตา
ตั้งที่เป็นกะระดาหลา
ตั้งที่ประสันตาครบครัน
รูปร่างแซมช้อยเจิดจัน

พระสั่งให้ประทานรางวัล

ตามหลันพีเลี้ยงแลมนตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 14 - 15)

ล้วนหนูน้อยรุ่มรามทรมค่นอง

ตั้งต้อมตามชนบครบครัน

ให้บุตรขุนหมื่นพินน้อยน้อย

แปดร้อยกุมารวิดาหยัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 27)

จากคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่าคุณสมบัติด้านชาติวุฒิของพี่เลี้ยงของพระราชกุมารในวงศ์สกุลแดหวา ต่างสืบเชื้อสายจากเสนาผู้ใหญ่ทั้งสิ้น และเป็นข้าในพระองค์ตั้งแต่พระราชโอรสยังทรงพระเยาว์ เช่นเดียวกับระเด่นดาหยน ซึ่งเป็นพระญาติฝ่ายพระราชมารดาของอิเหนาที่พระอัยกี จากเมืองหมันหยาส่งมาให้อูแลอิเหนาตั้งแต่แรกประสูติ ดังคำประพันธ์

ฝ่ายองค์สมเด็จพระอัยกี

ในหมันหยาธานีราชฐาน

จัดระเด่นดาหยนกุมาร

ซึ่งเป็นวงศ์วานกระษัตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2528 18)

แต่องค์สมเด็จพระอัยกี

ในหมันหยาธานีสูงส่ง

ให้ระเด่นดาหยนโถมยง

ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์พงศ์พันธุ์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2528 22)

ค่านิยมด้านชาติกำเนิดของผู้ใกล้ชิดนี้รวมถึงพี่เลี้ยงของเจ้านายฝ่ายหญิงทั้งของนางบุษบาและวิยะดาที่สอดคล้องกับข้าราชการบริพารของเจ้านายฝ่ายชาย ที่ต้องเป็นผู้สืบเชื้อสายจากเหล่าเสนาบดี เช่นกัน ดังคำประพันธ์

แล้วจัดกำนัลที่รูปดี

นารีน้อยน้อยแปดร้อยปลาย

บรรดาบุตรเสนาน้อยใหญ่

ต่างคนเต็มใจเอาไปถวาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2506 25)

คุณสมบัติของเหล่าบรรดาข้าราชการบริพารใกล้ชิดของกษัตริย์และเจ้านายวงศ์อัสัญแดหวานนี้ สะท้อนคุณสมบัติด้านชาติวุฒิของเหล่าข้าราชการใกล้ชิด โดยเฉพาะมหาดเล็กของกษัตริย์และเจ้านายสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มักสืบเชื้อสายเลือดมาจากตระกูลขุนนาง โดยบิดามักนำบุตรไปถวายตัวแก่เจ้านายตั้งแต่ยังเล็ก เพื่อให้มีโอกาสรับใช้ใกล้ชิดตั้งแต่เด็ก และมีโอกาสเจริญก้าวหน้าในทางราชการเมื่อเติบโตขึ้น

2 4 2 2 ความสามารถ

ความสามารถในการปฏิบัติราชการ เป็นค่านิยมที่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นสิ่งที่สังคมยกย่อง ย่อมได้รับการส่งเสริมและได้รับบำเหน็จรางวัลจากเจ้านาย ดังคำประพันธ์

	สถิตยังพลับพลาพระราช
ทอดพระเนตรกิดาหยันโยธา	ซ่อมหัดศัสตราสารพัน

ใครดีมีฝีมือแคล่วคล่อง	ก็ประทานเงินทองทุกสิ่งสรรพ
พอจวนเวลาสายัณห์	ก็จรรโลงคืนยังวังใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 29)

2 4 2 3 ความรับผิดชอบ

ความรับผิดชอบต่องานที่ได้รับมอบหมายจากกษัตริย์และเจ้านายเป็นสิ่งที่พึงมีของผู้ใต้บังคับบัญชา หากงานที่ได้รับมอบหมายผิดพลาดต้องพร้อมยอมรับผลของการกระทำ ดังคำประพันธ์

ทั้งสี่มหาเสนา	แต่ชนของไปมาถึงสามกลับ
----------------	------------------------

ด้ามะหงดะหมังกิบังคับ	ให้คนคุมกำกับของไว้
ไม่ตกลงครั้งจะส่งให้ชาวคลัง	ก็กลัวผิดรับส่งไม่ได้
ปาเตะยาสาทีว่าไป	เราชวนกันแก้ไขให้ได้การ
ถึงมิโปรดโทษทัณฑ์จะรับผิด	เอ็นดูองค์ทรงฤทธิ์ให้สงสาร
ทั้งสี่เสนาปรีชาชาญ	พร้อมจิตคิดอ่านแล้วจรรลี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 189)

เสียแรงพระเชื่อใจไว้วาง	ให้อยู่รักษานางที่ในไพร
มาบันดาลให้เป็นเช่นนี้	มิรู้ที่จะทำเป็นไฉน
จะคิดผ่อนผันฉันใด	จึงจะได้เหตุผลตันปลาย
จำจะไปเฝ้าองค์พระทรงเดช	ทูลให้ทราบเหตุที่นางหาย
อันโทษเรานี้ถึงที่ตาย	ตามแต่พระโอบอวยจะเมตตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 614)

2 5 คำนิยมความกตัญญูกตเวทิต

ค่านิยมความกตัญญูกตเวทิตที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา ส่วนใหญ่เป็นค่านิยมที่ ถูกยึดถือและปฏิบัติต่อพ่อแม่ เพื่อการตอบแทนที่ท่านให้ความรักความคุ้มครองตนมา เมื่อลูกคร่ำครวญถึงพระคุณของพ่อแม่ที่มีต่อตน มักปรารถนาจะตอบแทนพระคุณของท่านเสมอกรียา อาการที่ปฏิบัติจะเป็นด้วยความเคารพนบอบ เมื่อกระทำใด ๆ ก็คำนึงถึงมีผลต่อการสนองคุณท่านหรือไม่ เช่นในตอนที่ประไหมสุหรีปันจะรากันและปักมาหงัน ตรัสกับนางสกะวาตีและนางมาหยารัศมี ก่อนถูกส่งไปถวายปันหี (อิเหนา) ว่าเป็นเพราะความจำเป็น ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	พระบิดุราชมานุวงศ์ก็สงสาร
จึงตรัสปลอบธิดายุพาพาล	เยาวมัลย์แม่อย่าโศกาลัย
อันชนกชนนีรักเจ้า	เทียบเท่าชีวิตก็ว่าได้
ไซ้จะแสรังสลดซัดเสียไกล	เพราะเป็นความจำใจของบิดา
ถ้าแน่นมีผ่อนผันฉันนี้	อันตรายจะมีไปภายหน้า

อย่าซึ่งเคียดเคียดฉันท์เลยขวัญตา เหมือนแทนคุณบิดาช่วยด้บร้อน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 152)

การระลึกถึงคุณของบิดามารดา ปรากฏอีกครั้งเมื่อตรา(นุชบา)คร่ำครวญถึง
พระคุณและความระลึกถึงพระชนกชนนีบุญธรรม คือ ท้าวประมอดันและมเหสี ดังคำประพันธ์

อันองค์ชนกชนนี	มีคุณใหญ่หลวงหนักหนา
เป็นกรรมจำพราจจากพระบาท	ให้ผ่านฟ้าเศรำโคกแสนทวี
จึงทูลว่าเราถวายบังคมไป	แทบได้ละอองบพิศ
คิดอยู่ทุกทิวาราตรี	มิได้ลืมคุณภูวนาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1057)

นอกจากการพลัดพรากกันในขณะมีชีวิตแล้ว เมื่อต้องแยกจากกันด้วยการตายจาก
บุตรธิดาย่อมแสดงความระลึกถึงบิดามารดา เช่น ตอนที่พระอภัยกึ่งทรวงคต เมื่อ ประไหมสุหรีถูกรบ
ทราบข่าว นางคร่ำครวญถึงคุณของพระมารดา ดังคำประพันธ์

ไฉ่พระชนนีของลูกเอ๋ย	พระคุณเคยปกป้องประคองขวัญ
เซยชมเข้าเย็นเป็นนิรันดร์	สารพันมิให้อนาทร
ฤมาละลูกไว้ให้อาวรณ์	หนีไปอมรเมืองฟ้า
ประจวรโรคนคั่งบรรลัย	ก็มีได้พิทักษ์รักษา
เสียแรงที่อุ้มท้องประคองมา	ก็ลยาร่ำพลางทางโคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 32)

เช่นเดียวกับปฏิกิริยาของพระชนิษฐา คือ ประไหมสุหรีดาหาเมื่อทราบข่าวของ
พระมารดา ดังคำประพันธ์

โอ้ว่าพระมารดาเจ้า
เฝ้าถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงลูกมา
พระเจ็บไข้ก็มีได้พยาบาล
จนสิ้นสุดชีวิตวันบรรลัย

พระบาทเคยปกเกล้าเกศา
มิให้เคืองวิญญาเท่ายองโย
จะรู้ข่าวอาการก็หาไม่
ลูกได้เห็นใจพระมารดร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 36)

ปฏิกิจิรยาดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับพฤติกรรมของประไพหมสุหรืหมันหยา พระชนิษฐาองค์เล็กในงานพระเมรุของพระมารดา ประไพหมสุหรืหมันหยาเศร้าโศกเสียใจ คร่ำครวญถึงพระคุณของพระมารดาที่เฝ้าถนอมเลี้ยงดูมา ดังคำประพันธ์

โอ้พระทูลกระหม่อมเฮ้ย
เฝ้าถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงลูกมา
พระพี่นางทั้งสองมาเชิญไป
เพราะรักใคร่ในลูกผูกพัน

พระคุณเคยปกเกล้าเกศา
ไม่นิราศคลาดคลาสิกคืนวัน
ก็มีได้จำนงผายผัน
ประโลมเลี้ยงหลานขวัญทุกเวลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 68)

ความสำนึกพระคุณของบิดามารดาดังกล่าวทำให้นุตรธิดาเมื่อคิดทำสิ่งโดยอมไม่ ยอยากให้บิดามารดาได้รับความทุกข์กายทุกข์ใจจากการกระทำนั้น ๆ เช่นเดียวกับ การที่นาง จินตะหารายอมร่วมพระราชพิธีอภิเชกสมรส ณ เมืองกาหลัง เพราะเกรงว่าหากนางไม่ยอมจะทำให้ พระชนกชนนีได้รับโทษทัณฑ์ ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
ได้ฟังบิดุเรศมารดร
อันพระคุณการุญเลี้ยงมา
ยังมีได้สนองเท่ายองโย
จะก้มหน้าไปรับความอาย
ก็ตามแต่ผลกรรมซึ่งทำมา

ระเด่นจินตะหาราดวงสมร
ได้คิดยอกรสนองไป
ถึงดินแดนแผ่นฟ้าไม่เบรียบได้
มาซ้ำให้ได้เคืองพระบาทา
ถึงจะวายชีวิ้งสังขาร์
ไม่นำพาอาลัยแกชีวิ

เหมือนหนึ่งลูกได้สนองคุณ
พระจงเสวยสวัสดิ์

ซึ่งการบุญโปรดเกล้าเกศ
อย่ามีวิตกหนุทัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1126 - 1127)

คำนิยมความกตัญญูทศเวที่ดังกล่าวสอดคล้องกับหลักธรรม มงคล 38 หรือธรรมอัน
นำมาซึ่งความสุขความเจริญ ข้อ 25 กตณฺฏตา คือ มีความกตัญญู เป็นผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้ว
และตอบแทน เป็นผู้รู้จักคุณค่าแห่งการกระทำดีของผู้อื่นและแสดงออกเพื่อบูชาความดี ดังเช่น
พระราชดำริข้อ ท้าวประมอดันซึ่งแสดงความระลึกถึงคุณของอิเหนาที่ส่งสังคามาระตาไปช่วย
รับศึกท้าวล่าล่า ดังคำประพันธ์

แล้วปราศรัยอิเหนากุเรป็น
ซึ่งมีพระทัยกรุณา
กรีพลไปช่วยดับเข็ญ
ขอบคุณเป็นพันประมาณ

ด้วยความเกษมสันต์หรรษา
ให้สังคามาระตาชัยชาญ
ร่มเย็นประมอดันราชฐาน
ได้สำราญด้วยเดชพระภูมิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1157 - 1158)

เหตุผลที่อิเหนา ส่งสังคามาระตาไปช่วยรบที่เมืองประมอดัน เพื่อตอบแทนบุญ
คุณของท้าวประมอดันที่ รักใคร่และดูแลนางบุษบา เสมือนพระโอรส ดังคำประพันธ์

X เมื่อนั้น
ฟังท้าวประมอดันพาที
ซึ่งพระองค์ทรงพระเมตตา
บำรุงเลี้ยงมิให้ร้อนใจ
อันความกรุณาปราณี
จะสนองพระคุณพระราช

ระเด่นมนตรีเรืองศรี
จึงมีมธุรสตอบไป
แก่นุชบายาหิศรีไล
รักใคร่เป็นจันพระลูกยา
ก็เหมือนหนึ่งว่ามิแต่ตัวข้า
ไปกว่าจะม้วยชีวัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1157 - 1158)

26 คำนิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่สมรส

ค่านิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่สมรสนั้น หากพิจารณาจากวรรณคดีพบว่า ค่านิยมโดยรวมของสังคมนิยมผัวเดียวเมียเดียว โดยเฉพาะกับฝ่ายหญิงยึดค่านิยมการมีสามีเดียวอย่างเหนียวแน่น จึงมีคำสอนให้หญิงรักษาวลสงวนตัว หากมีความสัมพันธ์กับชายใดโดยยังไม่ผ่านพิธีการสมรส หรือหญิงใดมีสามีมากกว่าหนึ่งคนก็จะถูกสังคมประณามอย่างเสียหาย หรือหญิงใดลอบเป็นชู้กับคู่หมั้น สามี คู่ครองของหญิงอื่น เช่น นางจินตะหรามีความสัมพันธ์กับอริเณาทังที่ยังไม่ผ่านพิธีการสมรสที่รับรู้กันของญาติทั้งสองฝ่าย และอริเณาก็มีคู่ตุนาหงันที่พระชนกชนนีนั้นหมายไว้ให้ คือ บุษบา จึงเป็นที่ติฉินนินทาโดยเฉพาะนางจินตะหราเองและพระชนกชนนี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวหมันหยาดรัศแจ่งแสงไช
นัลดดาเล่าตัวเปล่าอยู่เมื่อไร	ตุนาหงันกันไว้กับบุษบา
สององค์ทรงทราบเนื้อความเข้า	จะโทษเราผู้ใหญ่ว่าคบหา
แน้มมิกลัวติฉินนินทา	จะห้ามหวงจินตะหราไว้ไย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 189)

แม้สองกษัตริย์ทราบกิจจา	ผ่านฟ้าจะเคืองขุนฟุนไฟ
น้องจะได้ฮักยศอดสู	จะแลดูหน้าคนกระไรได้
จงดำริดูเกิดพระภูวไนย	มิใช่จะเกี่ยวกันด้วยฉันทา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 195)

ในลักษณะอักษรสรา	ว่าระตุหมันหยาเป็นผู้ใหญ่
มีวาทิตายาใจ	แกล้งให้แต่งตัวไว้ยั่วชาย
จนลูกเราร้างคู่ตุนาหงัน	ไปหลงรักผูกพันมั่นหมาย
จะให้ชิงผัวเขาเอาเด็ดตาย	ช่างไม่อายไพร่ฟ้าประชาชน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 322)

ไฉ่ว่าน่าเสียดายตัวนัก
จะออกชื่อๆชั่วไปทั่วทิศ

เพราะเชื่อลั่นหลงรักจึงซ้ำจิต
เมื่อพลั้งคิดผิดแล้วจะโทษใคร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 325)

จำนวนคู่สมรสของฝ่ายหญิงนั้น การมีสามีเดียวเป็นสิ่งที่สังคมคาดหวังเห็นได้จาก
คำเตือนของนางบาทยันท่ือนางบุษบาตั้งคำประพันธ์

บัดนั้น
ปลอบบงศ์อรไทไปพลัน
พระพี่ย่าวไรไม่ฟังบ้าง
จงหยุดยั้งซึ่งใจกัลยา
จะพอใจให้ได้ข้างระตู
เกิดมาเป็นปิ่นกษัตริ์

จึงโฉมนวนนางบาทยันท
จอมขวัญเมืองแมจเมตตา
ขัดขวางหาญหักเป็นหนักหนา
ตรึงตราตรองดูให้จงดี
ไม่อดสูเทวาในราศี
ไม่ควรที่จะให้ต้องเป็นสองชาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 22)

จากค่านิยมจำนวนคู่สมรสของฝ่ายหญิง ที่เป็นแบบผัวเดียวเมียเดียวนั้น ความซื่อสัตย์
และความภักดีต่อคู่ครองหรือคู่ตุนาหงันจึงเป็นสิ่งสำคัญ แม้เป็นเพียงแค่ความคิดที่จะนอกใจคู่ของ
ตนก็เป็นเรื่องที่ถูกติฉินนินทา เช่น เมื่ออุณณาภรณ์ทอดพระเนตรเห็นสารของนางสการะหนึ่งหัดที่
ร่างไว้ให้ปิ่นหยีทั้งที่นางมีคู่หมั้นอยู่แล้ว คือสุหรานาง ดังคำประพันธ์

คลี่ออกอ่านดูรู้ประจักษ์
น้อยจิตคิดแค้นพระริดา
ทั้งคู่ตุนาหงันนั้นก็มี
เสียแรงเป็นวงศ์สาธุราลย์

แล้วเห็นสารปิ่นหยีที่ให้มา
รสรักผูกพันกันหนักหนา
จะมาปนศักดิ์ด้วยโจรไพร
ถามมาเป็นเช่นนี้ก็เป็นได้
ไม่รักศักดิ์จะให้เขานินทา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 806)

สำหรับจำนวนคู่ครองของฝ่ายชายนั้น ปรากฏค่านิยมผัวเดียวเมียเดียวเช่นเดียวกับ
ฝ่ายหญิง ดังคำประพันธ์

อันพระน้องนุชบุษบา	พระบิดุเรศเจตนาไปกล่าวไว้
ยังแต่จะเสกสองให้ครองกัน	เป็นปิ่นกุเรปันกรุงใหญ่
อันจะเลี้ยงพระน้องสองเวียงชัย	รู้ไปถึงดาหารธานี
เกลือกจะไม่ปลดปลงให้ลงลักษณ์	จะเกิดเหตุใหญ่นักพระโสมศรี
ทั้งจะได้เคื่องแค้นแสนทวี	พระภูมิจงถวิลจินดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2528 70)

แต่ค่านิยมดังกล่าวของฝ่ายชายไม่ยึดถือเหนียวแน่นเท่าฝ่ายหญิง คำพูดและพฤติกรรมของ ตัวละครสื่อให้เห็นว่า ผู้ชายมีภรรยาหลายคนและถือเป็นเรื่องที่ดี ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า จำนวนคู่ครองของฝ่ายชายนั้น แม้สังคมจะมีค่านิยมผัวเดียวเมียเดียว แต่สังคมยังยึดค่านิยมทางความสามารถอยู่ด้วย จึงยอมรับและยกย่องผู้ชายที่มีภรรยาหลายคนและถือเป็นเรื่องธรรมดาที่รับรู้กันอยู่ทั่วไป ดังคำประพันธ์

ประดับด้วยสุรางค์นางสนม	ล้วนอุดมรูปทรงวงศา
ถ้วนหมั่นหนักพันกัลยา	วิลาสเลิศลักษณะทูกนางใน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 1)

บัดนั้น	สองพี่เลี้ยงทูลแถลงไข
เมื่อแปลงองค์เป็นชายจะอายุไย	จะเป็นที่สงสยแก่เสนา
เขาจะว่าทราชมวัยมิใช่ชาย	จึงเฉยเชื่อนเฝ้าอายเสนาหา
ธรรมเนียมบุรุษในโลกา	ย่อมปองปรารภนานาริ
แต่นางมาอยู่ก็หลายวัน	ไม่คิดกันคว้นความก็ไซ้ที่
ธรรมดาผอยไว้ใกล้อัคคี	อันจะมีติดเชื่ออย่างสงกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 117)

ค่านิยมแบบมากฐัหลายเมียของฝ่ายชายนี้ ไม่ได้มีเฉพาะเจ้านายชนชั้นปกครองเท่านั้น ยังครอบคลุมถึงสามัญชน โดยเฉพาะผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี เช่น กลุ่มเจ้าภาชีนายอากรดังคำประพันธ์

เมียน้อยเจ้าภาชีมิใช่ชั่ว

หน้าเป็นเล่นตัวจนผิวหึง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 56)

ฝ่ายหญิงที่มีฐานะเป็นภรรยาน้อยก็คิดว่า การเป็นภรรยาน้อยนั้นเป็นเรื่องธรรมดา ดังคำประพันธ์

แม้อยู่ยังพระนครเหมือนก่อนมา

เห็นหน้าก็พอเสมอกัน

ไม่เจ็บช้ำน้ำใจได้เป็นน้อย

ที่นี้คนจะพลอยเย้ยหยัน

อภัยศอดสูแก่พงศ์พันธุ์

จะดูหน้านางนั้นฉันใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 220)

2 4 ค่านิยมความเคารพนบถ

ค่านิยมความเคารพนบถเป็นผลจากระบบศักดินา และชนชั้นทางสังคม ค่านิยมความเคารพกันตามอาวุโสนี้ ผู้อายุน้อยกว่าต้องให้ความเคารพผู้อายุมากกว่า เช่นอิเหนากับท้าวหมันหยากับประไหมสุหรี แม้อิเหนาจะมีเชื้อชาติเป็นวงศ์สฤตแต่หา แต่ตามระบบอาวุโสนั้นอิเหนามีฐานะเป็นหลาน และท้าวหมันหยากับประไหมสุหรีก็มีวัยมากกว่า ดังคำประพันธ์

เข้าในพระโรงรัตนบุรี

เห็นเสนีเฝ้าแหนแน่นหนา

จึงถวายบังคมคล้วนทา

พระผู้ผ่านสวรยาธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 45)

ครั้นถึงจึงบังคมบรมศพ

แล้วนบถบอภีวันท้าวหมันหยา

พลาทอดพระเนตรแลมา

ดูพระนัดดาธิบดี

เมื่อนั้น

ระเด่นมนตรีเรืองศรี

จึงถวายอภิวันท์อัญชลี

องค์ประไหมสุหรีศรีโสภา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 49)

ส่วนจินตะหรานั้นมีอายุน้อยกว่า มีศักดิ์เป็นน้องของอิเหนา ประไหมสุหรีจึงตรัสให้นางทำความเคารพอิเหนา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

องค์ประไหมสุหรีศรีโส

จึงตรัสแกธิดาทันใด

เป็นไรไม่ไหวพี่ยา

จงฝากตัวไว้ให้รู้จัก

จะได้พึ่งพำนักไปภายหลัง

อันองค์อิเหนานัดดา

ก็แก้เดือนกว่าเทวี

อย่าทำกระแหม่งแองอน

อะหนะก็อ่อนกว่าพี่

มิใช่อื่นไกลหาไหนมี

เจ้าจงอัญชลีพี่ยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 51)

เมื่ออิเหนาให้ทั้งสองไปไหว้นางจินตะหรานั้น นางเกรงว่าจะต้องไปไหว้ผู้ที่อายุน้อยกว่า ทั้งยังมีฐานะชาติตระกูลเป็นลูกเจ้าเมืองนอกวงศ์สกุลแตกต่างเช่นเดียวกัน แต่พี่เลี้ยงก็ทูลเตือนว่านางจินตะหรานั้นอย่างไรเสียก็อายุมากกว่านางทั้งสอง ดังคำประพันธ์

บัดนั้น

พระพี่เลี้ยงเล้าโลมนางโฉมฉาย

อย่ากำสรดระทดระทวยกาย

จะอภัยสอดอวยแก่ใครมี

อันองค์ระเด่นจินตะหรา

ก็แก้ชันษากว่าสองศรี

คราวเดียวกับระเด่นมนตรี

เทวีมีนบอบไม่ชอบกล

นึกว่าวิบากกรรมเป็นธรรมดา

เหมือนอยู่ใต้ฟ้าจำต้องฝน

แม่น้ำโอนอ่อนผ่อนปรน

ไหนจะพ้นความคิดติดพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 220)

ความเคารพนบถนอแก่ผู้อาวุโสกว่า เป็นสิ่งที่สังคมให้ความสำคัญยิ่ง แม้มีเรื่องซุน
ข้องหมองใจก็ ดังเช่น เมื่ออิเหนาเฝ้าท้าวดาหานั้น ประไหมสุหรีดาหารับสั่งให้นางบุษบาไหว้
อิเหนาที่มีศักดิ์เป็นพี่ และยังมีคุณช่วยปราบศึกท้าวกระหมังกุนหนึ่ง ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
จึงว่าเราช่วยชิงชัย
เจ้าก็มีคู่ผู้อื่นแล้ว
เป็นพี่แล้วก็มีคุณมา

องค์ประไหมสุหรีศรีใส
จึงพันกายไม่เสียพารา
จะอายุไขลูกแก้วเสนาหา
จงวันทาเสียเถิดนะบังอร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 384)

ค่านิยมนี้ครอบคลุมถึงลำดับฐานะของภรรยา ผู้มาที่หลังต้องไหว้ให้ความเคารพ
ผู้มาก่อน ภรณาน้อยต้องเคารพภรรยาหลวง เห็นได้จากการกระทำของอิเหนาที่ให้นางสการะวาที
และนางมาหยารัศมีมาไหว้นางจินตะหราผู้เป็นชายาแรก หรือการที่ประไหมสุหรีดาหารับสั่งให้
นางบุษบาไหว้นางจินตะหรา ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น
แลไปพอสมพักตรา
เคื่องจิตก็พิศดูตา
จะไหว้ให้จันตะหรวาดี

องค์ประไหมสุหรีดาหา
กัลยาแจ้งใจในที่
สมเนตรบุษบามารศรี
แต่มิได้ตรัสประการใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1141)

เมื่อนั้น
ครั้นเห็นเคื่องขัดพระทัยนัก

ประไหมสุหรีดาหามีศักดิ์
นางลักษณจึงดำรงสตรัสไป

ดูคู่อะหนะบุชบา
ไม่รู้สึกเมียหลวงฤว่าไร

จะวันทาเจ้าผัวก็หาไม่
ตกจะให้มีความนินทา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1142)

2.8 คำนิยมการพนัน

การพนัน เป็นหนึ่งในจำนวนกิจกรรมทางสังคมไม่ก็อย่างที่ดีตกทอดกันมา และปรากฏในเกือบทุกเผ่าพันธุ์มนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หากจะกล่าวว่าการพนันเป็นปรากฏการณ์สากลของมนุษยชาติก็คงไม่ผิดนัก โดยทั่วไปการพนันเป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้เล่นเกิดความคลั่งไคล้หลงใหลเป็นอย่างมาก

การพนัน หมายถึง อะไรก็ได้ที่มีลักษณะเป็นธุรกรรมทางการเงินที่เกี่ยวข้องกับผลลัพธ์ของความไม่แน่นอน (สังคิต พิริยรังสรรค์ 2546 : 2) คนไทยเล่นการพนันกันตั้งแต่เด็กจนถึงผู้ใหญ่ การพนันที่นิยมเล่นกันมากได้แก่ การเล่นสลากกินแบ่งรัฐบาล การเล่นสลากกินรวบหรือ หวยใต้ดิน การเล่นพนันแข่งม้า กัดปลา ชนไก่ การเล่นไพ่ ถั่ว โป เผล รัมมี่ ไฮโล ต่อแถม ตีแตก ไพ่นกกระจอก เป็นต้น ชาวชนบทและชาวเมืองที่มีเวลาว่างมาก หรือไม่มีอาชีพเป็นลำสัน มักใช้เวลาว่างเล่นการพนัน โดยหวังเสี่ยงโชคหวังรวยโดยไม่ต้องทำงานหนัก

การเล่นการพนันที่ปรากฏในบทละคร เรื่อง อิเหนา นี้มีทั้งในยามปกติและในเวลาที่มีงานมหรสพ และทั้งงานมงคลและอวมงคล ดังคำประพันธ์

พวกผู้ชายโง่งเงงนักเลงถั่ว
เห็นบ่อนตั้งหลังระหาดอกไม้
บ้างยกขึ้นเส้นเล่นพกเปล้า
บ้างปลอมเปลี่ยนสับจับเงินแดง

แต่งตัวนุ่งผ้าพอกใหญ่
ก็แหวะวางเข้าไปนั่งแทง
ครั้นเสียเข้าก็นั่งทำหน้าแห้ง
ที่ติดพันยื้อแย่งกันรุงรัง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 64)

3 ความเชื่อ

วัฒนธรรมความเชื่อ หมายถึง ความเชื่อทางศาสนาหรือความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ สังคมทุกสังคมมีความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ไม่ว่ารูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ความเชื่อของคนไทยส่วนใหญ่นั้น เป็นการผสมผสานเข้ากันระหว่างหลักพุทธศาสนากับความเชื่อในเรื่องเทวดาและภูตผี โดยเฉพาะในราชสำนักนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีส่วนของศาสนาพราหมณ์เข้ามาเจือปนอยู่มาก และที่สำคัญความเชื่อในเรื่องผีสงฆ์ เวทมนต์คาถา ตลอดจนเทพเจ้าและเทวดาต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ ก็เข้ามามีอิทธิพลเป็นอย่างมาก

ความเชื่อที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา ประกอบด้วย

3 1 ความเชื่อการบวงสรวง

3 2 ความเชื่อผีบรรพบุรุษ

3 3 ความเชื่อฤกษ์ยาม

3 4 ความเชื่อเรื่องกลางและนิมิต

3 5 ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์

3 6 ความเชื่อความฝัน

3 7 ความเชื่ออำนาจของกรรม

3 1 ความเชื่อการบวงสรวง

การบวงสรวง เป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของสังคมไทย เกิดขึ้นเมื่อบุคคลเกิดความทุกข์ ต้องการทำพิธีเพื่ออ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือให้บันดาลสิ่งที่ตนปรารถนา ปรากฏในตอนที่ทำวายุเรป็น ต้องการพระโอรสที่ประสูติจากประไหมสุหรีเพื่อสืบราชสมบัติ ทรงมีบัญชาให้ตั้งพิธีบวงสรวงเทวดาเพื่อขอประทานพระโอรส ดังคำประพันธ์

คิดจะให้ประไหมสุหรีนั้น

จะได้สืบสุริยวงศ์พงศ์เทวา

ทรงครุฑพระโอรสา

ดำรงชันชาเสมาธานี

คิดพลางทางถวายเครื่องบวงสรวง

ขออารักข์หลักเมืองเรืองฤทธิ์

ให้ประไหมสุหรีนั้นมีบุตร

ได้ครอบครองพระนครขจรฤทธิ์

นำบวงเทวราชเรืองศรี

ได้ปราณีเชิญช่วยจงสมคิด

เป็นบุรุษรูปโฉมประโลมจิต

ภุสสะท้านทั่วทิศทั้งปวง

แม่นสมปรารถนาดังว่าชน	จะแต่งแก้บนบานบวงสรวง
เทียนทองชวาลาบุปผาพวง	พรรณรายรุ่งร่วงด้วยเนาวรัตน์
จะแผ่ทองเนื้อเก้าหุ้มเสาศาล	เอาตาลคำทำมานพदानัด
อีกทั้งทิวธงราชวัติ	ชุมสายเศรวตจักร์ชวาล
ทั้งแพะแกะโคกระทิงสิ่งละร้อย	จะปล่อยไว้ในเทวสถาน
จะสมโภชเจ็ดทิวาราตรีกาล	มีงานมหารสพครบครัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 10)

การบวงสรวงเพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลสิ่งที่ปรารถนา ยังปรากฏในลักษณะการบูชา ผีบรรพบุรุษ หรือ องค์ประตาระกาหลา ดังตอนที่กษัตริย์วงศ์เทวาทรงตั้งพิธีบวงสรวง ณ เขา ปันจะหระ การบวงสรวงครั้งนี้เป็นการบวงสรวงด้วยทรงรำมะนาและขับลำถวาย เพื่อขอให้ช่วย คุ่มครองบ้านเมืองสงบสุขปลอดภัย อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	สี่พระองค์วงศ์อัญญาแหวน
ครั้นเสร็จเสวยโภชนา	จึงตรัสแก่นัดดาแลโอรสา
เจ้าจงรำนาโปะไป	ถวายมือเทพไทให้ปรากฏ
จะได้เลื่องชื่อระบือยศ	ตามกำหนดมาแต่บุราณ

เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเกษมศานต์
คลานคล้อยถอยองค์ทรงกราบกราน	พระภูบาลรำข้าขึ้นจับพลัน

ขอถวายบังคมบรมนาถ	พระอัยกาธิราชรังสรรค์
ข้าพเจ้าอิเหนากุเรปัน	จะครอบครองเขตชั้นทศวรรรยา
ขออย่าให้มีภัยได้ทุกข์	จงมีสุขแสนโสมนัสลา
ให้เลื่องลือเฟื่องฟุ้งเดชา	ทั่วประเทศเขตชวาแดนไตร

เมื่อนั้น	กระหัดตะปาศีศรีไค
บังคมคัลวันทาภูวไนย	ลูกไปรำข้าขึ้นจับพลัน

ขอถวายบังคมกระตาดลา	สถิตยังชั้นฟ้าเป็นใหญ่
หลานนี้จะครองเวียงชัย	พระอัยกาจงได้โปรดปราน
ช่วยบำรุงไพร่ฟ้าประชาน	ฝูงคนเป็นสุขเกษมศานต์
ทั้งข้าศึกศัตรูหมู่ภัยพาล	มารอนราญให้แพ้ฤทธิ์ไกร

เมื่อนั้น	สุหรานากงวงศ์อัสญ
กราบถวายบังคมพระทรงธรรม์	จรจรัลลุกขึ้นขับรำไป

ขอถวายบังคมกระตาดลา	สถิตยังชั้นฟ้าเป็นใหญ่
หลานนี้จะครองเวียงชัย	พระอัยกาจงได้โปรดปราน
ช่วยบำรุงไพร่ฟ้าประชาน	ฝูงคนเป็นสุขเกษมศานต์
ทั้งข้าศึกศัตรูหมู่ภัยพาล	มารอนราญให้แพ้ฤทธิ์ไกร

เมื่อนั้น	สียะตราบาบกัมประนมไหว้
ลูกมารำนาโปะไป	ขับถวายเทพโหมได้ช้า
ขอถวายบังคมพระทรงธรรม์	ซึ่งสถิตในชั้นอัสญทยา
ข้าฤๅคือองค์สียะตรา	จะได้ครองดาหาธานี
ขอจงอัยกามาประสาท	บำรุงราชฎรีให้สุขเกษมศรี
ให้ฤๅชาปรากฏฤทธิ์	ปัจจามิตรอย่ามีแผ้วพาน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1204 - 1206)

ความเชื่อดังกล่าวพบเมื่อผ่านเหตุการณ์วิกฤตร้ายแรง เช่น การมีข้าศึกยกทัพประชิดเมือง เมื่อผ่านพ้นเหตุการณ์ดังกล่าว ก็มีการจัดพิธีบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังตอนที่ท้าวดาหาเสด็จไปไ้บนที่เขาวิลสมามหราชหลังศึกท้าวกะหมังกุนหนึ่ง หรือหลังศึกท้าวจะมามหราชแล้ว ตอนที่ท้าวกาหลังทูลเชิญพระเชษฐาและพระอนุชาเสด็จประพาสเขาปิ่นจะหราชเพื่อนมัสการเทวสถานอันศักดิ์คู่บ้านคู่เมือง และทำพิธีบวงสรวงเทวดาเพื่อแก้บนเมื่อครั้งศึกท้าวจะมามหารายกมาล้อมเมืองดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลงสุริยวงศ์นาถา
จึงทูลเชิญทั้งสองพระพี่ยา	ไปประพาสคูหาให้สำราญ
ชื่อว่าปิ่นจะหรรษศิริ	มีทั้งที่เทวสถาน
เป็นหลักกาหลงมาช้านาน	ศักดิ์สิทธิ์เชี่ยวชาญมहिมา
อยู่ริมฝั่งปากทะเลทราย	รอบรายล้วนพรณนบุหงา
เคยไปสักการบูชา	ล่ำโล่มฤคามาแต่ไร
บัดนี้จะไปพลีกรรม	เทวัญสถิตกุหลาบใหญ่
เมื่อครั้งศึกจะมาหาได้ว่าไว้	ให้มีชัยชนะแก่ไพร่
จะแก้บนเนื้อเบื้อและกระทิง	ทั้งมิงส์เขาสุวรรณให้ถ้วนถี่
อีกทั้งดุริยางค์ดนตรี	จะมีบวงสรวงให้ครบครัน
อนึ่งซึ่งโอรสและนัดดา	ได้ทำการวิวาห์เฉลิมขวัญ
น้องจะพาออกไปบังคมคัล	ตามจารีตเทวัญแต่ก่อนมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1190)

เครื่องบัตร์พลีที่ท้าวกาหลงมีรับสั่งให้เสนาจัดหา คือ เนื้อกระทิง
มิงสาอย่างละ 1000 เพื่อเป็นเครื่องแก้บน ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น	ท้าวกาหลงสุริยวงศ์รังสรรค์
จึงตรัสสั่งยาสาเสนาพลัน	ให้เตรียมพลขันธ์ตามตำรา
ทั้งสัตว์สิงสิ่งละพันเครื่องบวงสรวง	จงส่งกันทุกกระทรวงให้พร้อมหน้า
ให้อิเหนากับระเด่นสียะตรา	เป็นทัพหน้านำพลกลไก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1190)

กษัตริย์ทุกพระองค์เสด็จไปทำพิธีบวงสรวงที่ศาลเทพารักษ์ ทรงจุด
ธูปเทียนบูชาเทวรูป ถวายเครื่องสังเวยครบครันตามพิธี ท้าวกาหลงทรงตั้งจิตอธิษฐานถวายสัตว์
อย่างละพันตัวตามที่บนบานไว้เมื่อครั้งศึกจะมาหา และอธิษฐานขอให้บรรดาพระโอรสและ
พระนัดดาทรงขึ้นครองเมือง มีพระยศยิ่งใหญ่ และอยู่เย็นเป็นสุขสืบไป ดังคำประพันธ์

ต่างองค์ต่างทรงจุดเทียนรูป	บูชาเทวรูปเรื่องศรี
เครื่องสังเวทตามเคยเหมือนทุกที	ทั้งศิริเงินทองต้องตำรา
ทำวากหลังตั้งจิตอธิษฐาน	แก้บนบานครั้งศึกจะมาhra
สัตว์สิงสิ่งละพันซึ่งสรรมา	ถวายแก่เทวาลิศไกร
อนึ่งเหล่านัดดาแลโอรส	ได้ครองเมืองเรืองยศเป็นใหญ่
ให้อยู่เย็นเป็นสุขสนุกใจ	แล้วสั่งให้ประโคนขึ้นนั้น
บัดนั้น	ฝ่ายเจ้าพนักงานคนขยัน
จึงปล่อยสัตว์สิงวังแจจรร	ตามหน้าศาลเทวัญอันศักดิ์ดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 1201 - 1202)

3.2 ความเชื่อผีบรรพบุรุษ

ความเชื่อเรื่องผีเป็นความเชื่อดั้งเดิมของสังคม ในบทละครเรื่องอิเหนา กล่าวถึง ผีบรรพบุรุษ คือ องค์ปะตาระกาหลา ที่คอยสอดส่องดูแลพฤติกรรมของลูกหลาน เมื่อทำผิดก็ต้อง ได้รับการลงโทษ ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าววาทไป	ถึงองค์ปะตาระกาหลา
ซึ่งเป็นบรมราชอัยกา	สถิตในชั้นฟ้าสุราลัย
แค้นด้วยอินหานัดดา	อหังการก่อเภทเหตุใหญ่
กูแกลังสรรค์บุษบาหลงไป	หวังจะให้เป็นผู้ครองกัน
ก็ไม่เลียงตามวงศ์ที่จงให้	ทำตามน้ำใจขุนหัน
รักแต่ที่ต่ำพงศ์พันธ์	บากบันต์ตรอนบ่ห่อนคิด
เดิมว่าไม่เลียงบุษบา	แล้วกลับมาภิรมย์สมสนิท
กูไม่สู้สมชมชิต	จะปลดปลิดบุษบาพาไป
ถึงจะพบพานกันวันหน้า	จะทรมานให้แทบเลือดตาไหล
คิดแล้วออกจากพิมานชัย	ลงไปยังพื้นสุธาธาร
จึงผาดแผงลำแดงศักดิ์ดาเดช	สะเทือนทั่วทุกประเทศทิศาศาล
เมฆหมอกมีดมนอนธการ	อัศจรรย์บันดาลด้วยฤทธิ์ธรรณ

แล้วให้บังเกิดพยุใหญ่
ลมหอบเอารถณมุล

กัมปนาทหวาดไหวทั้งไพรสณฑ์
สามคนลอยลี้วปลิวไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 601 - 602)

แต่เมื่อลูกหลานเดือดร้อน องค์ปะตาระกาหราชช่วยเหลือ เช่นเมื่อสียะตราเดินทาง
ตามหา อิเหนา บุชบา และวิยะดา พระองค์แปลงกายเป็นนกยูงนำสียะตราไปเมืองกาหลัง
ดังคำประพันธ์

มาจะกล่าวบทไป
ทิพอาสน์เคยอ่อนแต่ก่อนมา
จึงเล็งดูรู้แจ้งประจักษ์
บัดนี้อาวณรือนฤทัย
อย่าเลยจะชวนำจรัล
คิดแล้วทรงฤทธิ์นิมิตองค์

ถึงองค์ปะตาระกาหลา
กระด้างดั่งศิลาประหลาดใจ
ว่าสียะตราหลานรักพิสมัย
จะเที่ยวไปตามสามสุริยวงศ์
ให้ทั้งสี่พานพบสบประสงค์
เป็นบุหรนมยุเรศร่อนมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 871)

ด้วยเดชเทวัญบันดาลดล
ก็เลี้ยวลับคล้อยกายกำบัง

วันเดียวถึงด่านเมืองกาหลัง
คืนยังกระยาหยันชั้นฟ้า

เมื่อนั้น
เห็นนกหายไปกับนัยนา
ชะรอยองค์อัยกาสุราฤทธิ์
เหมือนชวนำมรคาพนาลัย

ย่าหรันวิไลศมาหรา
พระจินดาตูประหลาดหลากใจ
แกลังนमितเป็นบุหรนให้หลงไล่
หวังจะให้พบสามกษัตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2 2506 873)

กวีสะท้อนความเชื่อในอำนาจของวิญญาณบรรพบุรุษ และสะท้อนให้เห็นค่านิยม
ของสังคมที่ควรเคารพนับถือผู้ใหญ่หรือผู้อาวุโส เพราะการกระทำของผู้ใหญ่จะมองการณ์ไกลกว่า

ผู้เยาว์ เช่นเดียวกับการเลือกคู่ให้แก่บุตรหลาน แล้วบุตรหลานนั้นก็พยายามหลีกเลี่ยง ซึ่งก็จะได้สะท้อนทัศนคติที่สนับสนุนว่าแม้บุตรหลานจะพยายามหลีกเลี่ยงแต่ในที่สุด การกระทำของผู้ใหญ่นั้น สิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม

3.3 ความเชื่อฤกษ์ยาม

ความเชื่อฤกษ์ยามที่พบในบทละครเรื่องอิเหนา มีอยู่หลายตอนที่กล่าวถึงพิธีกรรมต่าง ๆ ดังนี้

เมื่อพระอภัยมณีเสด็จทวงคต ท้าวหมันหยางจึงจัดให้มีการพระเมรุเพื่อถวายพระเพลิงพระศพ โดยให้โหราจารย์หาฤกษ์ที่เป็นมงคลในการประกอบพิธี ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น จึงตรัสสั่งพฤตมาโหราจารย์	พระองค์ผู้ดำรงราชฐาน ให้หาฤกษ์ตั้งการกำหนดวัน
บัดนั้น คลี่ตำรับขับไล่ลัคน์จันทร์ จึงนับนิ้วประนมบังคมทูล กำหนดเชิญพระศพฤกษ์ดี	ขุนโหรผู้ใหญ่คนชยัน ดูโฉลกโชคชั้นทันที่ นเรนทรสุรจทรงทราบทศรี เดือนสี่สิบค่ำวันอังคาร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 57)

เช่นเดียวกับการปฏิบัติในงานมงคลอย่าง พิธีอภิเษกสมรส เมื่อ ท้าวดาหาจัดพิธีอภิเษกสมรสนางบุษบาระหว่างจรงกา ก่อนจัดพิธี ท้าวดาหาให้โหราจารย์มามงคลต่อการประกอบพิธี โหรประจำราชสำนักคำนวณหาฤกษ์มงคลในการประกอบพิธีอภิเษกสมรส ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น จึงตรัสสั่งโหราธิบดี	ท้าวดาหาสุริยวงศ์เรืองศรี ให้หาฤกษ์พิธีวิวาห์การ
-----------------------------------	---

บัดนั้น
คุณควนตามทำเนียมเทียมทาน

ขุนโหรรับราชบรรหาร
โดยวารศุภฤกษ์เวลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 521)

ความเชื่อฤกษ์ยามมงคลในงานอภิเษก ปรากฏในตอนพิธีอภิเษกสมรสของพระโอรส 4 พระองค์ซึ่งจัด ณ เมืองกาหลง ท้าวฤเบรณมีรับสั่งให้โหราจารย์ทั้งสี่ นาดวงพระชะตาของพระโอรสทั้งสี่เปรียบเทียบกับดวงเมืองทั้งสี่เมื่อคำนวณฤกษ์ยามที่เหมาะสมและเป็นมงคลในการประกอบพิธี ดังคำประพันธ์

จึงมีพระราชบัญชาการ
จะเร่งหาฤกษ์ยามเวลา

สั่งโหราจารย์ซ้ายขวา
จะแต่งงานวิวาห์บัดนี้

บัดนั้น
รับสั่งกราบงามสามที
ดูโชคชั้นชั้นชาพระโอรส
เทียบกับราศีสี่เวียงชัย
ครั้นแจ้งประจักษ์พรักพร้อมกัน
ซึ่งจะแต่งงานการวิวาห์
ยังอีกสิบห้าราตรี
กอบทั้งอุสาโยคโชคชั้น
บรรดาเทวดาทั้งนั้น
เป็นนักชดฤกษ์เปรมปรีดี
ชั้นชาทั้งสี่พระโอรส
พระเดชจะฟังเฟื่องเรืองขจร
บรรดาปัจจามิตรจะครั้นคร้าม
ไพร่ฟ้าจะผาสุกทุกเขตคั่น

ปุโรหิตโหราทั้งสี่
ต่างแก้คัมภีร์ออกทันใด
ทั้งสี่องค์ทรงยศมาสอบไล่
ขับไล่ได้ความตามตำรา
บังคับคัลลหุลศรีปัดหว่า
เวลานาทีประกอบกัน
ฤกษ์ดีศรีสวัสดิ์เป็นมหันต์
สิ่งสรรพอันตรายไม่ราศี
ประชุมกันในเมษราศี
ประเวณีเทวาสถาวร
จะปรากฏยศยิ่งสโมสร
ทุกคนจะมาบังคมคัล
แต่ออกนามก็ตระหนกอกสั่น
พระทรงธรรม์จงทราบพระบาท

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506 1162)

ฤกษ์ในพิธีมงคลสมรสมีความสำคัญ เพราะถือว่าถ้าได้ฤกษ์ดีชีวิตคู่ก็น่าจะดีตามไปด้วยทั้งที่ความเป็นจริงแล้ว ฤกษ์อาจมิใช่สิ่งที่ทำให้ชีวิตคู่มีความสุข แต่ฤกษ์นั้นอาจช่วยคู่สมรสสบายใจว่าได้ปฏิบัติตามขั้นตอนของประเพณีและสังคมอย่างถูกต้อง

ทั้งนี้จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าฤกษ์ยามและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่มีความคู่กันเช่นเดียวกับการหาฤกษ์ยามในพิธีโสกันต์ของสียะตรา ดังคำประพันธ์

จึงมีพระราชบรรหาร
เร่งหาฤกษ์พาเวลาวัน

สั่งโหราจารย์คนขยัน
จะตั้งการโสกันต์สียะตรา

บัดนั้น
หยิบเอากระดานชนวนมา
เสร็จแล้วอภิวาทบาทหงส์
เดือนสี่ขึ้นสามค่ำวันจันทร์

ขุนโหรรับสั่งใส่เกศา
ควนคุณหารหาฤกษ์พลัน
ทูลองค์พระผู้ผ่านไศศวรรย์
พระฤกษ์นั้นดินนักฎาโนย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506-857)

นอกจากการหาฤกษ์ยามประกอบพิธีกรรมแล้ว ความเชื่อดังกล่าวยังปรากฏในการเดินทาง โดยเฉพาะการเคลื่อนทัพหรือการเดินทางเพื่อทำกิจสำคัญ ที่มักดูฤกษ์ยามก่อนออกเดินทาง เช่น เมื่อทำวาระหมังกุหนิงยกทัพไปเมืองดาหา ทรงรับสั่งให้โหรผู้ใหญ่ตรวจดวงพระชะตาเพื่อคำนวณฤกษ์ยามที่เหมาะสมในการเคลื่อนทัพ เพื่อให้ได้รับชัยชนะในศึกสงคราม ดังคำประพันธ์

บัดนั้น
รับสพจนารถฎาโนย
เทียบดูดวงชะตาพระทรงยศ
ทั้งชั้นโชคโยคยามยาตรา
จึงทูลว่าถ้ายกวันพรุ่งนี้
งดอยู่อย่าเสด็จสักเจ็ดวัน
ขอพระองค์จงกำหนดงดยาตรา

พระโหรราชครูผู้ใหญ่
คลี่ตำราขับไล่ไปมา
กบโอรสถึงฆาตชั้นชา
พระเคราะห์ขัดฤกษ์พาสารพัน
จะเสียชัยไพร่เป็นแม่นมั่น
ถ้าพันนั้นก็เห็นไม่เป็นไร
ฟังคำโหรหาฤกษ์ใหม่

อันการยุทธยั้งชิงชัย

หนักหน่วงน้ำพระทัยดูให้ดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 299 – 300)

ความเชื่อฤกษ์ยามยังพบเมื่อยกทัพจากเมืองมัญหยา เพื่อไปรบศึกท้าวกระหมังกุหนิง อิเหนามีรับสั่งให้โหราธิบดี พราหมณ์ คำนวณฤกษ์ยามเคลื่อนทัพและประกอบพิธีตัดไม้ข่มนาม ดังคำประพันธ์

ขึ้นเกยภิรมย์ที่ประทับ

ฉันทักตร์สู่พายัพทิศา

พร้อมด้วยหมู่อำมาตย์มาตยา

โหราธิบดีชีพราหมณ์

พอได้ศุภฤกษ์ก็ลั่นฆ้อง

ประโลมครึกกึกก้องท้องสนาม

บุโหลิตฟ้าไม้ข่มนาม

ทำตามตำราพิชัยยุทธ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 334)

เช่นเดียวกับการยกทัพช้างต้น ก่อนที่ปืนหยาและอุณากรรณจะยกทัพไปรบศึกท้าวจะมหาราที่ยกมาล้อมเมืองกาหลัง ต้องมีการคำนวณฤกษ์ยาม ทั้งยังยึดถือฤกษ์ยามดังกล่าวในการเคลื่อนทัพ ดังคำประพันธ์

ครันได้ฤกษ์โหราลั่นฆ้อง

ทวยหาญให้ร้องห้วนไหว

เสียงประโคมปี่กลองก้องเวียงชัย

ยกพลพลไกรยาตรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506 764)

หากตัวละครต้องการทำการใดได้สะดวก ไม่มีเหตุขัดข้อง ผิดพลาด อาทิ เมื่ออิเหนาจะไปปลักพานางบุษบา พระองค์ให้โหรคำนวณฤกษ์ยามทำการที่เหมาะสม ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

ระเด่นมนตรีใจหาญ

แต่เสด็จมาแรมอยู่ดงดาน

ไม่มีสุขสำราญสักเวลา

จึงสั่งให้โหราหาฤกษ์ชัย

จงดูยามตามตำรับโหรา

ขับไล่คืนวันขึ้นชา

จะได้สมจินดาวันใดดี

บัดนั้น

แล้วทูลว่ายามจันทร์วันนี้

ขุนโหรคุณควณถ้วนถึ

ฤกษ์ดีจะได้ดังจำนง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 535)

3 4 ความเชื่อเรื่องลางและนิมิต

ลาง หมายถึง เครื่องหมายที่ปรากฏให้เห็นเหตุอันบอกเหตุร้ายหรือดี ความเชื่อในลางบอกเหตุเป็นสิ่งที่คนบางกลุ่มเชื่อมั่นว่าสามารถทำนายอนาคตได้จริง เช่น ลางบอกเหตุก่อนการสิ้นชีพของท้าวกระหมังกุหนิง ดังคำประพันธ์

พระริบเร่งพลชั้นธัมมฉาย

ทอดพระเนตรแลดูหมู่โยธี

อันทวนทองธงจางธงชัย

จะดูดินฟ้าพนาวัน

มิ่งม้าพาชีที่นั่งทรง

กาเหี่ยวเยี่ยวฉาบมาริมทาง

ให้อาเพศเหตุเห็นวิปริต

ยิ่งคิดคร้ามครั่นพรันใจ

มาตามชายทิวทุ่งกรุงศรี

ภูมิเห็นเป็นอัศจรรย์

แลไปไม่มีสีสัน

สารพันอัปภาคย์หลากกลาง

เผอิญงหงอยเงื่องเยื้องย่าง

ข้ามขวางหน้าจางผ่านไป

ก็แจ้งจิตว่าจะม้วยไม่สงสัย

พระสั่งให้หยุดพหลมนตรี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 346)

จากคำประพันธ์ข้างต้น ก่อนการสิ้นชนม์ของท้าวกระหมังกุหนิง พบลางร้ายต่าง ๆ อาทิ ลักษณะของสัตว์ สิ่งของและปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ผิดปกติธรรมดา ทั้งยังปรากฏสัตว์ที่เป็นลางร้ายอย่างกาด้วย

นิมิต คือ ลางบอกเหตุเหมือนลาง แต่มักใช้ในความหมายที่ดี เหตุการณ์ที่ถือว่าเป็นนิมิต ในบทละครเรื่องอิเหนา คือ นิมิตที่เกิดจากความความผิดปกติของธรรมชาติ เช่นในตอนที่ตัว

ละครเอกอย่าง อิเหนา ที่เป็นผู้มีบุญญาธิการมาจากสวรรค์ การกำเนิดของบุคคลเหล่านี้จะมาเพื่อ
ปราบทุกข์เข็ญ และเป็นผู้ที่ทรงอำนาจเหนือบุคคลอื่น จึงปรากฏเหตุผิดปกติทางธรรมชาติ
ดังคำประพันธ์

เมื่อจวนจะถ้วนกำหนดนั้น	ให้บังเกิดอัศจรรย์จลาจล
พสุธาสะเทือนเลื่อนลั่น	เป็นควันตลบทั้งเวหา
มิดมิดปิดแสงพระสุริยน	ฟ้าลั่นอิงอลนภาลัย
แลบพรายเป็นสายอินทรธนู	สักรูก็เกิดพายุใหญ่
ไม้ไผ่ลู่ลัมระทมไป	แล้วฝนห่าใหญ่ตกลงมา
เปรี้ยงเปรี้ยงเสียงฟ้าฟาดสาย	แต่มิได้อันตรายจักผา
เย็นทั่วผูลงราษฎร์ประชา	ทั้งเจ็ดทิวราตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 12)

เพราะอาณุภาพพระโอรส	ให้ปรากฏแก่โลกทั้งหลาย
ซึ่งฟ้าร้อยสนั่นลั่นแลบพราย	บันดาลเป็นสายอินทรธนู
จะกึกก้องเกียตริยศทั้งทิศทิศ	เรื่องฤทธิ์ไม่มีที่เคียดคู่
พระจะเที่ยวโรมรันพันตู	ปราบหมู่อริราชทุกบุรี
อันเกิดพายุใหญ่ไม่ลัม	ระตูจะบังคมบทศรี
ซึ่งฝนตกเงินดวันเจ็ดราตรี	บรรณการจะมีเนืองนอง
เมื่อพระชันชาลิบหน้าชวบ	พระเคราะห์ร้ายประจวบกันหนักหนา
จะพลัดพรากจากเมืองถึงสามครา	แต่ว่าเห็นไม่เป็นไรนัก
พระจะไปได้นางในเมืองอื่น	ชมชื่นรื่นรสด้วยยศศักดิ์
แล้วจำเป็นจะจากกันทั้งรัก	พระจะได้ทุกข์หนักเพราะนารี
นางในที่ประสงค์จ้านงให้	ไม่อาลัยจะสลัดหลักหนี
ซึ่งเมฆหมอกมิดมัวทั่วธาตรี	บดบังรังษีสุริยน
พระองค์ดังดวงทนิกร	ทรงเดชขจรทุกแห่งหน
พระโอรสยศยิ่งภูวดล	เหมือนเมฆเกลื่อนกล่นเข้าบังไว้

ซึ่งเป็นวันตลบอบอัมพร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 13 - 14)

นิมิตดังกล่าวยังปรากฏก่อนการประสูติของตัวละครเอกฝ่ายหญิง คือ นุชบาและ
วิยะดา เช่นกัน แต่รายละเอียดเปลี่ยนไปเป็นกลิ่นหอมของดอกไม้ แมลงภูบินวนส่งเสียงประสาน
กับเสียงดนตรีพิณพาทย์ ดังคำประพันธ์

เมื่อจะประสูติพระด้นัย	เวลาจะประจุมย์ไก่อชัน
บังเกิดมหัศจรรย์	กลิ่นสุคันธสรวยริน
ดอกไม้ทุกพรรณก็บังดาล	เบิกบานเกสรขจรกลิ่น
ภุมเรศร่อนร้องโอยบิน	ประสานเสียงเพียงพิณพาทย์ฆ้อง
ดนตรีแต่รสังข์ตัวเอง	อัศจรรย์บรรเลงก็กก้อง
ครั้นอรุณรุ่งรางแสงทอง	ดังแสงรุ่งเรืองรองอร่ามไป
สุรศรีดังสีธรรมชาติ	เลื่อมพรายโอภาสผ่องใส
จึงประสูติพระธิดายาใจ	งามวิไลล้ำเลิศเพริศพราย
อันอัศจรรย์ที่บังดาล	ก็อันตรธานสูญหาย
ยังแต่กลิ่นหอมรยช่วยชาย	จึงถวายพระนามตามเหตุนั้น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 25)

จากตัวอย่างอาจกล่าวได้ว่า นิมิตเป็นสิ่งบอกเหตุล่วงหน้าในทางที่ดี ซึ่งแสดงให้เห็น
ถึงลักษณะพิเศษ และบุญญาธิการของตัวละครนั้น ๆ ให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ทั้งยังแสดงถึงความเชื่อ
เกี่ยวกับนิมิตที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ อันเป็นความคิดที่สังคมในสมัยนั้นยอมรับ
และปฏิบัติกันสืบมา

3.5 ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์

ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์เป็นความเชื่อเก่าแก่ของมนุษย์ก่อนที่จะมีศาสนา เป็นสิ่งที่
คู่กับอารมณอันปราศจากเหตุผลของมนุษย์ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ของมนุษย์นี้เกิดขึ้นในการ

พยายามที่จะควบคุมธรรมชาติของมนุษย์ แต่เพราะขาดความรู้เกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติจึงตีความไปในทางเหนือธรรมชาติ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานี้พบในลักษณะของเครื่องรางของขลังต่าง ๆ ได้แก่

- 3 5 1 วิชาคงกระพัน
- 3 5 2 ขมิ้นผง หรือ ขมิ้นเสก
- 3 5 3 การสักยันต์
- 3 5 4 ลูกประคำและผ้าประเจียด

3 3 1 วิชาคงกระพัน

วิชาคงกระพัน เป็นวิชาป้องกันตัวในสมัยโบราณวิชาหนึ่ง เป็นวิชาที่ทำให้คงทนต่ออาวุธทั้งปวงหรืออาวุธทั้งปวงไม่สามารถทำอันตรายได้ วิธีที่จะให้คงกระพันมีต่าง ๆ กัน เช่น เสกของกิน เรียกว่า อาพัด ได้แก่ อาพัดเหล้า อาพัดหมาก อาพัดขมิ้น อาพัดว่านต่าง ๆ การอาบว่านยา เสกน้ำมันทาตัว เรียกว่าน้ำมันเข้าตัว และการใช้เครื่องรางของขลังต่าง ๆ เช่น ตะกรุด พิสมร ประเจียด เลื่อยยันต์ ฯลฯ ดังคำประพันธ์

	แต่ละคนเคยชำนาญในการรบ
อยู่ยงคงกระพันศาตรา	วิชาโล่เชนเจนจบ
ราชรถคชสารสินธพ	เลิศสบบากกว่าทุกธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 8)

3 3 2 ขมิ้นผง หรือ ขมิ้นเสก

ขมิ้นผง หรือ ขมิ้นเสก คือ เครื่องรางอย่างหนึ่ง เมื่อปลุกเสกขมิ้นผงแล้วฝ่ามือปริกรรมด้วยคาถาเรียกขมิ้นให้เข้าไปอยู่ในตัวจนหมด ขมิ้นผงหรือขมิ้นเสกจะมีฤทธิ์อยู่ยงคงกระพัน แม้นอนหลับก็ฟื้นแทนไม่เข้า ดังคำประพันธ์

แรกหัวไรจุกจับกระเหมา	หน้าเจ้าเจ้าคารมผมประบ่า
-----------------------	--------------------------

แต่งตัวผิวเสกขมื่นทา

ห่มผ้าแพรแดงตะแบงมาน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 62)

3 3 3 การสักยันต์

การสักยันต์ คือการเอาของแหลมจุ่มหมึกแทงตามผิวหนังเป็นรูปอักขระ รูปภาพ หรือลวดลายติดทนบนผิวหนัง การสักยันต์นิยมสักเป็นรูปเทวดา พระ หนุมาน ยักษ์ หรือยันต์ต่าง ๆ เพื่อให้อยู่ยงคงกระพันคลาดแคล้ว เมตตามหานิยม หรือให้มีลาภ การสักยันต์ปรากฏในบทละคร ดังคำประพันธ์

บ้างแต่งตัวปลุกเสกเลขยันต์

ทาน้ำมันเคียงขมิ้นกินวาน

เนื้อเหน็บหนังเหนียวเชียวชาญ

ห้าวหาญทรหดอดทน

บ้างซบฟันชั้นขออาส

รู้วิชาบังเหลื่อมล่องหน

ต่างต่างตัวดีมีเวทย์มนต์

ไส้มงคลประจำคาดเครื่องราง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 134)

3 3 4 ลูกประคำและผ้าประเจียด

ลูกประคำ และ ผ้าประเจียด เป็นของขลังป้องกันตัว ลูกประคำทำ อาจทำจากกาฝากต้นไม้ 108 ชนิด ยกเว้นกาฝากต้นส้ม หรือทำจากไม้คองรังผึ้ง 108 หรือทำจากปลายเขาวัว 108 ตัวก็ได้ ส่วนผ้าประเจียด คือ ผ้าลงเลขยันต์ถือว่าเป็นเครื่องป้องกันภัยใช้ผูกคอหรือผูกต้นแขน ความเชื่อดังกล่าวปรากฏในบทละคร ดังคำประพันธ์

บ้างรืบรัดจัดแจงแต่งตน

ไส้มงคลประจำสวมคอ

โปกประเจียดเครื่องอาณอาจารย์ให้

ทาน้ำมันเสกไส้มงคลดินสอ

อาพัดเหล้าเมาเมื่อนมื่อย่อท้อ

ใจคอห้าวเหี้ยมอีกอัก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 138)

3.6 ความเชื่อความฝัน

มูลเหตุแห่งความฝัน พระนันทจารย์ (พลุหลวง (นามแฝง) 2513 124 – 125 อ้างอิงจาก เรไร สืบสุข 2521 78) อธิบายถึงสาเหตุมีอยู่ 4 ประการ คือ

- 1 ฝันด้วยธาตุกาเรป หรือที่เรียกว่า ธาตุโขง นั้น คือ ธาตุในกายอย่างใดอย่างหนึ่งผิดปกติ ทำให้กายและจิตไม่สบาย เมื่อหลับจึงฝันไปต่าง ๆ ทำให้สะดุ้งตกใจ
- 2 ดวงจิตหนอยเหนียวเอาสิ่งอื่นมาเป็นอารมณ์ หรือที่เรียกว่า จิตนิวรรณ์ คือ กอนนอนจิตประหวัดไปถึงสิ่งไรก็ฝันถึงสิ่งนั้น
- 3 เทวดาส่งหารณให้ทราบเหตุคุณและโทษ คือ เทวดาดลใจ เป็นที่อยู่ในชายที่จะนำมาพยากรณ์
- 4 มุพนิมิต คือ อำนาจแห่งกุศลและอกุศลดลใจให้ฝันเพื่อจะให้รู้จักเหตุอันจะปรากฏในอนาคต ฝันเช่นนั้นอยู่ในชายที่จะนำมาพยากรณ์ได้

ความฝันที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนานี้ กวีจะบอกเวลาที่ตัวละครในเรื่องฝันไว้ด้วยเสมอ และจะเป็นเวลาที่เชื่อว่าจะเกิดฝันแท้ เช่น ตอนที่ประโหมสุหรินราอระดาทรงพระสุบินก่อนประสูติอิเหนา กวีได้กล่าวถึงเวลาที่ฝันไว้ ดังคำประพันธ์

ซึ่งนิมิตยามจันทร์วันอังคาร	จวนเวลากาลอโณทัย
สิ่งใดพระองค์ประสงค์นัก	ตำราว่าจักพลันได้
แต่ในสองเดือนถ้าเคลื่อนไป	พระอย่าไว้ชีวิตโหร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 12)

ลักษณะความฝันที่กวีนำมาใช้ในบทละครเรื่องอิเหนานี้ คือ การฝันเป็นเรื่องราว ซึ่งต้องตีความหมายจากเรื่องที่ฝันจึงจะสามารถทราบเหตุการณ์ร้ายดีที่จะเกิดขึ้นได้ เช่น ก่อนการประสูติของอิเหนา ประโหมสุหรินราอระดา ทรงพระสุบินนิมิต ดังคำประพันธ์

ราตรีเข้าที่พระบรรทม	ด้วยบรมนครินทร์ปิ่นปัก
บังเกิดนิมิตฝันอัศจรรย์นัก	ว่านางลักษณนั่งเล่นที่ซาลา
มีพระสุริยทรงกรด	ชักรถมาในเวหา
แจ่มแจ้งแสงสว่างทั้งโลกา	ตกลงตรงหน้านางรับไว้

ครั้นนิทราตื่นพื้นองค์
จึงทูลพระภัสดาทันใด

ให้หลากจิตพิศวงสงสัย
โดยนิมิตเยวมาลย์

เมื่อนั้น
นั่งนึกตรึกดูแจ้งการ

องค์ศรีปัดทราได้ทราบสาร
จะมีครรรักษ์กุมารเป็นมั่นคง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 11)

เมื่อภริยาร่างให้ตัวละครใดเกิดความฝันแล้ว มักต้องมีการทำนายฝัน หรือ ตีความหมายจากเรื่องที่ฝัน ในเรื่องอิเหนานี้ก็เช่นเดียวกัน ประหม่อมสุหรือนิลารัศมี ทรงแเลาความฝันให้พระสวามีฟัง ท้าวฤเบรณก็แน่ใจว่าองค์ประหม่อมสุหรือนิลารัศมีจะทรงครรรักษ์พระกุมาร เป็นแน่ พอรุ่งเช้าก็ทรงให้โหรทำนายความฝัน คำทำนายของโหร ดังคำประพันธ์

บัดนั้น
พิเคราะห์ดูเห็นแจ้งไม่แคลงใจ
อันพระสุบินนี้ดีนัก
อาจองทรงเดชดังสุริยัน
จะเป็นที่ดับเข็ญให้เย็นยุค
ซึ่งนิมิตยามจันทร์วันอังคาร
สิ่งใดพระองค์ประสงค์นัก
แต่ในสองเดือนถ้าเคลื่อนไป

ทั้งสี่โหรอัชฌาตย์
ต่างทูลฎวโนบายไปพลัน
จะได้โอรสรักเป็นแม่นมั่น
ทุกนิเวศน์เขตชั้นตรีไม่ด้านทาน
ราษฎรจะเป็นสุขเกษมสานต์
จวนเวลากาลอโณทัย
ตำราว่าจักพลันได้
พระอย่าไว้ชีวิตโหร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 12)

ความฝันก่อนเกิดเหตุปรากฏ ในตอนก่อนที่องค์ประตาระกาหลาบันดาลให้ลมหอมนางบุษบาไป อิเหนาทรงพระสุบิน ดังคำประพันธ์

ครั้นพระบรรทมหลับสนิท
ว่าปากชีอินทรีเกรียงไกร

จึงบังเกิดนิมิตฝันไฟ
กายใหญ่กำยำมहिมา

จับลงตรงพักตร์ภูวไนย
แล้วบินโฉบไปโดยบุรพา
ต้องดูดวงเนตรก็ได้อยู่
เห็นเหตุมหัศจรรย์

จิกเอานัยเนตรเบื้องขวา
พระผวาตื่นขึ้นด้วยพลัน
จึงรู้ว่าเกิดนิมิตฝัน
เป็นมหันตโทษยิ่งนัก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 571)

เรื่องราวที่อิเหนาทรงพระสุบินครั้งนี้ อิเหนาทรงเป็นผู้หยั่งรู้ และตีความเองว่า จากเรื่องราวที่ตนฝัน ตนเองจะมีเหตุต้องพลัดพรากจากบุษบา แต่เข้าใจว่าเหตุร้ายนั้นเกิดจากฝีมือของจรรกา ดังคำประพันธ์

อันนกอินทรีมีหิมา
นัยเนตรคือองค์นางลักษณ
อันในสุบันนิมิตนี้
คิดพลางสะท้อนถอนใจ

จะเป็นจรรกาอัปมงคล
มันแค้นนักจักตามมาชิงชัย
เหมือนจะชิงยานีฟี่ไปได้
ภูวไนยก่ำสรดโคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 571)

ในตอนนี้อะหมิ่นเป็นโครงเรื่องที่จะดำเนินความต่อไป โดยลักษณะดังกล่าว ความฝันในครั้งนี้ จึงเป็นฝันบอกเหตุการณ์ล่วงหน้าได้แม่นยำเสมอ ดังคำประพันธ์

จนได้เสร็จสมอารมณ์คิด
สุบินแน้นักประจักษ์ใจ

กรรมยังตามปลิดเอาไปได้
เหตุใหญ่สุดถวิลจินดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 615)

3.7 ความเชื่ออำนาจของกรรม

กรรม เป็นแนวคิดของพุทธศาสนา ดังพุทธวจนะที่ว่า "กมฺมโน วตฺตติ โลโก" หรือสัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม แนวคิดดังกล่าวปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา ใน 2 ลักษณะ คือ การเสียชีวิต และพลัดพราก

3.7.1 การเสียชีวิต

3.7.2 การพลัดพราก

3.7.1 การเสียชีวิต

การเสียชีวิตของตัวละครสะท้อนความเชื่อเรื่องกรรม ดังปรากฏในตอนที่พระอนุชาของท้าวกระหมี่กษัตริย์ราชวงศ์พม่าของวินยาสะก่า ดังคำประพันธ์

อนิจจาวินยาสะก่าเอ๋ย

เวรสิ่งใดเลยแต่หนหลัง

เสียแรงเรื่องฤทธิมีกำลัง

วอดวายชีวิ้งแต่ยังเยาว์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 364)

จากคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่าตัวละครมีความเชื่อเรื่องกรรมที่ติดตัวมาจากอดีต และยอมรับผลแห่งกรรมนั้น ความเชื่อเรื่องกรรมในอดีต ปัจจุบัน ยังส่งผลถึงชาติภพหน้า เห็นได้จากการขอโศกกรรมหรือการขอขมาลาโทษ เพื่อมิให้กรรมเวรติดตามไปในชาติภพหน้า เมื่อมีผู้ใดเสียชีวิต ดังคำประพันธ์

เมื่อนั้น

สมโภชพระศพเจ็ดทิวา

จึงให้เชิญโกศทองลงใน

พร้อมพระมเหสีสุริยวงศ์

ต่างถือธูปเทียนดอกไม้

จงหัตถ์มัสการขอสมา

องค์ท้าวเจ้าเมืองหมันหย้า

ครั้งเพลาย่ำแสงสุริยง

ขึ้นใส่เชิงตะกอนสูงส่ง

ทั้งองค์อิเหนานัดดา

เข้าไปประนมพน้อมพร้อมหน้า

อย่าให้มีเวรสาปไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 97)

372 การพลัดพราก

การพลัดพรากสะท้อนความเรื่องกรรมยัง ดังปรากฏเมื่อตัวละครต้อง
พลัดพรากจากคนที่ตนรักมักจะคิดหรือรำพึงว่าเป็นผลจากเวรหรือกรรมเก่า หากมีผู้ปลอบใจก็จะ
เป็นไปในทำนองเดียวกันว่าเป็นกรรมเก่าจากชาติก่อน เช่น เมื่ออิเหนารำลางนางมาหยารัศมี และ
นางสการะวาตีไปศึกที่เมืองดาดา ดังคำประพันธ์

จะกินน้ำตาต่างอาหาร
ชะรอยเวรกรรมได้ทำไว้

ทนทุกข์ทรมานหม่นไหม้
จึงจำให้ได้ความเวทนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 329)

จำเป็นจำร้างห่างน้องแก้ว
พี่นี้มิใคร่จะจากไป

เป็นกรรมของเราแล้วจะทำไฉน
แต่จวนใจกิจการณรงค์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 329)

ความเชื่อเรื่องกรรมยังถูกกล่าวถึงในตอนนี้อิเหนากล่าวคำอำลานางบุษบา
ดังคำประพันธ์

ทีนี้สุดสิ้นวาสนา
จะได้เห็นหน้ากันแต่วันนี้
เจ้าอย่างกินแหนงแคลงจิต
มิให้เสียคำมั่นสัญญา

ชะรอยกรรมเวรของพี่
ค่อยอยู่จงดีจะขอลา
ว่าจะคิดคืนหลังยังหมั่นหยາ
จะสู่ตายในป่าพนาลี

พระแสงแก้งทำเหมือนจะจาก ไ้กรรมจำพรากรมารศรี
อาลัยใส่กลไคก็ แล้วเสด็จจรลีออกมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 554)

นอกจากกรรมจะบันดาลให้เกิดความทุกข์โศกที่ต้องพลัดพรากทั้งที่มีชีวิตหรือพรากด้วยการตายจาก ในบทละครเรื่องนี้ยังสะท้อนความเชื่อเรื่องกรรมก่อให้เกิดความสุขและความทุกข์โศก และบันดาลทั้งเรื่องร้ายและดี ดังเช่นเมื่อประโหมสุหรืดาหาคร่ำครวญถึงการที่ท้าวกระหมังกุหนิงยกทัพมาล้อมเมืองดาหาเพื่อชิงนางบุษบา เมื่อเหตุการณ์คลี่คลาย ประโหมสุหรืดาหาทรงรำพึงว่า เหตุดังกล่าวเกิดจากกรรมอันใดจึงบันดาลให้เป็นเช่นนั้น ดังคำประพันธ์

อกเอ๋ยน่าน้อยใจนัก	อัปลักษณ์กระไรเป็นหนักหนา
ทั้งหลายเขามีบุตรธิดา	เป็นที่ยาจิตจำเรียวใจ
นี้ชะรอยเจ้ากรรมเกิดมา	จะล้างผลาญมารดาจงได้
แต่ครุ่นแค้นแสนเชียวเป็นไป	ดังอกใจจะแยกแตกตาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 378)

กรรมในอดีตหรือกรรมเก่าที่เป็นกุศลกรรม เรามักเรียกว่า "บุญ" หรือ "วาสนา" เช่นในเรื่องคู่ครอง หากมีบุญวาสนาต่อกันก็จะได้มาเป็นคู่ครองกันแต่หากไม่มีบุญวาสนาต่อกันก็มีอันคลาดคลา เหมือนคำรำพันของท้าวกระป็นและท้าวดาหที่กล่าวถึงอิเหนาและบุษบาว่าคงไม่มีวาสนาต่อกันจึงมิได้เป็นคู่กันในชาตินี้ ดังคำประพันธ์

} ชะรอยว่าบุพเพสันนิวาสา จะเป็นเพื่อนพิศวาสไม่คลาดคลา	จึงได้มาเล่าโลมโหมฉาย จะเบี่ยงบิดคิดอวยที่ยาโย
--	--

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3 2528 85)

เมื่อนั้น	ท้าวดาหาทูลแจ้งแถลงไข
น้องนี้ก็จำนงจงใจ	จะให้ครองกันตามประเพณี
แต่หากบุญไม่เคยคู่กัน	จึงบันดาลให้ชายเอาตัวหนี
ดังหงส์ไม่จงชลธิ์	ราชสีห์หนีถ้าสุรกายูจน
เหมือนหมู่บุหร่งทั้งปวง	ไม่เป็นห่วงด้วยพฤกษาสาร

สำหรับที่จะได้อัประมาณ	จึงบิดผันบันดาลไปทั้งนี้
ซึ่งพระตรัสตรีกตรองน้องก็เห็น	แต่จำเป็นเหลือจะรับใส่เกศ
จะคิดอาลัยไปไยดี	ตามที่วาสนาไม่เคียงควร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 2506 492)

แต่ในทางกลับกันหากเป็นเรื่องดีๆ ก็จะมีมติความเชื่อว่าเป็นผลบุญจากชาติก่อน โดยเฉพาะในเรื่องคู่ครองหากเคยทำบุญ หรือมีวาสนาคู่กันมา ก็ย่อมได้เป็นคู่กันในชาตินี้ ดังคำประพันธ์

จะรยว่าบุพเพสันนิวาสา	จึงได้มาเล่าโลมโฉมฉาย
จะเป็นเพื่อนพิศวาสไม่คลาดคลาย	จะเบี่ยงบิดคิดอาลัยไย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 3, 2528 85)

เมื่อนั้น	ท้าวดาหาพลูแล้งแกล้งไซ
น้องนี้ก็จำนงจงใจ	จะให้ครองกันตามประเพณี
แต่หากบุญไม่เคยคู่กัน	จึงบันดาลให้ชายเอาตัวหนี
ดังหงส์ไม่จงชลธิ	ราชสีห์หนีถ้าสุรกายจัน
เหมือนหมูปูทรงทั้งปวง	ไม่เป็นห่วงด้วยพุกกษาสาร
สำหรับที่จะได้อัประมาณ	จึงบิดผันบันดาลไปทั้งนี้
ซึ่งพระตรัสตรีกตรองน้องก็เห็น	แต่จำเป็นเหลือจะรับใส่เกศ
จะคิดอาลัยไปไยดี	ตามที่วาสนาไม่เคียงควร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 492)

ความเชื่อเรื่องกรรมปัจจุบัน มีเป็นเรื่องราวของการประกอบคุณงามความดี หวังให้กรรมดีนี้จะทำให้สิ้นเคราะห์ ทุกข์โศก และส่งผลให้ความปรารถนาต่าง ๆ ของตนสำเร็จดังหวัง เช่น

อิเหนาที่บวชก็หวังให้อานิสงส์ผลบุญนี้ดลใจให้องค์ปะตาระกาหลา บันดาลให้ได้พบนางนุชบา
ดังคำประพันธ์

ครวญพลายพระทางคำนึงใน	ทำไฉนจะพบดวงยิหวา
อย่าเลยจะไปปะตาปา	สัจจจิตรักษาอารมณ์
เดชบุญบวชเคร่งบำเพ็ญฌาน	จะบันดาลให้พบประสบสม
พระอารณหรือใจเกรียมตรม	จนบรรทมหลับไปกับไสยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 652)

อาลัยนบ้นหทัยสัจจจิต	พยายามตามกิจอธิษฐาน
เข้าได้ปะตาปาสมาทาน	เดชะฌานแผ่ผลภาวนา
ขอให้ได้ดังจิตพิศวาส	ร้อนอาสน์องค์ปะตาระกาหลา
ไปคลไจนวนุชบุษบา	ให้มาประสบพบพาน
สถิตแห่งหนตำบลใด	ทุกนิเวศน์เวียงชัยราชฐาน
ถึงจะอยู่กระยาหงันชั้นวิมาน	จงบันดาลให้ได้คืนมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1, 2506 654 - 655)

บัดนั้น	ประสันตาทำเฉยเฉลยไซ
ซึ่งอุตสาหมาบวชบัดนี้ไซรั	เพราะเสียของต้องใจจึงจำเป็น
ไซจะปลงลงจิตศรัทธา	จะสวมนนต์ภาวนาก็เต็มเชิญ
ทั้งสองอดโภชนาเวลาเย็น	ทำให้สลับท้องเล่นไม่ต้องการ
คราวนี้เห็นที่จะพ้นเคราะห์	ถึงปีเถาะโชคดีกว่าปีชาล
ซึ่งพระเสวรีทับลัคน์เล็งอังคาร	ก็ยกย้ายจากสถานถอยลง
จะลี้กไปกาหลังครั้งนี้	เห็นจะพบสบที่ต่องประสงค์
แม้มีเหมือนอย่างนั้นมันคง	จะให้ลงโทษของสังสองพัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 2, 2506 705 – 706)

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยที่จะศึกษาสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏใน บทละครเรื่อง อีเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) เพื่อให้เห็นสภาพสังคม และพฤติกรรมทางวัฒนธรรมซึ่งแสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดี กวีและสังคม โดยใช้ ทฤษฎี ทางสังคมวิทยาและวัฒนธรรมจากหนังสือ เอกสาร ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เป็นพื้นฐานในการ ศึกษา และเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอีเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

การศึกษาสภาพสังคมที่ปรากฏในบทละคร แบ่งเป็น 3 ประเด็น คือ การศึกษาสมาชิกใน สังคม สถาบันทางสังคม และการจัดระเบียบทางสังคม

สมาชิกในสังคมในสังคมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอีเหนาแบ่งออกเป็น 2 ชั้น คือ ชั้น ปกครองและชนชั้นถูกปกครอง โดยชนชั้นปกครองประกอบด้วย กษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ส่วนชน ชั้นถูกปกครองนั้นประกอบด้วยไพร่และทาส นอกจากนี้ทั้ง 2 ชั้นนี้แล้วจะพบสมาชิกอีก 2 กลุ่มคือ นักบวชและชาวต่างชาติ ลักษณะของปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมในหมู่เจ้านายกับเจ้านาย โดยเฉพาะเจ้านายในวงศ์อภัยเดชะ นอกจากความเป็นพี่น้องร่วมพระชนกชนนีของกษัตริย์ 4 พระองค์ที่ช่วยเหลือกันเมื่อเกิดเหตุร้าย เช่น เมื่อมีข้าศึกยกทัพมารุกราน หรือร่วมแสดงความคิดเห็น เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ ของสมาชิกอย่างการเลือกคู่หรือการแต่งงานแล้ว การเชื่อมโยงด้วยการแต่งงานกันในหมู่วงศ์วานเป็นอีกสิ่ง que เพิ่มความใกล้ชิดระหว่างพระราชวงศ์ทั้งสี่เมืองและรักษาศักดิ์ศรีของราชวงศ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงให้ความสำคัญกับลำดับฐานะของสมาชิกทุกพระองค์ โดยที่ลำดับฐานะของมเหสีมาจากลำดับก่อนหลังและชาติกำเนิด และมีผลต่อลำดับฐานะของพระโอรสพระธิดาด้วย ลำดับฐานะมีผลต่อการดำเนินชีวิตตั้งแต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างพาหนะ หรือที่บรรทม ไปจนถึงเรื่องสำคัญ ๆ อย่างการเลือกคู่สมรสและตำแหน่งรัชทายาท ส่วนความสัมพันธ์

ระหว่างเจ้านายวงศ์สญแดหวาและเจ้านายเมืองอื่น ๆ นั้นปรากฏในลักษณะพระญาติและในฐานะเมืองออกหรือเมืองขึ้น เมืองเหล่านี้จะส่งบรรณาการ เพื่อเป็นการแสดงความภักดีและมิตรไมตรีของเมืองที่อยู่ในการปกครอง สิ่งที่น่ามาเป็นบรรณาการอาจเป็นบุตร ธิดา หรือทรัพย์สินตามแต่กษัตริย์จะเห็นสมควร เจ้าเมืองที่มีอำนาจปกครองสูงก็ช่วยเหลือเมืองที่อยู่ในปกครองด้วยการปกป้องส่งทหารมาช่วยยามมีข้าศึกมารุกราน ด้านความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับข้าไทนั้น เป็นปฏิสัมพันธ์ในคล้ายคลึงกับความสัมพันธ์ของบุคคลนั้น ๆ กับบิดามารดาของตน ซึ่งมีรากฐานจากความเชื่อที่ว่าด้วยการ “พึ่งบุญ” ปฏิสัมพันธ์ของข้าไทที่มีต่อเจ้านายเป็นผู้รับใช้และสนองความประสงค์ คอยให้คำปรึกษาและเตือนสติ ทั้งยังเป็นผู้ดูแล ปกป้องตลอดจนแก้ปัญหาเมื่อประสบความยุ่งยาก

ในการศึกษาสถาบันทางสังคม เป็นการศึกษาแบบแผนพฤติกรรมที่เป็นมาตรฐานของสังคม แยกเป็น 6 สถาบัน คือ สถาบันครอบครัว สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันศาสนา สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันการศึกษา และสถาบันนันทนาการ ด้านสถาบันครอบครัว เริ่มตั้งแต่การแสดงออกของชายหญิงก่อนการสมรสที่ฝ่ายชายจะเป็นฝ่ายเริ่มต้นก่อน ในทางกลับกันฝ่ายหญิงต้องไม่แสดงกิริยาออกมาให้ผู้อื่นโดยเฉพาะฝ่ายชายรู้ความในใจก่อนไม่ได้ การเลือกคู่สมรสมีทั้งการเลือกด้วยตนเองและการเลือกคู่ครอบครัวระบบฮาโลที่ผู้ใหญ่เป็นผู้เลือกให้ คุณสมบัติของคู่สมรสที่ให้ความสำคัญเป็นลำดับแรกคือ คุณสมบัติด้านชาติกำเนิดที่ดีต้องมีศักดิ์เสมอกัน หากเป็นวงศ์สญแดหวาแล้ว คู่สมรสที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมต้องเป็นสมาชิกในวงศ์สญแดหวาเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ค่านิยมด้านรูปสมบัติยังมีบทบาทในการเลือกคู่สมรส หากมีชาติตระกูลที่ต่ำกว่าแต่มีรูปสมบัติดีแล้วยังพอจะยอมรับได้ แต่หากชาติตระกูลไม่ดีแล้วยังขาดรูปสมบัติด้วยแล้ว ย่อมเป็นที่รังเกียจและไม่ต้องการจะถูกมองด้วยว่าเป็นคู่ที่ไม่เหมาะสม ในด้านลักษณะครอบครัวที่ปรากฏในบทละครเป็นครอบครัวที่เริ่มจากครอบครัวเดี่ยวเมื่อพระโอรสพระธิดาอภิเษกสมรสก็เปลี่ยนเป็นครอบครัวขยายที่มีคนสองวัยในครอบครัว ทั้งนี้การแต่งงานเป็นสิ่งเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ครอบครัวการนับญาติหรือการสืบเชื้อสายจึงสืบเชื้อสายทั้งจากฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา การแบ่งประเภทสมรสพิจารณาจาก 4 ปัจจัย ได้แก่ จำนวนคู่สมรส การสมรสของฝ่ายหญิงถูกสร้างบรรทัดฐานให้ภรรยาสามีเพียงคนเดียว แตกต่างจากฝ่ายชายมีภรรยาได้มากกว่าหนึ่งคนในขณะเดียวกัน ซึ่งการมีภรรยามากกว่าหนึ่งทำให้เกิดการจัดประเภทอีกลักษณะหนึ่งคือ การพิจารณาความเป็นใหญ่ การปกครองในครอบครัวสามีมีอำนาจการตัดสินใจสูงสุด ส่วนอำนาจในปกครองเหล่านี้นั้น ขึ้นอยู่กับภรรยาหลวง โดยยึดหลักลำดับก่อนหลัง ภรรยาน้อยผู้มาทีหลังจึงต้องให้ความเคารพนบนอบภรรยาหลวงผู้มาก่อน ส่วนการ

แบ่งประเภทการสมรอีกสองประเภท คือ การพิจารณาจากที่มาของคู่สมรสและที่อยู่ของคู่สมรสหลังการสมรส การพิจารณาจากที่มาพบว่าการสมรสที่เป็นที่พอใจของสังคมโดยเฉพาะในวงศ์ญาติดูแลหาเป็นการแต่งงานในวงศ์วานและต้องมีศักดิ์เสมอกัน ส่วนที่อยู่ของคู่สมรสขึ้นอยู่กับความเห็นชอบของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายว่าเหมาะสม แต่โดยส่วนใหญ่ฝ่ายหญิงมักจะเป็นฝ่ายที่ต้องย้ายไปอยู่บ้านเมืองของฝ่ายชาย

ด้านการปกครอง บทบาทและหน้าที่ของกษัตริย์มี 2 ประการ คือ ในด้านการปกครองและด้านการรบ ในด้านการรบกษัตริย์ต้องเชี่ยวชาญในด้านการรบ ส่วนด้านการปกครองเมื่อเกิดเหตุการณ์คับขัน กษัตริย์ทรงเป็นผู้นำแก้ไขให้ผ่านพ้นไป ให้ความเมตตา คอยแก้แค้นชั่วร้ายบรรพบุรุษให้รางวัลตอบแทนความดีความชอบชั่วร้ายบรรพบุรุษ ฐานของกษัตริย์ตามบทบถดังกล่าวเป็นบทบถที่สำคัญยิ่ง ดังนั้นการสืบสันตติวงศ์จึงกระทำตามราชประเพณีที่พระโอรสในพระอัครมเหสีเป็นรัชทายาทสืบต่อจากกษัตริย์องค์ก่อน นอกเหนือจากนี้ กษัตริย์ยังต้องมีธรรมะเป็นหลักในการปฏิบัติ คือการปกครองบ้านเมืองด้วยทศพิธราชธรรม

ด้านศาสนา แม้ว่าบทละครเรื่องอิเหนาจะได้รับอิทธิพลเค้าโครงวัฒนธรรมของชาวชวา แต่ก็แทรกแนวคิดทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นความเชื่อของสังคมไทยที่คนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ หลักความเชื่อทางพุทธศาสนาในเรื่องกรรมจึงปรากฏเป็นเหตุผลของเรื่องดีในชีวิตที่เป็นผลจากบุญหรือ กรรมดีทั้งกรรมในชาตินี้และในอดีตชาติ เช่นเดียวกับเรื่องร้ายอย่างการพลัดพรากทั้งการจากเป็นหรือการตายจากกัน นอกจากนี้การตายจากยังสะท้อนถึงหลักไตรลักษณ์อันเป็นลักษณะสามัญที่มนุษย์ทุกคนไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ศาสนาอื่น ๆ ที่ปรากฏในบทละครพระราชนิพนธ์ คือ หลักความเชื่อและพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์ เทวนิยมและไสยศาสตร์ หลักความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ปรากฏในส่วนของสถานที่คือ โบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้า และปรากฏในตำแหน่งของขุนนาง คือ ปุโรหิต ที่ ทำหน้าที่พราหมณ์ที่ปรึกษาของกษัตริย์ พิธีกรรมทางศาสนาที่ปรากฏคือ พิธีกรรมสตีหรือแบบลา ที่หญิงหม้ายจะฆ่าตัวตายตามสามี และพิธีสงกรานต์ภายหลังเสร็จสิ้นศึกสงคราม ส่วนความเชื่อและพิธีกรรมตามลัทธิเทวนิยมปรากฏในลักษณะเดียวกับศาสนาพราหมณ์ในคือ ในแง่สถานที่คือ เทวสถานบนเขาเมืองดาหาและเมืองกาหลง พิธีกรรมตามลัทธินี้คือการบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อช่วยคลี่คลายจิตใจสิ่งที่ตนปรารถนา ส่วนความเชื่อตามลัทธิไสยศาสตร์นั้นปรากฏในแง่ของสิ่งของที่ช่วยคุ้มครองป้องกันอย่างเช่น วิชาคงกระพัน ขมิ้นผง การสักยันต์ ลูกประคำและผ้าประเจียด

ด้านเศรษฐกิจ อาชีพสำคัญที่ปรากฏในบทละครคือ การค้าขาย ทั้งการค้าขายภายในที่เป็น การขายเรือขายของตามริมฝั่งแม่น้ำหรือการขายของเวลาว่างเทศกาลหรือเป็นครั้งคราวเหมือน ตลาดนัด และการค้าขายระหว่างประเทศอย่างการค้าสำเภากับต่างประเทศ ในด้านการศึกษาพบ เพียงการศึกษาของชนชั้นปกครองคือ เจ้านาย ที่ศึกษาวิชาที่ว่าด้วยการต่อสู้ป้องกันตัว การรำกริช กระบี่ การขี่ม้า

ด้านนันทนาการ กิจกรรมด้านนี้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อประโยชน์ทางจิตใจเป็นสำคัญ แม้กิจกรรมอย่างมวยที่น่าจะเป็นผลทางร่างกายมากกว่า แต่ในบทละครเป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นโดยให้ ความสำคัญกับความเพลิดเพลินทางใจมากกว่า กิจกรรมนันทนาการที่พบ ได้แก่ การชมธรรมชาติ การสงน้ำ การต่อนก การขับร้องฟ้อนรำเล่นดนตรี การพนัน การละเล่นต่าง ๆ อย่าง งูกินหาง การวิ่งวัว การชนแพะ ชนแกะ การเล่นวัว การเล่นกลอนสักรว ฯลฯ ตลอดจนการแสดงในงานมหรสพ อย่างโขน ละคร มอญรำ ระบำ โมงครุ่ม หุ่น จั้ว ละครชาตรี และการแสดงกายกรรมต่าง ๆ ทั้งได้ลวด หกคะเมน แพนรำ นอนคาบดาบ ลอดบ่วง สิงโตล้อแก้ว

ส่วนการศึกษาการจัดระเบียบทางสังคม แยกออกเป็น 3 ประเด็นคือสถานภาพและบทบาท บรรทัดฐานทางสังคม สุดท้ายคือ การควบคุมทางสังคม ด้านการศึกษาสถานภาพและบทบาทของ ตัวละคร พบ บทบาทความเป็นลูก บทบาทความเป็นบิดามารดา บทบาทความเป็นน้อง บทบาทความเป็นสามีภรรยา บทบาทความเป็นกษัตริย์และบทบาทความเป็นผู้ใต้บังคับบัญชา ทั้งนี้เมื่อบุคคลมี สถานภาพตามที่กล่าวมาแล้ว สังคมย่อมคาดหวังว่าบุคคลจะแสดงบทบาทที่เหมาะสมกับสถานภาพ แต่ตัวละครเอกที่มีรูปลักษณ์ตามอุดมคติก็ได้ปฏิบัติบทบาทที่เหมาะสมกับสถานภาพเสมอไป และ ผลของการปฏิบัติตนไม่เหมาะสมนี้ไม่เพียงส่งผลต่อตัวละครเองแต่ยังส่งผลกระทบต่อสังคม ทั้งการ ที่มีสถานภาพมากกว่าหนึ่งทำให้บางครั้งการแสดงบทบาทที่เหมาะสมเป็นเรื่องยาก การแสดงที่เหมาะสม กับสถานภาพหนึ่งอาจขัดแย้งกับสถานภาพอื่น ๆ

สถานภาพยังมีส่วนกำหนดบรรทัดฐานของสังคมสำหรับแต่ละบุคคล ด้านครอบครัว บรรทัดฐานที่เป็นแนวทางการปฏิบัติที่สำคัญคือ ระบบอาวุโส ผู้น้อยต้องเคารพและเชื่อฟังการตัดสินใจของผู้ใหญ่ ส่วนการเลือกคู่สมรสสังคมยอมรับการที่ชายมีภรรยาหลายคนแต่ไม่ยอมรับหญิงที่ ไม่รักษาวลสงวนตัวและมีสามีมากกว่าหนึ่งคน ทั้งนี้หญิงจะต้องจงรักภักดีต่อคู่ของตน บิดามารดาจะ สั่งสอนให้บุตรสาวเคารพเชื่อฟังสามี ต้องดูแลปรนนิบัติ นอกจากนี้ต้องไม่แก่งอนจนเกินพอดี ในส่วน บรรทัดฐานที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง ทศพิธราชธรรมคือแนวทางที่กษัตริย์พึงยึดถือปฏิบัติ

ต้องมีความเมตตาต่อผู้ได้บังคับบัญชา ส่วนผู้ได้บังคับบัญชาก็ปฏิบัติตนด้วยความจงรักภักดีและความกตัญญูต่อเจ้านายงานใดที่ได้รับมอบหมายก็จะปฏิบัติอย่างสุดความสามารถ ผู้ได้บังคับบัญชาใกล้ชิดต้องคอยเตือนสติเมื่อเห็นเจ้านายทำสิ่งใดที่ไม่ถูกไม่ควร ทั้งนี้เมื่อมีแนวทางการปฏิบัติที่สังคมเห็นว่าเหมาะสมย่อมก่อให้เกิดการควบคุมทางสังคมเพื่อสมาชิกปฏิบัติตามแนวทางนั้น ๆ เมื่อปฏิบัติตนได้เหมาะสม สังคมรอบข้างทั้งกษัตริย์ เจ้านายหรือผู้ที่พบเห็นย่อมได้รับรางวัลทั้งที่เป็นรูปธรรมคือสิ่งของ เช่น เงินทอง เครื่องประดับและเครื่องแต่งกาย หรือสิ่งที่เป็นนามธรรมเช่นการชื่นชมด้วยคำพูด ในทางตรงกันข้ามหากมีปฏิบัติตนไม่เหมาะสม เช่น การเลือกคู่ที่ไม่เหมาะสม มีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมในเชิงชู้สาว ความผิดเหล่านี้จะได้รับการลงโทษเช่นการตีจนนินทา บางครั้งการลงโทษก็เป็นการลงโทษทางร่างกายเช่นการถูกมัดเมื่อละเมิดคำสั่งของเจ้านาย หรือถึงขั้นประหารชีวิตในความผิดร้ายแรงเช่นการรุกรานดินแดนของผู้อื่น

ส่วนการศึกษาวรรณกรรมที่ปรากฏในบทละครนี้ แบ่งเป็น 3 ส่วน คือ ประเพณี ค่านิยม และความเชื่อ ด้านประเพณี ประเพณีที่ปรากฏในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาเป็นประเพณีของราชสำนักตั้งแต่เกิดจนตาย ได้แก่ ประเพณีสมโภชลูกหลวงประสูติใหม่ เพื่อความเป็นสิริมงคล พิธีโสกันต์และ พิธีอภิเษกสมรส พิธีนี้ทำเมื่อตัวละครหนุ่มสาวมีวัยอันสมควร เมื่อถึงวาระสุดท้ายของชีวิตก็มีพิธีการออกพระเมรุเพื่อแสดงถึงความรักและเคารพเป็นครั้งสุดท้าย นอกจากประเพณีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตแล้ว ยังปรากฏประเพณีอันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของกษัตริย์หรือเจ้านาย เช่น ประเพณีการรับแขกเมือง ประเพณีการทรงสนาน เมื่อเสด็จกลับจากการปราบข้าศึก

ค่านิยมที่ปรากฏ ได้แก่ ค่านิยมทางการเมืองแสดงถึงลักษณะที่พึงประสงค์ของผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ผู้ปกครองต้องเป็นผู้สืบเชื้อสายจากเทพ เทวดา เป็นผู้มั่งคั่งและเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ ทั้งยังทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม ส่วนลักษณะของผู้ถูกปกครองนอกจากความรู้ความสามารถในการปฏิบัติราชการและความรับผิดชอบแล้ว คุณสมบัติด้านชาติภูมิเป็นสิ่งที่ทรงให้ความสำคัญ โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการบริพารใกล้ชิดที่ล้วนสืบเชื้อสายจากขุนนางผู้ใหญ่และรับใช้ใกล้ชิดมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ลักษณะเช่นนี้พบทั้งในหมู่ข้าราชการบริพารของเจ้านายฝ่ายชายและเจ้านายฝ่ายหญิง นอกจากนี้ยังปรากฏค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับคุณลักษณะอื่น ๆ ได้แก่ ค่านิยมความมั่งคั่งมีทั้งในหมู่เจ้านาย ขุนนางไปจนถึงราษฎรทั่วไป โดยสะท้อนผ่านเครื่องใช้ เครื่องแต่งกาย พาหนะและที่พักอาศัย ค่านิยมเรื่องความกตัญญูตเวทีเป็นค่านิยมที่สังคมยกย่องผู้ปฏิบัติและพึงปฏิบัติต่อผู้มีพระคุณแม้มิใช่บิดามารดาผู้ให้กำเนิด ส่วนค่านิยมจำนวนคู่สมรสฝ่ายหญิงจะยึดถือค่านิยมผัวเดียวเมียเดียวแต่

ฝ่ายชายไม่ยึดถือเท่าฝ่ายหญิง ชายมีภรรยาได้มากกว่าหนึ่งคนในขณะเดียวกันถือเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ มีทั้งในหมู่เจ้านายและสามัญชน การมีจำนวนคู่สมรสมากกว่าหนึ่งนี้ทำให้เห็นค่านิยมความเคารพนบในครอบครัวที่ภรณาน้อยต้องให้ความเคารพภรรยาหลวง ค่านิยมนี้ยังรวมถึงผู้มีอายุน้อยกว่าต้องให้ความเคารพผู้มีอายุมากกว่า ท้ายสุดคือค่านิยมเกี่ยวกับการพนันอันเป็นกิจกรรมทางสังคมที่พบทั้งในยามปกติและในเวลาที่มีงานพิธี งานมหรสพทั้งที่เป็นงานมงคลและงานอวมงคล

ความเชื่อ ความเชื่อที่ปรากฏในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาเป็นความเชื่อทางศาสนาและความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องกรรม ปรากฏใน 2 ลักษณะคือ เมื่อเสียชีวิตและพลัดพราก ความทุกข์ที่เกิดจากทั้งสองเหตุนี้มีความเชื่อว่าเป็นผลจากกรรมบันดาลทั้งกรรมในชาตินี้และกรรมในชาติภพอดีต ส่วนความเชื่อในกรรมปัจจุบันเชื่อว่าหากประกอบกรรมดีจะทำให้สิ้นเคราะห์ ทุกข์โศก ส่งผลให้ความปรารถนาต่าง ๆ ของตนสำเร็จดังหวัง

ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม การหาฤกษ์ยามในการประกอบพิธี การเดินทางหรือการประกอบกิจสำคัญ ๆ เนื่องจากเชื่อว่าฤกษ์ยามที่มงคลจะทำให้เกิดมงคลในชีวิตและทำให้งานนั้นลุล่วงประสบความสำเร็จ ความเชื่อเรื่องลางและนิมิต ลางเป็นสิ่งที่บอกเหตุให้ทราบล่วงหน้า ส่วนนิมิตเป็นสิ่งที่บอกเหตุล่วงหน้าเช่นกันแต่มักใช้กับสิ่งที่ดี ทั้งลางและนิมิตจะปรากฏก่อนเหตุการณ์สำคัญ เห็นได้ทั้งจากลักษณะของ สัตว์ สิ่งของ และปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ผิดธรรมดา ยังมีความความเชื่อเรื่องความฝันที่ช่วยบอกเหตุร้ายและดีล่วงหน้า ความฝันที่ปรากฏในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาเป็นการฝันเรื่องราวที่ต้องมีการตีความหมาย ทั้งจากตัวผู้ที่ฝันเองหรือจากโหราจารย์เป็นผู้ทำนายฝันเพื่อทราบนัยของความฝันนั้น ๆ

อภิปรายผลการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ทำให้เห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมในหลากหลายแง่มุม ทั้งขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยม ความเชื่อ ด้านครอบครัว การปกครอง ศาสนา เศรษฐกิจ สังคม ฯลฯ

ด้วยเหตุที่บทละครเรื่องอิเหนาเป็นวรรณคดีราชสำนัก กวีเองก็เป็นพระมหากษัตริย์ ดังนั้นสภาพสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏในเรื่องจึงเป็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมของเจ้านายในราชสำนัก ซึ่งกวีได้กล่าวไว้โดยละเอียดดังผลการศึกษาค้นคว้า ยกเว้นด้านวิธีการศึกษาของชนชั้น

ปกครองทั้งกษัตริย์และเจ้านายนั้น ในบทละครมิได้กล่าวไว้ละเอียด เพราะเป็นที่ทราบและยอมรับกันดีอยู่แล้วผู้ที่ทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองได้ต้องเป็นผู้มีวิชาความรู้ความสามารถ ทั้งนี้ในขณะเดียวกัน บทละครเรื่องอิเหนาก็ตอนสภาพสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์สามัญด้วย

การจัดลำดับชั้นทางสังคม ถือเป็นสิ่งสำคัญและยึดถือเป็นแนวทางการปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิตดังเห็นได้จากธรรมเนียมการปฏิบัติตนของเจ้านาย ที่แม้จะเป็นมเหสีเช่นกันแต่ยังมีการจัดลำดับชั้น และมีสิ่งที่แสดงการแบ่งลำดับชัดเจนอย่างรถทรงหรือที่ประทับ

แม้ว่าสังคมจะให้ความสำคัญกับการจัดลำดับชั้นทางสังคมมากเพียงใด แต่สิ่งที่มีอิทธิพลเหนือกว่าในการดำเนินชีวิต คือ "ระบบอาวุโส" ซึ่งสังคมไทยให้ความสำคัญเป็นที่สุด เห็นได้จากการที่ประโหมสุริยดาหาบั้งดบับให้นางบุษบาไหว่นางจินตะหราซึ่งเป็นชายาเอกของอิเหนา แม้ว่าบุษบาจะมีฐานะชาติกำเนิดหรือมีลำดับชนชั้นทางสังคมสูงกว่าจินตะหรา แต่ในครอบครัวแล้วนางมีฐานะที่รองลงมา ระบบอาวุโสและการจัดลำดับดังกล่าวยังส่งผลถึงตำแหน่งรัชทายาทที่พิจารณาจากพระโอรสองค์โตของมเหสีเอกเป็นลำดับแรก แม้พระมหากษัตริย์จะทรงมีพระโอรสองค์โตกับมเหสีองค์อื่น ๆ มาก่อน

นอกจากนี้ผลการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมในบทละครเรื่องอิเหนาทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดี กวีและสังคม แม้วรรณคดีเรื่องนี้จะได้มีเค้าเรื่องจากพงศาวดารของชาว เมื่อไทยรับมาและนำมาถ่ายทอดใหม่ในรูปแบบวรรณคดีของไทยแล้วย่อมสะท้อนสังคมและวัฒนธรรมของชาติที่ถ่ายทอดผสมผสานอยู่

อิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรมไทยที่มีต่อบทละครเรื่องอิเหนานั้น เห็นได้จาก การแต่งกายของตัวละครที่เป็นชาวชวาแต่มีลักษณะการแต่งกายตามแบบไทย คือ สวมสนับเพลา นุ่งผ้า คาดเจียรบาต สวมเสื้อ ทับทรวง ตาบ สังวาล และมงกุฎ เมื่อพิจารณาการแต่งกายของตัวละครแล้วย่อมเห็นอิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรมของไทยที่มีต่องานสร้างสรรค์ของกวี

แนวคิดและหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นอีกสิ่งที่สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรมไทยที่มีต่องานสร้างสรรค์ของกวี บทละครเรื่องอิเหนานี้ปรากฏแนวความคิดและหลักธรรมทางพุทธศาสนา ทั้ง กรรม ไตรลักษณ์ หรือทศพิธราชธรรม ฯลฯ ผ่านแนวคิด วิถีการดำเนินชีวิต และใช้อธิบายใช้อธิบายเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ทั้ง ๆ ที่ เนื้อเรื่องนี้มีได้กล่าวถึงพระหรือพุทธศาสนาได้เลย

แม้สังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลจากสังคมและวัฒนธรรมไทย แต่ความเป็นวรรณคดีที่มีเค้าเรื่องจากชวาก็ไม่ได้ทิ้งเค้าเดิมเสียทั้งหมด ฉะนั้นจึงมีลักษณะที่แสดงให้เห็น

อิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรมของชาวปรากฏอยู่ ได้แก่ ศัพท์ชาว ชื่อตำแหน่งมเหสี เครื่องมือเครื่องใช้ ประเพณีธรรมเนียมปฏิบัติ ศัพท์ชาวที่ปรากฏในบทละครมีอยู่มากตั้งแต่ศัพท์ที่เป็นชื่อของตัวละคร ชื่อบ้านเมือง หรือ ศัพท์ทั่วไป เช่นเดียวกับชื่อตำแหน่งของมเหสีโดยเฉพาะตำแหน่งมเหสีเอก ชื่อตำแหน่ง “ประโหมสุหรี” ซึ่งเป็นตำแหน่งของพระราชินีในสมัยที่อินโดนีเซียยังปกครองในระบบ กษัตริย์ ด้านเครื่องมือเครื่องใช้ ตัวละครมี กริช เป็นอาวุธประจำกาย ทั้งนี้กริชเป็นอาวุธสำคัญของชาว ชวาและเป็นหนึ่งในเครื่องราชกกุธภัณฑ์ของกษัตริย์ในแถบชวาและมลายู

ธรรมเนียมปฏิบัติที่เห็นพ้องหมายมาตัวตายตามสามี ที่เรียกว่า “แบหลา” เป็นอีกสิ่งสะท้อน อิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรมชวาซึ่งผสมผสานกับอิทธิพลของวัฒนธรรมของอินเดีย โดยลักษณะ การแบหลาที่ปรากฏพบ 2 ลักษณะคือการกระโดดเข้ากองไฟซึ่งคล้ายคลึงกับพิธีสตีของพราหมณ์ และในลักษณะการแทงตัวตายด้วยกริชซึ่งเป็นอาวุธประจำกายของสามี ทั้งนี้อิทธิพลสังคมและวัฒนธรรมของชาวที่ปรากฏในบทละครเรื่องนี้ แม้ไม่มากเท่าอิทธิพลของไทย แต่อิทธิพลของชวานั้นสร้างความสนใจให้กับบทละครที่เหตุการณ์และตัวละครต่างเกิดขึ้นและเป็นชนชาวชวา

ข้อเสนอแนะ

จากการวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาท- สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้ ผู้วิจัยพบว่า มีสิ่งน่าสนใจ ดังนี้

1 ผู้วิจัยเชื่อว่าปริญาณิพนธ์ฉบับนี้เป็นประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจศึกษาวรรณคดี สังคมและ วัฒนธรรม ทั้งยังเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัยโดยใช้วรรณ คดีเป็นแหล่งข้อมูล

2 ควรจะได้มีการศึกษาบทละครเรื่องอิเหนาโดยพิจารณาอิทธิพลของวัฒนธรรมที่มีต่อ บุคลิกภาพของตัวละคร

3 ในการศึกษาวิเคราะห์บทละครเรื่องอิเหนา น่าจะมีการศึกษาโดยอาศัยบริบททางสังคม ของชวาเพื่อเปรียบเทียบกับสังคมและวัฒนธรรมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เพราะจะช่วยให้สามารถ ศึกษาได้ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- เกษม อุทยานิน (2506) *สังคมวิทยา* พระนคร สมาคมสังคมศาสตร์
- กุลวัชรีย์ ธีระชัย (2520) *การวิเคราะห์พฤติกรรมตัวละครในวรรณคดีมรดก ตามทฤษฎีจิตวิทยา* วิทยานิพนธ์ ศศ ม (ภาษาไทย) เชียงใหม่ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ถ่ายเอกสาร
- เฉลิม มากนวล (2545 มกราคม - พฤษภาคม) *การศึกษาของกษัตริย์ในวรรณคดีที่ทัศนวิวัฒนาการ* 2(1) 17-22
- ชูชีพ เขียวพัฒน์ (2543) *นันทนาการ* กรุงเทพฯ ฯ โอเดียนสโตร์
- ญาติ อรุณเวช (2526) *ความเปรียบในบทละครในพระราชนิพนธ์ ใน รัชกาลที่ 2* วิทยานิพนธ์ อ ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถ่ายเอกสาร
- ทัศนีย์ ทองสว่าง (2543) *สังคมวิทยา* กรุงเทพฯ ฯ โอเดียนสโตร์
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (2508) *ตำนานละครอิเหนา* กรุงเทพฯ ฯ ปิณฑาคารพิมพ์
- นิดา มีสุข (2547 เมษายน-กันยายน) *ชาวบ้านชาวเมืองในอิเหนา วารสารปาริชาติ* 17(1) 43-54
- นิเทศ ดินนะกุลและคณะ, (2537) *สังคมและวัฒนธรรม* พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ ฯ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- บัวงาม อรรถพันธ์, (2517) *วิเคราะห์บทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเฉพาะสภาพชีวิตความเป็นไปที่ปรากฏในเรื่อง* ปริญญาณิพนธ์ ศศ ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ถ่ายเอกสาร
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ม ล (2539) *แฉ่งวรรณกรรม* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ ฯ อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง
- ประสาธน์ หลักศิลา (2514) *สังคมวิทยา* พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ ฯ ก้าวหน้า
- ประสิทธิ์ สวาสดีญาติ (2539) *ระบบเครือญาติและการจัดระเบียบสังคม* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ ฯ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พระธรรมปิฎก (ป อ ปยุตโต), (2543) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

พิมพ์ครั้งที่ 9 กรุงเทพฯ ฯ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระพรหมมุนี, (2505) สากลศาสนา กรุงเทพฯ ฯ สมาการศึกษา มหามงกุฎราชวิทยาลัย

พลศักดิ์ จิรไกรศิริ, (2522) วรรณกรรมการเมือง กรุงเทพฯ ฯ กราฟิคอาร์ต

พทยา สายหู, (2544) กลไกของสังคม พิมพ์ครั้งที่ 10 กรุงเทพฯ ฯ สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2506) อีเหนา ฉบับ หอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1 กรุงเทพฯ ฯ คลังวิทยา

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2506) อีเหนา ฉบับ หอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 กรุงเทพฯ ฯ คลังวิทยา

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2528) อีเหนา เล่ม 1 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ ฯ องค์การค้าของคุรุสภา

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2528) อีเหนา เล่ม 2 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ ฯ องค์การค้าของคุรุสภา

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2528) อีเหนา เล่ม 3 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ ฯ องค์การค้าของคุรุสภา

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2528) อีเหนา เล่ม 4 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ ฯ องค์การค้าของคุรุสภา

พุทธเลิศหล้านภาลัย, สมเด็จพระ (2528) อีเหนา เล่ม 5 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ ฯ องค์การค้าของคุรุสภา

ไพฑูรย์ เครือแก้ว, (2513) ลักษณะสังคมไทย พระนคร โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ

วรพันธ์ อักษรพงศ์, (2516) การศึกษาสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์จากเรื่องขุนช้างขุนแผน วิทยานิพนธ์ อ.ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถ่ายเอกสาร

วราคม ทีสุภะ, (2527) สังคมวิทยาสำหรับผู้เริ่มเรียน พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ ฯ โรงพิมพ์มิตรสยาม

วิชาญ สว่างพงศ์ (2520) การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (ช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3) ปริญญานิพนธ์ กศ.ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ถ่ายเอกสาร

ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล (2544) *หาญหาเกิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์*
ตอนต้น กรุงเทพฯ ฯ มติชน

สมพร มั่นตะสูตร (2524) *วรรณกรรมสังคมและการเมือง* กรุงเทพฯ ฯ โอเดียนสโตร์

สายชล ไทยสมบุรณ์ (2542) *การวิเคราะห์การสื่อสารของตัวละครในวรรณคดีเรื่อง*

“พระอภัยมณี” ปริญญานิพนธ์ กศ ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ถ่ายเอกสาร

สุดา ภิรมย์แก้วและคณะ (2541) *มนุษย์กับสังคม* กรุงเทพฯ ฯ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สุพัทธา สุภาพ (2518) *สังคมและวัฒนธรรมไทย* กรุงเทพฯ ฯ ไทยวัฒนาพานิช

สุพัทธา สุภาพ (2533) *สังคมวิทยา* พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ ฯ ไทยวัฒนาพานิช

สุวิมล ประกอบไวยกิจ (2523) *อันเนื่องมาแต่นางดรอสาแบหลา ใน ภาษาและวรรณคดี*

หน้า 8-30 กาฬสิทธิ์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม

สุวิรัตน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา (2541) *การควบคุมด้วยการให้รางวัลและการลงโทษในเสภา*

เรื่องขุนช้างขุนแผน ปริญญานิพนธ์ กศ ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ถ่ายเอกสาร

สุภัค มหาวรากร (2540) *การสร้างอารมณ์สะท้อนใจในบทละครเรื่อง อิเหนา พระราชนิพนธ์*

ใน รัชกาลที่ 2 วิทยานิพนธ์ อ ม (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถ่ายเอกสาร

เสาวลักษณ์ อนันตศานต์ (2532) *วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย*

พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ ฯ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

อมรา พงศาพิชญ์และคณะ (2537) *สังคมและวัฒนธรรม* พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ ฯ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อคิน รพีพัฒน์, ม ร ว (2527) *สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ ศ 2325 – 2416*

แปลโดย ประกายทอง สิริสุข, ม ร ว และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์ พิมพ์ครั้งที่ 2

กรุงเทพฯ ฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อารดา สุมิตร (2516) *ละครในของหลวงในสมัยรัชกาลที่ 2* วิทยานิพนธ์ อ ม (ภาษาไทย)

กรุงเทพฯ ฯ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถ่ายเอกสาร

อารง สุทธาศาสตร์และคณะ (2537) *สังคมและวัฒนธรรม* พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ ฯ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อุทัย นิรัญโต, (2519) *สังคมวิทยาประยุกต์* กรุงเทพฯ ฯ โอเดียนสโตร์

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นางสาววรรณชล ฤกษ์วันดี
วันเดือนปีเกิด	27 มิถุนายน พ.ศ. 2520
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	21/787 หมู่ 5 ซอยนวมิตร 42 ถนนนวมิตร แขวงคลองกุ่ม เขตบึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน	เจ้าหน้าที่ประสานงาน
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	บริษัท โอเอสเอ็ม จำกัด

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2537	มัธยมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนบางกะปิ
พ.ศ. 2541	กศ.บ (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พ.ศ. 2547	ศศ.ม (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ